

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІВАН ДЗИРА

**Козацьке літописання
30-х – 80-х рр. XVIII ст.:
джерелознавчий та історіографічний аспекти**

Київ - 2005

УДК 222.6 (477): 930.1 "1730/1780"

Дзира І.Я.

Козацьке літописання 30-х — 80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти / Інститут історії України НАН України. — К., 2006. — 567 с.

У монографії на широкому колі джерельних матеріалів, зокрема архівних, і фахової наукової літератури висвітлюються особливості тематики, хронології, жанрова й методологічна еволюція українських історико-літературних творів 30—80-х рр. XVIII ст. Автор дає детальний аналіз козацьких літописів як пам'яток історичної думки, розглядає специфіку світобачення літописців, їх політичні позиції та літературні уподобання, методика відтворення ними важливих історичних проблем. Особлива увага присвячена характеристиці впливу козацького літописання на розвиток національної історіографії кінця XVIII — першої пол. XIX ст.

Видання розраховане на науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться українською історією та літературою.

Наукові редактори:

М. Ф. Дмитрієнко — доктор історичних наук, професор;

П. М. Сас — доктор історичних наук.

Рецензенти:

доктор історичних наук *О. І. Гуржій*

(Інститут історії України НАН України)

доктор історичних наук, професор *Ю. А. Мицик*

(Інститут української археографії та джерелознавства ім.

М.Грушевського НАН України)

доктор історичних наук, професор *В. О. Щербак*

(Національний університет "Києво-Могилянська академія")

*Друкується за рішенням Вченої ради Інституту історії України НАН України
(протокол № 7 від 21 червня 2005 р.)*

ISBN 966-02-3793-6

© Дзира І.Я., 2006

Вступ

Національне відродження полягає насамперед у реалізації національної ідеї, що є важливим фактором консолідації суспільства. Втілений у ній національний інтерес як синтез інтересів усіх соціальних груп в різних сферах буття нації, реально впливає на темп і напрямок суспільного поступу, а також ідеологічну та психологічну єдність народу.

Одним з важливих шляхів конкретизації української національної ідеї є фаховий аналіз даної проблематики в царині історико-культурної спадщини. Серед іншого, потребують поглибленого дослідження першоджерела національної суспільно-політичної та історичної думки попередніх епох. Особливо значущою щодо цього є літературна спадщина XVIII ст. історичного спрямування. До 1764 р. на Лівобережній Україні існувала автономна козацька держава, що мала власну адміністрацію, військо, судочинство, фінанси й проводила відносно незалежну економічну і соціальну політику. Незважаючи на ліквідацію російським царизмом Гетьманщини, її державницькі та культурні традиції справили значний вплив на українське національне відродження кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Твори так званої козацької історіографії належать до визначних пам'яток вітчизняної історичної й політичної думки XVIII ст., що присвячені українській історії від найдавніших часів. Проблематика козацького літописання 30 – 80-х рр. XVIII ст. пов'язана з темою розвитку української історіографії в період активізації духовного життя на Лівобережжі. Вона якнайтісніше поєднана з тогочасною суспільно-політичною думкою, спрямова-

ною на захист автономії та станових прав козацької еліти. Створені в цей час історико-літературні пам'ятки істотно вплинули на процес відродження української культури, мови та національної самосвідомості.

Міркуючи над перспективами подальшого розвитку історичної науки, українські вчені ще в першій чверті ХХ ст. наголошували на необхідності поступового переходу від опису подій до глибокого вивчення соціально-культурного середовища. Так, ще у 1910 р. І. Крип'якевич підкреслював: „Не вистачає обмежуватися розслідом зверхніх форм життя; не можна захоплюватися тільки деякими подіями, що знаходять відзвук в нашій серці; не вільно хвалити, ні критикувати, любити ні ненавидіти; треба зрозуміти минувшину. Беремо факт за фактом, подію за подією, розглядаємо їх з усіх сторін, відчищуємо з пороку неправди і тенденції, якими вкрив їх час; освітлюємо ряди людей, що йдуть з незвісних сторін і прямують до незвісних мет; входимо в вир страждань і утіх, стремлінь і бажань, антагонізмів і симпатій, якими жили люди перед віками; аналізуємо чужі душі, досліджуємо краї і культури, переживаємо цілі епохи”¹.

Видатний фахівець у галузі генеалогії В. Модзалевський, котрий переважно в фактографічно-описовій манері працював над біографіями представників української шляхти та старшини, 1919 р. рекомендував колегам звернутися до свідомісної сфери історичного процесу середини XVII – XVIII ст.: „В українській історичній літературі є велика прогалина: майже зовсім не вивчена історія Гетьманщини з боку її ідеології ... Переглядаючи галерею українських мучеників, стає ясным

¹ Цит. за: Дашкевич Я. Іван Крип'якевич – історик консервативно-державницької школи // Воля і Батьківщина. – 2000. – Число 1 (15/31). – С.48.

тільки одне, що їх карали „за зраду“, за те, що вони мали сміливість йти проти централістичних змагань влади і були переконані в тім, що Україна й після договору 1654 року лишалася незалежною і автономною державою”¹.

Потребу досліджувати світ уявлень та ідей історичних суб'єктів добре усвідомлював також М.Грушевський. „Я даю досить місця сьому матеріялові, — писав він у передмові до IX тому „Історії України-Руси“, — бо історикові кінець кінцем не менше, а часом навіть і більше важно знати не тільки те, як саме проходили події (в деталях здебільшого їх і не можна відтворити), — а як вони були прийняті й відчуті сучасниками, як переломилися в їх свідомості і які враження й настрої серед них викликали”².

Можна стверджувати, що в українській історіографії немає спеціального комплексного дослідження суспільно-політичних поглядів авторів історико-літературних творів 30–80-х рр. XVIII ст., а також джерелознавчої цінності останніх. Тим часом вивчення цих пам'яток дає змогу, зокрема, відповісти на питання щодо організації літописної справи та місця хронік у політичному й ідеологічному житті Гетьманщини. Адже козацькі літописи призначалися не тільки для нащадків, а й для сучасників і використовувалися у визвольній боротьбі українського народу проти російського поневолення або для захисту “прав та вольностей” старшини. Характер літописної тенденційності залежав від індивідуальних поглядів ав-

¹ Модзалевський В. Галерея українських політичних смертників, емігрантів, засланих та в'язнів // Пам'ятки України. — 1991. — №5. — С.10.

² Грушевський М.С. Історія України — Руси: В XI тт., XII кн. — К., 1996. — Т. IX. — Кн. 1. — С.6.

тора, конкретного призначення твору та загальної суспільно-політичної ситуації на час його написання.

Як справедливо зазначає відомий учений В. Степанков, "вкрай важливою проблемою є дослідження національної свідомості українців", оскільки "до сьогоднішнього дня у польській історіографії та в працях окремих українських науковців продовжує спостерігатися виразна тенденція до її заниження"¹. Відомо, що козацькі літописи є саме такими творами, в яких тогочасна національна свідомість яскраво проявляється не тільки у виборі окремих тем, а й у характері їх висвітлення. Значний інтерес становить також проблема сприйняття інтелектуалами Лівобережжя соборності українських етнічних земель. На думку В.Степанкова, "актуальним залишається вивчення відображення революційних подій у тогочасній усній творчості, образотворчому мистецтві, літературі, літописанні тощо"². Науково перспективним залишається й розгляд питання формування станової свідомості козацьких канцеляристів і політичної культури провідних верств українського суспільства. Детальна характеристика суспільно-політичних й історичних поглядів козацьких літописців важлива для сучасної історіографії ще й тому, що наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. відбувалося становлення української історичної науки. На жаль, через несприятливі обставини поза увагою вітчизняних дослідників залишилося питання впливу пам'яток козацького літописання на творчість М.Берлинського, М.Антоновського, Д.Бантиша-Каменського, І.Срезневського, М.Маркевича та ін., тоді як спадщина військових канцеляристів прислу-

¹ Степанков В. Українська революція XVII століття: актуальні проблеми дослідження // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 2000. – С.9.

² Там само. – С. 13.

жилася науковому вивченню українського минулого, значною мірою сприяла зростанню суспільної свідомості, формуванню історичних поглядів учених першої половини XIX ст. у добу національного відродження.

Наше дослідження присвячене двом важливим сферам духовного буття українського суспільства – історичній думці та національній свідомості. Йдеться, власне, про історію ідей, проблему національних цінностей та інтересів, сутність і роль етнонаціонального феномена в суспільному житті, етнополітичний вимір українського державотворення тощо. Отже, автор розглядає ряд складників, які охоплюються поняттям „інтелектуальна історія”, а також звертає увагу на ті явища суспільно-політичного життя, що справили помітний вплив на розвиток національної свідомості українців.

Національна свідомість світської інтелігенції Лівобережжя 30–80-х рр. XVIII ст., однією із специфічних форм вираження якої були історико-літературні твори військових канцеляристів, в даній роботі розглядається з врахуванням того, що історико-літературні пам'ятки 30–80-х рр. XVIII ст. не можуть вивчатися ізольовано від літописів Самовидця, Граб'янки, Величка, оскільки останні тією чи іншою мірою послужили для них джерелами, а також “Історії русів”. В монографії приділена крім того увага вивченню потужного мобілізуючого впливу, який мала національно заангажована літописна спадщина військових канцеляристів на становлення української історіографії доби національного відродження першої половини XIX ст.

Нижні хронологічні межі праці припадають на 30-ті рр. XVIII ст., коли прагнення тогочасної інтелігенції Лівобережжя до створення систематичної історії України було реалізоване в “Короткому описі Малоросії”. Верхнім рубежем є початок 40-х рр. XIX ст., коли почався

перехід від культурної до політичної фази національного відродження, а також відбулися певні якісні зрушення у вітчизняній історіографії. В зазначений період простежуються характерні особливості еволюції жанру козацького літописання. У національній просвітницькій і романтичній історіографії першої половини XIX ст. козацькі літописи відіграли специфічну важливу роль джерел нагромадження й збереження інтелектуального потенціалу, передачі духовного досвіду, зокрема державницької ідеології.

Літописи, що вийшли з кола військових канцеляристів, послідовно розвивали ідею єдності всіх українських земель, а деякі з авторів навіть відстоювали необхідність їх політичного об'єднання у козацькій державі. Ідейною зброєю в руках гетьманського уряду служила теорія, що створювалася місцевими інтелектуалами у світлі практичних завдань часу. В сповнене драматичними подіями XVIII ст. й у добу національного відродження XIX ст. слово історичної науки часто набувало гострого ідейно-полемічного звучання. Адже українська інтелігенція воліла щось протиставити офіційній імперській історіографії, котра сформувала цілісну систему поглядів на наше національне минуле. "Її основними елементами, — узагальнює В.Кравченко, — можна вважати: заперечення окремого від загально-російського етногенезу українців, тенденцію до зниження соціального статусу козацтва, заперечення договірно-правової основи перебування Гетьманщини у складі Росії та історичної легітимності прав і свобод козацької держави, засудження самостійницької політики

українських гетьманів, виправдання централізаторської політики російського уряду на Україні"¹.

Неабиякі труднощі в дослідженні літописного матеріалу обумовлюються специфічною природою самих джерел. Протягом тривалого часу козацькі канцеляристи працювали над відтворенням минулого української нації, намагалися зафіксувати найважливіші події сучасності. Активно використовуючи доробок своїх попередників, вони опускали одні повідомлення, вставляли інші, деякі змінювали до невпізнання, залишаючи для нащадків чимало цікавих загадок. Прагнення розібратися в неповній або суперечливій інформації, отримати з козацьких літописів максимум відомостей є одним з найважливіших завдань джерелознавства. Як зазначав Д.С. Лихачов, дослідник літописних текстів "має бути мовознавцем, істориком літератури, істориком, певно мірою психологом, має володіти знаннями в галузі історії суспільної думки, знати в усіх деталях епоху, до якої належить його твір"².

Специфіка даної теми потребує застосування історико-генетичного та порівняльно-історичного методів для дослідження процесу розвитку національної історіографії. Характеристика компілятивних козацьких хронік проводиться згідно із сформованими традиційними методичними прийомами історико-текстологічних досліджень, які базуються на поєднанні формального й ідеологічного аналізу матеріалів пам'яток. Застосування історичної критики компіляцій поглиблює можливості загальної оцінки козацьких

¹ Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Х., 1996. – С.87 – 88.

² Лихачев Д.С. Текстология. – М., 1962. – С. 52.

літописів як продукту суспільно-політичної думки і духовної культури Гетьманщини, допомагає охарактеризувати досягнення даної історіографії в безпосередньому зв'язку з тією епохою й нашими уявленнями про неї. У працях поряд з узагальненням нагромадженого досвіду творчої лабораторії літописця необхідно використовувати системний підхід щодо дослідження хронік, який спирається на методики різних спеціальних історичних дисциплін. Це знайде практичний вияв у аналізі літописних матеріалів з урахуванням текстології, генеалогії, хронології тощо.

На думку Д.С. Лихачова, сучасна текстологія — це вже не просто критика тексту, а вся його історія. Причому "під історією тексту, — продовжував видатний учений, — почала розумітися аж ніяк не тільки генеалогія списків, позбавлена іноді історичних пояснень, заснована на класифікації списків лише за їх зовнішніми ознаками. Історія тексту пам'ятки почала розглядатися в найтіснішому зв'язку з світоглядом, ідеологією авторів, упорядників тих чи інших редакцій пам'яток та їх переписувачів. Історія тексту стала певною мірою й історією їх творців і почасти, як це ми побачимо далі, їх читачів. На перше місце в текстології виступили людина та суспільство..."¹. Для встановлення джерельних запозичень у літописах XVIII ст. й визначення стилізацій і фальсифікацій XVIII — першої половини XIX ст. слід застосовувати мовностильовий аналіз. При цьому варто пам'ятати, що будь-яка схема взаємозв'язків літописних текстів дасть реальну користь історикам лише в тому разі, якщо вона відтворює дійсну історію тексту або принаймні визначає правильний напрям його еволюції від одного етапу до іншого.

¹ Лихачев Д.С. Указ. соч. — С. 24 — 25.

Оскільки козацькі літописи за своєю природою є історико-літературними творами, то, на відміну від історичних документів, при їх вивченні необхідно використовувати також літературознавчий аналіз, що передбачає необхідність всебічного дослідження не лише змісту, а й форми, ідейного та естетичного аспектів. Тим більше, що, на думку академіка О.О. Шахматова, яку він висловив у 1913 р. в листі до В.О. Пархоменка, "виділенню історичних фактів має передувати робота над літературним складом джерел"¹. Наголошуючи на необхідності синтетичної характеристики літописів, видатний науковець все ж таки вважав, що "головним завданням дослідника літописних зведень, як взагалі будь-яких літературних пам'яток, має бути встановлення взаємного зв'язку між однорідними, схожими пам'ятками, причому цей зв'язок може частково пояснюватися спільним походженням від інших, давніших пам'яток, частково ж він може залежати від взаємного одна на одну впливу цих пам'яток. Без такої попередньої роботи неможливі ніякі загальні характеристики пам'ятки"² Але було б помилкою вважати, ніби шахматовський підхід звільняє від необхідності виділяти й аналізувати як історичні джерела окремі фрагменти текстів. На практиці історики постійно займаються цим, і вивчення літописів як історичних пам'яток, безумовно, залишається одним із найважливіших завдань джерелознавства. Як доводять сучасні фахівці, "історико-літературне джерело — складне явище. Вивчення його, експертиза його автентичності та вірогідності... вимагає різнобічного, розгалу-

¹ Пархоменко В. Из листування з акад. О.О. Шахматовим // Україна. — К., 1925. — Кн. 6. — С.127.

² Шахматов А.А. Разбор сочинения И.А. Тихомирова: Обзорение летописных сводов Руси Северо-Восточной. — СПб., 1899. — С. 75.

женого аналізу структури твору, який враховує не тільки об'єктивно-історичний бік, але і суб'єктивний, тобто автора, його світогляд, його суспільне становище, майстерність і новаторство, поетичне, художньо-образне втілення життєвих явищ"¹.

Вивчення даної тематики передбачає постановку й розв'язання проблем, які до недавнього часу через несприятливі суспільно-політичні обставини обминалися вченими. Як слушно зазначав О.Оглоблин, "в історичній літературі утворилася якась прогалина, майже прірва між українською історіографією першої половини XVIII ст. ... і епохою Котляревського ... Все багатство української історіографії і цілої громадсько-політичної думки другої половини XVIII століття ... залишилося поза увагою української історичної науки і приречене було на майже цілковиту "архівну загибель"².

Через це дана тема не має великої історіографічної традиції. Досі їй не було присвячено жодної спеціальної монографічної праці. Вона висвітлювалася, як правило, в загальних рисах, нерівномірно та неповно. Такий стан речей потребує узагальнюючого дослідження, залучення матеріалів, що раніше не були об'єктом наукових студій. Монографія є черговим кроком у вивченні політичної культури й національної свідомості козацької еліти Лівобережжя, що органічно вписується в нещодавно започаткований науковий напрямок — історію політичної культури українського козацтва. На специфічному джерельному матеріалі, що є продуктом творчості військових канцеляристів, висвітлено конкретно-історичні прояви національної свідомості

¹ Бельчиков Н.Ф. Литературное источниковедение. - М. 1983. - С. 7.

² Оглоблин О. Григорій Покас та його "Описание о Малой России"(1751) // Науковий збірник . — Нью-Йорк, 1952. — С.62.

інтелігенції Гетьманщини 30 - 80-х рр. XVIII ст., з'ясовано вплив її наукової спадщини на історіографію доби національного відродження першої половини XIX ст.

Особливості передачі тексту джерел. У цитатах з українських історико-літературних пам'яток XVIII ст. авторську мову збережено повністю.

В уривках із творів Г.Граб'янки, С.Величка, Ф.Софоновича, Густинського та Чернігівського літописів, "Літописца, или описанія краткого знатнійших дійств и случаев" і "Короткого опису Малоросії", котрі написані слов'яно-українською мовою або книжною українською з більшою чи меншою домішкою русизмів, літера ѣ ("ять") передається буквою "і".

У "Короткому описі про козацький малоросійський народ" П.Симоновського, "Зібранні історичному" С.Лукомського, "Короткому літописі Малої Росії" В. Рубана й "Історії русів", що написані майже чистою російською літературною мовою з незначною домішкою українізмів, "ѣ" послідовно замінено на "е" (за винятком цитат українських документів, уміщених до першої праці).

У творах обох груп твердий знак у кінці слів після твердого приголосного послідовно опускається. Під час цитування завжди збережено авторську пунктуацію.

Виписки з "Літописної оповіді про Малу Росію та її народ і козаків узагалі" О.Рігельмана здійснено відповідно до транслітерації у виданні 1994 р.

XXIII розділ "Про козаків малоросійських колишніх разом з нарисом історії про Малу Росію" з IV тому "Опису всіх народів, які проживають у Російській державі..." Й.Георгі М.Антоновський написав російською мовою. При цитуванні тексту ми вважали за необхідне передати особливості літературної мови допушкінської доби й стильової манери автора. Але щоб наблизити використані рядки до сучасних граматичних норм, внесено такі зміни:

1. Літери кириличного алфавіту XVIII ст., які вийшли з ужитку послідовно замінені сучасними, а саме: "ѣ" на "е", "і" на "и", "ѳ" на "ф".

2. Наприкінці слова після твердих приголосних графема "ъ" опускається.

3. Модернізовано закінчення прикметників родового відмінка однини чоловічого роду ("ого", "его" замість "аго", "яго"), прикметників та дієприкметників називного і знахідного відмінків множини ("е" замість "я"), особових займенників родового й знахідного відмінків однини жіночого роду ("ѣ" замість "я") тощо.

Авторський синтаксис та пунктуацію залишено без змін.

Розділ І.

Історіографія проблеми та огляд джерел

1.1. Історико-літературні твори 30-80-х рр. XVIII ст. в українській історіографії

Зацікавлення вчених козацькими літописами 30 – 80-х рр. XVIII ст. хронологічно збігалось з початком становлення історичного джерелознавства й археографії, яке пов'язане з діяльністю Московського та Одеського історичних товариств і Київської археографічної комісії.

У 1847 р. О.М.Бодянський опублікував "Короткий опис про козацький малоросійський народ" П.Симоновського¹. У невеликій за обсягом передмові він подав коротку біографічну довідку про автора й стисло охарактеризував списки, покладені в основу видання². Того ж року археограф надру-

¹ Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народе. – М.,1847.

² Бодянский О. Предисловие // Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народе. – С. 3 – 4.

кував і "Літописну оповідь про Малу Росію" О.Рігельмана¹. У передмові відзначено наявність двох редакцій твору та розповідалося про їх структуру². В кінці книги вміщено біографічну замітку Бодянського про Рігельмана, складену на підставі формулярного списку, доповненого сином історика Аркадієм³.

Перші спроби спеціального критичного розгляду літописних пам'яток 30-80-х рр. XVIII ст. наявні у виданні М.Білозерського, котре має назву "Южнорусские летописи"⁴. Якщо передмова й примітки до "Краткого літоизобразительного знаменитых и памяти достойных дійств и случаев описанія" ще мали форму анотацій (з короткою характеристикою рукописів і правилами передачі тексту), то "Несколько примечаний к Черниговской летописи" вже нагадували невелику наукову розвідку про історичне джерело, яке публікується⁵. Білозерський зробив спробу довести, що Чернігівський літопис складений трьома особами, причому перша його частина, котра охоплювала події до 1692 р., написана на Правобережжі, а друга — в Чернігові, ймовірно, духовними особами.

Видання Білозерського викликало цілу серію критичних відгуків. Так, у 23-му номері "Киевских губернских ведомо-

¹ Ригельман А. Летописное повествование о Малой России. — М., 1847.

² Бодянский О. Предисловие // Там же. — С. III — IV.

³ Бодянский О. Историческое сведение об Александре Ивановиче Ригельмане // Там же. — С. I — VI. Наступного року цю довідку було перевидано в шостому номері "Чтений Императорского общества истории и древностей российских".

⁴ Южнорусские летописи, открытые и изданные Н.Белозерским. — К., 1856.

⁵ Белозерский Н. Несколько примечаний к Черниговской летописи // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н.Белозерским. — К., 1856. — С. 1 — 10.

мостей" за 1856 р. було вміщено невелику рецензію упорядника літопису Граб'янки І.Самчевського¹. У відгуку, опублікованому наступного року М.Костомаровим², містився ряд зауважень стосовно кількості авторів, правильності та повноти списку, покладеного в основу Чернігівського літопису. Дослідник не погодився з думкою М.Білозерського про те, що літопис Граб'янки був джерелом "Краткого літоизобразительного описанія". Одночасно вчений дав занадто категоричну оцінку вартості описаної пам'ятки як історичного джерела. Поряд із висловленими зауваженнями Костомаров перерахував оригінальні історичні факти Чернігівського літопису, коротко зупинився на його стильових особливостях, зазначивши, що літописець позитивно ставився до Сомка і співчував долі патріарха Никона. Особливо цікавою є думка історика стосовно механізму творення пам'яток літописного жанру: "З південноруськими літописами відбувалося майже те ж, що з південноруськими думами. Як думи переходили з уст в уста кобзарів, так і літописи з рук у руки списувачів і з'являлися в різних списках та змінах. Таким чином з двох літописів складався один і навпаки: з одного створювалися два й більше, одержували право особистості, доповнювалися новими вставками і таким чином ставали вже окремими творами"³. Оригінальні повідомлення Чернігівського літопису, які не мали аналогій в інших джерелах, виділив М.Максимо-

¹ Самчевский И.О. Рецензия на южнорусские летописи, изданные Н.Белозерским // Киевские губернские ведомости. — 1856. — № 23.

² Костомаров Н.И. Южнорусские летописи, изданные Н.Белозерским // Отечественные записки. — СПб., 1857. — № 2. — С.114—123.

³ Там же. — С.119.

вич у своїй розгорнутій рецензії на видання Білозерського¹. Вчений також висловив ряд зауважень стосовно особливостей передачі текстів рукописів. Він одним із перших в українській науці розпочав джерелознавче дослідження літописів. Історик відзначив, що з творів Самовидця й Граб'янки "Рігельман багато які місця вносив цілком у свою «Оповідь»"². Свої спостереження Максимович ілюстрував яскравим прикладом значних розбіжностей, котрі виникли під час взаємозапозичень літописцями інформації про чисельний склад полків армії Богдана Хмельницького. Використовуючи цифрові дані, автори літописів допускали помилки, які призвели в остаточному підсумку до серйозного викривлення історичних фактів, що мало місце у працях В.Рубана, П.Симоновського, О.Рігельмана, "Історії русів" та ряду українських істориків першої половини ХІХ ст. В "Письмах о Богдане Хмельницком" М.Максимович ще раз повторив думку про те, "що історичний вступ, який знаходиться при "Літопису Самовидця", здобутий увесь з Граб'янчиного літопису, ймовірно, тією ж особою, якою написано продовження "Літопису Самовидця" до 1734 року"³ (Частина "Короткого опису Малоросії", яка охоплює події від найдавніших часів до 1648 р. й від 1703 по 1734 р., було опубліковано 1846 р. О.Бодянським разом з "Літописом Самовидця", що спричинило додаткові труднощі для джерелознавців). Своє твердження дослідник аргументував рядом прикладів, у яких автор "Короткого

¹ Максимович М.А. Известие о южнорусских летописях, изданных Николаем Белозерским в Киеве, 1856 г. // Собрание сочинений М.А.Максимовича. — К., 1876. — Т. 1. — С.231 — 247.

² Максимович М.А. Известие о летописи Григория Грабянки, изданной 1854 года Киевскою временною комиссией // Там же. — С.217 — 230.

³ Максимович М.А. Письма о Богдане Хмельницком // Там же. — С. 434.

опису Малоросії" запозичив помилкову інформацію з літопису Граб'янки, оскільки саме спільні помилки є найяскравішим доказом текстуальної близькості пам'яток. Щоправда, сприйнявши за автентичний лист Сірка з літопису Величка, Максимович сам дійшов помилкового висновку, нібито Б.Хмельницький потрапив у полон ще до Цецорської битви, оскільки в 1621 р. він уже очолив морський похід. Решта ж прикладів, наведених дослідником, не викликають жодних заперечень.

Після появи цієї статті Максимовича козацькі літописи 30-80-х рр. XVIII ст. більше ніж на 10 років випали з поля зору дослідників. Лише у 1870 р. у статті "Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся" російський історик Г.Карпов зазначив, що праця О.Рігельмана, котра містить велику кількість документів, є найдостовірнішим джерелом з усіх українських історико-літературних творів¹. Це хибне твердження з'явилося тому, що дослідник не розглянув питання автентичності документів, вміщених до "Літописної оповіді про Малу Росію", не визначив також чи вони переписані з оригіналу, чи запозичені з інших джерел. На помилкових позиціях стояв Карпов і в наступній своїй праці, де він полемізував з Максимовичем². На відміну від останнього, Карпов вважав, що "Короткий опис Малоросії" був створений у XVII ст., а пізніше ліг в основу літопису Граб'янки. Порівнюючи аналогічну інформацію з вищезазначених пам'яток з документальними матеріалами, Карпов підкреслив більшу схожість фактів та стильову спорідненість документів з "Коротким описом", а не з "Дійствами презильної брани". Історик не врахував особливостей художньої манери

¹ Карпов Г. Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся. — М., 1870. — С. 30-31.

² Карпов Г. Начало исторической деятельности Богдана Хмельницкого. — М., 1873.

гадяцького полковника, котрий, відповідно до вимог барокових поетик, творчо опрацьовував матеріал першоджерел, змінював відповідно до своєї концепції фактичний матеріал, використовуючи при цьому церковнослов'янську мову. Крім того, вчений не звернув увагу на мінімальну кількість полонізмів і старослов'янізмів та на значний вплив російської мови на текст "Короткого опису Малоросії", що стало характерним для українських історичних творів, починаючи із середини 30-х рр. XVIII ст.

Наявність спільної методики й методології дає змогу пов'язати другий період у вивченні історико-літературних пам'яток з іменами О.Левицького, В.Антоновича та О.Лазаревського.

Остаточне резюме стосовно вступу і заключної частини (1703 – 1734) до виданого О.Бодянським "Літопису Самовидця" зробив О.Левицький¹. Правильно визначивши справжній текст ймовірної праці Ракушки-Романовського, вчений переконливо довів, що ці доповнення запозичені з "Короткого опису Малоросії". У примітках до виданого у 1878 р. "Літопису Самовидця" Левицький перелічив і всі вставки, які потрапили до справжнього тексту з "Короткого опису Малоросії".

У передмові до другого видання "Літопису Самовидця" Левицький цілком слушно зазначив, що саме потреба у зв'язному систематичному викладі національної історії зумовила появу "Короткого опису Малоросії", котрий за своїми жанровими особливостями відрізнявся від попередніх історіографічних пам'яток. "Головна думка цього твору, – наголошував далі дослідник, – поставити власне козацький період історії Малоросії в безпосередній зв'язок з епохою більш ранньою – великокнязівською"². Мета та завдання, котрі стояли перед невідомим автором, спонукали його синтезувати послідовний ряд витягів фактичного матеріалу з "Дійствій пре-

¹ Левицький О.И. Опыт исследования о летописи Самовидца // Летопись Самовидца. – К., 1878. – С.1 – 81.

² Левицький О.И. Предисловие // Там же. – С. IV.

зільної брани". Тому "Опис", будучи за обсягом удвічі меншим за літопис Граб'янки, небагато поступається в повноті змісту своєму оригіналу"¹.

Левицький уперше, хоча й у дещо категоричній формі, відзначив, що "літопис Рубана, з початку і до 1734 року, є не що інше, як буквальний список "Короткого опису"². Незначні стилістичні зміни дослідник приписує перу Олександра Безбородька, який довів виклад подій до 1776 р. Історіограф повторив висновок М.Маркевича про те, що "Короткий опис Малоросії" поряд з твором Г.Боплана був основним джерелом також для "Annales de la Petite Russie" Шерера.

Відповідно до рівня розвитку тогочасної науки Левицький критично оцінив як історичне джерело й "Зібрання історичне" Стефана Лукомського. "Твір Лукомського, — підкреслював учений, — так само, як і попередня хроніка (тобто "Короткий опис Малоросії" — І.Д.), має інтерес більше історіографічний, ніж чисто історичний"³. Викладаючи окремі спостереження стосовно творчої діяльності українських істориків XVIII ст., Левицький зазначив, що Лукомський, подібно до багатьох своїх колег по перу, також починав з перекладу польських історичних джерел. Орест Іванович назвав кілька найдетальніших та найцікавіших повідомлень, уміщених на сторінках "Зібрання історичного". Особливий інтерес у історіографа викликав так званий "Достовірний руський літопис" — одне з основних джерел твору Лукомського.

У 1888 р. Археографічна комісія видала під редакцією В.Антоновича "Сборник летописей, относящихся к истории

¹ Левицький О.И. Предисловие // Летопись Самовидца. — К., 1878. — С. V.

² Там же. — С. VI.

³ Там же. — С. IX.

Южной и Западной Руси"¹. До його складу входив "Літописец, или описаніе краткое знатнйших дйств и случаев", надрукований за новим списком, власником якого був Карпенко. В передмові Антонович звернув увагу на значні зовнішні відмінності між списками Карпенка й А.Шафонського (останній був опублікований 1856 р. М.Білозерським у "Южнорусских летописях"). Якщо в описі подій до 1662 р. обидва варіанти дуже близькі між собою, то після цієї дати у списку Карпенка з'явилися вставки; з 1682 р. спільних уривків зустрічається небагато "і, нарешті, з 1692 року обидва тексти зовсім розходяться й оповідають про різні події"². Історіограф зробив правильний висновок, що обидва списки незалежні один від одного, хоча походять із спільного джерела — "Короткого опису Малоросії". Далі дослідник відзначив особливості використання літописцями праці свого попередника. Розповідаючи про події після 1662 р., автор списку, виданого М.Білозерським, скоротив текст джерела, а з "1692 — 1700 років він став черпати свої відомості з інших джерел, звертаючись тільки в рідкісних випадках до "Короткого опису"³. Укладач списку Карпенка, котрий охоплює події до 1737 р., з 1692 р. поширив інформацію першоджерела матеріалами з інших творів, і "мало-помалу додатки ці майже зовсім замінують собою відомості першого джерела, і кінець літопису становить текст цілком оригінальний і самостійний"⁴. Антонович поділив на три групи самостійні та додаткові відомості з першої частини "Літописца, или описанія краткого": політичні й воєнні події, історія церковного життя, пошесті та

¹ Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — К., 1888.

² Антонович В.Б. Предисловие // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — С. II.

³ Там же. — С. III.

⁴ Там же.

явища природи. Свою класифікацію дослідник підкріпив рядом прикладів. Він назвав також кілька місць з літопису, в яких видно авторське ставлення до зображуваних осіб та подій. Зауважимо, що співчутливий відгук про царя Федора Олексійовича є не безпосереднім вираженням політичних симпатій та моральних поглядів літописця, а простим запозиченням з "Літопису Самовидця". Детальні біографічні відомості про членів роду Лизогубів, котрі часто зустрічаються у літописі, допомогли Антоновичу встановити автора твору. Ним він уважав генерального обозного Якова Лизогуба, який на підставі родових записок і склав 1742 р. "Літописец, или описание краткое". Сумлінний дослідник наводить з тексту хроніки ряд цінних біографічних повідомлень, котрі істотно доповнювали зібрані в монографії О.Лазаревського "Люди старой Малороссии" матеріали про життєвий шлях цього історичного діяча.

Виявивши в Сулимівському архіві "хронічку", що розповідає про події української історії 1640 – 1762 рр., О.М.Лазаревський надрукував ту частину списку, яка містить факти, не відомі за іншими літописами, зокрема Самовидцем¹.

У 1890 р. побачило світ нове видання Чернігівського літопису, котре відрізнялося від попереднього детальним викладом подій з 1703 по 1725 рр.² У передмові О.Лазаревський припустив, що літопис складений козацьким канцеляристом, ймовірно уродженцем Сіверщини. На думку археографа, автор добре орієнтувався в подіях першої чверті XVIII ст., зокрема був свідком арешту Полуботка та його товаришів.

¹ Л[азаревский] А. Летописные заметки (1651–1749 гг.) // Киевская старина. – 1883. – № 3. – С. 680–682.

² Черниговская летопись по новому списку (1587–1725) и Коломацкие челобитные с предисловием Ал.Лазаревского. – К., 1890.

Того ж року в "Киевской старине" було надруковано автобіографічну "сказку" С.Лукомського — одне з найцінніших джерел, які містять інформацію про життєвий шлях цієї особистості¹. У невеликій супровідній анотації О.Левицький підкреслив роль національно-свідомої, високоосвіченої козацької старшини в розвитку української історіографії й письменства.

Кілька статей біографічного характеру з'явилося після сторічного ювілею від дня смерті Василя Рубана².

Першим у лінгвістичній науці поставив питання про значення козацьких літописів 30—80-х рр. XVIII ст. для історії української літературної мови П.Г.Житецький³. Дослідник розглянув ці джерела в контексті еволюції книжної української мови даного періоду. Він зазначив, що з 30-х рр. у ній дедалі більше помічається вплив лексичних, фонетичних та морфологічних форм російської мови, котрий відбувався паралельно з витісненням церковнослов'янізмів і полонізмів. Важливе значення мали стислі висловлювання Житецького про мовностильові особливості "Літописца, или описанія краткого знатнійших дійств и случаев" та Чернігівського літопису, якими вчений ілюс-

¹ Левицкий О.И. Автобиографическая «сказка» малороссийского летописателя Стефана Лукомского // Киевская старина. — 1890. — № 9. — С.477—485.

² Неустроев А.Н. Василий Григорьевич Рубан. — СПб., 1896. — 32 с. Тихонравов Н.С. В.Г.Рубан // Сочинения Н.С.Тихонравова. — М., 1898. — Т.3. — Ч.1. — С.163—181. Лазаревский А. Рубан Василий Григорьевич // Киевская старина. — 1897. — № 1. — С.12—14. Модзалевский В.Л. Василий Григорьевич Рубан // Русская старина. — 1897. — № 8. — С.393—415. Останнє дослідження, яке, до речі, є найґрунтовнішим, було надруковане того ж року і окремою брошурою.

³ Житецкий П.И. «Энеида» Котляревского и древнейший список ее в связи с обзором малорусской литературы XVIII века. — К., 1900.

трує свої думки про занепад книжної української мови на Лівобережжі. Якщо у 30–40-х рр. українські інтелігенти "не мали можливості і засобів вивчити як слід російську мову, яка в той час і сама ще не відлилась у певну літературну форму"¹, то з другої половини XVIII ст. "для того, щоб увійти у загальну течію культурного життя, українці повинні були відмовитись від своїх власних літературних традицій, а для цього повинні були засвоїти мову так званого освіченого суспільства, яка склалась за російським типом"². Тому вже в "Короткому описі про козацький малоросійський народ" П.Симоновського майже не зустрічались українізмами. Житецький різко критикував також видання Чернігівського літопису, здійснене М.Білозерським, вважаючи, що його текст "непридатний для філологічного вжитку"³.

У 1908 р. вийшов з друку II том "Опыта русской историографии" — великої монографічної праці професора Київського університету В.С.Іконникова⁴. Окремий розділ II тому містив огляд українських літописів XVIII ст. Заслуга автора перед вітчизняною історіографією полягає в тому, що він зібрав та об'єднав у своїй узагальнюючій монографії науковий доробок попередників. При цьому російський учений нерідко близько до тексту або майже дослівно передав думки О.Лазаревського, В.Антоновича, О.Левицького, не завжди посилаючись при цьому на їх праці.

¹ Житецький П.Г. «Енеїда» Котляревського у зв'язку з оглядом української літератури XVIII ст. // П.Г.Житецький. Вибрані твори. Філологія. — К., 1987. — С.193.

² Там само. — С.196.

³ Там само. — С.192.

⁴ Іконников В.С. Опыт русской историографии. — К., 1908. — Т.2. — Кн.2.

1920 року в Кам'янці-Подільському побачила світ коронька стаття П.Клепатського "Літописець Якова Лизогуба (1507 – 1737)"¹. Автор почав свій огляд з питання авторства, котре слідом за В.Антоновичем вирішив на користь генерального обозного Якова Лизогуба. Далі йшов перелік запозичень, що свідчили про використання укладачем "Літописця, или описанія краткого знатнійших дійств и случаев" матеріалів з "Літопису Самовидця" та "Діаріуша" С.Окольського. Вчений виписав також найважливіші оригінальні відомості пам'ятки за 1700 – 1734 рр. Спеціальна таблиця дає наочне уявлення про співвідношення оригінальних і запозичених звісток за десятиліттями, починаючи з 1506 р. Недостатньо опрацювавши розрізнені приклади, дослідник дійшов занадто категоричного висновку про релігійно-моральний характер світогляду Я.Лизогуба, правильно зазначивши при цьому, що для XVIII ст. це вже було анахронізмом.

Третій період у дослідженні козацького літописання, який пов'язаний у першу чергу з діяльністю ВУАН, припадає на 20-ті – початок 30-х рр. XX ст.

Найзагальніші відомості енциклопедичного характеру подав про українські літописи 30 – 80 рр. XVIII ст. у своєму історіографічному нарисі Д.Дорошенко². Автор розглянув історико-літературні твори XVIII ст. передусім як вияв державницьких й автономістичних поглядів української інтелігенції в боротьбі проти наступу абсолютизму.

В 1923 р. М.Горбань опублікував уривки з відкритого ним списку "Короткого опису Малоросії", складеного

¹ Клепатський П. Літописець Якова Лизогуба (1507 – 1737). – Кам'янець-Подільський, 1920. – 8 с.

² Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. – Прага, 1923.

Олексієм Дівовичем¹. Виявлений рукопис молодий дослідник кваліфікував як окрему українську редакцію пам'ятки. Порівнявши список О.Дівовича з відомим патріотичним твором Семена Дівовича "Разговор Великороссии с Малороссією", учень Д.Багалія відзначив ідейно-тематичну спорідненість обох творів. Звідси Горбань зробив висновок, що художній діалог написано на підставі редакції "Короткого опису Малоросії", вміщеної до збірника О.Дівовича.

Досить лаконічно інформує про козацькі літописи середини-кінця XVIII ст. Д.Багалій у "Нарисі української історіографії"², котрий за авторським задумом мав служити підручником для вузів. З невідомих причин характеристика "Літописца, или описанія краткого" (так званого літопису Лизогуба) розпочиналася у нього матеріалом, який стосується зовсім іншої пам'ятки, а саме Чернігівського літопису. Про останній же Багалій взагалі не згадує в цьому розділі.

У другій половині 20-х рр. з'явилися праці, в котрих ґрунтовно досліджувалася джерельна основа ряду літописних пам'яток. Пожвавленню і науковому поглибленню вивчення цієї тематики значною мірою сприяло створення ряду комісій, зокрема археографічної, історіографії та історії козащини, у складі науково-організаційної структури ВУАН, а також активна видавнича діяльність.

Так, у статті, яка була опублікована в "Записках Ніжинського інституту народної освіти", успішно вирішив питання про вплив "Короткого літопису Малої

¹ Горбань М. Нариси з української історіографії: Новий список літопису "Краткое описание Малороссии". — Харків, 1923. — Ч.1.

² Багалій Д. Нарис української історіографії. — К., 1925. — Вип.2.

Росії" на "Літописну оповідь про Малу Росію" А. Єршов¹. У процесі аналізу тексту дослідник зустрівся з труднощами атрибуції запозичень, оскільки праця Рубана тісно пов'язана з "Коротким описом Малоросії" й через нього з літописом Граб'янки. Однак, незважаючи на це, джерелознавець скрупульозно перерахував усі факти використання О.Рігельманом матеріалів з "Короткого літопису Малої Росії". Одночасно історик не забув робити зауваження щодо повноти передачі фрагментів (дослівно, майже дослівно, близька схожість тощо), оскільки великий обсяг матеріалу унеможливорює постійне цитування паралельних уривків. Особливо широко використав Рігельман "Короткий літопис Малої Росії" в IV частині своєї праці (охоплює події 1737-1787 рр.), тому що, як слушно зазначив Єршов, "якраз на рр. 1734-1742 уриваються всі, досі відомі, українські літописи, що оперті на "Кратк. описание Малороссии", за винятком Рубанівського видання"². Автор статті мав рацію, коли підкреслював, що Рігельмана цікавив у першу чергу фактичний матеріал, котрим він доповнював свою працю і навіть змінював в її 2-й редакції деякі рядки з 1-ої. Проте, відповідно до своїх поглядів, відставний генерал-майор уникав переносити на сторінки свого твору інформацію, яка свідчила про наявність українсько-російського конфлікту, і не співчував патріотичним переконанням В.Рубана та О.Безбородька. Попутно Єршов згадав про використання Рігельманом матеріалів з літописів Самовидця й Граб'янки (особливо у I частині), актів, іноземних джерел тощо. Треба зауважити, що вміщені в "Літописній оповіді

¹ Єршов А. "Летописное повествование о Малой России" О.Рігельмана і "Краткая летопись Малая России", видана В.Рубаном // Записки Ніжинського інституту народної освіти. — 1927. — Кн.VII. — С.178—192.

² Там само. — С.189.

про Малу Росію" документи ще потребують всебічного дослідження, зокрема у зв'язку з працею Величка.

У такому ж плані написано і другу статтю А.Єршова, котра мала назву "Сторінка з українського джерелознавства"¹. Порівнявши тексти "Короткого опису про козацький малоросійський народ" та "Літописної оповіді про Малу Росію", дослідник зробив переконливий висновок, що "переклад оповідання Шевальє про козацькі війни рр. 1648-51 Рігельман узяв з "Кратк. описания" Симоновського; з нього ж він користувався і тоді, як описував події рр. 1750 – 51"². Отже, Рігельман не був безпосередньо знайомий з французьким оригіналом "Історії війни козаків проти Польщі", хоча й покликався на нього у своїй праці. Загалом застереження може викликати лише твердження Єршова про вплив тексту "Короткого опису про козацький малоросійський народ" на спосіб викладу матеріалу в "Літописній оповіді про Малу Росію". На нашу думку, мова повинна йти не стільки про якусь залежність, скільки про подібність стилю обох авторів, які використовували прийоми та методи історичного дослідження, характерні для історичної науки в другій половині XVIII ст.

Спеціальна розвідка А.Єршова присвячена і дослідженню джерельної основи творів С.Лукомського³. З "Короткого опису Малоросії", стверджував історик, Лукомський запозичив відомості про Прецлава Лянцкоронського й Вен-

¹ Єршов А. Сторінка з українського джерелознавства (До питання про літописні джерела праці О.Рігельмана "Летописное повествование о Малой России") // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. – К., 1927. – С.841 – 848.

² Там само. – С.848.

³ Єршов А. Про літописні джерела історичних праць Ст.Лукомського // Записки Ніжинського інституту народної освіти та науково-дослідної кафедри історії культури й мови при інституті. – 1928. – Кн. VIII. – С.105 – 116.

жика Хмельницького. Другим козацьким літописцем, до якого звертався автор "Зібрання історичного", був Григорій Граб'янка. У нього прилуцький полковий обозний почерпнув інформацію про реформи Баторія та життя козаків за його королювання. З цього ж джерела брав Лукомський відомості про Косинського, Наливайка, похід Сагайдачного. Далі Єршов переконливо довів, що оповідання про Лютера, запровадження нового календаря й унії були запозичені Лукомським з Густинського літопису. Текстуальну залежність історіограф як правило ілюстрував паралельними цитатами. Описуючи вищезазначені події, Лукомський посилався на так званий "Руський достовірний літопис". Так само, як і в "Зібранні історичному", він згадав це загадкове джерело також у додатках до перекладу записок Титловського та щоденника Окольського. Зіставлення відповідних фрагментів з текстом літопису Величка дозволило Єршову стверджувати, що Лукомський користувався і "Сказанієм о війні козацкой з поляками". Правда дослідник назвав кілька фактів із "Зібрання історичного", котрі відсутні в українській літописній літературі, за винятком праці Рігельмана, яка з'явилася дещо пізніше. Провівши кваліфікований текстуальний аналіз, учений зробив такі висновки: "1. Ніякого "певного руського літопису" зі змістом, що встановлює для нього П.Г.Клепацький (та інші), не існувало; 2. Покликаючись на "певні руські літописи", С.Лукомський користав із літописів: Густинського, Граб'янчиного, праці Величка, "Краткого описания Малороссии" та ще одного-двох літописів, поки що нам невідомих"¹.

¹ Єршов А. Про літописні джерела історичних праць Ст.Лукомського // Записки Ніжинського інституту народної освіти... — С.116.

На окрему увагу заслуговує стаття Н.Василенко-Полонської "Історики Запорозжя XVIII ст."¹ Велике місце в ній відведено встановленню джерельної основи тих сторінок "Літописної оповіді про Малу Росію", котрі присвячені історії Запорізької Січі, зображенню життя й побуту її мешканців. Внаслідок текстуального аналізу дослідниця переконливо довела, що основний матеріал про Запоріжжя був запозичений Рігельманом з "Історії про козаків запорозьких" князя Мишецького. Незначні ж доповнення були механічно приєднані з твору Міллера. "Таким чином, — підсумувала Василенко-Полонська, — працю Рігельмана не можна вважати за першоджерело історії Запорозжя — він не вніс нічого з того, що міг би йому дати власний досвід, власні спостереження"².

У статті "До питання про літературну спадщину С.В.Лукомського" С.Маслов навів перелік історичних та літературних творів цього козацького інтелігента³ (за винятком компілятивного "Зібрання історичного", всі вони є перекладами). До списку відомих раніше праць літературознавець додав назви ще 4-х перекладних рукописів, які він виявив у квітні 1928 р. в Прилуцькому архіві.

Поглиблене вивчення джерельної основи українських літописів XVIII ст. в працях А.Єршова та Н.Василенко-Полонської було кроком вперед у розвитку національної історіографії.

¹ Василенко-Полонська Н.Д. Історики Запорозжя XVIII в. // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. — К., 1927. — С.811 — 824.

² Там само. — С.823.

³ Маслов С. До питання про літературну спадщину С.В.Лукомського // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. — К., 1928. — Т.2. — С.253 — 260.

До Михайла Грушевського козацькі літописи розглядалися переважно як джерела, що містять комплекс історичних матеріалів різноманітного характеру. Зусилля науковців були спрямовані в першу чергу на встановлення джерельної основи творів, перевірку достовірності вміщеної в них інформації й використання окремих очищених критикою фактів у власних студіях.

У кількох працях, написаних в останні роки життя, М.Грушевський закликав учених досліджувати козацькі літописи насамперед як літературні пам'ятки, котрі відбивають суспільно-політичні погляди національної еліти. Одним з найважливіших та найактуальніших завдань академік уважав також вивчення впливу цієї літератури на національне відродження XIX ст.¹

Однак погром української науки, який стався на початку 30-х рр. XX ст., унеможливив подальшу розробку даної проблематики.

Професор-емігрант Олександр Оглоблин присвятив спеціальну статтю тому списку "Короткого опису Малої Росії", котрий входить до збірника Покаса². На думку видатного історика, рукопис "так різниться від "Краткого Описанія" і своїм розміром (він значно ширший за нього), і своїм змістом, і особливо своєю українською, антиросійською наставою, що вважати його лише за "редакцію" (хоч би навіть українську) аж ніяк неможливо. Це

¹ Грушевский М.С. Самовидец Руины и его позднейшие отражения // Труды Института славяноведения АН СССР. — Л., 1932. — Т.1. — С.157—192. Його ж. Об украинской историографии XVIII века. Несколько соображений // Известия АН СССР. — 1934. — № 3. — С.215—225. Його ж. З історичної фабулістики кінця XVIII в. // Академику Н.Я.Марру. Юбилейный сборник. — М.—Л., 1935. — С. 607—611.

² Оглоблин О. Григорій Покас та його "Описание о Малой Росии" (1751 р.) // Науковий збірник. — Нью-Йорк, 1952. — С.61—73.

цілком окремий, самостійний своєю ідеєю і лише формально, в хронологічній мережі своїй залежний від "Краткого описанія" (безумовно, його провідного джерела) твір, який, безперечно, свідчить про те, що в половині XVIII століття поруч з офіційним "Кратким Описанієм Малороссіи" в колах української патріотичної інтелігенції існував свій — справді український — огляд рідної історії, твір, може, і напівлегальний (будь-що-будь, не для офіційного вжитку призначений), але, без сумніву, дуже популярний серед українського громадянства"¹. У статті наведено біографічні відомості про військового канцеляриста Григорія Покаса, котрого дослідник уважав автором "Опису про Малу Росію". Підібраний літописцем фактичний матеріал має чітко виражений тенденційний характер. Доповнення, виправлення й коментарі до тексту першоджерела, як і висвітлені Покасом події 1735–1751 рр., служать для звинувачення російського абсолютизму в грубому порушенні національних прав автономної козацької держави. Глибоко патріотичні суспільно-політичні погляди Покаса, котрий прагнув звеличити у своєму творі українську націю, дали підстави О.Оглоблину розглядати "Описаніє о Малой Россіи" як предтечу "Історії русів"². На жаль, дослідник не мав змоги користуватись оригіналом рукопису, тому деякі його положення і висновки потребують перевірки та уточнень.

Лише у кандидатській дисертації С.Пінчука, яку було написано до 300-річчя Переяславської ради, козацькі літописи знову стали об'єктом наукового дослідження в країні³. Застосовуючи літературознавчий підхід до літописного ма-

¹ Оглоблин О. Григорій Покас та його "Описание о Малой Россіи" (1751 р.) // Науковий збірник. — Нью-Йорк, 1952. — С.67.

² Там само. — С.72.

³ Пінчук С.П. Образ Богдана Хмельницького в українській літературі XVII–XVIII століть. Дис...канд. філолог. наук. — Львів, 1954.

теріалу, дисертант охарактеризував сцену зустрічі Хмельницького з королем після Зборівської битви, котра міститься на сторінках Чернігівського літопису. Основні положення дисертації були пізніше викладені Пінчуком у статті "Козацькі літописи XVII століття про Богдана Хмельницького"¹.

Загальну оцінку українським історичним пам'яткам XVIII ст. дав також М.Марченко². Однак через несприятливі суспільно-політичні обставини вчений не зміг скористатися частиною доробку своїх попередників.

Помітно пошквалились історіографічні дослідження в Україні в 60-х рр. XX ст. Цінним внеском в українську історіографію й джерелознавство є стаття Я.Дзири "Джерельна основа праці О.Рігельмана з історії України"³. У вступі автор повідомив основні біографічні відомості про Рігельмана та виклав історіографію питання. Тут же зустрічається і ряд цікавих теоретичних зауважень стосовно еволюції історіографії XVIII ст. та методики складання компілятивних праць. Далі Я.Дзира провів ґрунтовний аналіз зв'язку твору Рігельмана з літописами Самовидця, Граб'янки й Величка. Ілюструючи свої думки переконливими прикладами, дослідник довів, що у викладі подій до 1667 р. основним джерелом "Літописної оповіді про Малу Росію" був "Літопис Самовидця", з якого Рігельман переписав дослівно 2/3 тексту. Я.Дзира перерахував пропуски з тексту Самовидця, котрі зробив Рігельман, проаналізував різночитання, які да-

¹ Пінчук С.П. Козацькі літописи XVII століття про Богдана Хмельницького // Радянське літературознавство. — 1959. — №1. — С.43–61.

² Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). — К., 1959.

³ Дзира Я.І. Джерельна основа праці О.Рігельмана з історії України // Історіографічні дослідження в Українській РСР. — К., 1969. — С.158–178.

ють можливість виправити помилки Р.Ракушки-Романовського. Науковець охарактеризував також особливості редагування Рігельманом тексту "Літопису Самовидця", наголошуючи, що генерал-майор "підносить і посилює роль російського елементу в історії України, підкреслює царєфільські настрої серед частини української старшини"¹. Починаючи з 1667 р., матеріали з Самовидця "Рігельман використовує неповно, пропускаючи рядки, абзаци і навіть окремі сторінки. Зображуючи історичні події на Україні останніх двох десятиріч, Рігельман надає перевагу іншим джерелам"². Такий же підхід застосував Я.Дзира й розглядаючи вплив на "Літописну оповідь" "Дійствій презільной брани". Зокрема він перерахував документи і вірші, переписані Рігельманом з цього літопису, вказав на ті сторінки з праці Граб'янки, котрі були взагалі випущені (пропуски, за підрахунками історика, становлять 1/4 "Дійствій"). Вперше у вітчизняній історіографії Я.Дзира розглянув питання про літопис Величка як можливе джерело "Літописної оповіді про Малу Росію". Провівши текстуальний аналіз, джерелознавець дійшов висновку, що "Рігельман не читав рукопису Величка"³. Наведений дослідником перелік 9-ти документів, які зустрічаються у творах Рігельмана й Величка, ставить перед сучасними науковцями ряд цікавих проблем, які ще потребують свого розв'язання.

В описовій манері характеризуються історичні твори XVIII ст. у III розділі монографії М.А.Литвиненко "Джерела історії України XVIII ст." На жаль, автор не повністю використала літературу та джерельні матеріали, які стосуються даного питання. Так, вона зазначила про наявність тільки

¹ Дзира Я.І. Джерельна основа праці О.Рігельмана з історії України // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – С.171.

² Там само. – С.172.

³ Там само. – С.176.

2-х списків Чернігівського літопису й через це зробила хибний висновок щодо історичної цінності цього джерела¹. Але ж ще 1890 року О.Лазаревський опублікував 3-й список даного твору, котрий містить докладний опис подій з 1703 по 1725 р. У праці висловлюється також недостатньо переконливе припущення, нібито автор "Літописця, или описанія короткого знатнійших дійств и случаев" належав до духовенства. М.Литвиненко докладніше за своїх попередників підкреслила особливості використання П.Симоновським праць П.Шевальє та Г.Граб'янки.

Хвиля реакції, що розпочалася в 1972 р., на деякий час призупинила дослідження козацьких літописів.

У навчальному посібнику Ю.Мицика кілька сторінок присвячено Чернігівському літопису². Дослідник мав у своєму розпорядженні виявлений ним у 1972 р. новий список його 2-ої редакції, який охоплює події 1497 – 1764 рр. На відміну від інших 3-х списків, київський зберігся найкраще. Ю.Мицик встановив, що ядро пам'ятки, де розповідалося про події 1497 – 1703 рр., написане у 1699 – 1704 рр. На відміну від М.Білозерського, вчений уважав, що основну частину було складено одним автором, а не двома. Історіограф погодився з О.Лазаревським, котрий вбачав у літописці чернігівця. Провівши текстуальний аналіз, Ю.Мицик приходять до висновку, що "більша частина відомостей літопису з початку до 1672 р. списана з «Кройніки о землі Полской» Ф.Софоновича"³. Іншими джерелами для автора основної частини Чернігівського літопису були "Скарбниця" І.Галятовського та свідчення очевидців. Дослідник підкреслив полонофільство літописця, вважаючи фальси-

¹ Литвиненко М.А. Джерела історії України XVIII ст. – Харків, 1970. – С.182.

² Мыщык Ю.А. Украинские летописи XVII века. – Днепропетровск, 1978.

³ Там же. – С.71.

фікатом промову Хмельницького до короля під Зборовом. Запис на полях рукопису дозволив Ю.Мицику стверджувати, що автором 2-ої частини Чернігівського літопису був місцевий судовий писар Іван Янушкевич. Учений зазначив, що Янушкевич не тільки розповів про події 1704 – 1764 рр., але й вніс ряд доповнень до ядра пам'ятки, які відсутні в списках 1-ої редакції.

Ю.П.Князьков у статті “К вопросу о влиянии украинского хронографа на исторические сочинения XVII века” висловив припущення, що автором Чернігівського літопису був Леонтій Боболінський¹.

Результати порівняльного аналізу 4-х варіантів Чернігівського літопису викладено в одному з підрозділів монографії О.Апанович². Вона перерахувала всі доповнення інформаційного характеру, що відрізняють основну частину 4-го списку від 3-х інших. “Особливо цікаві, – зазначила дослідниця, – зроблені в четвертому списку доповнення й уточнення в описах битв, у викладі біографій відомих історичних діячів тощо за період першої чверті XVIII ст., тобто в другій частині Літопису”³. Автор навела також відмінності у висвітленні окремих подій, котрі зустрічаються в 3-му та 4-му списках. Характеризуючи тематику самостійної частини останнього (1726 – 1764), О.Апанович відзначила особливе зацікавлення літописця гетьманськими виборами та питаннями адміністративно-політичного управління України, що є свідченням його автономістичних переконань. Значну увагу надав автор

¹ Князьков Ю.П. К вопросу о влиянии украинского хронографа на исторические сочинения XVII века // Актуальные историографические проблемы отечественной истории XVII – XIX вв. – Днепропетровск, 1982. – С.60 – 61.

² Апанович Е.М. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. Исторические сборники. – К., 1983.

³ Там же. – С.112.

літопису також воєнним подіям (похід у Польщу 1733 – 1735, російсько-турецька війна 1735 – 1739 рр. тощо). У дослідженні О.Апанович дала характеристику маргіналіям тексту. Полемізуючи з Ю.Мициком, вона зауважила, що якщо Янушкевич і був автором, то тільки тієї частини літопису, яка присвячена 1703 – 1725 рр., оскільки "збірники з третім і четвертим списками-редакціями створювалися незалежно один від одного"¹. Крім того, у 1765 р., коли було написано останню частину літопису, Янушкевич був уже людиною похилого віку, тому не міг займати офіційну посаду й користуватися документальними матеріалами.

В іншому підрозділі цієї ж монографії викладено археографічні відомості про рукописи "Короткого опису Малої Росії". Дослідивши більше 20-ти списків (15 із яких входять до складу збірників), О.Апанович дійшла висновку, що існує одна редакція цього твору, але в 3-х варіантах. Перший із них було опубліковано О.Левицьким у 1878 р., другий варіант – найповніший за обсягом, а 3-й "відрізняється від попередніх наявністю хронологічного продовження"². Автор подала інформацію про місце зберігання рукописів, шифри, обсяг, формат аркушів, оправу, датування, особливості почерку, маргіалії тощо. При цьому О.Апанович іноді вдавалась і до зауважень текстологічного характеру.

У статті "Ще одне джерело з історії України XVIII сторіччя", котре супроводжувало видання самостійної частини Чернігівського літопису за київським списком, О.Апанович в основному повторила власні положення з вищезазначеної монографії. Дослідниця підкреслила, що літописця насам-

¹ Апанович Е.М. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. Исторические сборники. – К., 1983. – С.116.

² Там же. – С.189.

перед цікавили "проблеми автономії України"¹, над якою нависла загроза з боку російського абсолютизму.

Останній, п'ятий етап студій про козацькі літописи розпочався після проголошення національної незалежності України.

Нове видання "Літописної оповіді про Малу Росію" супроводжувала стаття П.М.Саса та В.О.Щербака "Історія України у висвітленні О.Рігельмана". Крім загальних відомостей, необхідних для будь-якої передмови, вона містить також характеристику історичних поглядів останнього. Із змісту статті випливає, що основну увагу у своїй праці історик приділяв козацтву. Історичний екскурс Рігельмана, в котрому він намагався вирішити питання походження козацтва, відбив традиційні наукові погляди XVII – XVIII ст. Разом з цим, як справедливо зазначили упорядники, Рігельман приблизно правильно пояснював процес колонізації південно-східних степових просторів та його значення для формування специфічного суспільного стану. Однозначно позитивно оцінював історик і роль козацтва в боротьбі з турецько-татарською агресією. Професійний військовий із захопленням описував воєнне мистецтво запорожців. Дослідники підкреслили також щире, співчутливе ставлення Рігельмана до долі українського народу, який зазнавав тяжкого гніту з боку католицької Польщі. "У першій частині книги, – наголосили П.Сас та В.Щербак, – автор проявляє неабиякий інтерес до боротьби козацьких загонів проти польсько-шляхетського панування. Його симпатії повністю на боці повстанців"². Упорядники також охарактеризували стильові особливості тих сторінок "Літописної оповіді",

¹ Апанович О.М. Ще одне джерело з історії України XVIII сторіччя // Україна. Наука і культура. – К., 1989. – С. 215.

² Сас П.М., Щербак В.О. Історія України у висвітленні О.І.Рігельмана // Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994. – С.23.

котрі присвячені подіям 20 – 30-х рр. XVII ст. Уникаючи надмірної деталізації й фактографізму, історик “демонструє в той же час схильність до генералізації описуваних подій, з’ясування їх місця в загальноісторичному контексті”¹. У статті аргументовано розкрито причини особливого зацікавлення Рігельманом подіями Національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького. Як правильно підсумували автори передмови, “в усіх чотирьох частинах книги, а також додатках до неї Рігельман послідовно обстоює ідею монархічної форми влади і виступає в ролі офіційного виразника інтересів російського самодержавства. Його історико-політична концепція базується на визнанні патримоніальних прав російських царів на всю спадщину давньої Київської держави”². Звідси випливає різко негативне ставлення Рігельмана до І.Виговського, П.Дорошенка, І.Мазепи, П.Орлика та інших борців за національну незалежність, цілковите виправдання акту ліквідації Запорізької Січі, схвалення скасування гетьманства і створення Малоросійської колегії тощо.

У праці В.В.Кравченка “Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.)” знайшли певне висвітлення деякі питання розвитку вітчизняного літописання³. В цілому думки автора про вплив наукової спадщини козацьких канцеляристів на творчість українських істориків першої половини XIX ст. мають загальний характер і лише під час з’ясування ним джерельної основи “Запорозької старови-

¹ Сас П.М., Щербак В.О. Історія України у висвітленні О.І.Рігельмана // Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994. – С.23.

² Там само. – С.17.

³ Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків, 1996. – 376 с.

ни" І.Срезневського зустрічаються кілька оригінальних конкретних спостережень. У монографії можна зустріти також ряд додаткових фактів про циркуляцію матеріалів українських літописів у російській історіографії зазначеного періоду. Частина фактичних та теоретичних положень і висновків харківського дослідника має дискусійний характер або вимагає серйозних уточнень. Це стосується зокрема питань про "симбіоз" української й російської культур у другій половині XVIII – першій половині XIX ст., міфологію в українській історіографії тощо.

У 1996 р. Ю.Мицик надрукував ту частину київського списку Чернігівського літопису, яка залишилася за межами видання О.М.Апанович¹. Текст пам'ятки супроводжують невелика передмова та стислий коментар, котрі розраховані на широке коло читачів. Значення публікації Ю.Мицика полягає в тому, що до цього часу ще не здійснено академічного видання Чернігівського літопису.

Значну цікавість становить евристична розвідка Ю.А.Мицика "Невідома редакція "Короткого опису Малоросії", яка містить цінні матеріали для дослідника історичної фабулістики і водночас є важливим кроком на шляху до повноцінного академічного видання пам'ятки².

Основні шляхи еволюції української історичної думки XVIII ст. й процес формування національної історіографії розглядаються в навчальному посібнику І.І.Колесник. Авторка вважає, що через некритичне ставлення до джерел, прагнення "догоджати літературним смакам, історичним уподобанням та політичним прагненням культурної

¹ Чернігівський літопис (Підготовка до друку, передмова і коментар Ю.Мицика) // Сіверянський літопис. – 1996. – № 4. – С. 105–122.

² Мицик Ю.А. Невідома редакція "Короткого опису Малоросії" // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 1999. – Випуск 7. – С. 133–154.

верстви українського суспільства" козацькі літописці перебували "в обіймах легендарної, зміфологізованої історії"¹. Тому з другої половини XVIII ст. почалася глибока криза козацького літописання. На нашу ж думку, цей жанр не становив собою нежиттєздатне утворення, а був черговим етапом у процесі розвитку історичної науки і художньої літератури. Твердження І. Колесник, ніби через тенденційне трактування історії й міфологізм літописні пам'ятки не мали шансів на публікацію й поширювалися в рукописній формі, видається нам занадто спрощеним.

Текст заключної частини "Хроніки" Івана Забіли, де йдеться про події 1734–1740-го рр. опублікував Олександр Коваленко². В обох статтях фрагмент пам'ятки супроводжує невелика передмова упорядника загально-го характеру.

Також варто згадати статтю А. Бовгири "Чернігівський літопис" четвертої редакції: структура та авторство твору"³. Цілком природно значне місце в публікації (це видно із самого заголовка) приділяється структурі твору. Позитивною рисою є вдала спроба автора розділити історичні повідомлення, котрі вміщено в продовжений текст київського списку пам'ятки, на ряд категорій. Неодноразово А. Бовгира вдається до порівняння уривків. Однак трактування ним кожного списку як окремої редакції виглядає непереконли-

¹ Колесник І.І. Українська історіографія XVIII – початок XX століття. – К., 2000. – С.173.

² Див.: Коваленко О. Іван Забіла та його хроніка з історії України // Сіверянський літопис. – 2000. – № 2. – С. 148–153; Коваленко О. Хроніка Івана Забіли про події 30–40-х рр. XVIII ст. в Гетьманщині // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. – К., 2000. – С. 452–460.

³ Бовгира А. "Чернігівський літопис" четвертої редакції: структура та авторство твору // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К. – Хмельницький, 2002. – Т.8. – Ч. I. – С. 5–20.

вим. Не обмежуючись джерелознавчим аналізом, він зібрав цікаві відомості про життєвий шлях Івана Янушкевича. Вони містять вагомі аргументи, що саме останній був автором тієї частини київського списку, яка охоплює події 1726 – 1764 рр.

Оригінальну класифікацію історичних творів другої половини XVII – XVIII ст. за ознакою застосованої методології й типом історизму запропонував П.Сас. Навівши ряд цікавих спостережень щодо методологічної основи Чернігівського літопису, дослідник справедливо зараховує його до пам'яток літописного стилю. Типові риси компілятивного напрямку П.Сас визначає на прикладі аналізу творчої лабораторії П.Симоновського й О.Рігельмана¹.

Отже, хоч українська історіографія і має певний доробок праць, присвячених козацьким літописам 30 – 80-х рр. XVIII ст., проте дану тему до цього часу досліджено неповно. Об'єктом вивчення для більшості науковців у першу чергу була джерельна основа літописних пам'яток. Решта ж важливих питань з різних причин не потрапила в поле зору дослідників. Так, дуже важливе питання про історичні погляди літописців розглядалося, на жаль, лише побіжно. Не вивчалися також вищеназвані пам'ятки і як літературні твори. Принципове значення має і проблема впливу козацького літописання XVIII ст. на історичну науку та письменство XIX ст., яка також чекає на своїх дослідників.

¹ Сас П.М. Історична думка // Історія української культури: В 5-ти т. – К., 2003. – Т. 3. – С. 537 – 574.

1.2. Джерелознавчий аналіз

Робоча схема поділу джерельного матеріалу на три його великі комплекси залежить від об'єкту й мети дослідження, а також від структури монографії.

Першу велику групу становлять історико-літературні твори 30 – 80-х рр. XVIII ст., котрі були написані на Лівобережній Україні військовими канцеляристами. Козацькі літописи цього періоду є основним предметом монографічного дослідження. Автор насамперед вивчив такі першочергові джерела:

1. "Короткий опис Малоросії" (Летопись Самовидца. – К., 1878). 1999 р. у 7-му випуску "Історіографічних досліджень в Україні" відомий археограф Ю.Мицик видав незнаний раніше список цієї пам'ятки, який зберігся лише частково й охоплює події 1701 – 1730 рр.

2. Чернігівський літопис. Першу редакцію цього твору за двома списками, опис подій в котрих закінчується відповідно 1652 та 1750 рр., надрукував М.Білозерський у збірнику "Южнорусские летописи" (К., 1856). Другу редакцію, представлену списком Персидського, яка охоплює події 1587 – 1725 рр., було видано О.Лазаревським (Киевская старина. – 1890. – № 4, № 5, № 6 і того ж року в Києві окремим випуском). Першу частину 4-го (Київського) списку опублікував Ю.Мицик (Сіверянський літопис. – 1996. – № 4), а другу, котра містить історичні записи 1726 – 1764 рр., – О.Апанович (Україна. Наука і культура. – Вип. 23. – К., 1989).

3. "Краткое літоизобразительное знаменитых и памяти достойных дійств и случаев описание" (Южнорусские летописи, открытые и изданные Н.Белозерским. — К., 1856). Друга редакція пам'ятки під назвою "Літописец, или описание краткое знатнейших дійств и случаев" побачила світ у "Сборнике летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси" (К., 1888).

4. "Короткий опис про козацький малоросійський народ" П.Симоновського (М., 1847).

5. "Зібрання історичне" С.Лукомського (Летопись Самовида. — К., 1878).

6. "Короткий літопис Малої Росії" В.Рубана (СПб., 1777).

За своїм змістом, характером, конструкцією викладу, а частково й ідейним спрямуванням до вищеперелічених пам'яток прилягає "Літописна оповідь про Малу Росію" О.Рігельмана (М., 1847; друге видання. — К., 1994).

Зважаючи на специфіку дослідження, проводилося вивчення маловідомих досі списків опублікованих джерел у рукописних відділах і архівах. Так, в Інституті рукописів НБУ ім. В.І.Вернадського автор ознайомився з 7-ма списками "Короткого опису Малоросії".

Важливим джерелом для студій з обраної тематики є список, який зберігається у збірнику Теодора Маньківського (I, 581; I, 593). Розповідь про події в продовженій частині літопису доведено до 1776 р. Значне місце у творі відводиться зображенню церемонії обрання на гетьманство Кирила Розумовського та змалюванню перебігу російсько-турецької війни 1768 — 1774 рр. Автор вміщує також цікаву інформацію, котра має безпосереднє відношення до суспільно-економічного становища Лівобережної України в 1740 — 1770-х рр., розповідає про внутрішнє життя на Запоріжжі, призначення й переміщення на посадах козацьких старшин, російських офіцерів та генералів. Загалом текст пам'ятки характеризується детальністю і точністю у відтворенні історичних подій. Ще один рукопис (312/689 с.)

привертає увагу багатьма маргіналіями кінця XVIII ст., які конспективно переказують зміст твору. Серйозними замітками переписувача та вставками з польських джерел відзначається текст, укладений полковим канцеляристом Онисимом Білогрудом (I, 7379). Список, котрий зберігається під шифром I, 58240, Лаз. 59, є копією з відомого збірника Розумовського.

У фондах Інституту рукописів автор познайомився з копією II частини "Аналів Малої Росії" Ж.Б.Шерера (I, 6699), написаною російською мовою у 1813 р., в основу якої було покладено "Короткий опис Малоросії", та з перекладом усієї праці французького історика, вміщеним до "Припасов для украинской истории" В.Я.Ломиковського (I, 54664, Лаз. 34). Нашу увагу привернув і рукописний примірник "Короткого літопису Малої Росії" В.Рубана (I, 5423).

Вивчив дослідник також список "Короткого опису Малоросії" кінця XVIII – початку XIX ст. з фондів ЦДАУ в Києві (КІОНЛ, №2I).

Кожен окремих список літопису є досить важливим джерелом для дослідження не тільки історії тексту, а й суспільно-політичної та історичної думки епохи. Роль безпосередніх оціночних реалій виконують висловлювання переписувачів про пам'ятку, викладений у ній фактичний матеріал, ідейний зміст тощо. Під цим же кутом зору слід розглядати замітки, котрі характеризують сприйняття твору читачами. Особливо цікавими є передмови з висловлюваннями про значення історичної науки в тогочасному суспільному житті. Списки, які містять документальні додатки і хронологічно довший виклад подій, ніж опублікований текст, мають вагоме історіографічне й археографічне значення. Отже, наукова вартість літопису та повнота його історичної інформації можуть бути виявлені й належним чином оцінені тільки шляхом зіставлення всіх списків єдиного твору.

До другого великого масиву джерел належать:

1. Документи, котрі відображають загальнодержавні інтереси, а також формулюють політичні позиції, вимоги та свідчать про ціннісні орієнтації представників соціальної еліти. Це насамперед міжнародні договори й угоди; листи гетьманів, адресовані до правителів, важливих посадових осіб або центральних владних інститутів іноземних країн; посольські інструкції, звіти, донесення, записи самих дипломатичних переговорів тощо. Зрозуміло, що справжні мотиви діяльності, плани і наміри сторін не завжди відбито у них "відкритим текстом", а, як правило, в опосередкованому вигляді, оскільки ці пам'ятки зазнавали формального й ідеологічного редагування відповідно до етикету, діловодства та політичної традиції кожної окремої держави. Але, незважаючи на це, вони є важливим свідченням особливостей політико-правового рівня національної свідомості провідної верхівки української держави.

2. Розпорядча документація гетьманської адміністрації, грамоти, укази, закони царського уряду, котрі прямо чи опосередковано стосувалися політичної ситуації в Україні. Ці політико-правові акти і владні рішення визначали межі легальної громадської діяльності, окреслювали її напрями, встановлювали характер взаємин між суб'єктами політичного життя.

З них також добре простежується ставлення уряду Російської імперії до тих чи інших керівних кіл гетьманської держави, неухильне й методичне прагнення поступово підпорядкувати їх, увести до рамок політичної системи російського централізму. Без врахування законодавчої та владної політики правлячих кіл імперії неможливо скласти об'єктивне уявлення про особливості соціально-політичного життя Лівобережної України XVIII ст. і національну свідомість її мешканців.

3. Індивідуальні й колективні прохання та скарги, які подавалися особисто царям, представникам центральної чи

місцевої адміністрації, а також кореспонденція впливових політичних діячів, національно-свідомих інтелігентів. Специфіка цієї групи джерел полягає в тому, що вони дають можливість детально з'ясувати загальностанові інтереси, встановити психологічне підґрунтя політичних позицій і орієнтацій представників різних прошарків, котрі брали активну участь у громадському житті.

4. Наукові праці, історико-літературні та літературні твори, мемуаристика. Вітчизняні й іноземні історіографічні пам'ятки XVII – початку XVIII ст., що ввійшли до переліченого ряду, досліджуються нами у першу чергу як джерельна основа козацьких літописів 30–80-х рр. XVIII ст. В художніх творах і щоденниках XVIII ст. знайшли відображення суспільно-політичні настрої, позиції, орієнтації, правила публічної поведінки, система моральних цінностей та риси національної свідомості, які були притаманними тогочасній старшинській верстві.

У процесі дослідницької роботи автор ретельно вивчив документи, котрі були опубліковані в таких збірках: Акты Московского государства... – СПб., 1899 – 1901 – Т.2 – 3. ; Акты, относящиеся к истории южной и западной России... – СПб., 1861 – 1892 – Т. 3 – 15. ; Архив Юго-Западной России ... – К., 1868 – Ч. 3. – Т. 2. ; Памятники, изд. Временной комиссией для разбора древних актов... – К., 1859 – Т. 4. ; Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – М., 1953 – 1954 – Т. 1 – 3. ; Документи Богдана Хмельницького. – К., 1961; Документи об освободительной войне украинского народа 1648 – 1654 гг. – К., 1965; Універсали Богдана Хмельницького... – К., 1998; Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. Листування Катерини II було опубліковане у "Сборнике Императорского русского исторического общества" (СПб., 1871 – Т. 7. ; 1872 – Т. 10. ; 1874 – Т.13. ; 1885 – Т. 42.), а Григорія Полетики – в "Киевской старине" (1893. – № 3, 4, 5, 6, 10, 11; 1894. – № 4, 6, 10; 1895. – № 5, 6, 7 – 8). У 6-му но-

мері "Киевской старины" за 1883 р. знаходимо "Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 году". В № 2 цього видання за попередній рік під редакцією професора М.Петрова побачила світ патріотична поема С.Дівовича "Разговор Великороссии с Малороссиею". "Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка. 1727 – 1753 гг." видав 1884 р. в Києві О.Лазаревський. Заходами П.Куліша "Літопис Самовидця" 1846 р. був надрукований О.Бодяньським у "Чтениях в имп. Обществе истории и древностей российских" (№ 1, отд. II, № 2) і окремою книжкою (друге видання підготував у Київській археографічній комісії О.Левицький (К., 1878), третє – Я.Дзира (К., 1971)). Вперше літопис Григорія Граб'янки опублікував Ф.Туманський у журналі "Российский магазин" (1793. Ч. II, III) (друге видання здійснив у Київській археографічній комісії І.Самчевський у 1853 р., третє – Ю.Луценко в Гарварді у 1990 р., в Києві у 1992 р. випущено україномовний переклад Р.Іванченка). Першу публікацію літопису Самійла Величка втілила в життя Київська тимчасова комісія для розбору давніх актів (К. – Т. I., 1848; К. – Т. 2., 1852; К., 1855 – Т. 3.; К., 1864 – Т. 4.). У 1926 р. вдалося надрукувати один том "Сказанія о войні козацкой з поляками". Третє видання в перекладі українською мовою здійснив В.Шевчук (К., 1991 – Т. I, 2.). Густинський літопис побачив світ у II томі Полного собрания русских летописей (СПб., 1843), а також у т. 40 цього ж видання (СПб., 2003). Окрім того найновіше на сьогодні археографічне видання Густинського літопису готується до друку Українським науковим інститутом Гарвардського університету під редакцією О.П.Толочка. Широковідома праця П'єра Шевальє "Історія війни козаків проти Польщі" вперше була видана українською мовою в Києві в 1960 р., а "Анали Малої Росії" Жана-Бенуа Шерера – там же в 1994 р.

Автор ознайомився з "Кратким журналом о поездке в Москву гетьмана Данила Апостола. 3 февр. — 6 сентб. 1728 г.", який є цінним документом, котрий свідчить про характер вимог українського уряду до царської адміністрації та одночасно інформує нас про особливості тогочасного дипломатичного етикету.

Слід зазначити, що вміщені до вищеперерахованих збірок матеріали (звичайно, за певними винятками) й опубліковані окремі пам'ятки вже досліджувалися науковцями. Однак порівняння змісту певної їх частини з відповідною оцінкою в українській, російській, польській історіографії ставить на порядок денний необхідність нового їх трактування, вимагає висвітлення тих аспектів інформації першоджерела, які раніше не потрапляли в поле зору дослідників або аналізувалися в іншому контексті, ніж це планує зробити автор.

Перелічені в цій групі види документальних та наративних джерел XVII — XVIII ст. автор використав у першу чергу для встановлення відповідної бази козацьких літописів 30 — 80-х рр. XVIII ст. По-друге, вони були задіяні для корекції літописної інформації й встановлення достовірності тих чи інших історичних подій, явищ, фактів. І нарешті, документи XVIII ст. дають уявлення про домінуючі в тогочасному українському суспільстві, зокрема у середовищі шляхти та старшини, умонастрої, політичні погляди й орієнтири. Це дало змогу авторові створити повнокровну картину тієї соціокультурної атмосфери, в котрій формувалися, розвивалися і знаходили втілення в історіографічній чи літературній діяльності суспільно-політичні та історичні погляди військових канцеляристів.

Останній комплекс джерел становлять пам'ятки, які свідчать про великий вплив козацьких літописів на історичну науку епохи національного відродження кінця XVIII-першої половини XIX ст., їх ідейно-естетичний резонанс у суспільно-політичній думці того часу. Сюди належать:

1. Приватне листування. Воно містить обмін думками стосовно розшуку пам'яток, імен власників списків, проблеми авторства, загублених сторінок, текстології. Епістолярні матеріали також відтворюють особливості наукового життя, громадської думки, рівень тогочасної національної свідомості. Особливо уважно автор вивчив листи М.Гоголя (Русская старина. — 1892. — № 3), М.Костомарова (Харківська школа романтиків. — Х., 1930 — Т. 1.), М.Маркевича (Духовная культура славянских народов. Литература. Фольклор. История. — Л., 1983; Русская старина. — 1888 — Т. XII.), І.Срезневського (Киевская старина. — 1892. — № 10; 1901. — № 6, 7 — 8).

2. Мемуарна література. Її залучення необхідне, щоб висвітлити життєвий шлях і науковий доробок ряду істориків, котрі зробили видатний внесок у становлення української історіографії доби просвітництва й романтизму. Значне зацікавлення дослідника викликали зокрема "Записки Михаила Ивановича Антоновского" (Русский архив. — Кн. I. — 1885) та перший том "Дневника" російського критика, літературознавця і цензора О.Нікітенка (Л., 1955). Перший твір змальовує долю українського інтелігента, який змарнував свій талант на імперській службі; другий дає уявлення про ставлення офіційних кіл і російської громадськості до національного самоствердження й розвитку української історичної думки 40-х рр. XIX ст., коли почався перехід до політичної фази відродження.

3. Наукові та науково-популярні праці українських істориків кінця XVIII — першої половини XIX ст., котрі широко використовували козацькі літописи 30 — 80-х рр. XVIII ст. як історичні джерела. Автор дослідив розділ "Про козаків малоросійських колишніх разом з нарисом історії про Малу Росію" М.Антоновського (Георгі Й.Г. Опис усіх народів, які проживають у Російській державі. — СПб., 1799 — Ч.IV), "Історію Малої Росії" Д.Бантиша-Каменського (М., 1822; друге видання — М., 1830; третє — К. — СПб., 1842; четверте

– СПб. – К. – Х., 1903; п'яте – К., 1993), "Історію міста Києва" М. Берлінського (К., 1991), "Історію русів" (М., 1846; друге видання – Нью-Йорк, 1956; третє (в перекладі українською мовою) – К., 1991; четверте (також україномовне) – К., 2001); "Історію Малоросії" М. Маркевича (Т. 1. – М., 1842; ТТ. 2, 3, 4, 5. – М., 1843), "Запорозьку старовину" І. Срезневського (Х. 1832 – Ч. I, Кн. I. ; Х. 1833 – Ч. I, Кн. 2. ; Х., 1834 – Ч. I, Кн. 3, Ч. II, Кн. I. ; Х., 1835 – Ч. II. – Кн. 2. ; Х. 1838 – Ч. II, Кн. 3.) тощо.

Загалом під час дослідження теми автор використав опубліковані джерела, рукописні матеріали і стародруки, котрі зберігаються у фондах українських бібліотек та архівів.

Розділ 2.

КОЗАЦЬКІ ЛІТОПИСИ 30–80-Х РОКІВ XVIII СТ. ЯК ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА

2.1. Тематика козацьких літописів Лівобережжя середини – другої половини XVIII ст.

Провідне місце в історико-літературних творах 30–80-хрр. XVIII ст., складених на території Лівобережної України, займала військово-політична тематика, що було природно для тієї епохи й відповідного рівня розвитку вітчизняної історичної науки. З іншого боку це обумовлювалося не лише характером історіографії, а й бурхливими подіями Національно-визвольної війни, Руїни, Північної та російсько-турецьких воєн першої половини XVIII ст., які закривали собою інші прояви національного життя. Шукаючи засобів легітимізації своїх соціально-політичних та економічних інтересів, козацька старшина не могла спиратися на історичну літературу церковних ієрархів XVII ст., котра була присвячена в основному добі Київської Русі.

У зв'язку з цим корінним чином змінилися погляди на об'єкт дослідження. Головним завданням літописців стало зображення історії Української гетьманської держави, що постала 1648 року. "Катастрофа, яка спіткала Мазепу і його

прихильників, а за ними й величезну кількість старшини, війська, геть усю поголовно Запорізьку Січ тощо, — зазначав М.С.Грушевський, — справді не могла не спричинитися до могутніх поштовхів для історичної праці козацької інтелігенції. Треба було підняти дух, ослабити занепадницькі настрої... Слід було нагадати колишню славу, героїчні подвиги, неоціненні послуги, які надало козацтво Росії в боротьбі з її історичним ворогом"¹.

Історіографи 30–80-х рр. непогано попрацювали над викладом військової історії України другої половини XVII–XVIII ст. Як відомо, той період був густо насичений бойовими діями, котрі справили значний вплив на долю не лише України, а й усієї Східної Європи. З двох великих ділянок військової історії особливо ґрунтовно літописці розробляли історію воєн, детально висвітлювали хід бойових дій. Позитивним моментом, який відразу впадає в око, є спроба створити для читача якомога повнішу, вичерпнішу картину подій, ознайомити його не тільки з перебігом воєнних кампаній, а й з окремими збройними сутичками. Тобто літописці зарекомендували себе непоганими реєстраторами фактів. У їх творах відображені основні воєнно-історичні події XVII–XVIII ст., в першу чергу Національно-визвольна війна і боротьба з турецько-татарськими агресорами.

Однак, з іншого боку, значна частина матеріалів з історії воєн не відзначається необхідною деталізацією. Перед нами, як правило, гранично стислі, строго документальні повідомлення про ті чи інші бойові дії. Правда, зустрічаються випадки, коли письменники намагалися побороти такий лаконізм. Так, Корсунська, Берестецька битви й облога Збаража становили значну цікавість з точки зору автора "Короткого опису Малоросії" й тому заслужили не лише на

¹ Грушевський М.С. Об украинской историографии XVIII века. Несколько соображений // Известия АН СССР. — 1934. — С.219–220.

згадку, а й на детальніший виклад, що містить елементи опису. Тим більше, що невідомий письменник мав під руками "Дійствія презильной брани", які містили достатньо потрібного матеріалу. В формі більшою чи меншою мірою розгорнутої розповіді всі літописці передавали інформацію про героїчну оборону Чигирин в 1678 р. У "Короткому описі Малоросії" також відносно детально змальовано облогу й здобуття українсько-московським військом Азова в 1696 р.

Спираючись на грамоту Петра I до патріарха Адріана, дав досить повну інформацію про цю ж подію й автор так званого Лизогубівського літопису. Використавши розповідь генерального обозного Якова Лизогуба про події Північної війни, він зміг запротоколювати ряд деталей в оповіданнях про поразку стародубського полковника Миклашевського під Несвіжем та капітуляцію переяславського полковника Мировича в містечку Ляховичах. У формі розгорнутого оповідання історик повідомив про невдалу спробу бригадира Неплюєва й Данила Апостола врятувати обложених, котра через легковажність і самовпевненість московського командира коштувала козакам та росіянам великих втрат. Такий же характер передачі матеріалу мають і сцени взяття Батурина. Найповніше, з використанням багатьох документальних повідомлень та дрібних подробиць, змалював невідомий автор картину облоги й здобуття турецької фортеці Очакова у 1737 р. При цьому історик скористався свідченнями безпосереднього учасника тих подій — Якова Лизогуба. Як і всяке оповідання, складене очевидцем або зі слів останнього, воно характеризується безпосередністю та достовірністю інформації. Автор прагнув передати події якомога виразніше й наочніше, застосовуючи притаманні для художньої літератури засоби відображення дійсності. В іншій редакції цієї пам'ятки заслуговує на увагу детальне відтворення збройної сутички,

що сталася взимку 1739 р. в урочищі Мишурин Ріг, під час якої загинув генерал-майор Леслій.

Основні події Північної війни, котрі розгорталися на теренах Лівобережної України в 1708–1709 рр., знайшли відображення на сторінках 2-ї редакції Чернігівського літопису.

Найбільшою послідовністю й рунтовністю вирізняються оповідання С.Лукомського про похід гетьмана І.Свірговського в Молдавію в 1574 р. та розповідь П.Симоновського про хід Національно-визвольної війни в 1649 й 1651 рр. На підставі матеріалів О.Гваньїні перший літописець у хронологічній послідовності детально зобразив перебіг бойових дій. "Зібрання історичне" дає повне уявлення про тактику боротьби козацького війська з переважаючими силами ворога, що полягала в органічному поєднанні наступального характеру з раптовістю, швидкістю й маневром. Скориставшись матеріалами "Історії війни козаків проти Польщі" П'єра Шевальє, П.Симоновський розповів про битви під Зборовом і Берестечком набагато детальніше та повніше, ніж інші літописці. Зі сторінок його твору можна скласти вичерпне уявлення про особливості стратегії й тактики сторін, оскільки автор повідомив про плани полководців, дав детальний опис бойових порядків і докладну характеристику бою. На підставі цих матеріалів сучасний дослідник легко може реконструювати хід битви. Український історик також час від часу пробував встановити причинно-наслідкові зв'язки у військовому мистецтві. У зв'язку з цим він намагався виявити взаємозалежність між війною та політикою, стратегією і тактикою тощо. Наприклад, слідом за Шевальє автор вбачав причину військової майстерності української армії в тому, що "Козацкая инфантерія, состоявшая из одних почти мужиков, приобыкшая к трудам и разным воздуха переменам, и чрез частыя Татарскія в их

землю набеги довольным сопротивленьям изучившаясь"¹. Враховуючи досвід повстань 1591–96, 1630, 1635 і 1637–38 рр., причинами поразки котрих була оборонна тактика та відсутність необхідних сил кінноти, українське командування вирішило запросити на допомогу татар. Тому в перших кампаніях добре вишколена й витривала козацька піхота "покрєпляема была Татарскою кавалерією, которая без сумненія была б лучшая в свете, если бы так екзерциціи обучена как Христіянская"².

Симоновський висвітлив і методи дій військово-морських сил запорожців. На підставі матеріалів Шевальє в "Короткому описі про козацький малоросійський народ" розповідалося про тактику козацького флоту, що була розроблена для боротьби з турецькими кораблями. Козаки використовували малопомітність, швидкохідність і маневреність чайок, а також переваги ближнього бою. Історик не обійшов увагою чорноморські й азовські походи козаків проти Османської імперії, згадавши про здобуття запорожцями ряду ворожих фортець.

В інших літописних пам'ятках питання, пов'язані з історією війська, описано досить скупо. Торкаючись питань організації козацтва, жоден з істориків не забуває розповісти про Баторієву реформу. З методами боротьби правобережного козацтва під проводом Самуся і Палія проти турецько-татарської агресії ознайомив читачів автор "Короткого опису Малоросії". Тут містилася й запозичена з "Дійствій презильной брани" цікава інформація про прийоми орієнтації козаків у просторі та особливості їх похідного побуту.

Отже, історико-літературні пам'ятки 30–80-х рр. XVIII ст., як правило, містять прагматичний виклад ходу тієї чи іншої кампанії без критичного аналізу. Автори просто

¹ Симоновский П. Краткое описание о козацком малоросійском народе. – М., 1847. – С. 20.

² Там же.

викладали в хронологічній послідовності події військової історії, не пробуючи при цьому виявити властиві їм закономірності, дослідити причини й історичне значення фактів і явищ.

Поряд з військовою тематикою особливу увагу істориків 30–80-х рр. XVIII ст. привертала дипломатичні взаємини.

Літописці у своїх творах простежували зовнішньополітичні відносини відновленої Української держави з Польщею, Московією, Молдавією, Трансильванією, Швецією, Туреччиною та Кримським ханством. Вони повідомляли про формування й прибуття посольств, вручення грамот і подарунків, хід переговорів, укладання угод, демаркацію кордонів тощо. Важливим елементом у літописах стало використання документальних джерел. Скажімо, П.Симоновський навів тексти Зборівської та Білоцерківської угод, пункти гетьмана Богдана Хмельницького, універсал Івана Скоропадського, маніфести Петра I, Рішительні пункти, переказав зміст Гадяцького договору тощо. В цих правових джерелах було відображено ідеї державного суверенітету чи політичної автономії України в складі Речі Посполитої й Московського царства.

Зі сторінок літописів можна скласти певне уявлення про формування зовнішньої політики України. Скажімо, Хмельницькому вдалося використати суперечності між Московією, Польщею, Швецією, Трансильванією та Кримом для зміцнення міжнародного становища козацької держави. Політичну думку І.Виговського було спрямовано на відновлення взаємин з Річчю Посполитою. При цьому Україна мала розглядатися не як провінція, а як рівноправний партнер Королівства Польського та Великого Князівства Литовського. Основним напрямком зовнішньополітичної діяльності П.Дорошенка був союз з Туреччиною. Всі історики, крім автора Чернігівського літопису, повідомляють про відкриття в 1670 р. українського по-

сольства в Стамбулі. Гетьманський уряд направив уповноважених осіб до Османської імперії для ведення дипломатичних переговорів з важливих для обох держав питань. Літописці з більшою чи меншою повнотою розповідали про боротьбу володарів Лівобережної України за збереження політико-правового статусу гетьманської держави. Особливо цікавою в цьому відношенні є простора розповідь автора 2-ї редакції Чернігівського літопису про арешт П.Полуботка і його прихильників, які виступили на захист національних і соціальних інтересів України. Очевидно літописець був у складі української делегації, оскільки йому вдалося за допомогою ряду подробиць не тільки точно передати сутність подій 10 листопада 1723 р. в Петербурзі, а й відтворити внутрішній душевний стан їх учасників. При цьому свідомий патріот висловлював власне ставлення до сваволі царя-деспота й переконував читача у справедливості вимог української сторони. Старшини "подали імперат. величеству, — писав І.Янушкевич, — сентября 13, в иностранную коллегию челобытную с прошеніем милости от всей Украины, об оставленіи зборов, о ненарушном содержаніи судов, прав и волностей козацких, грамотами отца его величества... за гетмана Хмелницкого, утвержденных и от самого ж его імпер. величества при наставленіи на гетманство Івана Скоропадскаго, конфирмованных"¹. Варто зауважити, що авторська позиція виражена не прямолінійно, не за допомогою осудливих реплік і коментарів, а опосередковано — шляхом умілого добору відповідних фактів і деталей та їх майстерного художнього змалювання.

Літописці також надавали увагу проблемам внутрішньо-політичного життя України. Вони детально зупинялися на подіях періоду Руїни, котрий характеризувався загострен-

¹ Черниговская летопись по новому списку // Киевская старина. — 1890. — № 6. — С.101.

ням соціальних антагонізмів, слабкістю гетьманської влади, боротьбою за булаву між кількома претендентами, перевагою станових інтересів над загальнонаціональними. Показовими в цьому відношенні є сторінки "Короткого опису про козацький малоросійський народ", де розповідається про обставини повалення І.Самойловича й наводиться текст старшинського доносу на гетьмана. Даний документ свідчив про серйозну кризу української державності, що полягала в боротьбі старшинської олігархії проти посилення гетьманської влади. При цьому незадоволених активно підтримував і всіляко заохочував московський уряд. Детальною докладністю характеризуються вміщені до цього твору сцени виборів Кирила Розумовського та урочистого в'їзду гетьмана в Глухів.

Автори історико-літературних пам'яток цікавилися не лише традиційними військово-політичними сюжетами, а й намагалися в міру можливостей висвітлювати й соціально-економічну проблематику.

Так, усі історики наголошували на безправності селянства та необмеженій владі над ним польської шляхти наприкінці XVI – в XVII ст. "По доволном же времени, ляхи, владіющіи Киевом и Малою Россією, усовітовали в работі и подданстві людей малоросійских украинских держать", – неодноразово підкреслював укладач "Короткого опису Малоросії"¹. Поступово порушуючи права і вольності, шляхта посилювала соціальне гноблення козаків, трактуючи їх не як "рицарських людей", а як хлопів. Повне безсилля королівської й державної влади не давало останнім надії на справедливе вирішення своїх скарг. Така ситуація постійно призводила до повстань, внаслідок поразки яких соціально-економічне становище козацтва постійно погіршувалося. Наприклад, у 1621 р. під Хотин вирушило тільки 6000

¹ Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца. – К., 1878. – С. 212–213.

запорожців (насправді понад 40 тис.), "ібо уже такому числу козаков определено быть, а прочих всіх в подданство повертано"¹. Після ліквідації гетьманства поляки "наслали козакам вмiсто гетмана комісаров и вождов своая лядския держави, породы и віры, которые, для своего зиску и прихотей, так были козаков утіснили, яко едва кто иміл что либо свое собственное в дому, опроч жены, як и сами описали"². Всі літописці, за винятком автора Чернігівського літопису, розповідали про конфлікт між Хмельницьким та Чаплинським, в основі якого була суперечка про земельну власність. Тому соціальне гноблення розглядається істориками XVIII ст. як одна з головних причин Національно-визвольної війни.

Спектр соціально-економічних питань також представляють вміщені до історико-літературних пам'яток документи, зокрема українсько-польські й українсько-московські договори.

Літописці намагаються розкрити сутність соціально-економічної політики російського уряду в Україні, котра у 60-х рр. XVII ст. призвела до значного погіршення матеріального становища мешканців Лівобережжя: "От тіх же нових воевод посланни и в меншіе міста прикащики и определены ціловалники или зборщики для збору торгових и ярмаркових пошлин от всіх; особливо же на граждан и посполитых людей наложены подати от плуга и от коня; а по весні присланне из Москви спищики всіх людей градских и селских, можных и нищетных, и синов их, и промыслы, и грунта, и всякія угодия переписали и от всего того дань уста-

¹ Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца. — К., 1878. — С. 216.

² Там само. — С. 218—219.

вили"¹. Такий же гострий осуд зустріла на сторінках пам'яток фіскальна політика Малоросійської колегії, зажерливість і хабарництво її чиновників. Автор Лизогубівського літопису наголосив, що в податковий зашморг цієї установи потрапило навіть духовенство². Історики інформували читачів про соціальні заворушення, що мали місце після чорної ради 1663 р. й обрання гетьманом Івана Мазепи.

До питань соціально-економічного життя, котрі так чи інакше були розглянуті історіографами, належала інформація про рангові маєтності, постійі московських військ на Лівобережжі, збори та оренди, вмиле використання московським урядом суперечностей між різними прошарками українського суспільства тощо. У відповідь на прохання Полуботка цар відправив в Україну О. Рум'янцева, "который тогда во всіх полках малороссійских іздил спрощуючи, ніт ли от старшин обід черні?"³ Таким чином, царат лицемірно виправдовував свою колоніальну політику турботою про інтереси соціальних низів, які нібито терплять надмірні кривди від старшини.

Значну частину "Короткого літопису Малої Росії", де йдеться про події 1760-х рр., Олександр Безбородько присвятив господарському й соціальному аспектам рум'янцевських реформ. Одним з перших кроків генерал-губернатора була заміна натурального утримання дислокованих на Лівобережній Україні московських полків грошовим податком. У заслугу П.Рум'янцеву історик поставив і проведення генерального опису населення: "Он положил начало самой обстоятельной и достоверной переписи, не

¹ Краткое описание Малороссии... — С. 265—266.

² Див.: Літописец, или описание краткое знатнейших действий и случаев // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — К., 1888. — С. 5.

³ Там само.

токмо с показанієм числа людей, но и столь подробным описанієм земель и угодій, чтобы оно, при случае межеванія, и при частных разборах служить могло к лучшему объясненію"¹. У той же час автор "Історії русів" дав діаметрально протилежну оцінку цим заходам, висловлюючи своє обурення брутальним та зневажливим ставленням до українців з боку московських офіцерів, які безпосередньо займалися ревізією: "В каждом селеніи выгоняли народ из жилищ его на улицы, не обходя никого, и даже самых ссущих младенцев, строили их шеренгами и держали так на всяких погодах, в ожиданіи прохода по улицам главных Комисіонеров, кои, деля им перекличку, замечали каждаго на грудях крейдою и угольями... Скот обывательскій, держанный вместе при своих хозяевах, также пересмотрен и переписан... Рев скотскій и плач младенцев издали возвещали о приближеніи к ним Комисіонеров со многочисленною ассистенціею. После людей и скотов принимались за помещиков и владельцев. От них требованы были крепости и доказательства на владенія поместьями и землями, и тут-то потрясали все сокровища каждаго"². Проведені заходи настільки далися взнаки українцям, що вони прославляли Бога, "приписывая Промыслу Его открытіе войны на избавленіе их от Генеральной описи и ея последствій, грозивших, по их мненію, разрушеніем собственности и стяжанія каждаго"³.

У наведеному розлогу уривку знайшла точне відображення тогочасна громадська думка мешканців Лівобережної України. Адже, за винятком міщан, інші суспільні прошарки сподівалися від перепису лише неприємностей. Селяни боялися збільшення податків і запровадження

¹ Рубан В. Краткая летопись Малыя Россіи. — СПб., 1777. — С. 229.

² Історія Русов. — К., 1991. — С. 256—257.

³ Там само. — С. 257.

кріпацтва; козаки не хотіли виконувати податкові повинності й служити в регулярних армійських полках; землевласники були занепокоєні тим, що можуть опинитися в небезпеці їх маєткові права. Як справедливо вважав автор-очевидець, некомпетентність російського офіцерства та пасивний опір місцевого населення були серйозними перешкодами, які сповільнювали роботу комісій.

Особистий секретар Катерини II детально викладав зміст і всіляко вихваляв судову й особливо податкову реформи, проведені президентом Малоросійської колегії¹. Насправді остання реформа завдала остаточного удару українській закордонній торгівлі та повністю ввела Лівобережжя в систему всеросійського ринку. Схвально ставляться автори "Короткого літопису Малої Росії" й до імперської політики послідовного обмеження прав селянства, кінцевим підсумком якої стало запровадження кріпацтва. "Свободный переход крестьян, обыкновеніем, во время замешательств, в Малороссіи введенный, а потом и Указом 1742 года, безпредельно утвержданный, Манифестом ЕЯ ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА приведен в то самое состояние, в каком ему по точности прав Малоросійских быть надлежало, и тем уменьшено число бродяг, а земледелию и хозяйству поданы способы к разпространению"².

Збагачення історичної тематики відбувалося й завдяки використанню матеріалів, що стосувалися церковної та культурної історії, побуту, народних звичаїв українців.

Релігійне питання всі вітчизняні історики XVII-XVIII ст. вважали головною причиною польсько-українського конфлікту. Поширення католицизму, введення унії та переслідування православ'я розглядаються літописцями як основні прояви релігійного (тобто національного) гніту.

¹ Див.: Рубан В. Указ. соч. — С. 228 — 233 і 234 — 235.

² Там же. — С. 224 — 225.

Найповніше розповідав про прийняття григоріанського календаря й Брестську унію Степан Лукомський. Йому вдалося досягти цього завдяки використанню двох розділів Густинського літопису: "Про застосування нового календаря" та "Про унію, як вона почалася в Руській землі". На думку М.Марченка, останній розділ Густинського літопису "найцікавіший і найцінніший з точки зору вірогідності історичного матеріалу"¹. Невідомий письменник відібрав і вдало згрупував цікаві факти, що дають змогу наочно переконати читача в достовірності зображених подій. За допомогою художньо-виражальних засобів він перетворив фактичний історичний матеріал у літературно оброблений сюжет літописного оповідання. Авторська концепція полягала в гострому засудженні унії та католицизму. При цьому письменник обґрунтовував своє ставлення до козацтва, як до основної опори православного українського народу в боротьбі проти національно-релігійного гноблення. З незначними мовностилістичними правками матеріал першоджерела було перенесено до "Зібрання історичного".

Оповідуючи про події кінця XVI–XVII ст., історики неодноразово наголошували на насильницькому запровадженні унії, розповідали про різні випадки знущань ворогів та опір українського громадянства проти насилля над свободою совісті. Укладачі літописів підкреслювали, що козацькі повстання спалахували "ради великих тягостей и озлобленій не токмо козакам, но и церквам руским, от поляков творимых"². Після поразки Я.Острянина представники польської адміністрації "церквы и образи церковные жидам распродали"³; увірвавшись у 1651 р. до Києва карателі

¹ Марченко М.І. Вказ. праця. — С. 35.

² Краткое описание Малороссии... — С. 217.

³ Там само. — С. 218.

Я.Радзивілла пограбували місцеві храми й монастирі¹. Всі історики згадують і про ув'язнення митрополита Йосипа Нелюбовича-Тукальського, котрий рішуче відстоював незалежність української церкви та був ідейним натхненником державницької політики гетьмана Петра Дорошенка.

До чого прагнула Україна в церковних справах, показують уміщені до праці П.Симоновського 6-й і 8-й пункти Зборівського договору, які передбачали рівність православної й католицької церков і місце в сенаті для київського митрополита. Однак католицька Річ Посполита не збиралася виконувати взятих на себе зобов'язань, "ібо митрополита киевского Косова, посланного Хмельницьким на сейм, в сенат не прийнято и міста ему не дано"². Юридично оформлював свободу віросповідання й 8-й пункт Білоцерківської угоди, котра також була включена до праці Симоновського.

Про перехід київського митрополита під московську юрисдикцію згадав лише автор Чернігівського літопису, не вдаючись при цьому до жодних коментарів: "Того-ж року першій митрополит киевській Гедеон Святополк князь Четвертенській от Іякіма, патриархи московского, посвящен на Москві на митрополію Киевскую"³. Цей же історик повідомляє про те, що 1699 р. став уніатом львівський єпископ Йосип Шумлянський.

Українські історіографи торкаються питання утворення в 1718 р. Петром I Святійшого Синоду й затвердження духовного регламенту, під текстом якого поставили свої підписи викликані до Москви українські ієрархи. Діяльність цієї установи призвела до ще більшого обмеження прав київського митрополита й викликала ряд конфліктних ситуацій, котрі знайшли відображення на сто-

¹ Черниговская летопись // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н.Белозерским. — К., 1856. — С. 23.

² Краткое описание Малороссии... — С. 225.

³ Черниговская летопись... — С. 38.

рінках історико-літературних творів. Йшлося насамперед про відібрання в 1722 р. митрополичого титулу в київського владики та позбавлення сану й заслання архієпископа Варлаама Ванатовича, що боровся проти русифікації української церкви.

Автор так званого Лизогубівського літопису дав стислу характеристику Феофану Прокоповичу, Роману Копі та Іларіону Рогалевському. Він же зафіксував факт освячення київського домініканського кляштора на Петропавлівську церкву.

З історією монастирського господарства пов'язане повідомлення Чернігівського літопису про передачу Києво-Печерській лаврі Свенського монастиря та розповідь про відрядження генерального бунчужного Якова Лизогуба й п'ятьох старшин "в Київ для помиркованія всіх тамошних монастирських заводов от всіх монастырей, а паче Печерского и Выдубицкого, где чрез цілый год бавылыся"¹.

Найбільшу групу відомостей, що належать до історії церкви, становлять замітки про смерть і обрання (призначення) різних владик. Особливо багато такого роду інформації зустрічається на сторінках Чернігівського та Лизогубівського літописів.

Прикметною рисою вітчизняного літописання 30–80-х рр. XVIII ст. є те, що козацькі канцеляристи, хоч зрідка й побіжно, але все-таки звертаються до історії національної культури.

Роль реставратора старовини Рігельман, Рубан та ін. відводять князю Симеону Омельковичу, котрий відбудував зруйнований татарами Успенський собор Києво-Печерської лаври.

¹ Літописец, или описание краткое знатнейших действий и случаев... – С. 54.

Із скупих звісток можна довідатися про культурно-благодійницьку діяльність гетьмана Петра Сагайдачного, що виступає на сторінках історико-літературних пам'яток не лише прославленим полководцем, а і як "ктитор киевобратского монастиря и школ"¹. Літописи дають змогу уявити систематичну меценатську діяльність гетьманів на ниві архітектурного будівництва. Вони, зокрема, містять записи про спорудження церков Іваном Скоропадським і Данилом Апостолом. Автор 1-ої редакції Чернігівського літопису під 1729 р. повідомив про початок будівництва дзвіниць Печерської лаври та церкви Миколи Доброго. У 1-ій редакції Лизогубівського літопису йдеться про зведення царицею Єлизаветою Андріївської церкви в Києві, а О.Безбородько розповідає про забудову Глухова в 1760-х рр.

Ряд авторів виявляють інтерес до фактів культурно-освітнього життя в тогочасній Україні. Так, С.Лукомський повідомляє про відкриття патріархом Ієремією Львівського та Віленського братств. Переказуючи зміст Гадяцької угоди, автори "Короткого опису Малоросії" та "Короткого опису про козацький малоросійський народ" не забували нагадати, що вона надавала право "русі ж иміть свою академію, метрики, канцелярії и типографіи, где бы и руские были учителя"². З метою збільшення кількості освітніх закладів спеціально уповноважена делегація Києво-Могилянської колегії отримала 1692 р. царську грамоту, "ствержающую свободно училища производит и на братские маестности"³.

Як підкреслював Іван Огієнко, "здавна українці вславились, як гарні знавці чужих мов, і ми їх рано стрічаємо на Москві на службі товмачами та в посольськiм приказі, де

¹ Краткое описание Малороссии... – С. 216.

² Там само. – С. 252

³ Літописец, или описание краткое знатнейших действий и случаев... – С. 37.

вони перекладали з чужих мов на московську або з московської на інші мови — німецьку, латинську, польську. В XVII віці це було звичайною річчю, такою ж звичайною річчю лишилось воно і в XVIII віці"¹. Проте, незважаючи на такий стан речей, П.Симоновський залишив без критики несправедливе твердження П.Шевальє, нібито Хмельницький "умел...некоторое познание Рускаго письма, что между Козаками весьма редко было"². Це виглядає дивним ще й тому, що вихованець кількох західноєвропейських університетів користувався літописом Граб'янки, де зазначено, що майбутній гетьман навчався в Київській братській школі, Ярославському єзуїтському колегіумі та вільно володів латинською мовою.

Про масовий вплив українських інтелектуальних сил у Росію свідчило таке повідомлення Чернігівського літопису, де сказано, що в 1717 р. "взято з Києва к Москві ректора Феофана Прокоповича, Варлаама Зеленковского и иных учителей"³.

Усі відомості з історії побуту зводилися лише до кількох згадок С.Лукомського й автора "Короткого опису Малоросії" про їжу запорозьких козаків.

Історіографічні пам'ятки дослідженого періоду містять чимало повідомлень стосовно природних явищ, які мали місце в Україні в XVII—XVIII ст. Є.Борисенков і В.П'ясецький зазначали, що "вірогідність метеорологічної інформації російських літописів не може бути поставлено під сумнів. Висока достовірність і реалістичність літописних відомостей про погоду робить цей комплекс історичних джерел найунікальнішим та найвірогіднішим у Європі й, отже, незамінним під час вивчення історії клімату північної

¹ Огієнко І. Українська культура. — К., 1991. — С. 100.

² Симоновский П. Указ. соч. — С. 21.

³ Черниговская летопись по новому списку // Киевская старина. — 1890. — № 6. — С. 98.

півкулі"¹ (У даному разі прикметник "русский" вживається за офіційною імперською історіографічною традицією, оскільки в поняття "русские летописи" включаються всі твори, що були складені в європейській частині СРСР та Сибіру, зокрема пам'ятки давньоукраїнської держави – Київської Русі та козацькі літописи – І.Д.).

Українські історики скрупульозно фіксували різні метеорологічні, астрономічні, сейсмічні явища, відзначали голодні роки, випадки епідемій, пожеж, нашествия шкідників тощо. Вони повідомляли про збитки, завдані стихійним лихом, конкретизували втрати, наводили відповідні цифрові дані тощо. При цьому автори вказували не лише місце й рік події, а, що особливо важливо, й точну дату із зазначенням місяця, дня й години початку та закінчення. Наприклад: «Тогож года Февраля 4 против 5 в ноч I часа великіе знамена на небеси были: от восходу до заходу кровоогненная дорога, а от полуночи світлость великая и тое тривало до полуночи»²; «NB. Сего года місяця маія 31 д., год. 12 четверти послідней, земля тряслася, на время 3 минут»³.

З особливими подробицями описано страшну пожежу, яка сталася 22 квітня 1717 р. в Києві. Із співчуттям називав літописець культурні пам'ятки й церковні реліквії, котрі загоріли у вогні⁴. Виходячи з цього, М.А.Литвиненко припус-

¹ Борисенков Е.П., Пясецкий В.М. Экстремальные природные явления в русских летописях XI–XVII вв. – Л., 1983. – С.11.

² Літописец, или описание краткое знатнейших действий и случаев... – С. 59.

³ Краткое літоизобразительное знаменитых и памяти достойных действий и случаев описание // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н.Белозерским. – К., 1856. – С. 95.

⁴ Див.: Літописец, или описание краткое знатнейших действий и случаев... – С. 53.

кає, що ця розповідь була створена на підставі власних спостережень автора¹.

Найбільше природознавчих записів міститься на сторінках Лизогубівського й Чернігівського літописів (14 (1-а редакція), 21(2-а) і 24 (1-а), 21 (2-а)). Особливою детальністю, яскравістю й мальовничістю відзначаються картини небесних знамень і різних "чудес": "Тогож года (1666 – І.Д.) чудо явилось в селі Курені под Батурином месяца Мая 16 дня; там в поли гоней нивных на пять, которое кровью сталося и так тривало три дни; потом паки кров в том же озері по близу на землю аки росою пала и седм дней видима была навкруги того озера, свіжою стоячи на траві"². Відомості ж метеорологічного характеру, навпаки, передані стисло, як правило одним простим реченням.

В окрему групу можна вирізнити повідомлення про стихійні лиха, що завдавали значної шкоди економіці як окремих регіонів, так і всієї України, а іноді призводили до соціальних заворушень: "В 1748 году Малая Россія потерпела крайній голод, от сненія во всех почти местах хлеба Саранчею, и город Глухов пресильным в Маіе приключившимся пожаром приведен почти в небытіе. От стороны Ея Императорскаго Величества поданы были все средства к облегченію бедствія жителей, не доволно что ограничено винокурение, разрешен ввоз хлеба из Польши для довольствія народнаго, но были выведены и стоявшіе в Украине на квартирах регулярные полки, а бедным роздано на пропитаніе в 3 года 84 000 рублей"³. Велика кількість заміток про голодні роки як в окремих регіонах, так і по всій Україні, а також відомостей, що можуть розглядатися як побічні докази (весняні заморозки, нашестя шкідників, засу-

¹ Див.: Литвиненко М.А. Джерела історії України. – С. 183.

² Літописец, или описание краткое знатнійших дійств и случаев... – С. 24–25.

³ Рубан В. Указ. соч. – С. 209.

хи, дорожнеча на хліб тощо), створюють сумну статистичну картину біологічного порядку на українській етнографічній території у XVII – XVIII ст. “Протягом століть, – писав відомий дослідник матеріальної цивілізації пізнього середньовіччя Фернан Бродель, – голод приходить до людей з такою настійливістю, що стає елементом їхнього біологічного режиму, однією з структур їхнього повсякденного життя”¹.

Деякі природознавчі замальовки вирізняються надзвичайною образністю й дають виразне уявлення про те чи інше стихійне лихо. Прикладом цього може служити те, як невідомий історик на підставі свідчень Р.Ракушки-Романовського розповідає про нашестя сарани в 1689 р.: “Тогож года, августа 9, пришла великая саранча; наворочала на края Литовскіи, але в Литву не пошла, осталась в Полісію около Сожа; а которая ишла на Киев, пошла в Польшу к Шліонску по за Дніпром на Волиню, иная на Україні осталась около Ніжина, Чернігова и на Сівері около Стародуба зазимовала, Московских краев не займала по за Свинскую и Камарицкую волость; зопсовала всю ярину и жито, которое застала не пожатое; – все поила и оттого дорожнети учинила, и от смороду саранчи коні хоріли и издыхали и всякое быдло, бо с травою и саранчу пожирали, же и мясо их смерділо саранчою и куры, гусы, утки и индыки”².

Наведені в літописних пам'ятках дані про коливання клімату та екстремальні природні явища можуть бути практично використані сучасними кліматологами й істориками.

Я.Дзира доводить, що “однією з центральних тем українських літописів XVII – XVIII ст. є стосунки України з сусідніми державами і навіть віддаленими народами Європи та Азії. У XVII ст. з історією України безпосередньо по-

¹ Бродель Фернан. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV – XVIII ст. – К., 1995. – Т.1. – С.50.

² Літописец, или описание краткое знатнейших действий и случаев... – С. 35.

в'язана історія Польщі, Росії, Білорусії, Кримського ханства, Туреччини і Молдавії"¹. Однак, на відміну від праць Р.Ракушки-Романовського й С.Величка, історія віддалених європейських країн не дістала достатнього висвітлення на сторінках літописів 30–80-х рр. XVIII ст. Козацькі канцеляристи звертаються до подій в Австрії, Пруссії, Швеції, Сербії тощо лише в тому випадку, якщо вони прямо чи опосередковано пов'язані з національною історією. Так, укладач "Короткого опису Малоросії" під 1688 р. повідомляє читачеві, що "цесарь, разбивши турецкое войско, взял Білгород сербскій и иные города"². Однак ці успіхи австрійської зброї були зумовлені також і тим, що в цей же час "козаки весь Очаковскій посад сожгли и людей забрали"³, чим відтягнули на себе частину ворожих військ. Та головною причиною корінного перелому в австро-турецькому суперництві була перемога над мусульманами під Віднем в 1683 р., куди "король Собоцкій...ходил...в помощь цесарю християнскому, где, в присутствіи и козацкого охотного войска, везира с всею его силою побідил и прогнал и обоз взял с амуніцією с неисчетною добычу"⁴. Так само розповідь про вчення Лютера та його послідовників потрапила на сторінки праці Лукомського очевидно через те, що в XVI–XVII ст. на Волині серед представників місцевого шляхетства частково набув поширення протестантизм. Ряд повідомлень про події Північної війни на теренах Польщі, Пруссії та Курляндії також були розглянуті істориками тільки тому, що Україна була втягнута Росією в цей виснажливий збройний конфлікт. Наприклад, літописці інформують про детронізацію Августа II й коронування Станіслава Лещинського. Автор Чернігівського

¹ Дзира Я.І. Вступ // Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 35.

² Краткое описание Малороссии... – С. 288.

³ Там само.

⁴ Там само. – 286.

літопису зазначає, що в 1704 р. "курфистра, ксіонженца пруского, цар московский Петр Алексіевич учинил кролем пруским, и так отпали прусы от короны полской"¹.

Як відомо, протягом XVIII ст. царат послідовно проводив курс на обмеження самоврядування України й остаточну ліквідацію автономної гетьманської держави. Етнополітика імперії також була спрямована на поступову русифікацію українців. За таких умов частина козацької старшини вирішила пожертвувати ідеями національної незалежності заради задоволення своїх соціальних інтересів. Численні перевертні, прагнучи чинів і маєтків, пішли на службу імперії. Офіціоз почав проникати також і в історичну науку (наприклад, великодержавницькі концепції "Синопису"). Тому проблема відображення в літописних пам'ятках XVIII ст. власне російської історії, що не стосувалася безпосередньо українсько-московських взаємин, набуває ідеологічного забарвлення.

Щодо подій XVII ст. ми можемо зафіксувати виявлену мізерну кількість подібної інформації. Це повідомлення про повстання Степана Разіна (до речі, автор "Літописца, или описанія краткого знатнійших дійств и случаев" не мав достатнього уявлення про реальний стан речей, оскільки вождь повсталих козаків і селян постає на сторінках цього твору керівником боярської змови проти царя); стрілецький бунт і заслання В.Голиціна (за невдачу в Кримському поході, в якому поряд з московитами брали участь і козаки); скинення патріарха Никона і смерть патріарха Йоакима (на 1689 р. київська митрополія вже була підпорядкована Московському патріархату).

Природно, що маса відповідної інформації зростає стосовно XVIII ст. Згадується, зокрема, про заснування Санкт-Петербурга (столиці імперії, до складу якої входила й

¹ Черниговская летопись по новому списку // Киевская старина. — 1890. — № 5. — С. 92.

автономна Гетьманщина); одруження старшого сина Петра I; закордонну подорож царя у 1716–1717 рр.; смерть Олексія Петровича та страту його прихильників (до речі, літописці повідомляють, що в цій справі було заарештовано й київського митрополита Йоасафа Кроковського та печерського архімандрита Іоанікія Сенютовича); заслання ряду російських державних діячів після смерті Петра I та Катерини I; російсько-шведська війна 1741–1742 рр. (у похід було відправлено 6000 козаків); прийняття православ'я спадкоємцем престолу великим князем Петром Федоровичем тощо. Автор одного із списків "Короткого опису Малоросії" повідомляв про повстання під проводом Омеляна Пугачова, котре трактував не як соціальний, а скоріше як міжконфесійний конфлікт¹. У 4-му списку Чернігівського літопису детально розповідається про події Семилітньої війни, причому історик не забуває нагадати, яким тягарем вона лягла на плечі українців. Загалом найбільший відсоток подібні повідомлення становили у "Короткому літописі Малої Росії" В.Рубана та О.Безбородька.

Розширення історичної тематики відбувалося також за рахунок постановки питання про походження козацтва, котре спробував розв'язати П.Симоновський.

Отже, головною темою розглянутих пам'яток є військово-політична історія українського народу в XVII–XVIII ст. Питанням соціально-економічного життя відводилося в літописах другорядне місце. Інтерес до історії церкви та екстремальних природних явищ виявлявся насамперед у творах, які як за композицією, так і за способом викладу матеріалу наближаються до хронік попередніх століть. Автори ж синтетичних наукових праць, складених за єдиним планом у формі історичної оповіді, присвячують мало уваги подібній інформації. Скажімо, в "Короткому описі про ко-

¹ Див.: Краткое описание Малороссии. — Ін-т рукописів НБУ ім.В.І.Вернадського. — I, 581, I, 593. — С.80 зв.

зацький малоросійський народ" П.Симоновського немає жодного спостереження за природними явищами та звісток про зайняття єпархій. Виняток становить лише згадка про ув'язнення Й.Тукальського, що носить політичний характер. У 2-х випадках із 7-ми автор "Короткого опису Малоросії" розповідав про природні умови у зв'язку з їх впливом на хід бойових дій: "Однакож тогда и без войны поляков многое число погибло от жестоких морозов"¹.

Під гаслом "Історія" у своєму філософському словнику Вольтер писав, що "не можна писати приватну історію государів як історію Франції чи Англії", що від "сучасних істориків вимагають більше деталей, більше встановлених фактів, точних дат, достовірності, більше уваги до звичаїв і законів, традицій, торгівлі, фінансів, землеробства, населення"². Наші спостереження дають підстави стверджувати, що зміст розглянутих писемних пам'яток виходить за межі військово-політичної історії та біографій гетьманів. Тому загалом розмаїта тематика літописних творів 30 – 80-х рр. XVIII ст. містить джерельні матеріали і служить важливим об'єктом для дослідження процесу переходу історичних знань в науку на Україні протягом XVIII ст.

¹ Краткое описание Малороссии... – С. 218.

² Цит. за: Валк С.Н. Исторический источник в русской историографии XVIII в. // Проблемы истории докапиталистических обществ. – 1934. – № 7–8. – С. 40.

2.2. Особливості хронології українських історико-літературних творів середини – другої половини XVIII ст.

На сьогодні залишається по суті недослідженим цілий ряд питань хронології української історико-літературної прози середини-другої половини XVIII ст. Немає не тільки докладної характеристики системи літочислення, якою користувалися тогочасні історики, а й детального хронологічного аналізу окремих пам'яток (зокрема, зауважимо, що компілятивний метод, якого дотримувалися В.Рубан, С.Лукомський, П.Симоновський та ін., зумовлював використання ними хронологічної мережі своїх першоджерел).

Через це зробимо стислий огляд способів датування тогочасними авторами подій, а також зосередимося на з'ясуванні того, як точно ці автори застосовували хронологію. Наступним кроком у вирішенні цього питання має стати вичерпний аналіз точності датування. Серед іншого це передбачає уточнення системи дат, складання відповідних таблиць та коментарів.

Зіставляючи подію з вихідним моментом, від якого здійснюється відлік, можна встановити її місце в часі. Такою основною точкою відліку для системи літочислення є ера. У 1569 – 1648 рр. майже всі українські етнічні землі перебували у складі Речі Посполитої – держави, що належала до західної католицької культури. Як відомо, ще в X ст. Західна Європа практично перейшла на використання християнської ери. Тому в XVI – XVII ст. на українській

території, природно, отримала широке поширення ера від Різдва Христового. Після переходу під протекторат російського царя Українська козацька держава зберегла свою систему літочислення, попри те, що московити користувалися ерою від створення світу, котра була прийнята у Візантії. Лише в 1700 р. Петро I офіційно ввів літочислення за християнською ерою в Московській державі, однак в Україні вона закріпилася набагато раніше.

Всі українські літописці 30-80 рр. XVIII ст. регулярно використовували різдвяну еру. Саму назву цього поняття зустрічаємо в "Короткому описі Малоросії": "З року от Рождества Христова 1340"¹.

Утім були деякі винятки: у грамотах Олексія Михайловича на вольності козацькі, шляхетські й маєтності гетьманського уряду, які переписав П.Симоновський, зустрічаємо візантійську систему відліку часу, котра, однак, вживається паралельно з ерою Діонісія. Наприклад: "Дана сія Наша Государская жалованная Грамота...лета от создания мира 7162, а от Рождества Христова 1654, Марта 27 дня"². Вміщена до так званого Лизогубівського літопису грамота Петра I про взяття Азова теж датована 7204 роком.

Як довели В.І.Стрельський та П.Г.Титаренко, ще з XIV ст. в Україні початок року припадав на 1 січня³. А проте, дослідивши матеріали літописів Самовидця, Величка й Граб'янки, С.Заремба дійшов висновку, що "в XVII ст. на Україні вживалися паралельно державний календар і народно-побутовий, що відбилося в існуванні січневого та

¹ Краткое описание Малороссии... – С. 211.

² Симоновский П. Указ. соч. – С. 74.

³ Див.: Стрельський В.І., Титаренко П.Г. Календар визначення часу у різних народів світу.-К., 1961. – С. 29.

різдвяного року"¹. Головним аргументом на користь своєї гіпотези дослідник вважав той факт, що найпоширенішою датою церковного календаря, яка зустрічається в історико-літературних творах, є Різдво. Причому майже завжди в таких випадках літописці починають свої порічні записи з подій 25 грудня.

Свідченням про використання літописцями XVII – початку XVIII ст. різдвяного року може служити стаття про повернення в 1666 р. гетьмана І.Бруховецького з Москви після підписання договору з царем. У обох редакціях так званого Лизогубівського літопису й "Короткому описі Малоросії" розповідь про події того року починалася з Різдва: "1666 года по Рождестві Христовом гетман Бруховецкій, другой раз будучи на Москві, приехал оттуду з воеводами, которіе во всіх знатнійших городах стали жить для сборов от всего"². Укладачі першого твору запозичили відповідні матеріали з "Короткого опису Малоросії", автор якого, у свою чергу, користувався літописом Граб'янки. Однак П.Симоновський, який також спирався на "Дійствія презильной брани", перевів відповідне повідомлення на січневий рік: "1666 года, в самом начале, Гетьман Бруховецкій возвратился из Москвы в Малую Россію"³. У другій редакції Лизогубівського літопису знаходимо ще один випадок грудневого датування. Невідомий історик так приступив до опису подій 1655 р.: "1655 года в зимі, по Рождестві Христовом татаре с ляхами перві двух полковников: Зеленскаго Брац-

1 Заремба С.З. Хронологічні системи літописів Самовидця, Г.Граб'янки, С.Величка // Український історичний журнал. – 1974. – № 8. – С.101.

2 Літописец, или описание краткое знатнейших действий и случаев... – С. 24.

3 Симоновский П. Указ. соч. – С. 92.

лавського и Богуна Винницького обляглы были в Умані"¹. Проте можна навести й протилежні приклади. Так, у Чернігівському літописі, ядро якого було складене в 1699-1704 рр.², звістка про грозу: "Того ж року, зимою по Рождестві Христовом, гром великий гриміл и перуны били"³ йде після повідомлення про смерть Сигізмунда III й коронацію його сина Владислава.

Указ Петра I від 20 грудня 1699 р. запровадив у всьому царстві початок громадянського року з 1 січня (до цього в Російській державі вживався вересневий рік). Можливо, це офіційне рішення було одним з чинників, що зумовили остаточне витіснення різдвяного року в українських історико-літературних творах XVIII ст., оскільки після 1700 р. жодна літописна стаття не починається з 25 грудня. Про те, що в другій половині XVIII ст. 25 грудня вже не сприймалося як перший день нового року, виразно свідчать повідомлення Чернігівського й Лизогубівського літописів про смерть цариці Єлизавети: "1761. Декабря 25 дня премилостивая и премилосердная великая государыня императрица Елисавет Петровна преставися. Того ж декабря 25 дня великий государ император Петр Федорович восприял престол"⁴.

Важливе значення для оцінки хронологічної системи історичних пам'яток має вивчення особливостей датування подій у межах року. Дослідження історико-літературних творів 30 – 80-х рр. XVIII ст. свідчить, що козацькі літописці як правило використовували юліанський календар. Оскільки в Російській державі, під протекторатом якої пе-

¹ Літописец, или описание краткое знатнейших действий и случаев... – С.15.

² Див.: Мыцык Ю.А. Украинские летописи XVII века. – С. 71.

³ Черниговская летопись по новому списку // Киевская старина. – 1890. – № 4. – С. 77.

⁴ Краткое летоизобразительное знаменитых и памяти достойных действий и случаев описание... – С.101.

ребувала Гетьманщина, також панував старий стиль, то проблема календарної реформи, що набрала такої гостроти наприкінці XVI — на початку XVII ст., втратила свою актуальність.

Щоправда, в хронологічній мережі "Короткого опису про козацький малоросійський народ" зустрічається датування не лише за старим, а й за новим стилем, причому питома вага останнього є досить значною. Одним з основних джерел праці П.Симоновського була "Історія війни козаків проти Польщі" П'єра Шевальє, матеріали якої займають приблизно 30% від загального обсягу компіляції. Опрацьовуючи інформацію французького історика про події 1630–1651 рр., український автор при цьому не зробив календарних розрахунків для переведення дат з григоріанського на юліанський календар. Більше того, він навіть не попередив читача про наявність двох систем лічби в своєму творі.

Основним способом датування в літописах є цифрове написання відповідного числа й зазначення назви місяця, під час якого сталася та чи інша подія. При цьому повні дати, до складу яких входить і день тижня, зустрічаються надзвичайно рідко. В 1-й редакції Чернігівського літопису 1 випадок, у 2-й — 1; в "Літописце, или описаніи кратком знатнійших дійств и случаев" — 6; у "Короткому описі Малоросії" й "Короткому описі про козацький малоросійський народ" по одному. Причому одна повна дата служить для визначення часу певного астрономічного явища, дві повідомляють про стихійні лиха — пожежу й землетрус. Укладач київського списку 2-ї редакції Чернігівського літопису прагнув закарбувати в пам'яті співвітчизників церемонію обрання Данила Апостола, який став правителем України після п'ятирічного періоду міжгетьманства: "Сентеврія 31 дня перед святом Покрови пресвятої Богородиці, в день суботній, відправлений від пана міністра Наумова офіцер...

рано оголошувати указ..."¹ На основі детальної розповіді генерального обозного Якова Лизогуба невідомий історик за допомогою повної дати двічі конкретизував у часі подробиці штурму Очакова влітку 1737 р. Він же цитує грамоту Петра I, де сказано, що "и сегож настоящего Юня 16 числа в пяток малороссійскіе наши войска...тім раскатом овладіли... а в первое число в суботу, о полуночи неприятели...замахали шапками и знамена преклонили"². І нарешті, два останніх випадки припадають на опис оборони Чигирина в 1768 р.

Другим досить поширеним способом датування подій було використання річного циклу християнських свят. У 988 р. великий князь Володимир Святославович проголосив християнство державною релігією, через що на українських землях було запроваджено систему церковних свят. А проте, приймаючи православ'я, українці пристосували до нових обставин багато елементів обрядово-господарського календаря язичницького періоду. Культурні пережитки разом з елементарними астрономічними й математичними знаннями органічно злилися з новим світоглядом.

У творах, що досліджуються, нерідко замість вказівки на число й місяць зазначено церковне свято, під час якого відбулася подія. Причому такий спосіб датування вживався щодо фактів і явищ військово-політичної, соціально-економічної та культурної історії. Літописці використали 12 перехідних дат церковного календаря, тобто таких, які щороку припадають на одне й те ж саме число. Нами зафіксовано також 11 різних перехідних дат (Перехідні свята не мають постійних дат. Залежно від святкування Великод-

¹ Чернігівський літопис. Неопубліковані сторінки // Україна. Наука і культура. — К., 1989. — С. 220.

² Літописец, или описание краткое знатнейших действий и случаев... — С. 40.

ня вони встановлюються за певну постійну кількість днів до чи після нього). Щоб встановити дату події, треба за церковним календарем визначити число, на яке припадає дане релігійне свято.

Неперехідні дати церковного календаря, котрі використовуються літописцями: Богоявлення Господнє (Богоявлення, Хрещення) — 6 січня, Іоанна Хрестителя — 7 січня, святого Георгія Великомученика — 4 квітня, святих апостолів Петра і Павла — 29 червня, Положення ризи Пресвятої Богородиці — 2 липня, святого пророка Іллі — 20 липня, Семена — 1 вересня, святого Матвія — 30 липня, 5 жовтня і 16 листопада, Покрова Пресвятої Богородиці (Покрова) — 1 жовтня, Рождество Богородиці — 8 жовтня, Рождество Христове (різдвяні свята) — 25 грудня, всеїдна — період Різдвяних свят — від 25 грудня до 4 січня.

Перехідні дати церковного календаря, що трапляються в літописах 30–80-х рр. XVIII ст.: Масляниця — після м'ясопустної неділі за 56 днів до Пасхи, Великий піст — 7 тижнів перед Великоднем, средопостіє велике — 4-й тиждень Великого посту, Субота Лазарева — субота перед Вербною Неділею, Воскресіння Христове (Світле Воскресіння, Пасха) — між 22 березня й 25 квітня, Світла неділя Воскресіння (святкові Світлі дні) — тиждень від Воскресіння Христова до Суботи Світлої седмиці включно, Вознесіння Господнє — 40-й день після Великодня, Свята Трійця (Зелені Свята) — 8-а неділя після Великодня, Петрів піст (Петрівка) — закінчується 29 червня, Спасів м'ясопуст — 31 липня (якщо ж цей день припадає на середу чи п'ятницю, то 30), Спасів піст (Спасівка) — від 1 до 14 серпня.

Порівняно з попереднім періодом розвитку історико-літературної прози (кінець XVII — поч. XVIII ст.) виразно спостерігається збіднення церковної хронології як стосовно кількості назв релігійних свят, так і щодо частоти їх вживання. За підрахунками С.Заремби, в літописах Самовидця, Граб'янки й Величка використано 21 неперехідну й 16 пере-

хідних дат православного календаря. Причому Р.Ракушка-Романовський позначає події датами церковного календаря 100, а С.Величко більше ніж 100 разів¹. Водночас аналогічна частота у П.Симоновського зведена до мінімуму (автор тільки раз згадує "Светлые дни"), а у С.Лукомського взагалі дорівнює нулю. До того ж, використовуючи народно-обрядовий календар, деякі літописці для кращої орієнтації читача в хронології подій одночасно посилалися на число місяця: "О Семені (т.е. первого Сентября)"². Про тлумачний характер процитованого виразу свідчить наявність підрядного пояснювального сполучника "тобто". В пам'ятках, що досліджуються, досить часто можна зустріти такий комбінований спосіб, що полягав у використанні цифрового календарного датування паралельно із зазначенням церковного свята: "А седмого дня Януарія на день Иоанна Крестителя"³.

Зустрічаються також прикметні випадки поєднання дня тижня з датою народно-обрядового календаря: "В Петровку, в пяток десятыи по Воскресеніи Христовом"⁴.

Використані історіографами прийменники **до, перед(перед)** і **против** означають, що подія відбулася за деякий час до дати народнообрядового календаря. Прийменники **в, на, о** вказують, що вона мала місце під час свята. Якщо ж святкування тягнулося кілька днів, то подія відбулася в межах, охоплених датою церковного календаря, або тривала

¹ Див.: Заремба С.З. Хронология украинского летописания второй половины XVII — начала XVIII века. Дис. на соискание уч. ст. канд. ист. н. — К., 1974. — С.78—80.

² Літописец, или описание краткое знатнейших действий и случаев... — С. 26.

³ Там само. — С.14.

⁴ Черниговская летопись // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н.Белозерским. — С. 31.

весь проміжок часу. Службові слова **по** й **после** свідчать, що подія сталася після релігійного свята.

Історики використовували прийменники першої та третьої груп у тих випадках, якщо не володіли точною інформацією про дату тієї чи іншої події. З їх допомогою автори намагалися чіткіше виражати часову співвіднесеність між подіями. Завдяки приблизному характеру прийменники визначали не однакові, а довільні проміжки часу. Як доводить С.Заремба, "Довжина такого відрізка часу могла складати від одного до 10 – 15 днів, а іноді й більше"¹.

Історіографи використовували не тільки однорідні інтервали часу, а й окремі дати та хронологічні проміжки, пов'язані з суспільно-політичними подіями, які вочевидь закарбувалися в пам'яті сучасників. Не маючи точної інформації про ту чи іншу подію, історики спиралися на такі хронологічні прив'язки, як правління монархів, гетьманів, а також найвідоміші воєнні походи та битви.

Одним із поширених способів лічби часу, котрий використовували ще стародавні слов'яни, було датування за сезонами року.

Чернігівський літопис (1-а ред.):

весна наступовала;

—

Той же осени;

Зимою, в зимі, зима наступила, зима великая лежала.

"Краткое літоизобразительное знаменитых и памяти достойных дійств и случаев описаніе":

уже перед весною, на весні;

Літо было;

в осеннее время, в осени;

в зимі, по зимі.

¹ Заремба С.З. Хронология украинского летописания второй половины XVII – начала XVIII века. – С. 83.

Серед сезонних періодів у річному циклі розвитку природи літописці найчастіше вживають слово "зима", відносно рідко — "літо". У ряді випадків автори спочатку датують подію порою року, а потім уточнюють за допомогою дати церковного календаря, наприклад: "Зимою пред великим постом"¹. У 2-й редакції так званого Лизогубівського літопису зустрічаємо поєднання сезонного датування із вказівкою на явище природи, що справило вплив на хід воєнної кампанії: "И на Десні война была уже перед весною и теплотою ріка портилася и короля не пущено в Новгородок"². Спосіб датування за явищами природи частіше застосовувався Г.Граб'янкою й С.Величком. Ці сумлінні історики досконало володіли письменницьким пером, були майстерними стилістами³.

На сторінках пам'яток, які досліджуються, не зустрічаються українські народні назви місяців, що виникли ще в доісторичні часи. Історики користувалися виключно латинськими запозиченнями з юліанського календаря.

Як зазначалося вище, початок нового року в літописах XVIII ст., як правило, припадав на 1 січня. Крім раніше розглянутих випадків використання грудневого року, в Чернігівському літописі увагу спеціалістів привернув ще один анахронізм: "1703. Июль місяц небесный настал в пяток, числа пятого місяца июня"⁴. На думку І.А.Климишина, ці рядки свідчать, що "відлік часу за "небесними" місяцями,

¹ Літописец, или описание краткое знатнейших действий и случаев... — С. 65.

² Там само. — С. 22.

³ Див.: Заремба С.З. Хронология украинского летописания второй половины XVII — начала XVIII века. — С.75—76.

⁴ Черниговская летопись по новому списку // Киевская старина. — 1890. — № 5. — С. 91.

на відміну від "книжних" місяців юліанського календаря, зберігався протягом століть"¹.

Основною одиницею виміру добового часу, що дорівнює 1/24 доби або 60 хвилинам, в історико-літературних творах XVIII ст. виступає година. На сторінках пам'яток, які розглядаються, зустрічаємо неспростовні докази того, що відлік добових годин в Україні у XVIII ст. починався з півночі: "Місяца Іюня 2 дня на самый праздник положенія рызы о дванадцатом часі з полночи, когда брошено сильную в Очаков бомбу, случила на казну пороховую и оную запалила"²; "Тогож года Августа 12 дня третьего часа ночи были на небі знаменія"³. Водночас протягом власне дня лічба годин велася з полудня: "Екатерина Алексіевна преставися маія 6 дня, в 9-м часу по полудни"⁴.

Година, у свою чергу, поділялася на чверті та хвилини, що були найменшими одиницями відліку: "Сего года місяца маія 31 д. год. 12 четверти послідней, земля тряслася на время 3 минут"⁵.

Поряд з годиною в літописах часто використовуються й такі природні або побутові моменти та інтервали добового часу:

День: а/ ранок: на світаню, як став світ, рано, перед обіднею порою;

б/ власне день: о полудни, по полудни;

в/ вечір: надвечір, в надвечір'я, в вечерней годині, в вечер.

¹ Климишин И.А. Календарь и хронология. — М., 1985. — С. 260.

² Літописец, или описание краткое знатнейших действий и случаев... — С. 68.

³ Там само. — С. 69.

⁴ Краткое літоизобразительное знаменитых и памяти достойных действий и случаев описание... — С. 93.

⁵ Там само. — С. 95.

Ніч: до ночі, в ніч, в ночі, ночью, о полночи, о самой полночи, от полуночи.

Кілька разів історики намагалися визначити добовий час за церковними службами. Наприклад, В.Рубан писав, що Полуботка та старшин заарештували "тогож 1723 году Ноября 10 числа в Воскресный день, после Божественной Литургии"¹. В Чернігівському літописі записано, що "1706. Місяца марта 19 дня, Михайла Миклашевского, полковника стародубовского, в Несвижю, на консистенци, под час утрени, зрадецько шведы напавши, забили"².

Православні церковні Богослужіння проводяться у встановлені часові межі. Причому церковні дзвони скликають віруючих на Богослужіння і сповіщають неприсутнім про час проведення найважливіших частин відправи.

Звертає на себе увагу й той факт, що в історіографічних пам'ятках відобразилося сприйняття часу, характерне для військового середовища. Розпорядок дня військовослужбовців починався й закінчувався зорею — ранковим і вечірнім сигналом, який виконувався на барабані, горні чи трубі. Так, на виборах Кирила Розумовського й під час урочистого в'їзду гетьмана в Глухів перший гарматний залп було дано "по отбитіи утренней зори"³.

Щоб зберегти логічну послідовність викладу матеріалу, історики нерідко вдавалися до приблизного датування подій. Не маючи достовірної інформації про те, коли відбулася подія, вони використовували цілий набір відповідних мовних засобів, що, зокрема, простежується в Лизогубівському літописі (тогож года; тогож року; в сих годах; килка недиль; около сих годов; между сим; посля того; от того времени; между сим; между сими годами; сего года; в тое время; в сіе

¹ Рубан В.Г. Указ. соч. — С.181.

² Черниговская летопись по новому списку // Киевская старина. — 1890. — № 5. — С. 92.

³ Симоновский П. Указ. соч. — С. 150.

время; в ту пору; и того времени), "Короткому описі Малоросії" (того ж року; после того; по доволном же времени; опослі; в то время; между сим; около тіх годов; вскорі; в конці 1647 года; сентеврия послідних чисел; тім же временем; тогдаж; того ж года; вскорі).

Як бачимо, найпоширенішою формою є словосполучення "того ж року". Завдяки подібним лексемам історикам вдавалося витримувати певну послідовність у зображенні історичних явищ і подій. Виявлення й логічне наголошення на черговості сприяло не лише хронологічній систематизації різноманітного матеріалу, а й забезпечувало стрункість внутрішньої будови творів.

Прикметно, що зіставлення зафіксованих літописцями повідомлень про різні астрономічні явища із сучасними науковими розрахунками, дає можливість встановлювати так звані опорні дати. Скажімо, на підставі згадок про сонячні й місячні затемнення можна робити висновки про достовірність хронологічної мережі пам'ятки. Наприклад, у 1-й редакції Чернігівського літопису повідомляється про сонячні затемнення 4 серпня 1654, 22 червня 1666, 4 березня 1691 і 13 вересня 1699 року. Провівши відповідні обчислення за таблицями¹, переконуємося, що 04.08.1654, 22.06.1666 і 13.09.1699 це явище дійсно можна було спостерігати в Україні. Через такі записи можна перевірити дату і встановити стиль, яким користувався літописець.

Хоч змальований під 04.03.1691 р. оптичний феномен і названо затемненням, однак, як доводить Д.О.Святський, із самого тексту пам'ятки випливає, що тут ідеться про гало або такий його різновид, як паргелій².

¹ Див.: Каменцева Е.И. Хронология. — М., 1967. — С. 83—86.

² Див.: Святский Д.О. Астрономические явления в русских летописях с научно-критической точки зрения // Известия

Дослідження систем зображення перебігу історичних подій у літописах середини — др. пол. XVIII ст. допомагає скласти уявлення про різноманітні способи датування, що використовувалися в цей період. Як бачимо, історики володіли досить різноманітними методиками датування. В основному вони спиралися на західноєвропейську систему відліку часу, що базувалася на тогочасних досягненнях науки. Поряд з нею для передачі подій історики використовували й традиційні обрядові та народні побутові способи датування. Компілятивний характер розглянутих творів дає можливість простежити в діяchronії еволюцію різних способів датування подій, котрі вживалися в українському культурному середовищі в цілому.

2.3. Критика джерел в історико-літературних творах

Друга половина XVIII ст. в українській історіографії стала важливим етапом перетворення історичних знань в науку. Зростає зацікавлення істориків специфічними джерелознавчими та історіографічними проблемами. Вони намагаються встановлювати причини історичних подій і достовірність історичних джерел. Отже, представники національної еліти починають усвідомлювати, що історія є спеціальною галуззю системи наукових знань і робити чергові кроки у вивченні закономірностей суспільного розвитку.

Більшість історико-літературних пам'яток даного періоду тільки зовні зберігає традиційну літописну форму. Як правило, маємо справу із стислим, заздалегідь спланованим і систематично зв'язаним викладом вітчизняної історії.

Масштабний твір Олександра Рігельмана як за авторською концепцією, так і за особливостями використання джерел стоїть дещо осторонь від загального масиву пам'яток національної історіографії. Оскільки основні прийоми історіографічного дослідження, застосовані Рігельманом, були значною мірою висвітлені у працях А.Єршова, Н.Василенко-Полонської, Я.Дзири, П.Саса і В.Щербака¹, то "Літо-

¹ Див. Єршов А. "Летописное повествование о Малой России" О.Рігельмана і "Краткая летопись Малая России", видана В.Рубаном // Записки Ніжинського інституту народної освіти. —

писна оповідь про Малу Росію" не розглядатиметься в даному параграфі.

Основною рисою української історіографії другої половини XVIII ст. через обмеженість історичних джерел є її компілятивний характер. Як зазначав М.І.Марченко, "компілятивність історичних творів була дуже помітною і в попередні періоди; в другій половині XVIII ст. ці риси стають визначальними"¹.

У цьому параграфі автор досліджуватиме творчу лабораторію українських істориків 30-80-х рр. XVIII ст. насамперед з точки зору встановлення конкретних прийомів, якими вони користувалися під час роботи з джерелами. Відразу ж зауважимо, що не намагатимемося "протокольо" реєструвати всі конкретні приклади редакторської роботи авторів чи перевіряти фактичну достовірність використаних ними джерел. Ці питання розглядатимуться тільки у зв'язку з дослідженням головної проблеми — особливостей авторської методики роботи над джерелами. Вивчення творчої лабораторії козацьких канцеляристів потрібне для характеристики рівня розвитку історіографії Гетьманської держави, а також розуміння того, наскільки в уявленнях тієї епохи розмежовувалися наукова діяльність та літературна творчість.

1927. — Кн. VII. — С. 178 — 192; Єршов А. Сторінка з українського джерелознавства (До питання про літописні джерела праці О.Рігельмана "Летописное повествование о Малой России") // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. — К., 1927. — С. 841 — 848; Василенко-Полонська Н.Д. Історики Запорозжя XVIII в. // Там само. — С. 811 — 824; Дзира Я. Джерельна основа праці О.Рігельмана з історії України // Історіографічні дослідження в Українській РСР. — К., 1969. — С. 158 — 178; Сас П.М., Щербак В.О. Історія України у висвітленні О.І. Рігельмана // Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. — К., 1994. — С. 5 — 31.

¹ Марченко М.І. Вказ. праця. — С. 81.

Під час написання своїх праць українські історики XVIII ст. зустрічалися із значними труднощами. Найістотношою проблемою для них був брак джерел, спричинений насамперед рукописним характером історичної літератури. Єдине видання — "Синопис" — не відповідало ідейним поглядам патріотів-автономістів, тому не знайшло широкого використання в українській історіографії, яка основну увагу зосереджувала на зображенні козацької держави. Власниками рукописів були здебільшого приватні особи, і тільки деякі праці зберігалися в монастирських бібліотеках. До того ж манускрипти часто переходили з рук у руки, тому встановити їх місцезнаходження було непросто. Завдяки великій кількості списки відрізнялися не тільки фактичною інформацією, а й її оцінкою. Імена авторів останніх зазначалися надзвичайно рідко, що в свою чергу утруднювало точне посилання на джерела. Кількість закордонної друкованої продукції, котра б висвітлювала українську історичну тематику, була незначною. Закордонні книжки, особливо польські, нерідко містили негативну характеристику українців та образливі висловлювання на адресу їх правителів, духовних лідерів тощо. Тому, опрацьовуючи іноземну літературу, вітчизняні історики брали з неї передусім багатий фактичний матеріал, водночас відкидаючи її антиукраїнське ідейне спрямування. Активні політичні, економічні й культурні взаємини Гетьманської держави із країнами Західної та Центральної Європи, знання представниками національної еліти іноземних мов дозволили українським інтелігентам познайомитися з кращими досягненнями європейської історичної науки і дати їм відповідну критичну оцінку. Використання творів, написаних іноземними мовами, для створення власної історії було звичним явищем для XVII — XVIII ст. Безпосереднє звернення до закордонних видань характерне для Г.Граб'янки, С.Величка, П.Симоновського, О.Рігельмана, авторів літопису Лизогуба, "Історії русів" тощо.

Загалом історичні твори XVIII ст. були складним чином пов'язані між собою, зазнавали взаємовпливів різноманітного характеру. Тому історичні погляди авторів другої половини XVIII ст. у чистому вигляді виявляються лише в окремих випадках. Через компілятивний характер праць, недостатню критичну оцінку першоджерел авторські погляди виражені нечітко. З точки зору стилевих особливостей історики зазначеного періоду викладали події стисло, небагатослівно, уникали прямо висловлювати свої міркування.

Критика джерел у «Короткому описі Малоросії» і так званому Лизогубівському літописі

Першою національною прагматичною історією, складеною за єдиним планом і написаною одним стилем є «Короткий опис Малоросії». «Головна думка цього твору, — писав Орест Левицький, — поставити, власне, козацький період історії Малоросії в безпосередній зв'язок з епохою більш ранньою — великокнязівською»¹. Отже, зв'язана в єдиний виклад, вміла вибірка з «Дійствій презільной брани» «небагато поступається в повноті змісту своєму оригіналу»². На відміну від попередників, невідомий історик написав свою працю мовою, що наближається до російської літературної мови XVIII ст.

Незважаючи на загальновизнаність факту використання матеріалів з літопису Граб'янки в «Короткому описі Малоросії», питання про вплив однієї праці на іншу спеціально ще не розглядалося в історичній літературі.

У тексті «Короткого опису Малоросії» ніде не знаходимо прямої характеристики першоджерела. Більше того, історик навіть не згадує про користування матеріалами «Дійствій». Отже, основним методом критичного аналізу в

¹ Левицький О.И. Предисловие // Летопись Самовидца. — К., 1878. — С. IV.

² Там же. — С. V.

"Короткому описі Малоросії" було редагування тексту літопису Граб'янки, а саме його скорочення. Йдучи слідом за останнім, історик скоротив інформацію, що містилася в "Дійствіях", однак опис основних подій в обох авторів збігається, оскільки другий з них не виходить за межі наведених гадяцьким полковником відомостей.

Проте в ряді випадків помітно уточнення матеріалів першоджерела. Відштовхуючись від даних Граб'янки про те, що Петро Сагайдачний прийшов під Хотин з 6-тисячним військом, історик пояснив відносну нечисленність цього загону таким чином: "Ибо уже такому числу козаков определено быть, а прочих всіх в подданство повертано"¹. Прочитавши повідомлення Граб'янки про те, що в Корсунській битві "не было Козаков и Татар болше над тысяч пятнадесят"², автор "Короткого опису Малоросії" так конкретизував цю інформацію: "Всего татар 6000, а козаков тысяч з восем было"³. У повній відповідності з "Дійствами презільной брани" переказано також повідомлення про здобуття в 1648 р. міста Бара. При цьому невідомий історик додає, що ватажок повстанців Кривоніс був "Хмелницкого ближний совітник и помощник"⁴. Відомості про те, що "Полковника стародубовского Михайла Миклашевского 1706 года шведи убили в Несвіжу, а полковника (перейславського Івана Мировича — І.Д.) с полком в неволю взяли в Ляховичах"⁵, безумовно, були почерпнуті з твору Граб'янки. Однак, на відміну від останнього, тут подається локалізація місця подій, а саме назви населених пунктів, які відсутні в "Дійствіях". Кілька фактів, що містяться в "Корот-

¹ Краткое описание Малороссии... — С. 216.

² Грабянка Г. Действия презильной и от начала поляков крвавшей и небывалой брани... року 1710. - К., 1854 - С. 46 (Далі - Летопись Григория Грабянки).

³ Краткое описание Малороссии... — С. 221.

⁴ Там само. — С. 222.

⁵ Краткое описание Малороссии... — С. 299.

кому описі Малоросії", не мають аналогій з відомостями літопису Граб'янки (див., наприклад, про посвячення на чернігівського єпископа Іоанна Максимовича та хлібну доджнечу в 1698 р.).

Редакторська робота автора "Короткого опису Малоросії" свідчить про те, що він віддавав перевагу прагматичному тлумаченню подій над провіденціалістським, яке переважало в Граб'янки:

Літопис Граб'янки "И погибе тогда Козаков яко до пятидесят тысяч; все же то би судом Божиим, иже суть никому несвідомій" (С.105).	"Короткий опис Малоросії" "И так пропало тогда козаков на 50 000 чрез зміну ханову и отлучку за ним Хмельницкого" (С.232).
--	---

Як бачимо, поразка козаків під Берестечком пояснюється в "Короткому описі Малоросії" цілком реальними причинами: зрадою кримського хана й захопленням татарами Хмельницького. Таке причинно-наслідкове обґрунтування даної події прийняте і в сучасній історичній науці. Цікавим у цьому відношенні є й таке порівняння, котре також переконливо свідчить про раціоналізм невідомого історика:

Літопис Граб'янки "от дня Святого Пророка Іліи до Покрови Пресвятія Богородици" (С.236).	"Короткий опис Малоросії" "от 20 юля до 1-го октоврія" (С.289).
---	--

У даному випадку церковні свята замінено датами світського календаря. Отже, у другій чверті XVIII ст. поступово відбувався перехід від релігійної точки зору в оцінці історичних явищ до їх наукового пояснення у світлі філософії раціоналізму.

При ретельному аналізі редакторської роботи стають очевидними симпатії й антипатії автора "Короткого опису

Малоросії", проступають оціночні характеристики подій і постатей національної історії. Скажімо, Граб'янка прямо писав, що Виговський "казал пред всім войском тіе полезніе пакта читати"¹. Зате анонім вставив до свого речення підрядний сполучник "якобы": "Виговській пред всім войском оные полезные (якобы) козакам пункта веліл читать"². Цим самим він цілком упевнено висловив своє негативне ставлення до Гадяцької угоди. Якщо Григорій Граб'янка просто передав зміст однієї з статей цього документа, де йдеться про взаємну амністію, то автор "Короткого опису Малоросії" додає від себе: "(Тут сила хитрости людской!)"³ Це свідчить не лише про його переконаність у віроломстві поляків, а й про серйозні сумніви щодо життєздатності договору. Укладач "Дійствій" характеризував Мартина Пушкаря як прихильника московської орієнтації, "держачого з своїми войсками сторону Царского Величества"⁴. З іншого боку, в "Короткому описі Малоросії" полтавський полковник уже виступає як вірний царський слуга⁵. Зате Івану Виговському в цій же праці дано зневажливе визначення "плут"⁶, якого немає на сторінках першоджерела. При порівнянні обох творів впадає в око використання істориком 30-х рр. сучасної йому військової термінології. Порівняємо: "на вінтерквартирах" (С.266) – "на становиску зимовом" (С.192); "амністію испросил" (С.273) – "отпустить и вічне тих вин не поминати – упросил" (С.206); "рейтеровалися" (С.278) – "возвратилися" (С.216); "о маршированіи туда войск" (С.281) – "войска...идут" (С.223); "баталію" (С.283) – "бой" (С.227) тощо.

¹ Летопись Григория Грабянки... – С. 170.

² Краткое описание Малороссии... – С. 255.

³ Там само. – С.252.

⁴ Летопись Григория Грабянки... – С. 168 – 169.

⁵ Див.: Краткое описание Малороссии... – С. 255.

⁶ Там само. – С. 254.

У своїй передмові до "Собрания летописей, относящихся к истории южной и западной Руси" В. Антонович, даючи загальну оцінку "Літописцю, или описанію краткому знатніших дійств и случаев", торкнувся й ряду джерелознавчих питань. Так, він переконливо довів, що основними джерелами хроніки були "Короткий опис Малоросії" та спогади чи записки генерального обозного Якова Лизогуба (1675–1749). Значне місце в так званому літописі Лизогуба також займають просторі уривки або короткі витяги, виписані з "Літопису Самовидця". Досліднику вдалося в основному охарактеризувати специфіку роботи авторів обох редакцій з "Коротким описом Малоросії". Звіряючи обидві редакції, Антонович зробив висновок, що вони досить близькі у викладі подій до 1662 р. Далі автор редакції, виданої М. Білозерським, "почав дедалі більше скорочувати текст "Короткого Опису"; він випускав не тільки деталі, стискаючи текст досить докладних епізодів часто до двох-трьох рядків, але він залишав осторонь багато які події, вибираючи тільки ті, які здавалися йому більш важливими та цікавими. Нарешті, з 1692–1700 років він почав черпати свої відомості з інших джерел, звертаючись тільки в рідких випадках до "Короткого Опису"¹. Укладач тексту, опублікованого Археографічною комісією, в першій частині копіював матеріали "Короткого опису Малоросії" з незначними скороченнями й доповненнями з інших джерел. З 1692 року "звістки, взяті з джерела, компілятор не тільки не скорочує, але дедалі частіше й частіше викладає події в більш докладному вигляді, доповнюючи їх новими відомостями й подробицями, запозиченими з інших джерел, а також привносячи цілі оповідання, не вміщені в «Короткому Описі»; мало-помалу додатки ці майже зовсім замінюють собою відомості

¹ Антонович В. Предисловие // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — С. III.

джерела, і кінець літопису становить собою текст зовсім оригінальний та самостійний"¹.

В.Антонович зазначав, що в першій частині літопис містить багато повідомлень, котрих немає в "Короткому описі Малоросії". Він поділив ці додаткові замітки й поправки на три групи: відомості воєнно-політичного характеру, з історії церкви та про явища природи. Дану класифікацію підкріплено переліком прикладів. Професор зазначив, що "укладач літопису, що видається, не завжди задовольнявся сухим переказуванням літописних фактів, він часом виявляє спонуку критично поставитися до відомостей, які передаються, пояснити причини подій, про які розповідається, оцінити їхнє моральне значення й подати характеристики видатних осіб"².

Для повнішого уявлення про прийоми авторської критики джерел варто доповнити вищенаведені цінні зауваження В.Антоновича рядом власних спостережень. У "Літописце, или описаніи кратком знатнійших дійств и случаев" нами зафіксовано 4 посилання на писемні джерела, правда, 3 з них зроблено в найзагальнішій формі без назви конкретних творів: "літописци пишут", "в литописци", "в латинской печатной книжици". На думку В.Антоновича, латинськомовною працею, з якої почерпнуто інформацію про кампанію 1660 р., була книжка Зеленевицького "Memorabilis victoria de Szeremetho", котра побачила світ у Кракові в 1668 році. І лише одного разу невідомий історик свідчив, що текст грамоти Петра I до патріарха Андріана про взяття Азова "переписал я з книги, глаголемой Хронографія, писанной Московской в самом началі; а такая книга иміється в бібліотекі катедри Черніговской, гді о многих и чудесных состояніях от начала мира и о козацких прислугах и хоробростех

¹ Антонович В. Предисловіе // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — С. III.

² Там же. — С. VI.

вспоминает"¹. У вище цитованих рядках міститься кілька джерелознавчих моментів. Літописець подав назву книги, зазначивши, що останню написано російською мовою, та вказав місце її зберігання. Тут же говориться й про тематику видання, підкреслено його важливість для української історії.

Варто зазначити, що невідомий історик, не обмежуючись викладом чужих думок, інколи зіставляв і критично перевіряв відомості з різних джерел.

Як це не виглядає курйозно, але причиною критичного ставлення до повідомлення про захоплення у Збаражі 50 польських гармат послужила контамінація. Невідомий письменник змішав звістку з "Короткого опису Малоросії", поставлену там під 1648р., з інформацією про облогу Збаража в 1649 р. Тому він міркував так: "В тоє время Богдан Хмельницкій в Збаражу гармат 50 достал (хибаж разві под Збаражем с обозу лядского, понеже Збаража не достал, толко в осаженю держал ляхов з Вишневецким, утісняючи тяжко и голодом морячи, что аж принуждени ляхи собаки и кошки и прочее стерво исты и навет пацюкив, мишей, ижаков, жаб, гадюк и усяку нечисть до щенту повиідати мусіли; да и того уже не было. Так літописци пишут)"². Даний уривок становить інтерес і з точки зору формування антипольських стереотипів. Насправді, за "Самовидцем" і "Коротким описом Малоросії", до "меню" обложених входила конина, собаки, коти й миші. Пацюками, жабами, гадюками й усякою іншою "нечистю" "нагодував" шляхтичів уже автор Лизогубівського літопису, щоб познуцатися та дошкульніше поглузувати з гордих і пихатих ворогів.

¹ Літописец, или описание краткое знатнейших действий и случаев... — С. 41.

² Там само. — С. 9.

На 9-й сторінці історик піддає критиці твори польських авторів: "Року 1649 хан Кримській не званий сам собою (а пишут літописци польскіи, что нарочно посылал Хмельницькій, просячи самого хана с ордами) до Хмельницкаго на помощь пришел"¹.

Відправлені у квітні місяці листи гетьмана до різних кримських урядовців і воєначальників свідчать, що ініціатором запрошення союзників виступала українська сторона². Проте, що Хмельницький розпочав нову кампанію, „затягнувши самого хана з великими потугами“, повідомляв також і Самоvideць³.

В іншому випадку праця іноземного автора служить історикю для виправдання дій Юрія Хмельницького. Спираючись на її матеріали, він намагався переконати свою аудиторію в тому, що гетьман мужньо оборонявся від переважаючих сил ворога під Слободищами, а коли отримав вістку про капітуляцію Шереметева, то зробив спробу прорватися з оточення. З даного епізоду випливає, що козаки до кінця зберегли вірність союзницькому обов'язку перед московитами: "(В латинской печатной книжици) инако я читал, ибо там пишет, что Юрась особ от Шеремета стоял, жестоко сражался с ляхами на мног час и каких начальников лядских козаки, при Юрасю Хмельницкому будучи, побили, именно попечатано; и когда Шеремета взято, он де оборонною рукою до Кіева с козаками пойшол"⁴. Цим самим

¹ Літописец, или описание краткое знатнейших действий и случаев... — С. 9.

² Див. : Документи Богдана Хмельницького (1648 – 1657). — К., 1961. — С.110 – 114.

³ Див. : Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 56.

⁴ Літописец, или описание краткое знатнейших действий и случаев... — С. 20.

заперечується попереднє твердження, в основі якого лежало повідомлення Р.Ракушки-Романовського, що "Юрась безсилній, иним путем командированій и не совокупившійся з войском, осажденій также, от ляхов и татар, наперед здався"¹.

В одному місці автор не зміг встановити, яка дата молдавського походу, котра міститься в двох різних джерелах, є справжньою. В цьому разі він констатував відмінність, вставивши в текст літопису обидва варіанти. Під 1649 роком читаємо: "Да тогдаж Носач, Пушкар и Дорошенко з козаками и татарами Волощину разорили, Сороку взяли, Сочаву спалили (в літописці («Самовидці» – І.Д.) иначе, ибо 1650 года), а господарь молдавскій зась з Яс...до міста Хотіня зъезджал"². Можливо труднощі, що виникли в історика при опрацюванні інформації про страту Матвія Гладкого, спричинили поєднання в одному оповіданні матеріалів з "Короткого опису Малоросії" та "Літопису Самовидця".

Серед додаткових заміток до основних першоджерел, які не потрапили до списку Антоновича, варто згадати: прізвище канівського полковника Кучака, котрий загинув у Купчинцях навесні 1651 р.; звістку про страту полоненого князя Пожарського ханським конюшим; назви козацьких полків, які брали участь у битві під Віднем; повідомлення про еміграцію Пилипа Орлика до Франції. Певний інтерес становить також звістка про страту Івана Виговського, котрого звинуватили у спробі укласти союз козаків з ханом для спільної боротьби проти Польщі. Літописець зазначив, ніби колишнього гетьмана видав сам володар Криму, показавши Стефану Чарнецькому лист від Івана Виговського³. Остання звістка є цікавою як відгомін активної зовнішньополітичної діяльності экс-гетьмана, спрямованої на реанімацію Вели-

¹ Літописец, или описаніе краткое знатнійших дійств и случаев... – С. 20.

² Там само. – С. 10.

³ Там само. – С. 22.

кого князівства Руського вже під протекцією турецького султана. Коронного гетьмана С.Потоцького повідомляли, що наприкінці 1661 — на початку 1662 р. І.Виговський, намагаючись дістати підтримку Османської імперії, вів переговори з керівництвом Кримського ханства¹.

При зіставленні літописних текстів виявлено ряд розходжень, які стосуються переважно цифрових даних. Наприклад: "Тогож року Кривонос, Хмельницькаго обозній енеральный, в Бару всіх ляхов и больше 19 000 жидов выбил"² і "тогож одного року Максим Кривонус, Хмельницкого ближній совітник и помощник, Бар город взявши, вирубал в нем всіх ляхов...а жидов самих болш 15 000 побил"³. "Мазепа командировал полковника Миргородского Данила Апостола с 15 000 войска козацкого"⁴ й "Мазепа...командировал туда (під Псков — І.Д.) в 20 000 полковника Данила Апостола"⁵ та "гетман послал наказного гетмана, с ним двадцяти тысячей пославши"⁶. "1726 года вмiсто похода низового по указу с полков малороссійских денгами дано в казну от 5000 козаков, определенных собраніем именно за всякого по три рубли"⁷ і "велено денгами з полков малороссійских за козаков, чтоб оних не посылать в поход, взять, и взято в Коллегію Малороссійскую именно от всякаго козака по 4 рубли"⁸.

Інша редакція Лизогубівського літопису, що була опублікована в 1856 році Миколою Білозерським, становить менший інтерес з точки зору спроб раціоналістичного, кри-

¹ Див.: Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. — К., 1859. — Т. 4. — С. 155, 192.

² Літописец, или описание краткое знатнейших действий и случаев... — С. 8.

³ Краткое описание Малороссии... — С. 222.

⁴ Літописец, или описание краткое знатнейших действий и случаев... — С. 43.

⁵ Краткое описание Малороссии... — С. 298.

⁶ Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 165.

⁷ Літописец, или описание краткое знатнейших действий и случаев... — С. 58.

⁸ Краткое описание Малороссии... — С. 311.

тичного розгляду фактів минулого. В тексті не зафіксовано посилань на джерела та прямих авторських коментарів до використаної літератури. Таким чином, вся авторська робота зводиться до редагування. Єдиним винятком з вищезазначеного деякою мірою можна вважати міркування укладача стосовно мети заснування міста Батурина. Щоб встановити етимологію топоніма "Батурин", літописець спочатку вдався до формального порівняння слова із співзвучним прізвиськом короля Степана Баторія. Звідси історик зробив помилковий висновок, нібито "тот же король Стефан Баторій...для резиденції гетманской устроил над рікою Сеймом город новый и назвал его, от своего прозвания, Баторин, кой ныне называется Батурин"¹. Але наявність інших відомостей про походження козаччини та освоєння Лівобережжя змусила упорядника тут же заперечити власну гіпотезу: "Сей город не для резиденції гетманской построен, но король для себя его построил, яко свою маетность, ибо в сіе время в Малой Россіи на сей стороні Дніпра еще не было козаков, ни гетмана, а он стал резиденцією гетманскою уже при гетмані Игнатовичі (Многогрішному — І.Д.), в 1670 году"². Отже, літописець намагався відокремити реальний історичний зміст від фольклорних мотивів, хоча йому, мабуть, дуже кортіло підкреслити факт будівництва прославленим монархом Батурина саме як гетьманської столиці.

Детальне оповідання Р.Ракушки-Романовського про трагедію, що сталася в Корсуні під час похорон Івана Золотаренка, в літописі Граб'янки було значно скорочено й перетворилося на невеличку замітку. Зазнавши мінімальних змін, вона потрапила на сторінки "Короткого опису Малоросії": "Котораго тіло как привезено до Корсуна, то на по-

¹ Краткое літоизобразительное знаменитых и памяти достойных дійств и случаев описаніе... — С. 54.

² Там само. — С.54—55.

гребении его церков, ним же Золотаренком построенная, с чернцами, с попами и с народом и мертвым тілом сторіла"¹. Однак, це коротеньке повідомлення цілком відповідало історичній правді. У той же час укладачем першої редакції літопису Лизогуба інформація про пожежу в церкві була перероблена до невпізнання. Прагнучи драматизувати оповідання "Короткого опису Малоросії" й зробити його цікавішим для читачів, анонім вдався до літературної обробки матеріалу. За допомогою використання елементів фантазії письменник творчо змінив сюжет уривка, хоча його генетична залежність від першоджерела проглядається досить чітко: "Пред Старым Быховым Золотаренко убит, которого тіло, на погребени, в Корсуні, с церквою, от него созданною, с попами и людьми Ляхи спалили: ибо их на Полісі, собравши дітей малых лядских и посажавши рядом за лавы, оными их давил"².

Сильний вплив легенди про "Владиславові привілеї" на українську історичну літературу XVIII ст. призвів укладача "Краткого літоизобразительного знаменитых и памяти достойных дійств и случаев описанія" до чергової помилки. Причиною смерті короля Владислава IV він вважав загальну ненависть до нього всього польського й литовського шляхетства за лист до Барабаша, в якому було фактично санкціоноване козацьке повстання. Розлючені такою "змовою" монарха з "бунтівниками" магнати нібито обрали на престол його брата Яна Казимира: "Король Владислав октября 31 д. у Мижирічі Литовском с печалі заболізнавал, ибо Річ Посполитая, возненавидівши его за писмо, писанное к Барабашу гетману, изобразивши королем Казімира, окороновали в Вар-

¹ Краткое описаніе Малороссіи... — С. 242.

² Краткое літоизобразительное знаменитых и памяти достойных дійств и случаев описаніе ... — С. 68.

шаві"¹. Водночас, у "Короткому описі Малоросії", що був основним джерелом Лизогубівського літопису, цю звістку подано трохи ближче до історичної дійсності: "Король польский Владислав, о такой над ляхами побіді послыхавши, ужасся и, упавши в болізнъ, 1648 року октоврія 31 в Меречи Литовском умер"². Тобто причиною смерті володаря Речі Посполитої була хвороба, нібито викликана катастрофічним суспільно-політичним становищем, у якому опинилася держава внаслідок спалаху Національно-визвольної війни українського народу й розгрому польського війська.

Якщо в "Короткому описі Малоросії" причиною страти М.Гладкого й опали Г.Гуляницького є те, що полковники різко звинувачували Б.Хмельницького в протурецькій орієнтації, то наш упорядник висунув діаметрально протилежну версію: "1653. Богдан Хмельницькій Гладкому, полковникові миргородскому, веліт усікти голову, а Гуляницькій в монастирі скрылся: за тое, что дорікали ему, яко государю російскому поддавался"³. Можливо до такого висновку історика підштовхнула активна участь Г.Гуляницького у війні з Московією в 1658-1659 рр. Об'єктивне ж відображення цієї сумної події зустрічаємо у праці Самовидця⁴.

Мабуть, через неуважне вивчення першоджерел, у одному з яких була хронологічна помилка, військо Василя Шереметева на сторінках "Краткого літоизобразительного знаменитых и памяти достойных дійств и случаев описанія" двічі зазнало поразки від поляків. Спочатку в 1660 р. під Чудновом, де московський полководець потрапив у татарський

¹ Краткое літоизобразительное знаменитых и памяти достойных дійств и случаев описаніе ... — С. 61.

² Краткое описаніе Малоросіи... — С. 222.

³ Краткое літоизобразительное знаменитых и памяти достойных дійств и случаев описаніе ... — С.65—66.

⁴ Див.: Літопис Самовидця. — К., 1971. — С.63.

полон, а потім ще додатково в 1663 р.¹ Перелік подібних помилок і менших неточностей за бажання можна було б продовжити.

Критика джерел у Чернігівському літописі та "Зібранні історичному" Степана Лукомського

Автор редакції Чернігівського літопису, котру в 1856 р. видав Микола Білозерський, не виявляє виразних натяків на знайомство з якими-небудь відомими на сьогодні літописними джерелами. Більше того, саме питання встановлення джерельної основи твору виглядає в даний час досить проблематичним. Правда, професор Юрій Мицик стверджує, що головним джерелом Чернігівського літопису "при викладі подій з 1597 по 1672 р. є "Кройніка о землі Полской" Ф.Софоновича. Особливо близькість обох пам'яток простежується у висвітленні подій 1651, 1654 – 1657, 1663 – 1664 рр. Можна зазначити і про сприйняття автором Чернігівського літопису певною мірою історичних поглядів Ф.Софоновича"². Другою працею, на яку спирався автор літопису, на думку дослідника є "Скарбниця" Іоаникія Галятовського³. Однак свої висновки Ю.Мицик не підкріпив результатами текстуального аналізу творів.

Послідовне порівняння текстів "Хроніки" й Чернігівського літопису змусило нас засумніватись у вищенаведеному висловлюванні відомого джерелознавця.

По-перше, у Чернігівському літописі не знаходимо дослівних витягів з праці Софоновича, що могли б переконливо свідчити про безпосередній вплив другого твору на перший. Близька схожість зафіксована лише в таких урив-

¹ Див.: Краткое літоизобразительное знаменитых и памяти достойных дійств и случаев описаніе ... – С.73, 76.

² Мицик Ю. Передмова // Феодосій Софонович. Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992. – С.36.

³ Див.: Мыцкы Ю.А. Украинские летописи XVII века. – С. 71.

ках: "Але тої унії панове рускиї и шляхта и духовенство руское не приняли"¹ і "Але той унії духовенство иншее руское и монастыри всі и шляхта не приняли"². Причому перша цитата міститься в "Літописці албо кройніці о землі полскої", що є значно скороченою редакцією III частини "Хроніки". В "Кройніці о землі Полскої" паралельний фрагмент звучить таким чином: "Але тоей унії панове римскиї и шляхта, так же и духовныи римскиї не приняли"³. Як бачимо, його зміст прямо протилежний до наведених вище фрагментів. Навряд чи укладач основної редакції допустив би відразу аж дві однотипні помилки при переписуванні, замінивши прикметник "руський" на "римський". При цьому становище ускладнюється тим, що в "Кройніці о землі Полскої" і Чернігівському літописі наявна група омонімів та історичних фактів, які не зустрічаються в скороченій редакції. Отож, для порівняння будемо використовувати текст "Хроніки" Софоновича й Чернігівського літопису, виданого Білозерським. Щоб встановити ймовірність запозичення, варто розглянути кілька уривків з обох літописів:

"Року 1615 Желковский, гетман коронный, и иншии панове ходили до Волох. Там же татарове розгромили войско полское на Цыцори, гетману Жолковскому голову отяли и казали, абы сын его пред войском татарским возил голову. А инших панов побравши, отослали цесарю турецкому, особливе князя Корецкого, Струса и инших много"⁴.

¹ Літописець албо кройніка о землі полскої// Феодосій Софонович. Хроніка з літописців стародавніх. — К., 1992. — С. 248.

² Черниговская летопись // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н.Белозерским. — С. 12.

³ Феодосій Софонович. Вказ. праця. — С. 223.

⁴ Там само. — С. 225.

"1620. Турки гетмана великаго коронного Жолковського на Цоцори з войском его збили. А самому Жолковському, гетманови, мужик сокирою голову оттял над Дніпром (Дністром – І.Д.), против Могилева Подолского"¹.

Невідомий письменник правильно датував подію 1620-м роком, а не 1615-м, як це записано в "Хроніці". Крім того, в нього бій відбувся між поляками й турецькою армією. В той же час Софонович пише, нібито шляхетське військо було розгромлене татарами*. Інформації про те, що кампанія відбувалася у Волощині, про наругу мусульман над мертвим польським полководцем та прізвищ полонених магнатів немає в Чернігівському літописі. Зате автор останнього розповідає про подробиці та місце загибелі Жолкевського.

Така ж різюча відмінність спостерігається і в описі Хотинської битви. На відміну від Феодосія Софоновича, невідомий літописець основну увагу надав зображенню козаків у Хотинській битві, підкреслив їх вирішальну роль у розгромі ворога. Для цього він описує події в козацькому середовищі протягом усієї кампанії 1621 р. Так, автор не забуває згадати про неодноразові звертання королевича до козаків про допомогу (насправді королевич Владислав не звертався до запорожців з подібними проханнями. – І.Д.). Гетьман Бородавка, недбало ставлячись до своїх обов'язків, не поспішав виконувати прохання Владислава. Тому городові козаки були вимушені звернутися до запорожців, які, залишивши 2000 чоловік на Січі, на чолі зі своїм вождем Сагайдачним рушили до Меджибожа. Там вони стратили Бородавку за непорядок у війську й обрали на його місце

* В Цецорській битві взяли участь 2 000 турків, 2 000 – 3 000 татар-ногайців, 6 000 – 8 000 кримських татар.

¹ Черниговская летопись // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н.Белозерским. – С. 13.

Сагайдачного, котрий негайно виступив під Хотин. Про всі ці події немає ні слова в "Хроніці". Натомість ігумен Михайлівського Золотоверхого монастиря навів фантастичні відомості про чисельність турецької армії та тривалість її переправи через Дунай, які позначені впливом фольклорної традиції. Тут же він повідомляє про битву Каракаш-паші з поляками, в якій загинуло 14 000 турків. Невідомий історик описав нічну атаку козаків на турецький табір, внаслідок якої нібито було знищено 53 000 мусульман, зазначив про особливості тактики козацького гетьмана та його зустріч з королевичем. Владислав виявив належне вшанування запорізького гетьмана й, нагородивши звитяжців, дав їм дводенний відпочинок. Представник духовенства зовсім інакше описує нічну вилазку. В нього козаки непомітно підкрадаються до намету султана, який переляканий утікає зі своєї ставки, а козаки, скориставшись панікою, знищують багато ворогів. У "Хроніці" немає повідомлення про подальші нічні напади козаків на турків, яке вміщено в Чернігівському літописі, зате Феодосій Софонович розповідає про голод і дорожнечу на хліб у ворожому таборі. І лише пишучи про тривогу, що охопила турків після звістки про наближення армії Сигізмунда III, обоє авторів виявляють близькість. Інформація про наслідки кампанії (турецькі втрати і вбивство Османа II) та моралізаторське засудження загарбницької політики імперії взагалі відсутні на сторінках Чернігівського літопису¹.

І нарешті, спробуємо зіставити інформацію про події 1651р., де Ю.Мицик вбачає велику близькість обох текстів².

¹ Див.: Феодосій Софонович. Вказ. праця. — С.225—226 і Черниговская летопись // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н.Белозерским. — С. 14—15.

² Див.: Феодосій Софонович. Вказ. праця. — С.230—231 і Черниговская летопись // Там само. — С. 22—23.

Автор Чернігівського літопису, на відміну від Софоновича, нічого не розповідає про початок кампанії: напад Калиновського на Красне і загибель Данила Нечая, оборону Іваном Богуном Вінницького монастиря, обставини смерті молодшого Кисіля, допомогу, надіслану Хмельницьким, і відступ поляків. Оповідання ігумена про Берестецьку битву більше за обсягом, ніж аналогічне місце "Літописця в руских і полских що ся сторонах діяло і якого року". Тут говориться про підозру хана, що козаки таємно змовилися з поляками, оскільки шляхетське військо сильніше атакувало татарський табір; про захоплення татарами Хмельницького; про великий гуманізм короля. Лише в оповіданні про втечу козаків зустрічаємо окремі тотожні слова й вирази. Правда, Софонович і тут виявив більшу конкретизацію, оскільки називав річки, де загинуло багато українських воїнів:

<p>"Хроніка" "Козаки сами, зътривожившиися, утекли на Украину, все покинувши, и много их барзо в болоті потонуло, як по мосту, по трупах их ходили и иншиї, утікаючи. Тую річку болотную називають Пляшава, а другу за милою от тоє річку болотную Ихву. И там без числа козаков потонуло"¹.</p>	<p>Чернігівський літопис "козаки также, где хто могл утікали; и велми их там погинуло много по болотах, и на переправах от Ляхов побито..."²</p>
--	--

У козацького літописця немає згадки про гуманність короля, якою захоплюється церковнослужитель. Набагато детальніше останній оповідає і про подальші дії польського війська. Певна схожість простежується хіба що в оповіданні про пограбування Києва Радзивілом. Події під Білою

¹ Феодосій Софонович. Вказ. праця. — С. 230.

² Черниговская летопись // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н.Белозерским. — С. 22.

Церквою автори знову описують по-різному. Якщо Софонович говорить про укладення миру, внаслідок якого поляки отримали право повернутися на Лівобережжя й до Брацлавського воєводства, то з рядків Чернігівського літопису в читача складається враження про повну перемогу українців. Козацький літописець розповідав, що обложені поляки просили Хмельницького змилосердитись і відпустити їх додому. Щоб збити шляхетську пиху, гетьман наказав сурмити вслід відступаючому ворогу в мисливські труби, якими на полюванні скликають собак.

Вагомим доказом на користь того, що "Хроніка" й Чернігівський літопис безпосередньо не пов'язані між собою, є наявність солідного масиву інформації на сторінках останнього, котра відсутня у праці Софоновича. Так "Літописець в руських і польських що ся сторонах діяло і якого року" містить самостійні оповідання про спробу вбивства Іпатія Потія у Вільні в 1609 р.; замах шляхтича Пекарського на Сигізмунда III; появу самозванця в Лубнах у 1632 р. та його страту; долю екс-митрополита Ісаїї Копинського; зустріч Хмельницького з королем після Зборівської битви і промову гетьмана; здобуття козаками Петра Дорошенка Переяслава в 1666 р.; героїчну оборону Крехівського монастиря від турків у 1672 р., якою особисто керував Іван Мазепа. Крім цього, дана пам'ятка привнесла багато дрібніших уривків і звісток, які не потрапили до "Хроніки". Це згадки про посвячення Михайла Рогози; змову проти Сигізмунда III; напад у 1605 р. орди на Україну; пограбування татарами Острожка, що сталося через 6 років після останнього; захоплення ними Стибінських Шульжинець у 1616-му; про спробу здобуття Ніжина Моцарським; винищення Хмельницьким шляхетської залоги на Січі; про гуманний вчинок гетьмана після укладення Зборівської угоди, коли він наказав подарувати виснаженим облогою полякам у Збаражі 40 возів з продовольством; вищезгадана інформація про глузування Хмельницького з ворогів під Білою Церквою; наліт

хана на Смілу, Городище, Волховець і Двиногодку в 1655 р.; відправку Юрія Хмельницького з військом на Ташлик; убивство Юрія Немирича; полонення ординцями видубецького ігумена під Лубнами в 1661 р. та його викуп трахтемирівськими законниками; втечу полковника Тимофія Цицюри з ув'язнення в місті Дубно; ігуменство в Корсунському монастирі Феодосія Углицького; обставини загибелі Івана Виговського та смерть його дружини; спалення Стефаном Чарнецьким Суботова й наругу над тілами Богдана й Тимофія Хмельницьких; про призначення королем на місце ув'язненого митрополита Йосифа Тукальського Антонія Винницького; чотиритижневу облогу Іваном Брюховецьким Чигирин в 1665 р.; перепис мешканців Лівобережжя в 1666 р.; позбавлення сану та заслання за царським наказом патріарха Никона; полонення кримцями сина Григорія Ромодановського та перенесення гетьманської резиденції до Батурина. Частина перелічених повідомлень занесена до інших літописів, однак деякі з них є цілком оригінальні, оскільки не зустрічаються не тільки в історико-літературних пам'ятках, а й будь-яких історичних джерелах¹. Завдяки своїй численності та історіографічній вартості вищенаведені факти не можуть розглядатися лише як просте доповнення до почерпнутих у Софоновича матеріалів. Ті ж події, які висвітлюються в обох творах, мають у Чернігівському літописі настільки загальний характер, що встановити їх точне походження практично неможливо.

¹ Див.: Максимович М.А. Известие о южнорусских летописях, изданных Николаем Белозерским в Киеве, 1856 г. // Максимович М.А. Собрание сочинений М.А.Максимовича. — К., 1876. — Т.1. — С.233 — 238; Костомаров Н.И. Южнорусские летописи, изданные Н.Белозерским // Отечественные записки. — СПб., 1857. — № 2. — С.118.

По всьому ядру Чернігівського літопису розкидано короткі замітки про стихійні лиха та незвичайні явища природи. Йдеться, зокрема, про масовий наліт сарани в 1615 р.; великі сніги й сильні морози на Вознесіння 1619 року; грозу взимку 1632 р.; розмноження через воєнну розруху на Правобережжі здичавілих собак, що поїдали трупи й шкодили живим людям; затемнення сонця в 1666 р. Як бачимо, автор звертає увагу на події, що не мали загальнонаціональної ваги, але, мабуть, становили для нього значний інтерес з місцевого погляду. Ці дрібні деталі також не мають аналогій у праці Софоновича. Чи могла людина, котра між 1699 – 1703 роками складала основну частину Чернігівського літопису, пам'ятати про такі суто місцеві факти, що відбувалися на початку – в середині XVII ст. у різних регіонах України й точно датувати деякі з них? Звісно, що ні. Для цього в її розпорядженні повинні були бути якісь писемні джерела. На нашу думку, автор у даному випадку продовжив записки свого попередника (попередників). Тобто Чернігівський літопис є типовим зводом, що складався поступово внаслідок поєднання і доповнення попередніх матеріалів, а не синтетичною компілятивною працею, написаною однією особою на підставі опрацювання багатьох джерел.

Деякі деталі, особливо хронологічного порядку, не збігаються в обох пам'ятках. Так, у Чернігівському літописі Антон Жданович під час походу в Польщу в 1657 р. має посаду генерального судді, а в "Хроніці" він – київський полковник. Тепер для прикладу порівняємо кілька дат (смерть Владислава IV, українсько-московська угода Богдана Хмельницького, зречення Юрія Хмельницького, обрання Многогрішного та його скинення з гетьманства):

"Хроніка"	Чернігівський літопис
1648, 1654, 1663, 1670 , 1672	1645, 1653, 1662 , 1669, 1674

(Підкреслені дати не відповідають історичній дійсності і є помилками проти реального літочислення).

Ще одним доказом ізольованості Чернігівського літопису від "Хроніки" є, на наш погляд, композиція творів і спосіб викладу матеріалу. Якщо Софонович створив масштабну узагальнюючу історичну працю, що розповідає про події від найдавніших часів до сучасності, то невідомому історикові вдалося укласти невелику за обсягом хронічку, котра характеризується уривчастістю та стислістю інформації про події кінця XVI — середини XVIII ст. Виразна схожість хронікальних записів останньої з місцевими літописами XVII ст. виявляється не тільки у формі, а й у змісті. Даний твір також зберігає хронологічну послідовність викладу, не вдаючись до історичного аналізу подій чи встановлення між ними причинно-наслідкових зв'язків. Тому ми приєднуємося до думки Миколи Костомарова, котрий вважав, що Чернігівський літопис "не становить собою нічого стрункого й обміркованого: це записки, які переходили з рук у руки й згодом були сповнені анахронізмами, котрих не міг би допустити сучасник"¹. Таким чином, певна спорідненість між кількома повідомленнями "Хроніки" й Чернігівського літопису найпростіше пояснюється спільністю їх тематики.

На відміну від видання М.Білозерського, в другій редакції Чернігівського літопису зустрічаємо кілька випадків використання документів. Іван Янушкевич, якого Ю.Мицик справедливо вважає її укладачем, дослівно занотував промову, виголошену від імені українських депутатів генеральним хорунжим Миколою Ханенком 14 грудня 1749 р. у Москві під час відпускнуї аудієнції в цариці. У творі вміщено також маніфести про зречення імператора Петра III від престолу та його смерть. Козацький канцелярист переказав і зміст воєнних реляцій про битви під Гросегерсдорфом і Франкфуртом під час Семилітньої війни. При цьому пунктуальний українець не забув відзначити неправдивість

¹ Костомаров Н.И. Указ. соч. // Отечественные записки. — СПб., 1857. — № 2. — С.117.

офіційного звіту генерал-фельдмаршала Степана Апраксина про нібито здобуту ним перемогу над пруськими військами під Гросегерсдорфом та втрати сторін. Янушкевич писав, що, запідозрений у свідомій підтасовці фактів, московський командувач був відданий до суду. Отже, дане повідомлення дає нам сигнал про необ'єктивність частини офіційних імперських джерел, навіть документального характеру.

У невеликій передмові до "Зібрання історичного" Степан Лукомський вказує, що основним його джерелом була "Хроніка Сарматії Європейської" Олександра Гваньїні. Крім того, в процесі роботи відставний полковий обозний "и русских старых верних летописей упомянуть не миновал"¹, а також мав перед собою "Woјnu domowu" Самійла Твардовського. Тут же історик з граничною ясністю говорить про свої прийоми використання джерел і основний принцип, застосований під час укладання "Зібрання історичного". Автор пояснив, що, "последуя древняго писателя Александра Гвагнина книгам, ничего и от них, что касается к сведению, не пропустил"². По-друге, звертаючись до читачів, він писав: "Ежели вам угодно покажется, таким по годам порядком, каким в оних Гвагниновых книгах годи идут, я употребление чинить и всякое произшедшее в точности упоминать имею"³. Отже, Лукомський не приховував того факту, що за своєю сутністю він більше компілятор, ніж самостійний історик.

Сумлінно виконуючи елементарні наукові вимоги, С.Лукомський пунктуально посилався на джерела. Найпоширенішою формою посилань у нього є посторінкові виноски. Перед початком цитати вгорі укладач ставив зірочку

¹ Лукомский С. Собрание историческое // Летопись Самовидца. — К., 1878. — С. 323.

² Там же.

³ Там же. — С. 324.

(або дві, три й більше, залежно від кількості цитат), а внизу сторінки проводив риску і давав під тією ж позначкою джерело. Причому стосовно твору польського історика правила бібліографування були відносно суворими. Козацький канцелярист обов'язково називав книжку Гваньїні, вказував її номер, номер частини й сторінку. Кілька разів Лукомський згадував прізвище польського історика безпосередньо в тексті поряд з перекладеним фрагментом "Хроніки Сарматії Європейської". Так, пишучи, що оповіданнями про героїзм, волелюбство й військову славу козацтва "полни суть історії", він із задоволенням підкреслював: "(Сіи слова точніє Гвагнінови)"¹. Якщо відставному старшині потрібно було подати підряд кілька цитат з однієї й тієї ж книги Гваньїні, то другу й наступні цитати він передавав словами "там же".

Хоч Лукомський і забув охарактеризувати видання, проте можна з великою ймовірністю твердити, що він користувався "Хронікою Сарматії Європейської", котра була надрукована 1611 р. у Кракові польською мовою. Науковий апарат підтверджує, що головним джерелом Лукомського був твір Гваньїні (154 підрядкові посилання). Рідше історик звертався до вітчизняної літератури (15 посилань). Лише один раз він використав "Wojnu domowu".

Труднощі викликало питання ідентифікації українських джерел праці С.Лукомського. Адже, посилаючись на рукописні твори в загальній формі, він зазначав, що це "Достоверная руская летопись" чи просто "Руская летопись". Матеріали "Зібрання історичного" використовувались як вагомих доказ ученими, котрі вважали, що в XVI – першій половині XVII ст. існував короткий літопис, присвячений подіям козацької історії. Так, О.Левицький, І.Франко та К.Заклинський доводили, що так званий "Достовірний руський літопис" широко використовувався в українській

¹ Лукомский С. Указ. соч. – С. 332.

історіографії XVII-XVIII ст., а П.Клепацький спробував навіть реконструювати його зміст. Проте скрупульозний текстуальний аналіз "Зібрання історичного" та ряду інших літописів дав можливість А.Єршову спростувати недостатньо переконливу гіпотезу своїх опонентів. Виконавши значну за обсягом технічну роботу, сумлінний дослідник дійшов до цілком обґрунтованих висновків, що "1. Ніякого "певного руського літопису" зі змістом, що встановлює для нього П.Г.Клепацький (та інші) не існувало; 2. Покликаючись на "певні руські літописи", Лукомський користав із літописів: Густинського, Граб'янчиного, праці Величка, "Краткого описания Малороссии" та ще одного-двох літописів, поки що нам невідомих"¹. Свої положення викладач Ніжинського інституту народної освіти ілюстрував відповідними уривками з літописів, при цьому підкреслюючи майже дослівну схожість наведених ним паралелей. Отже, після появи статті А.Єршова питання про джерельну основу "Зібрання історичного" загалом можна вважати вирішеним. Нас же воно цікавитиме й з іншого боку, а саме з точки зору мовностильового редагування текстів. Оскільки для характеристики використання Лукомським твору О.Гваньїні необхідно враховувати особливості техніки перекладу, тому для аналізу редакторської роботи козацького канцеляриста наведемо аналогії з його твору та Густинського літопису.

"Густинський літопис"

"И тако науствив всіх на патріарху, в літо 7099 (1591), умолиша митрополита, яко собра собор в Берестю Литовском, на нем же ничтоже достойного бысть, токмо Кирил яко біс не преста клеветца на патріарху; приложи же и се, "яко мы

¹ Єршов А. Про літописні джерела історичних праць Ст.Лукомського // Записки Ніжинського інституту народної освіти та науково-дослідної кафедри історії культури й мови при інституті. — Ніжин, 1928. — Кн. VIII. — С. 116.

Русь, віры Греческой, и церкви наши многія пакости от Ляхов поносят, а ныні мы умыслихом вседушно приложитися в то и просити короля и всего сенату, дабы нас заховали при волностях, ведлуг прав наших" и проч. Сія річь люба бяше всім, и единомушно на се согласишася всі и молиша Кирила и Потія, да труждаются в сем яко искуснійшии суще, обіцающеся им во всем помагати. Кирил же и Потій прелстиша всіх, яко на голых мембраніх подписавши руки своя, даша их в руці Кирилу и Потію, да на них напишут еже требі будет. Сіи же лукавые епископи, доставше его ж им требі бяше, по соборі побігоша ко Бернатови Маціевскому, бискупу Луцкому, и открыша ему свою тайну, яко хотят отступити от патріархи и поклонитися папі Римскому; а бискуп абіе посилает о том до короля, но и король не медля посилает по сих епископов, си ест по Кирилла Луцкого и Потія Володымерского"¹.

"Зібрання історичне"

"1591 году упросили митрополиту, чтоб он собрал собор в Бресте Литовском. На том соборе ничего достойнаго не было, кроме толко что Кирилл, как бес, не переставал прелщать на патріарха, прибавил же и сіе, что "мы русь греческой веры, а церкви наши многія пакосты от ляхов поносят; нине мы умыслили вьседушно приложитися к тому и короля просить и всего сената, чтоб нас сохраняли при волностях по правам нашим" и прочая. Реч была сія люба и приятна всем и, единомушно на сіе согласясь, просили все Кирилла и Потей, чтоб они, яко в сем деле искуснейшии, потрудились, а им от них во всем спомоществование будет. Кирилл и Потей к тому собор привели, что, на белих и чистих листах бумажных руки свои подписавши, им в руки дали с тем, чтоб Кирилл и Потей, что надобность укажет, на оних написали. Те лукавіи епископи, доставши того, чего желали, зараз по

¹ Густынская летопись // Полное собрание русских летописей. — СПб, 1843. — С. 371—372.

соборе к Бернату Мацеевскому, бескупу луцкому, прибегши, ему тайну свою открили, объявляя, что они хотят отступить от патриарха и поклониться папе римскому. Бескуп о сем тотчас послал к королю. Король не медля послал по тех епископов, по Кирилла луцкого и по Потея володимерского"¹.

Як бачимо, С.Лукомський повністю дотримувався канви оповідання історичного джерела, ніде ні на йоту не порушуючи послідовність розгортання подій. Обидва уривки виявляють майже дослівну схожість, яка на рівні окремих словосполучень переходить у тотожність. Козацький канцелярист також цілком зберіг систему тропів та інших засобів створення образності, використаних його попередником. Він ніде не намагався скоротити досить об'ємне оповідання Густинського літопису. Єдиним доповненням є прикметник "приятна", вжитий для характеристики промови Кирила Терлецького, котрою єпископ замаскував свої підступні наміри. Отже, вся суть роботи з текстом першоджерела в Лукомського звелася до перекладу зі слов'яноукраїнської на російську мову. В даному разі історик потрапив під вплив процесу загального занепаду слов'яноукраїнської мови на Лівобережжі, що розпочався з другої половини XVIII ст. Як показує наведений фрагмент, Лукомському не вдалося досконало оволодіти російською літературною мовою, оскільки він використовує старослов'янізми і навіть лексичний українізм "зараз".

Отже, Лукомський обмежився тільки перекладом і механічним зведенням різноманітних матеріалів, залишаючи їх без будь-якого аналізу чи коментарів. Очевидно, на думку історика, авторитет укладачів джерел звільняв його від необхідності самостійного вивчення питань. Тільки раз він доповнив інформацію про страту Івана Підкови таким

¹ Лукомский С. Указ. соч. — С. 365.

зауваженням: "По русской же летописи, козаки тело его в Каневском монастыре погребли"¹.

Такі прийоми використання джерел дали підставу О.Левицькому зробити висновок, що "твір Лукомського не можна назвати оригінальною працею, навпаки — це чиста компіляція, що становить зведення витягів з інших історичних творів"². Авторіві "Зібрання історичного", на жаль, не вдалося піднятися над рівнем перекладача й редактора, оскільки він не дав зразків глибокого творчого опрацювання використаних матеріалів. Проте й редакторська робота у творі проводилася, як правило, на філологічному рівні, що передбачало застосування мовностилістичних правок без внесення змін до фактичного матеріалу. Щоправда, певним виправданням для укладача може бути тематика витягів, оскільки він не брав без розбору будь-яку інформацію, а цікавився насамперед героїчною історією козацтва та боротьбою українців за свободу віросповідання. Зразкове оформлення Лукомським посторінкових виносков на працю Гваньїні свідчило, що в "Зібранні історичному" наявні окремі елементи, характерні для доби перетворення історичних знань у науку. Тим часом Чернігівський літопис за своєю сутністю ще належить до пам'яток попередніх епох.

Джерельна основа "Короткого літопису Малої Росії" Василя Рубана

Твердження про те, що "Короткий опис Малоросії" є базовим джерелом для складання Василем Рубаном і Олександром Безбородьком "Короткого літопису Малої Росії", прийнято дослідниками за аксіому ще в другій половині XIX ст. Так, Орест Левицький зазначав: "Зіставлення цього

¹ Лукомский С. Указ. соч. — С. 357.

² Левицький О.И. Предисловие // Летопись Самовидца. — К., 1878. — С. XIII.

літопису з "Коротким описом Малоросії" не залишає ніякого сумніву, що літопис Рубана, з початку й до 1734 року, є не що інше, як буквальний список "Короткого опису". Невелика різниця між ними спостерігається в тому, що мова літопису Рубана новіша й чистіша і, крім того, деякі події... передані більш стисло, решту ж доповнено з інших записок"¹. Ці стильові зміни вчений приписав О.Безбородьку. Аналогічне, дещо категоричне визначення зустрічаємо й у Володимира Антоновича, котрий називає перший надрукований козацький літопис "перифразом" "Короткого опису Малоросії"². В майбутньому вищенаведене положення неодноразово повторювалося в наукових студіях. Проте в національній історіографії відсутні дослідження, які були б спеціально присвячені цьому питанню.

У передмові до петербурзького видання 1777 р. зазначено, що "Записки 270 лет, сея Краткія летописи, с 1506 по 1734 год ведены были Генеральными Малороссійскими Писарями, бывшими при Гетманах, начиная от Богдана Хмельницкаго, даже до смерти Даниіла Апостола, получены мною от Преосвященнаго Георгія, Епископа Могилевскаго"³. Повідомлення про наступні події аж до 1776 р. та "Изъявление настоящего тамо образа Правления, как и Список Гетманам, Генеральным Старшинам, сочинены нынешним Киевским Г. Полковником, находящимся при ЕЯ ИМПЕРАТОРСКОМ ВЕЛИЧЕСТВЕ, у принятія челобитен, Александром Андреевичем Безбородьком, Мужем, в знаніи

¹ Левицкий О.И. Предисловие // Летопись Самовидца. — С. VI—VII.

² Антонович В. Предисловие // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — К., 1888. — С. II.

³ Рубан В.Г. Краткая летопись Малыя Россіи. — СПб., 1777. — С. 7. Далі, посилаючись на це видання, в тексті вказуватимемо номер сторінки.

Отечественной Истории изведанным и способностью к Дееписанию одаренным достаточно" (С.7). Як бачимо, останнє речення характеризує історичну ерудицію та фахову компетенцію одного з авторів. У передмові Рубан також зазначив, що видання не претендує на вичерпність інформації, "и естли из достопамятностей, здесь пропущенных, кто что либо сообщит, то и оно с упоминанием имени доставившаго, дополнить вменю за долг, о чем всех и каждого прося, в надежде получения пребуду" (С.8).

Однак посилення Рубана на такі, здавалося б, високоавторитетні джерела, як матеріали генеральних писарів, насправді виявляється звичайною містифікацією. До цього прийому історик вдався з метою переконати майбутніх читачів у достовірності зібраних ним фактів та об'єктивності їх оцінки. Колишній вихованець Києво-Могилянської академії добре засвоїв курс риторики, в якому було сформульовано й основні вимоги до історіографії. За однією з них автор обов'язково повинен був підкріплювати свою працю рядом авторитетів. Для більшої впевненості Рубан підкреслив, що цінні записки він одержав від Білоруського архієпископа Георгія Кониського. Приязні взаємини між істориком і його колишнім ректором були відомі тогочасній громадськості. Владика друкував свої твори у виданнях Рубана, обмінювався з ним листами тощо. Таким чином, містифікатор вдало скористався з особистого знайомства з Кониським. У майбутньому цей тактичний хід точно повторить автор "Історії русів".

"Короткий літопис Малої Росії" було опубліковано в 1777 р., тобто після скасування гетьманства й ліквідації Запорізької Січі, у період розгорнутого наступу російського абсолютизму на рештки української автономії. "Козацька старшина, — писав Дмитро Дорошенко, — була певна, що переміна політичного устрою не зачепить її привілейованого суспільно-економічного становища, бачачи, що в цілій Росії іде скріплення привілейованого стану шляхти, вона до-

магалася тепер тільки того, щоб її було зрівняно в правах із російським дворянством. І українські патріоти того часу мали слушність нарікати на козацьку старшину за те, що вона спокійно дивилася на скасування політичної автономії своєї батьківщини та ще хотіла при тому здобути собі різні матеріальні вигоди"¹. Однак процес юридичного оформлення українського шляхетства в привілейовану соціальну верству не проходив безболісно. Багатьом дрібним шляхтичам і старшинам, які займали невисокі адміністративні чи військові посади, було досить важко довести своє аристократичне походження. У 60 – 70-х рр. XVIII ст. петербурзький уряд не квапився визнавати права й привілеї козацьких старшин та "жалувати" дворянством досить велику кількість кандидатів з боку українців. Тому зрозуміло, що "домагання від верховної влади визнання шляхетських прав стає домінантою у суспільно-політичній свідомості старшини XVIII ст."² Яскравим доказом цього є зокрема редакторська робота Рубана. На відміну від автора "Короткого опису Малоросії", Рубан підкреслив шляхетське походження перших козацьких гетьманів:

"Короткий опис Малоросії"	"Короткий літопис Малої Росії"
"Послі того был гетманом за-порожским козак Венжик Хмелницкий."	"В 1534 году был 4 Гетман из шляхетства Венжик Хмелницкій (С.7).

¹ Дорошенко Д.І. Нарис історії України. — Львів, 1991. — С. 432.

² Струкевич О. Події Визвольної війни крізь призму політичної свідомості козацької старшини другої половини XVIII ст. // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — С. 191.

Послі гетман был козак славний Подкова. Сей произведен на господарство волоское с помощью Шаха гетмана..." ¹	1577 году 7 Гетман был шляхтич Подкова... По нем был из шляхетства 8 Гетман прозваніем Шах..." (С.9).
---	---

До шляхетства Речі Посполитої Рубан зараховує також Скалозуба, Сагайдачного й Куницького, що гетьманував на Правобережжі з 1683 р. Натомість невідомий автор у перших двох прикладах наголосив на належності запорозьких ватажків до козацького стану. Більше того, він навіть ніде не вказує на привілейований соціальний статус героя Хотинської битви. Розвиваючи свої думки далі, Рубан зазначив, що перших шість гетьманів "сами Короли Польські прежніе и Стефан Баторій своею Королевскою властію а неизбраніем вольными Козацкими голосами поставляли" (С.8). Згаданий монарх "не токмо Гетманов, коим дал Чигирин и Трехтемиров для житья, Козакам сам жаловал: но и всю войсковую Козацкую старшину, а не по выбору вольными голосами" (С.8). Дані рядки переконують читача в тому, що козацька організація на Україні формувалася королем і урядом Речі Посполитої. Отже, вона є офіційною структурою в межах держави й виконує суспільно-корисні функції. Польща визнавала за козацтвом право на окреме станове існування й використовувала його як військову силу для боротьби із зовнішніми ворогами. Старші ж командири в запорозькому війську були шляхетського походження, а деякі – навіть титулованими аристократами. Звернемо увагу на те, що слова "Гетьман" та "Козак" Рубан пише з великої літери. З початку XVI ст. "Козаки Малороссійськіе, чрез храбрость и силу, отменную и повсюду гремящую славу приобрели, воюя часто с Турками" (С.6). Тому представники тогочасної еліти вважали за честь належати до цього ли-

¹ Краткое описание Малороссии... – С. 214, 215.

царського стану. Призначення, а не виборність старшини в XVI ст. мало, на думку історика, свідчити про жорстку військову дисципліну, підпорядкування рядових козаків своїм командирам, відсутність негативних проявів демократизму й анархії. Опрацьовуючи інформацію першоджерела про події 1593 (насправді 1594 – І.Д.) р., цей виразник старшинських інтересів додав від себе, що "от сего Косинскаго взошел обычай Козакам избирать себе Гетманов вольными голосами" (С.10). У композиційно-хронологічному відношенні Рубан викладав національну історію за гетьманствами. При цьому він постійно підкреслював гідну службу реєстрових козаків Речі Посполитій, детально перераховував їхні воєнні подвиги.

Цей сформований на початку твору стереотип козацтва, як вірного виконавця волі своїх володарів, переноситься істориком і на події другої половини XVII – XVIII ст. При цьому автор із великою запопадливістю повідомляв про заслуги козацької старшини перед московським царизмом. В окремих випадках це служило для підсилення патріотизму, але інколи шкодило ідеї української державності.

Так, впадає в око нумерація Рубаном козацьких битв з поляками. Всього він їх нараховує 39. Це робиться, на нашу думку, з метою допомогти читачу краще усвідомити, яку важливу військову службу виконували вірні своєму монарху козаки, скільки жертв принесли вони для захисту православної віри й спільної держави. Такий прийом цифрового позначення баталій відсутній у "Короткому описі Малоросії".

З цією ж метою Василь Григорович вдався до драматизації історії та прямого свідомого перекручення фактів. Завдяки його багатій творчій фантазії журналіста й поета на сторінках "Короткого літопису Малої Росії" зустрічаємо опис переможної битви під Берестечком. Там Хмельницький, "не взирая на много численность непріятельских, а на малость собственных войск, устався в Боевой порядок, не-

устрашимо под Берестечком напав на войски Польскія с Козацкими своїми и с Татарскими войсками Поляков разбил. Також и над рекою, называемою Стир премногое множество Польскаго войска Козаки побили и обозы их разграбили. Сія 20 баталія Козацкая была с Поляками" (С.28 – 29). Отримавши інформацію, що на допомогу польській армії йдуть нові сили, гетьман разом з татарами вирушив на зустріч ворогу. Підбадьорений таким поворотом подій, Ян Казимир зненацька атакував українське військо і змусив його відступити. Ясно, що літописець не міг цілком опустити повідомлення про невдачу козаків під Берестечком, тому вирішив компенсувати його розповіддю про переможну битву, яка нібито мала місце до відходу Хмельницького із союзниками. Звичайно таке трактування подій не має нічого спільного з "Коротким описом Малоросії", автор якого значно об'єктивніше відтворював історичну дійсність.

Патріотичними вигадками Рубана були й звістки про розгром козаками війська литовського гетьмана Радзивілла у 1651 р. та оповідання про повну перемогу над поляками під Жванцем. Літературний вимисел наскрізь пронизує також розповідь про закінчення кампанії 1655 р. Письменник говорив, що, зустрівшись з ханом біля Озірної, "Хмельницькій вдруг напав на него большую часть Войск Его побил и победителем на месте сражения остался" (С.45). Про ці ж події зазначено в "Короткому описі Малоросії" таке: "Когда же войска ворочались на Украину и дошли Озирной, встрітили хана, идущаго ляхам на помощь, который, тот час спробовавшись битвою, когда ничего не успіл, того дня на разговор с собою козаков взивал"¹.

Не випадковою опискою було, очевидно, збільшення істориком на один порядок чисельності королівської армії під Зборовом (У Рубана вона сягала 200 000 чол., тоді як у

¹ Краткое описание Малороссии... – С. 244.

"Короткому описі Малоросії" — лише 20 000 чол.). Перебільшуючи масштаби польських втрат, Рубан зазначив, що в 1659 р. у Ніжині Тиміш Цицюра "пять польских полков вырубил до единого" (С.70). Це є явною гіперболізацією інформації з першоджерела, де сказано: "И тогдаж зараз Цюцюра...в Ніжині пять хоругвей вибил"¹. Відомо, що польський кавалерійський полк був військовою частиною, до складу якої входило кілька менших підрозділів — хоругов.

Різного ефекту досягали автори й у зображенні одного епізоду героїчної оборони Чигирина в 1678 р. Невідомий історик на підставі оповідання Граб'янки зазначив, що на початку серпня гетьман Іван Самойлович прислав до фортеці свіже поповнення. Недосвідчені козаки добре напилися й через це не змогли дати під час генерального штурму належної відсічі туркам, які вдерлися в місто через підкопи й проломи в стінах². Звичайно, такі факти, що кидали темну пляму на репутацію українських захисників Чигирина, не могли потрапити на сторінки "Короткого літопису Малої Росії". Відповідно до своєї концепції Рубан змалював власне історичне полотно, в якому свідомо вдався до бажаного йому показу дійсності та ідеалізації козаків. Згідно з його версією, козацька залога не змогла дати гідної відсічі ворогу через страшну втому й повне виснаження, що настали внаслідок тривалої облоги та відбиття постійних штурмів. Тому 10 серпня гарнізон був змушений залишити фортецю і з боєм прориватися до основних сил (С.132 — 133).

Розповідаючи про участь населення Лівобережжя в першій половині XVIII ст. у багатьох походах, роботах на каналах і лініях, Рубан не висловлює, подібно до автора літопису Лизогуба чи П. Симоновського, ніяких нарікань стосовно великих людських втрат, яких зазнали його земляки. Натомість він підкреслював покірність і слухняність

¹ Краткое описание Малороссии... — С. 256.

² Там само. — С. 284.

українців, бажання деяких старшин вислужитися перед петербурзькими хазяями. Для цього укладач нерідко використовував казенну термінологію імперського справочинства. Наприклад, підтримуючи московського ставленика Августа III у боротьбі за польський престол, "отменную к службе ревность и усердіе изъявили как Наказной Гетман Лизогуб, так и Галаган" (С.197). Отже, в "Короткому літописі Малої Росії" неодноразово нагадувалося про вірну службу козацтва Московській державі. Поряд з іншими історико-правовими доказами це був серйозний аргумент, з допомогою якого старшина відстоювала свої станові права в боротьбі з імперською бюрократичною машиною в другій половині XVIII ст.

Однак виявлені автором вірнопідданські тенденції й часто засвідчувана ним лояльність до імперської влади невідгідно відрізняють пам'ятку від "Короткого опису Малоросії". Візьмемо, здавалося б дрібну, але водночас промовисту деталь (якщо її появу не спричинила звичайна описка). Невідомий історик повідомив про те, що в грамоті до царя від 17 лютого 1654 р. гетьман обіцяв "вірню его величеству служить"¹. Водночас у Рубана слово "вірню" замінено на "вечно" (С.39). А це означало, що Хмельницький не залишав для себе можливостей у майбутньому змінити протектора або обрати іншого союзника.

Переказавши інформацію першоджерела про вигнання Петром Дорошенком польських залог з Правобережжя в 1666 р., Рубан майже дослівно переписав і висновок невідомого автора: "И по той причине Козаки от Польши паки отступили" (С.95). І тут же від себе додав: "И приклонились по прежнему к Самодержццу Всероссийскому" (С.95). Отже, цей "малорос" не припускав, що в той час Україна могла існувати як цілком суверенна держава, не перебуваючи під покровительством жодного іноземного монарха. Насправді

¹ Краткое описание Малороссии... — С. 239.

П.Дорошенко був таким же прибічником Москви, як і Польщі. Метою діяльності цього гетьмана було утворення незалежної соборної України.

Відповідно до настанов офіційної імперської ідеології оцінюється в "Короткому літописі Малої Росії" постать Івана Мазепи. Рубан категорично засудив цього гетьмана як зрадника, використавши при цьому цілий арсенал образливих образно-виражальних засобів. Перш за все автор намагався довести польське етнічне походження Мазепи, що, за його задумом, повинно було б трохи виправдати українців перед царським урядом (С.141). У "Короткому описі Малоросії" немає вказівки на національність Мазепи. Зазначивши, що Іван Степанович "прежде у... Самуйловича был дворовым слугою" (С.141), Рубан прагнув принизити гідність гетьмана в очах тогочасного дворянського середовища. Значно різкіше, ніж автор "Короткого опису Малоросії", охарактеризував історик роль Мазепи у старшинській змові проти Самойловича. В тексті "Короткого літопису Малої Росії" генеральний осавул виступає головним натхненником і організатором цієї акції. Змальовуючи гетьмана підступним інтриганом, літописець покладав на нього всю провину за царську опалу на князя Голицина, котрого нібито "в ссылку послали наиболее по клевете злобнаго Мазепы" (С.144) (Порівняємо з відповідними рядками "Короткого опису Малоросії", де просто сказано, що "бояр за измену казнено и Голицина на Сибир сослано")¹. Доходячи у своїх звинуваченнях до абсурду, історик намагався перекласти на Мазепу відповідальність за полон полковника Мировича в місті Ляховичах (С.163). Це мало б переконати читача в тому, що вже в 1706 р. Мазепа замишляв "зраду" проти Петра I і проводив ворожу "шкідницьку" діяльність стосовно ні в чому не винних козаків. Звичайно, автор "Короткого опису Малоросії" не доз-

¹ Краткое описание Малороссии... — С. 289.

воляв собі такого відверто тенденційного поводження з історичними фактами¹. Таким чином, на сторінках "Короткого літопису Малої Росії" "изверг Мазепа" виступає як справжній антигерой.

Отже, В.Рубан та О.Безбородько виражали інтереси тих козацьких старшин, які, за словами В.Шевчука, "хотіли поєднати хворе із здоровим, тобто, включаючись у гонитву за чинами і маєтностями, зберігали в законних межах свій патріотизм і самосвідомість"². Суспільно-політичні та історичні погляди О.Безбородька істотно коригувало його високе службове становище, належність до петербурзьких придворних кіл. Опосередковано це відобразилося і на його співавторі. Адже дрібний чиновник не мав права вмістити до "Короткого літопису Малої Росії" ні найменшої "крамолли", котра могла б зашкодити кар'єрі особистого секретаря Катерини II. Хоч це ще не означало, що він зовсім не міг висловлювати своє невдоволення антиукраїнською політикою московських вельмож. Так, ображена національна гордість вихлюпнулася на сторінки "Короткого літопису Малої Росії" в тому епізоді, де йдеться про наругу Меншикова над гідністю Івана Скоропадського, коли світліший князь у Глухові "на площади каменный столб зделать и с верху железных пять спиц воткнуть велел в наруганіе Гетману" (С.173). На металеві спиці озвірілі московити у 1708—1709 рр. настромлювали голови страчених мазепинців. Цим самим царський фаворит показав, що не довіряє гетьману і в разі "зради" на голову Скоропадського вже чекає залізна спиця. Закінчуючи свою розповідь, Рубан не без задоволення зазначив: "За что после, по жалобе Гетманской к Его Царскому Величеству, он Меншиков жестоко штрафован был" (С.173).

¹ Див.: Краткое описание Малороссии... — С.299.

² Шевчук В. Нерозгадані таємниці "Історії русів" // Історія русів. — К., 1991. — С. 6.

На суспільно-політичних поглядах Рубана певний відбиток залишила його станова обмеженість. Це яскраво виявляється у ставленні автора до низів суспільства й особливо запорожців. Можливо, щоб засвідчити свою підтримку офіційній політиці Катерини II, наслідком якої була ліквідація в 1775 р. Запорізької Січі, Рубан наголосив на деструктивній та антисоціальной сутності цієї інституції, починаючи з другої половини XVII ст. Історик у ряді випадків змалював січовиків відверто негативними барвами, акцентував на їх розбійництві, підкреслював крайню жорстокість: "1668 году в начале Генваря, съехавшись Старшина Генеральная и Полковники с подчиненными своими, которые из Гултяйства Запорожскаго поставлены и яко своевольцы, плуты, злодеи и разбойники всегда мыслят о грабительстве усуетовали с Гетманом Брюховецким Воевод от негож самага введенных из Малороссии вывезть" (С.198). З допомогою цього він прагнув переконати офіційну публіку в тому, що антимосковське повстання 1668 р. було підняте не з ініціативи городової старшини й заможних козаків, а через підбурення черні вихідцями із запорізької голоти. Щоб поширити серед читачів думку про масове пияцтво серед січовиків, Рубан записав: "Опара от Запорожцов пьянствующих своевольцов на Гетманство принят" (С.90). Класова ненависть і шляхетське презирство наявні в гострому пері публіциста й тоді, коли він характеризував соціальний склад загонів Семена Палія: "Держал при себе войско охотное, со всякой сволочи из Запорожских Козаков и из городских гуляков" (С.146). У цьому контексті варто додати ще й той факт, що Рубан уперше вводить до українських історико-літературних творів термін "гайдамаки". Різко засуджуючи антифеодальні виступи, що мали місце на Лівобережжі після чорної ради, історик з обуренням повідомив: "Запорожцы а с ними и все сумазбродное и

пьяное войско Гайдамацкое обозы их Гетманские Самка и Васюты расхитив, тот час ударились по шинкам а по том по городам и селам во всей Малороссии несказанные беды и разорения причиняли. Чего ради почти все знатные люди Малороссійские оставя дома свои, со всеми пожитками оным Запорожским своевольцам на расхищение, сами в одних рублищах, страха ради смерти, где кто возмог укрывались" (С.82 – 83). У даному описі Рубан виявляється послідовнішим захисником інтересів свого класу, ніж укладач "Короткого опису Малоросії". Так, він підкреслив потяг соціальних низів до горілки, наголосив, що заворушення охопили всю Лівобережну Україну. Другий раз поняття "Гайдамацкое войско" прикладається ним до повстанських загонів Сулимки: "Некоторый запорожский же Козак прозванием Сулимка с своею братьею Запорожскими отчаянными головами городок Лисянку и Ставище разорили, котораго Сулимку и войско его Гайдамацкое Чернецкій...под Белою Церковью разбил" (С.86). Оскільки цей народний рух був спрямований проти Польщі, а не проти Московії, то історик виявив до його учасників певну симпатію. Свідченням цього є використана ним метонімія "отчаянные головы". Вона допомагає підкреслити найголовніші риси запорожців, на які майстер слова прагне звернути увагу читачів, а саме: відчайдушність, безстрашність, презирство до смерті. Однак, незважаючи на кілька винятків, станова обмеженість світогляду Рубана, його прагнення очорнити учасників антифеодальної боротьби добре помітна неозброєним оком.

З іншого боку, історик завжди декларував своє шанобливе ставлення до всіх монархів, що було властиве для того-часного етикету. Очевидно, з цією метою він не просто записав титули правителів, як це скажімо робить автор "Короткого опису Малоросії", а й назвав їх імена:

"Короткий опис Малоросії"	"Короткий літопис Малої Росії"
"Пребываая же гетман Богдан Хмельницкій в Чигрині, извістился, что цесар християнский и султан турецкий...грозили ему и всей Україні войною..." (С.247).	"Богдан Хмельницкій в Чигрині извѣстился, что Цесарь Римскій Фердинанд III и Султан Турецкій Ибрагим грозили ему и всей Малоросии войною" (С.49).

Отже, суть усіх наведених вище доповнень і редакторських змін тексту "Короткого опису Малоросії" полягає в тому, що з їх допомогою Рубан виражав свої історичні погляди, політичні переконання та суспільні ідеали.

Розглянемо тепер науковий апарат пам'ятки, що досліджується. Почерпнувши абсолютну більшість інформації з "Короткого опису Малоросії", Рубан жодного разу не посилався на це джерело. Непогані знання із хронології перебування при владі європейських монархів і основ генеалогії дали можливість Рубану виправити ряд грубих помилок, які невідомий автор некритично переніс до свого твору з літопису Граб'янки. Він цілком справедливо зазначив, що саме польський король Казимир IV Ягайлович у 1470 р. скасував Київське князівство й перетворив його на звичайну литовську провінцію(С.2). У "Короткому описі Малоросії" читаємо таке: "По смерти же князя Олелковича, в року 1340 король полский Казимир Первый, княженіе Киевское на воєводство премінил"¹. Так само успішно Рубанові вдалося розібратися і з такою плутаниною:

¹ Краткое описание Малороссии... – С. 212.

<p>"Короткий опис Малоросії"</p> <p>"И по тому королі Якъгелло и Владислав Якъгеллонович, и Александр Казимірович, аж до року 1410, тіж права, от перваго Казиміра Русі наданые, при коронаціях своих присягою подтвердили..." (С.212).</p>	<p>"Короткий літопис Малої Росії"</p> <p>"И по том Короли Польские Ян Олбрахт или Албрехт, и Александр Казимеровичи, теж права от отца их Казимера данныя при коронаціях своих присягой подтверждали" (С.3).</p>
---	--

У процесі опрацювання матеріалів першоджерела Рубан зробив ряд доповнень конкретно-історичного характеру. Прагнучи дати читацькій аудиторії точнішу довідку про військово-адміністративний устрій України в 1650 р., він додав до запозиченого з літопису переліку таке: "В сем росписаніи невидны и еще полки: Гадяцкій, в коем полковник был Бурай и Белоцерковскій, где полковник был Гира" (С.27). Насправді Реєстр Війська Запорізького налічував 16 полків, а Гадяцький існував у 1648 – 49, 1659 – 60 та 1672 – 82 рр. Кіндрат Бурлай дійсно очолював цю військову частину протягом перших двох років визвольної війни. На час складання реєстру Білоцерківським полком командував не Гиря, а Михайло Громика. Третьою помилкою історика було збільшення на один порядок кількості особового складу Ніжинського й Чернігівського полків, тому загальна чисельність реєстру в "Короткому описі Малоросії" становить 37 549 чол., а у "Короткому літописі Малої Росії" 57 889 чол. Про невдалу спробу Рубана уточнити особовий склад реєстрових козаків уперше говорить Михайло Максимович.

вич¹. Аналогічні помилки зустрічаються в написаній на 12 років раніше праці П.Симоновського. Але оскільки Рубан не користувався "Коротким описом про козацький малоросійський народ", то можливо, що неправильні цифрові дані були наявні в якомусь із списків "Короткого опису Малоросії". Цікавим доповненням до інформації попередника можна вважати звістку Рубана про те, що правобережний гетьман Драгинич помер від надмірного вживання спиртних напоїв. Очевидно, що Василь Григорович звернув увагу на недостатнє висвітлення в козацьких літописах питань церковного життя. Тому він вважає за потрібне запровадити факт обрання в 1698 р. на чернігівську кафедру Іоанна Максимовича (С.159).

Ряд додаткових матеріалів, безсумнівно, свідчить про підвищений інтерес Рубана до подій загальноімперської історії. Так, у "Короткому літописі Малої Росії" зустрічаємо повідомлення про відкриття Петербурзької академії наук, заснування Сухопутного шляхетського корпусу, формування гвардійських полків, подробиці заручин Петра II тощо.

У ряді випадків історик вдається до уточнення, конкретизації тексту першоджерела. Наприклад:

"Короткий опис Малоросії" "но когда король шведскій умре, в то время и сенаторі его с ляхами помирились..." (С.257).	"Короткий літопис Малої Росії" "но как Король Шведскій Густав Адолф (насправді Карл X Густав – І.Д.) в сіе
---	---

¹ Див.: Максимович М. Известие о летописи Григория Грабянки, изданной 1854 года Киевскою Временною комиссией // Максимович М.А. Собрание сочинений. – К., 1876. – Т.1. – С. 222.

	время умре; то Польша в преддверии Оливского мира, со Швецією учинила перемирие" (С.73) (поряд із загальною вживається власна назва та виділяються етапи процесу).
"а самого (Брюховецького – І.Д.)...там же чернь без пощадіння боем умертвили" (С.269).	"чернь напав на него дубьем убили" (С.100) (конкретизовано спосіб дії).
"Тогож года зимою дерзновеными запросами полковник черніговскій Полуботок с товарищи в Санкт-Петербургі прогнівали его императорское величество..." (С.309).	"Тогож 1723 году Ноября 10 числа в Воскресный день, после Божественной Литургии, на пристани Троицкой в Санктпетербурге подле Кофейного дому живших Полуботка..." (С.181) (конкретизовано дату, час і місце дії).

У "Короткому літописі Малої Росії" можна нарахувати 8 посилань. Причому Рубан, як правило, посилався не на цитату чи невласне цитату, а називав джерела, з яких зацікавлений читач міг почерпнути докладну інформацію про те чи інше питання. Наприклад, використавши матеріал з "Короткого опису Малоросії" про культурницьку діяльність князя Симеона Олельковича та оборону Чигирин в 1678 р., історик порадив усім бажаючим глибше познайомитися з цими темами звернутись до відповідних сторінок "Синописа". Розповівши про укладення Вічного миру в 1686 р. між Московією та Польщею, автор зробив таку примітку: "(см. подробнее о сем в жизни Графа Шереметева Г.Миллером описанной на странице 9)" (С.141). Історик не забував нага-

дати своїй аудиторії, що "пространное описание" Полтавської битви "можно видеть в Поденных Записках Петра I, в Марсовой Книге и прочих Исторіях" (С.167). На допомогу любителю церковної історії він пропонував власне видання "Любопытного московского месящеслова на 1776 год", у якому на 54–108 стор. уміщено інформацію про всіх київських архієреїв. У повідомленні про призначення в 1511 р. Сигізмундом I київським воєводою Андрія Немеровича укладач посилається на "Синописис" (лише в цьому разі маємо справу з посиланням на використане джерело).

Одного разу Рубан також навів паралельні свідчення джерел, правда не надаючи при цьому переваги жодному з них: "А тогда (у 1632 р. – І.Д.) был 16 Гетман Семен Перевязка. По другим Запискам в 1632 году был по одной стороне Днепра, Петрижицкій, а по другой Гаврилович Гетманом" (С.13).

Джерельна основа "Короткого опису про козацький малоросійський народ" Петра Симоновського

Подібно до Самійла Величка, Петро Симоновський уже в назві свого твору подав перелік використаних джерел: "Краткое описание о козацком малороссийском народе и его военных делах, собранное из разных историй иностранных, немецкой – Бишенга, латинской – Безольди, французской – Шевалье и рукописей русских".

Можливо, цей факт дещо приглушив зацікавлення джерелознавців, які до цього часу не займалися спеціальними дослідженнями джерельної основи пам'ятки. Тому в узагальнених історіографічних працях В.Іконникова та Д.Дорошенка маємо лише перелік джерел твору П.Симоновського. Не вийшов поза межі кількох принагідних зауважень загального характеру М.Марченко¹. Найбільше відо-

¹ Див.: Марченко М.І. Вказ. праця. – С.82, 84.

мостей про джерельну основу "Короткого опису про козацький малоросійський народ" знаходимо у III розділі монографії М.А.Литвиненко¹. Тут на кількох сторінках розповідається про використання козацьким канцеляристом праць П.Шевальє та Г.Граб'янки, причому дослідниця наводить кілька текстуальних паралелей.

Всебічне й глибоке вивчення джерел "Короткого опису про козацький малоросійський народ", що був складений 1765 р., допоможе повніше зрозуміти ті складні процеси, які сприяли перетворенню історичних знань у науку, а водночас дасть матеріал і для вивчення еволюції жанру та особливостей творчої роботи історика другої половини XVIII ст.

За нашими спостереженнями інформація, запозичена П.Симоновським з "Історії війни козаків проти Польщі", займає більше 47 сторінок, тобто приблизно 30% від загального обсягу праці. На 20-й сторінці автор вважав за необхідне повідомити читача про це важливе джерело: "Во всем последую Истории, сочиненной Надворным Французскаго Короля Советником, Петром Шевалиером, кой на то самое время при Французском после у Польскаго Королевскаго Двора был Посольства Секретарем, которому, яко иностранному человеку, без сумнения не было ни какогo резону одну хулить, а другую похвалять сторону, следовательно его за вернейшаго описателя сей войны почитать и принимать должно.

Описание же той войны имеется на Французском языке, выпечатанное в Париже 1653 года..."² Як бачимо, він дав стислу довідку про П'єра Шевальє, вказав рік і місце видан-

¹ Див.: Литвиненко М.А. Вказ. праця. — С.185—192.

² Симоновский П. Краткое описание о козацком малоросійском народе. — М., 1847. — С. 20. Далі, посилаючись на це видання, в тексті в дужках вказуватимемо номер сторінки.

ня його книги, назвав мову, якою вона написана. Не обмежуючись бібліографічним описом свого джерела, П.Симоновський сформулював коротку, але чітку характеристику твору з точки зору його достовірності. Вважаючи, що іноземний автор був безстороннім спостерігачем подій, український історик зробив, на жаль, помилкові висновки, занадто перебільшуючи об'єктивність матеріалів "Історії війни козаків проти Польщі". Як переконливо довів сучасний дослідник, "належність Шевальє до феодалного пануючого класу і сповідання ним католицизму, з одного боку, політика тодішнього французького уряду, спрямована на підтримку королівської Польщі, польсько-шляхетське оточення, в якому перебував Шевальє під час своєї мандрівки, і польські джерела, якими він користувався, з другого боку, зумовили ту обставину, що він не міг по-справжньому прихильно ставитись до боротьби українських селян, міщан і козацтва за своє соціальне і національне визволення. В основному його симпатії були на боці шляхетсько-королівської Польщі"¹.

Отже, на 20 – 65-ій сторінках Симоновський подав переклад двох найважливіших розвідок французького історика: "Історії війни козаків проти Польщі" та "Другої козацької війни". Варто зазначити, що й перед цим дослідник неодноразово використовував науковий доробок П.Шевальє, правда, як правило, не посилаючись при цьому на першоджерело. Тепер без цитування паралельних уривків назвемо, які саме місця з "Розвідки про землі, звичаї, спосіб правління, походження та релігію козаків" вніс П.Симоновський до свого твору:

Інформація про головні козацькі міста (С.9).

Повідомлення про заборону Сигізмунда III козакам робити морські походи (С.10).

¹ Барабой А.З. Праці П.Шевальє з історії України // П'єр Шевальє. Історія війни козаків проти Польщі. – К., 1960. – С. 9.

Розділ "О гетьмане Наливайке" (С.10).

Розділ "О гетьмане Павлуке" (С.12 – 13).

І лише у двох випадках український історик називає джерело запозичень. Розповівши на 4-й та 5-й сторінках про морські походи козаків, він зазначив: "О чем пишет Французский историк Шевалие" (С.5). П.Симоновський також не забув нагадати читачеві, що звістка про складання Гійомом де Бопланом 2-х географічних карт України записана "по исторіи на Французском языке г.Шевалие" (С.9).

Як же виявлялися історичні погляди українського інтелектуала, його суспільно-політична позиція при опрацюванні матеріалів Шевальє? Порівнюючи перекладений Симоновським текст "Історії війни козаків проти Польщі" з академічним виданням цієї праці 1960 р., бачимо, що дослідник не копіював сліпо французьке джерело. У зв'язку з цим становить великий інтерес характер редакторської роботи Симоновського, яку він здійснював паралельно з перекладом оригіналу паризького видання.

Розповідаючи про успішні війни Речі Посполитої з хрестоносцями, німцями, шведами, турками й татарами, автор без жодних смислових змін передав відповідні рядки праці Шевальє. Але при цьому наш співвітчизник не забув поставити військову могутність Польщі в безпосередню залежність від бойового потенціалу козацтва. З цією метою він ввів у наступне речення оригіналу два словосполучення:

"Історія війни козаків проти Польщі"	"Короткий опис про козацький малоросійський народ"
--------------------------------------	--

<p>“Проте поляки завжди чинили опір усім, навіть найгрізнішим ворогам, і все ж ці війни не здавалися їм такими небезпечними, як війна з козаками, що розпочалася 1648 р., майже в момент смерті короля...”¹</p>	<p>“Однак Поляки всем тем, хотя и сильным неприятелям, с помощью Козаков, делали отпор, а те брани не столь им казались опасными, как приключившаяся в 1648 году, в самом почти пункте смерти Короля Польскаго, от тех же самих Козаков, кои им пред тем пособляли...” (С.20).</p>
--	--

Таким чином, історик виразно підкреслив рицарські заслуги козаків, їх гідну військову службу Речі Посполитій.

На 24-й сторінці можемо спостерігати, як Симоновський застосовував прийом зіставлення джерел для перевірки інформації “Історії війни козаків проти Польщі”. Віддавши перевагу козацьким літописам, автор піддає критиці твердження П'єра Шевальє, нібито Хмельницький був сином польського підстарости. “...(Сіє по Російским Исторіям разуметь должно, — зазначав дослідник, — о отце его Хмельницкаго, кой чаятельно был сын подстаросты Польскаго и был действительно сотником Чигиринским; а чтоб Богдан Хмельницкій был тогда сотником, того по Исторіям Русским нигде не значитя, кроме что он был в депутатах и комиссаром от Малороссійскаго войска)” (С.21). Симоновський не обмежився звичайним перекладом думок Шевальє, а намагався порівняти їх зі змістом національних джерел і в описі взяття Києва військами Я.Радзивілла. Так, секретар французького посольства всупереч історичній правді намагався підкреслити великодушність і людяність карателів, гіперболізувати милостиве ставлення Яна Казимира до “бунтівників”. Таке трактування подій знайшло

¹ П'єр Шевальє. Історія війни козаків проти Польщі. — К., 1960. — С.68.

відображення у відповідних рядках "Короткого опису про козацький малоросійський народ": "И понеже Король милосердовал всегда о том городе, да и что он во время брани был прибежищем Польскому шляхетству, то прошение их (киян – І.Д.) принято, и Князь Радзивил довольствовался только тем, что их обезоружил, для отнятія им впредь средства ко учиненію зла" (С.59). Але серйозно сумніваючись у дивній гуманності жорстоких окупантів, свідомий українець не забув нагадати читачеві, що в Києві "(...Подол город, по другим гисторіям, оной Радзивил приказал выжечь)" (С.58).

В одному випадку нами зафіксовано історичне тлумачення Симоновським ряду фактів з першоджерела. Так, знаючи тогочасний курс валют, він реконструював співвідношення між польською та російською грошовими одиницями на середину XVII ст. та завдяки цьому проінформував читачів про ціни на деякі товари в обложеному Збаражі: „Одна булка продавалась за десять полтораков (на Російскую монету в то время десять копеек, а ныне двенадцать с половиною копеек), а бочка пива пятьдесят золотых, кои с двадцать полтораков стоят, (то есть, десять рублей, а по нынешнем вычисленію двенадцать рублей и пятьдесят копеек)" (С.28 – 29). Це давало змогу читацькій аудиторії швидше й виразніше зрозуміти той критичний стан, у якому опинилася польська армія. В іншому місці для полегшення просторової орієнтації публіки Симоновський перекладав французькі милі у відповідні одиниці російської системи мір (С.51).

У ряді випадків ставлення історика до свого першоджерела не виражалося у формі прямого критичного аналізу, а мало характер мовностильового редагування. Порівняємо, наприклад, уривки, де йшлося про порушення поляками умов угоди 1638 р.

<p>"Історія війни козаків проти Польщі"</p> <p>"Проте і цього разу обіцянку дотримано не краще, ніж попередню, і більшість козаків, яка залишила військо, була вбита або пограбована солдатами польського війська"¹.</p>	<p>"Короткий опис про козацький малоросійський народ"</p> <p>"Поляки же, как видно к ним были вероломны, не менее и в сем случае содержали пароль свой, как и прежде: только что они отложили оружие, то многие из них иные в смерть побиты, а другие до последнейшаго солдатами Польской армии разграблены..." (С.13).</p>
---	---

Щоб уникнути неприємної для поляків прямої негативної характеристики їх вчинку, П'єр Шевальє вжив пом'якшений вираз: "Обіцянку дотримано не краще, ніж попередні". Не погоджуючись із галантним французом, козацький канцелярист назвав речі своїми іменами й звинуватив поляків у віроломстві, тобто в підступному порушенні присяги.

На відміну від П.Шевальє, котрий розглядає події 1648 – 1651 рр. як соціальну революцію, П.Симоновський намагається підкреслити перш за все національний характер Визвольної війни:

<p>"Історія війни козаків проти Польщі"</p> <p>"Невдовзі Хмельницький знайшов спосіб добитися"</p>	<p>"Короткий опис про козацький малоросійський народ"</p> <p>"...Сія обыда подала Хмельницкому причину открыть"</p>
--	---

¹ П'єр Шевальє. Вказ. праця. — С. 38.

сатисфакції за цю образу, використовуючи прагнення до визволення, що він його помітив серед руського населення, яке не могло насолоджуватися миром, бо мир замість того, щоб приносити йому (населенню) спокій, давав шляхті більше змоги держати селян у рабстві та пригніченні" ¹ .	намереніє своє Малороссіянам в освободженіи себя от Поляков, коих более всех Козаки терпеть не могли, что, когда Поляки несколько приметили, начали бедных Козаков весьма утеснять и работать ими так, как бы подданными" (С.21).
--	---

Станова обмеженість Шевальє відчувається в повідомленні про Зборівську битву. У діях селян, які "зрадливо розкопали"² греблю, щоб полегшити атаку татарської кінноти на тили королівської армії, автор побачив лише несподівану підступну допомогу ворогові. Адже, за поглядами середньовічного аристократа, піддані й слуги за будь-яких умов повинні зберігати вірність своєму сеньйору. Порівняно з іноземцем Симоновський набагато краще зрозумів співвідношення соціальних та національних причин конфлікту, тому переробив рядки оригіналу таким чином: "...Имеющіяся гати сами их мужики разломали для удобнейшаго Козакам и Неверным переходу" (С.31).

Розповідаючи про Жовтоводську битву, історик, відповідно до тексту свого першоджерела, не обминув звістки про перехід кількох ескадронів драгунів на бік повсталих. Але від себе він додав, що ці переодягнені в німецькі мундири українські селяни в ході бою "оказали отличную храбрость" (С.22). Дві вагомі редакторські правки помітно і в описі розгрому коронної армії під Корсунем. П.Шевальє наголосив на тому, що тортури, яким жовніри піддали полоне-

¹ П'єр Шевальє. Вказ. праця. — С. 70.

² Див.: Там само. — С. 87.

них татар, були викликані обставинами воєнного часу. На його думку, катування "неодмінно треба було застосувати, щоб дізнатися правди про те, що діється в їхньому війську"¹. Натомість Симоновський, прагнучи викликати певне ставлення до дій поляків, додав до слова "пытка" епітет "нестерпимая". Завдяки цьому він підкреслив жорстокість карателів. Не випадково (якщо це тільки не описка) літописець зменшив на один порядок також чисельність реєстровців, які приєдналися до свого товариства безпосередньо під час битви. Звичайно, перехід на бік козаків 180-ти, а не 1800 воїнів не міг справити серйозного впливу на кінцевий результат бою. Тепер, за задумом П.Симоновського, неупереджений читач повинен був зробити логічний висновок, що коронне військо було розгромлене в першу чергу завдяки особистій хоробрості козаків і татар та тактичній майстерності їх командирів.

З точки зору католика Шевальє Адам Кисіль, який сповідував християнство східного обряду, дійсно був схизматиком, тобто розкольником. Але Симоновський аж ніяк не міг прикласти це образливе прізвисько до такого, як і сам, православного віруючого. Тому козацький канцелярист, визнаючи конфесійну належність київського воєводи, записав, що останній був "тако ж Греческаго Исповеданія" (С.24).

У ряді випадків Симоновський замінив енергійно-звучальну лексику "Історії війни козаків проти Польщі", котра могла боляче дошкулити національній гордості його співвітчизників:

<p>"Історія війни козаків проти Польщі" "Гетьман поспіхом скликав свою солдатню..."².</p>	<p>"Короткий опис про козацький малоросійський народ" "Гетьман тотчас созвал войско..." (С.24).</p>
--	---

¹ П'єр Шевальє. Вказ. праця. — С. 73.

² Там само. — С. 76.

<p>"Солдатня" – збірний іменник, що має зневажливе значення. Прислівник "поспіхом" та дієслово доконаного виду "скликав" свідчать про метушливість і навіть розгубленість гетьмана.</p> <p>... "проте вона (поміркваність Хмельницького – І.Д.) не була позбавлена підступності..."¹.</p>	<p>«Військо» – іменник, що має стилістично нейтральне значення. Прислівник «тогочас» і дієслово «созвал», що вжито в доконаному виді, підкреслюють витримку, силу волі й неквапливість дій українського полководця.</p> <p>"...однак не без хитрости от его стороны было то" (С.24).</p>
--	--

Коли підступність, як показна доброзичливість, що приховує злі наміри, лукавство засуджувалася з точки зору шляхетського кодексу честі, то воєнна хитрість, тобто дії, спрямовані на дезорієнтацію ворога, не вважалася ганебною в практиці тогочасного європейського суспільства. Наведемо ще кілька паралелей:

<p>"Історія війни козаків проти Польщі"</p> <p>"...які (міста – І.Д.) поляки відібрали у повстанців, перерізавши значну кількість їх і забравши дуже багато здобичі"².</p>	<p>"Короткий опис про козацький малоросійський народ"</p> <p>"...с великим кровопролитієм и не малою добычью взяты" (С.27).</p>
---	---

¹ П'єр Шевальє. Вказ. праця. – С. 76.

² Там само. – С. 80.

"...чи може інтриги, які він (Хмельницький — І.Д.) снував" ¹ .	"...или что тайныя Хмельническаго предприятия в получении ему Княжества..." (С.41).
"...та зухвала розгнузданість останнього щодо Речі Посполитої" ² .	"...непристойные его (Хмельницкого — І.Д.) поступки с Республикою" (С.43).

У даних 3-х випадках також замість виразів із грубим змістом, які ображали національну гідність українців, вживалися для паплюження гетьманського маєстату і приниження особи Б.Хмельницького, літописець використав евфемізми.

З наступних прикладів видно, як, замінюючи відповідні поняття з праці Шевальє на не такі категоричні, Симоновський намагається применшити масштаби поразки козацьких військ у Білорусії. В даному разі український історик стояв ближче до істини, ніж французький, що гіперболізував перемоги карателів.

"Історія війни козаків проти Польщі" "...і загнали його (Ілю Голоту — І.Д.) в болото, де він загинув разом зі своїм військом" ³ .	"Короткий опис про козацький малоросійський народ" "...и загнавши в болота одержало над ним победу..."(С.37 — 38).
"...знищив півтори тисячі козаків у Чечерську" ⁴ .	"...разбил от них тысячу пять сот человек" (С.37).

¹ П'єр Шевальє. Вказ. праця. — С. 108.

² Там само. — С. 110.

³ Там само. — С. 100.

⁴ Там само. — С. 98.

Зважаючи на уподобання представників тогочасної козацької старшини, канцелярист опустил згадку про низьке походження Максима Кривоноса¹.

Принципове значення мають і такі, здавалося б дрібні, поправки П.Симоновського. Розповідаючи про переслідування військовими короля селянських загонів, які відступали з-під Берестечка, П.Шевальє писав, що при цьому "Обурення поляків перейшло в жалість" і карателі стали виявляти співчуття до переможених². Автор "Короткого опису про козацький малоросійський народ", навпаки, намагався підкреслити жорстокість окупантів: "Немилосердіє Поляков переменилось в милість" (С.56). У повідомленні про те, що козацький провідник Степан Пободайло укріпився між Дніпром і Сулою, Шевальє допустив фактичну помилку. Її виправив Симоновський, вживши правильну назву річки – "Сож". Відповідно до західноєвропейського військового рангового табелю французький історик називав полковників українських збройних сил генерал-майорами. Козацький літописець у цих випадках зробив потрібні уточнення: "Нечай, один из его Генералов Маіоров (был он Полковником Брацлавским)... разорил всю ту страну..." (С.44). Важливіше доповнення зафіксувала М.А.Литвиненко: "Говорячи про депутацію від козаків до польського короля під Берестечком, Симоновський вказує, кого саме було послано, хоча у Шевальє цього немає"³.

Другим твором, що справив визначальний вплив на П.Симоновського, був літопис Граб'янки. Запозичені з нього матеріали становлять приблизно 23% тексту "Короткого опису про козацький малоросійський народ". Читаючи початок розділу "О гетмане Хмельницком", можна помітити вплив праці гадяцького полковника на інформацію про Вла-

¹ Див.: Там само. – С. 77 і Симоновский П. Указ. соч. – С. 25.

² П'єр Шевальє. Вказ. праця. – С. 135.

³ Литвиненко М.А. Вказ. праця. – С. 189.

диславові привілеї, причини Національно-визвольної війни та конфлікт Хмельницького з Чаплинським. Йдучи слідом за Граб'янкою, Симоновський викладав також події 1652 – 1686 рр. Залежність Симоновського від відомостей "Дійствій презільной брани" простежується також у розділах "О гетьмане Самусе", "О Семене Палее", "Сраженія с Татарями, взятіє Азова и прочія битвы с Турками" та "Война с Шведами". На відміну від французького джерела, Симоновський ніде у своєму творі не посилається на літопис Граб'янки. Упоряднику доводиться стискати текст "Дійствій презільной брани", часто зводячи до кількох рядків розлогі оповідання або просторі художні епізоди. Незважаючи на таке суттєве скорочення матеріалів Граб'янки, опис основних подій та найважливіших фактів у обох істориків збігається. В ряді випадків спостерігаємо майже дослівну передачу російською мовою відповідних місць з "Дійствій". Наприклад:

Літопис Григорія Граб'янки "...да утвердит первіе Кроль Зборовскіе клятвою пакта, якові еще мечем пишем до-сели" ¹ .	"Короткий опис про козацький малоросійський народ" "...разве Король Зборовскіе пункты утвердит клятвою, которія мы до тех пор пишем еще мечем" (С.67).
--	---

Порівняння цих цитат з аналогічними фрагментами "Короткого опису Малоросії" служить підтвердженням думки про те, що саме літопис Граб'янки був джерелом праці Симоновського, оскільки до складу метафори невідомий письменник включає слово "шабля", а не "меч": "З тіх

¹ Летопись Григория Грабянки... – С. 117.

мір надобно-де королю наперед утвердить клятвою Зборовські пакти, которые мы по сю пору шаблею пишем"¹.

У ряді випадків Симоновський пояснював за допомогою тогочасних понять значення суспільно-політичних термінів, які використовувалися в українській літописній літературі, але в другій половині XVIII ст. уже вийшли з активного вжитку, а також слів іншомовного походження. Наприклад: "Его Величество...жаловал его (Брюховецького – І.Д.) Боярином (что в то время первейшей степень чести в Москве был), а притом и соизволил женить его на некоей Боярской дочери с Царскаго верха (что ныне Фрейлины)" (С.91); "и просить при том помощь себе и Саджаков (Янычар)" (С.96).

У "Короткому описі про козацький малоросійський народ" можна зустріти й ряд подробиць, які відсутні в праці Граб'янки. Зокрема, Симоновський розповів про участь в арешті гетьмана Опари не лише татар, а й козаків; вставив під 1681 р. повідомлення про смерть царя Федора Олексійовича; зазначив, що за умовами Вічного миру частина земель Стародубського полку була передана полякам. Козацький канцелярист розширює інформацію "Дійствій" про зустріч Мазепи з царем у 1696 р. в Рибному, де "Его Величеству Гетьман поднесл саблю и щит с цепью, пребогато дорогими каменьями осаженные" (С.120). На сторінках "Короткого опису про козацький малоросійський народ" наявні й інші, дрібніші додаткові замітки й поправки. Так, П.Симоновський назвав прізвище генерального писаря, котрого під час поїздки Брюховецького до Москви заарештували й заслали в Сибір; зазначив, що московське військо в 1696 р. виступило в Азовський похід "под командою Генерала Фельдмаршала Гордона" (С.119). Особливу цікавість становлять коментарі науковця до повідомлення Граб'янки про царську плату українському війську за участь у Білоруській

¹ Краткое описание Малороссии... – С. 236.

кампанії 1654 р. Гадяцький полковник з цього приводу писав: "прислано было Козакам жалованье копійками золотими, которая важіла четверть червонного золотого"¹. Інтерпретація цих рядків Симоновським свідчить, що історик непогано орієнтувався в нумізматиці й фалеристиці XVII ст.: "В знак таковой Козацкой победы, Его Царское Величество всем Козакам изволил жаловать золотыя меньшія медали (кои тогда называли Козаки золотыми копейками), каждая в цене тридцати копеек" (С.81).

Окремі деталі оповідання про конфлікт між Дроздом і Петром Дорошенком не знайшли відповідників у "Дійствіях". Якщо Григорій Граб'янка писав, що, довідавшись про страту Дрозда, його прибічники "оборонною рукою уступили за Дніпр"², то Симоновський трактував ці події інакше. За його версією, брацлавський полковник погодився на капітуляцію, отримавши офіційне запевнення гетьмана, що йому буде збережено життя. "...Однако вероломный Дорошенко, — продовжує історик, — по здаче города, взяв оного Дрозда в Чигрине и, тамо приказал его убить, что и другим бы Дроздовым товарищам последовало, если бы они оттуду в Малую Россию тайным образом не убежали" (С.91 – 92). Можливо, така версія була зумовлена бажанням Симоновського підкреслити підступність і непорядність правителя Правобережної України.

Описуючи на основі матеріалів "Дійствій" події періоду Руїни, П.Симоновський часто давав характеристики історичним особам, які відображають симпатії чи антипатії автора. Скажімо, інформативне повідомлення Граб'янки про те, що "року 1662 приїде Юрій Хмельницькій с Ханом, з Козаками и Полским воинством на Украину и обяже Переяс-

¹ Летопись Григория Грабянки... — С. 131.

² Там само. — С. 189.

лов"¹, він обробляє таким чином: "Вероломный Россіи Юрій Хмельницькій, додержуя Польше свого пароля, пригласил к себе Крымскаго Хана и, в месте с ним и некоторыми Козаками и Поляками приходил вооруженною рукою доставать Переясловля" (С.86 – 87). На перший погляд все здається ясним. Адаже історик приклав до постаті гетьмана епітет "віроломний", тобто вважав його порушником присяги, підступною людиною. Але, з іншого боку, Симоновський підкреслив, що Ю.Хмельницький, хоч і відступив від Росії, проте дотримувався відданості Речі Посполитій. Завдяки цьому прийому автор уникнув однобічного трактування об'єкту й зробив наголос на його суперечності. Порівняння текстів обох творів свідчить про прихильніше ставлення Симоновського до Івана Виговського, ніж це спостерігаємо на сторінках "Дійствій". Яскравим свідченням цього є оповідання обох істориків про загибель колишнього гетьмана:

Літопис Григорія Граб'янки "И так Воевода Рускій и Сенатор Коронній, за неповинную кров людскую и за несодержаніе Монаршой присяги, Гетманство окончил поносно и безчестно" ² .	"Короткий опис про козацький малоросійський народ" "Между сим нещастный Выговскій жизнь свою окончил от Польскаго Полковника, Маховскаго, которой... приказал оного Выговскаго разстрелять" (С.90).
---	--

Якщо речення лівої колонки сповнене навіть певної зловтіхи з приводу справедливого, з точки зору Граб'янки, кінця злочинця, то прикметник "нещасний" у правому стовпчику виступає безпосереднім доказом співчуття Симоно-

¹ Летопись Григория Грабянки... – С. 175.

² Там само. – С. 186.

всього до людини, котра прагнула кращої долі своєму народові та державі.

Так само з провіденціалістських і моралізаторських позицій оцінив Граб'янка вбивство І.Брюховецького: "Так Бог отмстил на Брюховецкому неповинную кров Сомкову и прочих Полковников и знатного товариства"¹. Натомість Симоновський виступає вдумливим аналітиком, який розцінює події на Сербиному полі як справжню трагедію, в основі якої лежала егоїстична боротьба за владу й неможливість компромісу між провідними українськими політичними діячами. "И так, по таковой трагедии, Петро Дорошенко обеих сторон Днепра Гетьманом учинился" (С.94), – завершив історик свою розповідь про сумний фінал гетьманства Брюховецького. Повідомляючи про переворот 1672 р., Граб'янка просто констатував даний факт. На відміну від нього, П.Симоновський виправдовував Дем'яна Многогрішного від звинувачень москвофільської старшини, наголошуючи на заслугах гетьмана в збереженні автономних прав України:

Літопис Григорія Граб'янки	"Короткий опис про козацький малоросійський народ"
"Гетмана Демяна Игнатовича Многогрішного, именуящи усмотренную в нем противу Царского Величества зміну, нападше в замку Батуринском, в ноци, на ложи, связаша..." ² .	"...Заслуженного много Малой России Гетмана Многогрешнаго, под видом как бы некоторой измены против Государя, чего у него и в мыслях не было, в замку Батуринском ночью атаковали..." (С.97).

¹ Летопись Григория Грабянки... – С. 198.

² Там само. – С. 205.

Правда, дещо раніше автор "Короткого опису про козацький малоросійський народ" випустив інформацію Граб'янки про те, що Д.Многогрішний наказав своїм послам просити у царя покарання для московських воевод, які заплямували себе безчинствами на Лівобережжі:

<p>Літопис Григорія Граб'янки</p> <p>"...Многогрішний...посла своя послы к Царскому Величеству, просячи, дабы от Царского Величества какие полномощные лица присланы были в Малую Россию, ради повеления статей Богдана Хмельницкого и ради новых статей постановления, и просил розиску на преждебывших Воевод, от нихъже Малороссийскому народу тяжкие обиды и здирства бываху"¹.</p>	<p>"Короткий опис про козацький малоросійський народ"</p> <p>"...Просьте его Царскаго Величества о повеленіи Статей Гетьмана Богдана Хмельницкаго, или об учиненіи новых с козаками постановлений..." (С.95).</p>
--	---

Подібно до свого попередника Симоновський різко негативно сприймав протурецьку орієнтацію Петра Дорошенка, виходячи з її наслідків щодо Правобережної України. Запозичивши загальну канву та основні факти для висвітлення діяльності гетьмана Дорошенка з "Дійствій", автор використовує систему специфічних мовних засобів, які виконують певні естетичні та емоційні функції в його історико-літературному творі. Щоб збудити в читачів певні думки і настрої, Симоновський викриває Дорошенка за допомогою таких характеристик: "славолюбный Гетьман Дорошенко" (С.98); "Приспевшой весне Дорошенкова хитрость тотчас открылась" (С.100); "опять, вероломный и безсовестный славолюбец, посылал к Туркам и Тата-

¹ Летопись Григория Грабянки... – С. 200.

рам" (С.102); "По победі сумазбродного України разорителя..." (С.102) тощо.

Загалом, якщо погляди Граб'янки характеризувалися значним впливом провіденціалізму (гадяцький полковник багато історичних подій пов'язував з волею Бога), то вихованець кількох західноєвропейських університетів виявляє тенденцію до прагматичного тлумачення подій:

Літопис Григорія Граб'янки	"Короткий опис про козацький малоросійський народ"
"...Которіє, при помощи Божеей, пробившеся сквозь Орди..." ¹ .	"...Кои, прибывши туда, пробились вооруженною рукою сквозь неприятеля..." (С.103).

Всупереч започаткованій Граб'янкою історіографічній традиції, Симоновський вважав першим козацьким гетьманом не Предслава Лянцкоронського, а князя Богдана Ружинського. При цьому він зазначав, що в даному разі віддав перевагу "выпечатанной в Гамбурге, 1763 года, Истории о Россійском Государстве, на Немецком языке, чрез доктора Бишинга" (С.8). Але в попередньому розділі не забуває згадати й про участь козаків на чолі з Предславом Лянцкоронським у облозі Білгорода в 1516 році. Після цього повідомлення в дужках стоїть посилання на відповідну сторінку й частину твору С.Окольського "Orbis Poloniae". Подавши досить стислу довідку про турецько-польську війну 1621 р., Симоновський рекомендує зацікавленому читачеві написану латинською мовою "Царгородську історію" Христофора Безольді. В поданому ним нижче бібліографічному описі наявна лише найзагальніша характеристика змісту книжки та підкреслено її значення для історії козацтва. Отже, питома вага праць Бішенга та Безольді як джерел

¹ Летопись Григория Грабянки... — С. 224.

"Короткого опису про козацький малоросійський народ" чисто символічна. Дослідник увів їх назви в заголовок виключно з метою надати більшу солідність джерельній основі власного твору. Симоновський зазначав, що про Кримський похід 1687 р., арешт І.Самойловича та обрання І.Мазепи можна знайти "пространнее в гисторіи о жизни блаженныя памяти Государя Петра Великаго, Императора и Самодержца Всероссийскаго, на французском языке выпечатанной в Амстердаме и Липске 1742 года" (С.107). Дещо згодом автор нагадав читачам, що про закордонну подорож Петра I в 1697 р. "пространнее в Житіи онаго Великаго Государя, в первом томе, написано" (С.120). Ми вважаємо, що саме на підставі матеріалів "Історії Карла XII" Вольтера було створено розділ "О Гетьмане Мазепе". Легенда Пасека про Мазепу й розгнузданого коня опосередковано через "Історію Карла XII" потрапила на сторінки "Короткого опису про козацький малоросійський народ". Про царювання малолітнього Івана Антоновича та листопадовий переворот 1741 р. достатньо відомостей, на думку автора, можна почерпнути із закордонних джерел і маніфесту Катерини II від 17 серпня 1764 р.

Зіставляючи сторінки "Короткого опису про козацький малоросійський народ", присвячені подіям 1745–1751 рр., з матеріалами "Журнала о происхождении в приезд в Малую Россию обретающихся при Высочайшем ее Императорского Величества дворе отправленных, в 1745 году, от всей Малороссийской нации для прошения о бытии в Малой России, по-прежнему гетману и о прочих малороссийских нуждах, господ депутат, и о прочем следующем действии", А.Єршов виявив між ними схожість. "Текстуальна близькість між "Журналом" і оповіданням Симоновського, — зробив висновок джерелознавець, — дає підставу припус-

кати, що Симоновський, можливо, користав з "Журнала"¹. Одночасно сумлінний дослідник не забув перерахувати дрібні повідомлення з "Короткого опису про козацький малоросійський народ", які не мають відповідників у тексті "Журналу" (всього 8 різночитань). На нашу думку, наявні збіги скоріше обумовлюються використанням однакових документів і детальною розповіддю про одні й ті ж події. Так, описуючи церемонію елекції, історик міг спиратися на спогади очевидців, зокрема почерпнути багато цікавого з "Щоденника" свого доброго знайомого Якова Марковича. Під час роботи в Генеральній військовій канцелярії Симоновський, безумовно, мав доступ до її архівів. У них він, очевидно, також познайомився й з грамотами та указами імператриці Єлизавети. Адже "Короткий опис про козацький малоросійський народ" укладався на безпосереднє замовлення найближчого оточення колишнього гетьмана, а, можливо, й самого Кирила Розумовського, тому його автор отримував повне сприяння й необхідну допомогу з боку службовців різних військово-адміністративних установ Лівобережної України. Крім того, виклад подій "Журналу" продовжується до 22 лютого 1750 р. включно, а в праці Симоновського ми зустрічаємо не менш докладний опис урочистого в'їзду Кирила Розумовського в Глухів 30 червня 1751 року. Автор дослівно процитував і жалувану грамоту цариці на гетьманство, котру було прочитано перед святковим молебнем у церкві святого Миколи.

Набагато складнішим видається питання про можливість використання Симоновським матеріалів з літопису

¹ Ершов А. Сторінка з українського джерелознавства (До питання про літописні джерела праці О.Рігельмана "Летописное повествование о Малой России etc") // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. — С. 845.

Самійла Величка. Насамперед привертає увагу наявність в обох пам'ятках текстів двох неавтентичних документів — так званого "Білоцерківського універсалу" Богдана Хмельницького й листа від кошового Івана Сірка до кримського хана. Отож, найпростіше було б думати, що Симоновський просто запозичив названі стилізовані джерела у свого попередника. Тим більше, на гадку Я.Дзира, "автором тексту "Білоцерківського універсалу", вміщеного в літописі Величка, як це вказує його стилістичний аналіз і допущені історичні помилки, слід вважати Самійла Величка, звідки цей універсал, з новими помилками був перенесений до інших історичних джерел, зокрема й до праць О.Рігельмана та "Истории Русов"¹. Важливим ключем для розв'язання цього питання дослідник вважає текстологічний аналіз, оскільки ряд помилок і вигаданих місць попередньої частини літопису Величко заніс до універсалу².

У І розділі літопису Величка міститься повідомлення про успішний морський похід Богдана Хмельницького в 1621 р., яке ми зустрічаємо й у листі Сірка:

<p>Літопис Величка "Було це в 1621 році на Чорному морі за короля польського Жигмунда III та його сина принца Владислава, де він (Б.Хмельницький — І.Д.) був разом із десятком тисяч козацького війська..."³.</p>	<p>Лист Сірка до кримського хана з літопису Величка "...в 1621 році, також перед своїм гетьманством, воював по Чорному морю Богдан Хмельницький, опанував у своїх моносилах численні кораблі й каторги й щасливо повернувся до Січі"⁴.</p>
--	---

¹ Дзира Я.І. Українська історіографія другої половини XVII — початку XVIII ст. та перекази про Богдана Хмельницького // Історіографічні дослідження в Українській РСР. — К., 1968. — С. 193— 194.

² Там само. — С. 189.

³ Величко Самійло. Літопис. — К, 1991. — Т.1. — С. 34.

⁴ Там само. — Т.2. — С. 194.

Оскільки всі інші українські джерела стверджують, що в той час Богдан Хмельницький ще перебував у полоні, то цитовані рядки є черговим доказом того, що автором листа є Величко. Однак не можна нехтувати й контраргументом, за яким різноманітні легенди й стилізації циркулювали в історико-культурному середовищі XVIII ст., тому тогочасні історики могли їх використовувати незалежно один від одного. І тут на допомогу приходиться такий цікавий факт. На с.11 "Короткого опису про козацький малоросійський народ" читаємо, що під час польсько-турецької війни 1621 р. "Козаки великое Польше зделали пособіе: десять тысяч их тогда отправлено было от самага Короля на Черное море под команду Хмельницкаго, прежде гетьманства его, для разоренія Турецких владеній и для недопущенія ни каких припасов и помощных войск, идущих к Туркам, которые тамо так храбро оказали себя, что двенадцать военных Турецких суден тотчас на Черном море взяли и глубине предали, а кои от них убежали, то они гналися за ними даже под самыя Цариградскія стены, где всех привели в страх" (С.11). На нашу думку, однакові заокруглені цифри, що визначають кількість учасників експедиції, фіксують факт використання П.Симоновським "Сказанія о войні козацкой з поляками". Правда, Величко нічого не говорить про мету походу, але для її встановлення Симоновський застосував прийом логічних доказів. У листі Сірка не вказано число захоплених галер (там зазначено лише, що Хмельницький "многіє корабли и каторги Турецкіє опановал") (С.7) і не розповідається про переслідування козаками розбитого ворожого флоту аж до Константинополя. Без сумніву, в даному випадку Симоновський намагався реконструювати дуже цікаві для нього історичні події за допомогою "Щоденника Хотинської війни" Матвія Титловського, котрим відкривався рукопис Величка. У цих записках, зокрема, сказано: "6 сентября. Избѣжа от обозов Турецких козак нѣкій, который седм лѣт в Сарацинской пребывал не-

волі...Он же козак и возвіщаще, что во обозі своем Турки проговорууют: дванадесять суден, узброенных арматою на морі Евксинском, козаки емши потопиша, избывшіи же в Константинополь убіжаша, их даже до самых стін града козаки гоняще, всіх Цареградцов устрашиша...Тое ж самое и Турки многии, на страже ятыи, единомудушным согласіем глаголюще, утверждаху"¹.

Ще одним вагомим доказом того, що історик тримав у руках "Сказаніє о войні козацкой з поляками", є його особисте знайомство з Григорієм Полетикою, в колекції якого знаходилась єдина відома на сьогодні копія літопису Величка. Про дружні взаємини між цими українськими патріотами свідчить листування Григорія Андрійовича з братом Андрієм².

"Короткий опис про козацький малоросійський народ" вигідно відрізняється від багатьох історико-літературних пам'яток другої половини XVIII ст. наявністю значної кількості історичних документів. Щоб наочніше уявити документальну базу твору потрібно зібрати всю інформацію про ці матеріали воедино. Тому нижче наводимо список використаних Симоновським документів:

Привілей Сигізмунда Августа від 23 грудня 1569 р. (уривок).

Лист кошового Івана Сірка до кримського хана (стилізація).

Білоцерківський універсал Богдана Хмельницького (стилізація).

Пункти Зборівської угоди.

Пункти Білоцерківської угоди.

Лист Богдана Хмельницького до царя від 17 лютого 1654 р.

¹ Летопись Самоила Величка. — К., 1848. — Т.1. — приб. — С.41.

² Див.: Частная переписка Г.А.Полетики (1750— 1784) // Киевская старина. — 1893. — № 3.

Грамота Олексія Михайловича на вольності козацькі.
Грамота Олексія Михайловича на вольності шляхетству.
Пункти Богдана Хмельницького, затверджені царем Олексієм Михайловичем.

Грамота царя на маєтності гетьманського уряду.
Донос старшини на гетьмана Івана Самойловича.
Універсал гетьмана Івана Скоропадського від 6 грудня 1708 р.

Маніфест Петра I від 8 грудня 1708 р.

Маніфест Петра I від 21 січня 1709 р.

Лист Івана Мазепи до короля Станіслава Лещинського.
Рішительні пункти.

Указ цариці Єлизавети від 16 жовтня 1747 р. у сенат про вибори гетьмана.

Грамота Єлизавети про обрання гетьмана від 15 грудня 1749 р.

Указ Єлизавети від 31 липня 1750 р. про гетьманську резиденцію в Батурині.

Жалувана грамота Єлизавети на гетьманство Розумовському від 22 травня 1751 р.

Причому Симоновський навів окремі елементи палеографічної характеристики деяких документів. Наприклад, зазначивши, що царська грамота на вольності козацькі підписана думним дяком Алмазом Івановим, історик зосередив свою увагу на зовнішніх ознаках пам'ятки: "Писана на карте, кайма без фігур; Богословіе и Государево имя писано золотом" (С.73).

Для кращої ілюстрації особливостей роботи дослідника з джерелами повернемося до перших сторінок "Короткого опису про козацький малоросійський народ". Прагнучи встановити семантику слова "козак", Симоновський навів кілька поширених у той час етимологічних версій. Щоб сформулювати власну концепцію походження козацтва та дослідити його появу в українському історичному процесі, автор зіставив між собою відомості грецьких джерел (Кос-

тянтина Багрянородного, Ісидора Іспаленського) та давньоруських літописів. При цьому він не зміг застосувати прийомів наукового аналізу джерел, заплутався в матеріалі й прийшов до суперечливих висновків. Так, він припускав походження козаків від північнокавказького племені касогів, яке вважав "скіфослов'янським", а потім намагався довести, "что они действительно суть природные Россіяне, а не избежище разных народов" (С.3). Для представників барокової історіографії першої половини XVIII ст. була притаманною властивість пояснювати соціальні відмінності різним етнічним походженням окремих прошарків населення. З цією метою Граб'янка, наприклад, утверджував "хозарську модель" виникнення "козацького народу".

Хоча розглянуті історико-літературні твори 30–80 рр. XVIII ст. і зберігали певний зв'язок з літописанням попередніх епох, проте в процесі еволюції історико-літературного жанру елементи науковості починали активно потрапляти на їх сторінки. Автори час від часу зверталися до критики джерел, намагалися встановити причини тих чи інших подій, прагнули реалістично, з позицій раціоналізму, відтворювати явища й факти. Вони (за винятком укладача Чернігівського літопису) дотримувалися систематичного викладу подій і значною мірою відходили від літописної порічної манери розповіді.

Аналіз даної групи пам'яток свідчить, що історіографічна критика джерел ще перебувала на початкових стадіях розвитку, котрий обумовлювався особливостями процесу перетворення історичних знань у науку. Відповідно до тогочасного рівня розвитку історичної науки, укладачі, як правило, обмежувалися використанням документів і реєстрацією фактів, не переходячи при цьому до аналізу чи авторських коментарів. На їх думку, авторитетність документів чи інших джерел дозволяла не вдаватися до самостійного вивчення матеріалів.

Досліджувані нами пам'ятки мають компілятивний характер. Їх укладачі, працюючи з різноманітними матеріалами, робили доповнення, уточнення або вилучали ті чи інші факти. Головна особливість творчого процесу полягала в тому, що упорядник був не тільки автором, а й одночасно редактором твору. Компілятивний метод вимагав у першу чергу вибору, відтворення і редагування матеріалів, а не їх самостійного критичного аналізу.

Проте в 30 – 80 рр. XVIII ст. виразно помітно подальший розвиток критичного ставлення до джерел. У текстах частіше починають зустрічатися посилання на використані твори. З цього приводу треба відзначити С.Лукомського, який зразково оформляв розгорнуті посторінкові виноски на працю О.Гваньїні. Найчастіше автори вдавалися до критики змісту джерел. Історики прагнули звернути увагу на достовірність і повноту висвітлення тих чи інших фактів. Також помітні спроби тлумачення (іноді вдалі) окремих термінів і понять з використаної історичної літератури.

У XVIII ст., коли формувався сучасний тип історіографії, невід'ємною складовою систематичних історичних праць, елементом тогочасного наукового етикету стають вступи й передмови. В них, як правило, окреслювалися мета й предмет дослідження, наводилися використані джерела, іноді подавалися принципи систематизації матеріалів. Поява таких структурних частин у працях Григорія Граб'янки, Самійла Величка, Петра Симоновського, Степана Лукомського, Григорія Покаса, Василя Рубана, Олександра Рігельмана тощо свідчила про поступовий перехід від особистої рефлексії автора до її зовнішніх форм, а саме до власне історіографічних досліджень.

Основним прийомом наукового дослідження для укладачів було зіставлення змісту пам'яток. Автори застосовували його для встановлення достовірності фактичного матеріалу, а також для перевірки правильності висвітлення подій своїми попередниками. Його вживали П.Симоно-

вський, В.Рубан, С.Лукомський, автор "Літописця, или описанія краткого знатнійших дійств и случаев". Іноді дослідник не міг встановити, в якому з джерел правдивіше викладається відповідна інформація. В таких випадках він лише констатував різницю й залучав до свого твору обидва варіанти.

Хоч розглянуті пам'ятки містять критику історичної літератури як з боку хронології, так і з боку змісту, однак автори досить рідко виділяють свої міркування із свідчень першоджерел. Критичні зауваження, як правило, не висловлювалися від імені автора (за винятком поодиноких уточнень і коментарів), а органічно впліталися в текст твору. Тому основним способом критики все ще залишалося редагування джерельних матеріалів. Редакторська робота проводилася на двох рівнях: філологічному (що передбачав застосування мовностилістичних правок) і фактичному (полягав у внесенні змін до конкретного матеріалу).

У технічному плані вдосконалювалися структурні особливості пам'яток. Зокрема Симоновський поділив текст "Короткого опису про козацький малоросійський народ" на розділи.

Отже, українські історики 30–80 рр. XVIII ст. розуміли основні завдання критики джерел та здійснювали її на задовільному для свого часу рівні, зробивши певний внесок у розвиток наукового джерелознавчого аналізу.

2.4. Літературна еволюція історичних сюжетів (розвиток фабулістики)

Студіюючи історико-літературні пам'ятки, дослідник обов'язково зустрінеться з рядом серйозних труднощів, пов'язаних з інтерпретацією тексту. Для їх подолання він неодмінно мусить враховувати жанрову специфіку літописів, поєднуючи з історіографічною роботою літературознавчий аналіз. Ученому доведеться визначати "відмінності між середньовічною тенденційністю ідеологічною, яка залежить від упереджених теорій та під впливом їх не зупиняється перед вигадками і перекрученнями старих записів, та тенденційністю історичною, котра виявляється в небезсторонньому висвітленні фактів, яке залежить від суб'єктивної їх оцінки"¹. Тому протиставлення літературознавчого підходу й формального історичного пояснення конкретних літописних матеріалів приречене на невдачу. Тільки їх синтетичне застосування дасть змогу встановити ту межу, "яка відокремлює особисте ставлення письменника до поточних подій від тієї середньовічної ідейно-тенденційної творчості, яка, будучи нерозлучною з релігійною легендою, церковним літописанням, з життєм та почасти з епічним оповіданням, викликала в галузі літописання винайдення химерних історіографічних побудов, пристосованих до потреб і світо-

¹ Никольский Н.К. Повесть временных лет как источник для начального периода русской письменности и культуры. — Вып. I. — Л., 1930. — С. 24.

гляду свого часу, але анітрохи не до правдивого повідомлення про минулі справи"¹.

По-друге, серйозну небезпеку таїть буквально перенесення ідей та стереотипів сучасності на людей попередніх епох, які мислили відмінними категоріями.

Загальновідомо, що одне з найголовніших місць у літописних пам'ятках 30-80-х рр. XVIII ст. займає воєнна тематика. Через це на перший план виходить проблема реконструкції стереотипів сприйняття воєн і соціальних катаклізмів, які були характерними для суспільства XVII – XVIII ст. З цієї точки зору особливий інтерес викликають козацько-селянські повстання кінця XVI – першої половини XVIII ст. і Національно-визвольна війна, котра зламала усталений порядок життя Речі Посполитої й розпочала новий державотворчий період української історії. Події Руїни, що призвели до величезних людських жертв, матеріальних збитків, знищення багатьох населених пунктів, політичної деморалізації верхівки й занепаду Правобережжя також не могли не залишити глибокого сліду в ментальності українців. Вистачало трагічних подій в історії багатостраждального українського народу й у XVIII ст. "Світові, де нормативний порядок обернувся на свою протилежність, – пише Н.Яковенко, – мали відповідати прикмети "кінця часів" – нелюдські злочини, святотатство, моторошні візії повальної загибелі, незвичайні кари, нечувані пропорції "наших" і ворогів тощо. Тобто людина тих часів була внутрішньо готова вірити будь-яким чуткам про такі речі, а також – що не менш важливо – мала в запасі достатньо розлогий арсенал мандрівних топосів, аби дуже барвисто описувати ці "страшилки" чи переповідати їх як

¹ Никольский Н.К. Указ. соч. – С. 24 – 25.

нібито достовірні новини..."¹. Як свідчить практика, визначення джерел есхатологічних фабул, що базуються на Святому Письмі, не становить особливих труднощів. Однак, коли в основі сюжету "лежить якась репліка античної чи життійної традиції, зокрема — засвоєна через вторинне переломлення у проповідях, то проблема для дослідника виглядає набагато заплутанішою"².

Тепер для прикладу спробуємо встановити історію двох поширених літописних фабул.

Повстання Северина Наливайка в українській історичній прозі XVII–XVIII ст.

На сторінках більшості українських історико-літературних пам'яток XVII — XVIII ст., де змальовано історію козацької доби, зустрічаємо повідомлення про козацьке повстання 1596 р. під проводом Северина Наливайка. Причому майже всі вони завершуються легендою про мученицьку смерть гетьмана.

В її основі лежала реальна подія — страта 11 квітня 1597 р. у Варшаві після тривалих допитів і тортур полоненого Северина Наливайка. Як свідчать очевидці та історичні документи, Наливайкові спочатку відрубали голову, а потім четвертували тіло.

Але пізніше цей історичний факт був оточений легендарними подробицями. Дослідник цього питання Іван Франко довів, що легенда виникла в першій половині XVII ст. в Польщі, коли український національно-визвольний рух став загрожувати самому існуванню Речі Посполи-

¹ Яковенко Наталя. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. — К., 2002. — С. 220.

² Там само.

тої¹. В середньовічній Європі на розпечений шмат заліза, що був за словами Франка "жорстокою пародією королівського престолу"², садили перед стратою особливо небезпечних державних злочинців, як правило, самозванців, що претендували на корону, або лідерів сепаратистів, котрі загрожували державній єдності. У свідомості шляхетського суспільства 20–40-х рр. XVII ст. Наливайко "як перший історичний ватажок козацької та хлопської черні був одночасно першим історичним репрезентантом автономічних змагань українського народу проти верховенства Польщі, то й не дивно, що польські мемуаристи бачили в ньому небезпечного претендента, що простягав руку на єдність "корони" і в своїй уяві наділили його хоч по смерті карою відповідною для злочинців тої категорії"³. Другим джерелом, що лягло в основу легенди, були оповідання античної та західноєвропейської літератури про агрігентського тирана Фаларіса (правив у 570–544 рр. до н.е. у сицилійському місті Агрігенті), котрий нібито спалював свої жертви живими в мідному бику. У названій праці Франко детально простежив еволюцію легенди про Фаларіса та спробував встановити її історичне підґрунтя⁴.

Оповідання про те, що Наливайка перед смертю посадили на розпеченого залізного коня і наділи йому на голову розпечену залізну корону, вперше в писемній формі зафіксовано в рукописі ксьондза Йончинського "Життя Жолкевського".

Зараз важко встановити, чи з польського фольклору, чи з католицької історико-літературної традиції потрапила до

¹ Див.: Франко І.Я. Наливайко в мідянім биці. Причинок до історії легенди // Науковий збірник, присвячений професорові Михайлові Грушевському. — Львів, 1906. — С. 76–90.

² Там само. — С. 78.

³ Там само.

⁴ Там само. — С. 80–85.

нашого письменства ця легенда. Завданням даного дослідження є простежити еволюцію оповідання про повстання 1596 р. і легенди про страту Наливайка в українських історико-літературних пам'ятках XVII–XVIII ст. Зіставлення різних варіантів легенди дасть змогу розглянути рух тексту оповідання в плані розвитку наукових, публіцистичних та белетристичних елементів. Василь Доманицький виділяє 4 версії страти Наливайка, що побутували в польських і українських історичних та історико-літературних пам'ятках. "Перша – найбільш правдоподібна, що йому відрубали голову, потім четвертували і частини тіла розвішали "на показ і наругу". Друга, що його посаджено на палю, а полковникам стято голови. Третя – розмальована фантазією і найбільш розповсюджена у руських літописців (у польських її нема) про те, що на голову йому насадили розпечений вінець і посадили на розпаленого коня, "мідяну кобилу" або на "мідного вола". Нарешті, четверта – спалено в мідному волі – також утвір руських літописців"¹. У примітках дослідник цитує відповідні рядки з історичних та літературних творів XVI-XIX століть. Як переконливо довів Франко, третій варіант опису страти виник саме на польському ґрунті². Крім того, Доманицький допустив і другу помилку, зарахувавши інформацію "Зібрання історичного" С.Лукомського до третьої, а не до четвертої версії.

Уперше з легендарними подробицями страти Наливайка зустрічаємось у Київському літописі, що був складений на початку XVII ст. і охоплював події 1241 – 1621 рр.: "Року 1596. Была табурщина на козаки за Переяславлем о семой суботі. Пан Жолковский, был гетманом полным; взял тогда

¹ Доманицький В. Козаччина на переломі XVI–XVII вв. (1591 – 1603) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1905. – № 1. – С.123 – 124.

² Див.: Франко І.Я. Наливайко в мідянім биці... – С.77.

Наливайка, славного козака и рицера, которого у Варшаві кроль казал на мідянуу кобылі возити. Тогда конец стал Наливайковой таборщины"¹. Як бачимо, інформація літопису частково перегукується з оповіданням Йончинського. Симпатії автора, яким можливо був представник відомої київської патриціанської фамілії Богдан Балака, на боці Наливайка, якого він називає "славним козаком і лицарем", використовуючи для цього постійний епітет, що побутував у фольклорних творах і прикладався до народних героїв.

У написаному наприкінці 30-х рр. XVII ст. Острозькому літописі також знаходимо коротеньку звістку про повстання Наливайка: "1597. Наливайко в Слуцьку і в Могилеві великій шкоди починил і сам громлен, а потом пойман і на паль збит"². Авторське ставлення до зображуваних подій О.Бевзо пояснює тією обставиною, "що літописець був зв'язаний з Острогом, можливо, стояв близько до Острозьких взагалі, а до Василя Костянтина Острозького ставився з особливим піететом"³. Тому в цитованих рядках не помітно співчуття до долі національного героя. Для нас дане повідомлення цікаве ще й тим, що в ньому відбита друга версія легенди про смерть гетьмана, яка ніде більше не зустрічається в українській прозі.

У Львівському літописі, що охоплює події 1498 – 1649 рр. під 1597 роком читаємо: "Наливайка згублено"⁴.

Лаконічне повідомлення про селянсько-козацьке повстання міститься в "Кройніці" Феодосія Софоновича: "Року 1597 Наливайко, гетман запорозский войско зобравши, Литву плундровал, шляхту забивал, униї не люблячи.

¹ Киевская летопись // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — К., 1888. — С. 77.

² Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. — К., 1970. — С. 130.

³ Там само. — С. 80.

⁴ Там само. — С. 102.

На которого гетман коронный Жолковский з войском полским пошовши на Укралені з ним войну сточил, розгромил, а самого Наливайка взявши на Солоницы под Лубнями, привез до Варшавы. Там же в Варшаві Наливайка на мідяной распаленой кобыле спалено"¹. В очах церковного ієрарха Наливайко постає як борець за православну віру проти релігійного гніту. В наведеному уривку важливу роль відіграє дієслівна лексика, що надає йому динамічного характеру. "Хроніка" Софоновича – перший історико-літературний твір, у якому зафіксовано легенду про спалення гетьмана.

Повідомлення про повстання Наливайка занотовано й у Чернігівському літописі, перша частина якого ймовірно була складена наприкінці 80-х рр. XVII ст. на Правобережжі: "Того ж року Наливайко спалил Слуцк и Могилев Великій, а потом под Лубнями, на Солоницы, Ляхи збили его войско, а самого Наливайка и двух его полковников Мазепу и Лободу живцем побрали"². Ця розповідь є звичайним порічним записом і має перш за все інформативний характер. Про подальшу долю полонених керівників повстання літописець не повідомляє. Автор не намагався так обробити наявний фактичний матеріал, щоб надати йому художньої виразності, тому виступає передусім як реєстратор подій, а не майстер слова.

Повною мірою оповідання про загибель Наливайка прилучилось до національної літературної традиції і стало надбанням широкої читацької аудиторії саме завдяки Григорію Граб'янці. Автор "Дійствій презільной брани" вперше в українській історичній прозі говорить про спалення Наливайка на мідному бичу. Ось як орнаментально змальовує він події 1596 – 1597 рр.: "Того ж року Гетман войска Запорож-

¹ Софонович Феодосій. Вказ. праця. – С. 223.

² Черниговская летопись по новому списку (1587–1725) и Коломацкие челобитные. – К., 1890. – С. 5.

ского Наливайко, повоевавши Угри, прийде на Україну и не обрїте в живих Косїнского; и яко син Православїя не навидя новоявлвшуюся Унію, собра еще от Низових Козаков больше войска и поїде в Литву; и тамо сведше многія брани Слуцк и Могилев спалил и многих от Ляхов уби. На него же Гетман Коронній Жолковскій з войском Полским прийде во Україну, и в року 1597 под Лубнями містом на урочищи Солониці войско Козацкое изби, и самого Гетмана з Полковниками Лободою и Мазепою живо емши до Варшави заведе; идіже на мідяном волу его Ляхи сожгоша, и от тоя вини война Козацкая з Ляхами зачатся"¹. Прагнення зробити оповідання живішим і динамічнішим змусило письменника описувати вчинки свого героя, зображувати ті дії, які могли викликати в уяві читача яскраві зорові образи. Сюжет даного уривка розгортається через послідовний опис подій, тому в тексті переважають дієслівні форми. Одначе автор не уникає характеризувати і якості предметів: унія "новоявлвшаяся", віл "мідяной", війна "козацкая" (тут він уживає узгоджені означення), Лубни "місто" (використовує прикладку). В уривку виразно простежується авторське ставлення до Наливайка, якого Граб'янка називає "сином православ'я". Головною причиною, що підняла козаків на боротьбу, письменник уважає національно-релігійне гноблення. Автор підкреслює, що українці не змогли забути жорстокої страти гетьмана "и от тоя вини война Козацкая з Ляхами зачатся"².

Автор "Короткого опису Малоросїї", складеного в 30-х рр. XVIII ст. на основі літопису Граб'янки стисло передає відповідні рядки "Дійствїй". Живий нарис з першоджерела перетворено тут у сухий переказ у дусі порічних записів: "И за тую ж унію взявшись потом против ляхов, гетман запорожский Наливайко с козаками Слуцк и Могил-

¹ Летопись Григория Грабянки. — С. 24 — 25.

² Там само. — С. 25.

лев спалил и ляхов многих побил. Но оного гетман коронный Жолтковский в року 1597 под Лубнями на урочищі Солонці поймал и с ним и полковников Лободу и Мазепу якогось отослал в Варшаву, где его Наливайка на мідном волю спалено; и с тіх пор война меж козаками и ляхами начиналась"¹. Невідомий автор спрощує текст літопису Граб'янки, вилучивши факти про повернення Наливайка з походу в Угорщину, про те, що гетьман збільшив численність своїх сил за рахунок запорожців. Літописець обійшов також повідомлення про багато битв Наливайка з ворогом у Білорусії й не говорить прямо про поразку повстанців під Лубнами. Опустивши в Граб'янчиному реченні "На него же Гетман Коронний Жолковскій з войском Полским прийде ..." словосполучення "з войском Полским", письменник утворює метонімію "Но оного гетман коронный Жолтковский ... поймал", оскільки вживає ім'я полководця в значенні очолюваних ним військ. Хоч невідомий автор у цілому й дотримувався тієї ж оцінки зображуваних подій, як і Граб'янка, проте в даному уривку його погляди виражено невиразно. На відміну від гадяцького полковника, він не дає прямої оцінки Наливайкові. Зображальність і описовість у цьому уривку зведено до мінімуму. І, нарешті, написаний українським варіантом церковнослов'янської мови текст "Дійствій" спрощується в "Короткому описі Малоросії" шляхом насичення живомовними елементами ("взявшись", "ляхов", "року", "якогось", "волю", "спалено") з деякою домішкою русизмів.

У 1742 році на базі "Короткого опису Малоросії" було створено "Літописец, или описание краткое знатнейших действий и случаев", який деякі дослідники приписують перу генерального обозного Якова Лизогуба. У ньому під 1597 р. записано: "За туюж унію взявшись на ляхов гетман козацкій Наливайко, Слуцк и Могилев спалил, но оного под

¹ Краткое описание Малороссии... — С. 215.

Лубнями, на ріці Солониці, ляхи поймали, а с ним и двох полковників: Лободу и Мазепу, в Варшаві на мідяном волю ляхи спалили"¹. Обробка оповідання першоджерела характеризується незначним творчим елементом. Автор дотримувався тексту "Короткого опису Малоросії", вдаючись лише до кількох скорочень (не говориться про те, що в Білорусії повстанці знищили багатьох ворогів, і про те, що польським військом командував польний гетьман Жолковський). "Гетман запорожский" замінено на "козацькій", що підкреслює участь у повстанні не лише запорожців, а й городових козаків. З тексту можна зробити висновок, що жорстокої страти зазнали всі троє керівників повстання, а не один Наливайко, про що виразно свідчать попередні джерела. Взагалі стосовно уривка можна зробити висновок, що літописець не вніс нічого індивідуального, специфічно літературного до його обробки, обмежившись тільки стилістичними змінами.

Якісно інший характер має уривок із "Зібрання історичного", написаний Степаном Лукомським після опрацювання тексту літопису Граб'янки: "1596 году гетман козацькій Наливайко с козаками воевал венгров, и пришед на Украину, ненавидя новоявлшойся уніи, собрал еще из низових козаков болшее войско, с коими ходил в Литву; там по многой войне, городи Слуцк и Могилев спалил, ляхов немало побил и с добычею в Украину возвратился.

1597 году гетман коронній Жолковській, с войском полским пришедши в Украину, на него Наливайка под Лубнями напал и войско козацкое на урочище Солонице победил, а гетмана козацкого Наливайка и с ним полковников двох Лободу и Мазепу, живих словивши, в Варшаву припровадил, где их всех троих новоизобретенною неслиханною жесточайшою казнію помертвили, то есть: в ражженном

¹ Літописец, или описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году діялося в Украины... — С. 4.

жестоким огнем медном воле, живих в оній вбросивши, спалили"¹.

У даному випадку маємо хоч і лаконічний, але разом з цим і виразний опис, який створює у читача відповідний настрій. На відміну від Граб'янки, котрий говорить про спалення одного Наливайка, Лукомський пише, що такою ж смертю були покарані його товариші. Крім того, Лукомський першим в українській художній прозі вводить невелику, але суттєву деталь. Він говорить, що засуджені були спалені не на мідному бику, а в мідному волі. Автор використовує ряд художніх засобів, щоб викликати у читачів співчуття до героїв-мучеників і ненависть до поляків. Описуючи страту, він вживає епітети "неслиханная" і "жесточайшая". А зауваження про те, що такий нелюдський спосіб кари було придумано спеціально для керівників національно-визвольного повстання за авторським задумом також повинне переконувати читацьку аудиторію в жорстокості й немилосердності ворогів. Цій же меті служить і та деталь, що українців кинули до вола живими.

Найзагальнішу схему розвитку подій дає "Короткий літопис Малої Росії" В.Г.Рубана, основним джерелом якого до 1734 р. служив "Короткий опис Малоросії". Подаючи інформацію про повстання Наливайка, автор задовольняється досить простими засобами, тому даний хронікальний запис майже не містить художніх елементів і стоїть на межі інформативного повідомлення: "По нем (Косинському — І.Д.) из Козаков был 11 Гетман Наливайко, сам назвавшийся Гетманом и козаками принят.

Сей вторую с Поляками имел битву с победою и города Слущк и Могилев выжег, по том и сам с старшиною его под

¹ Лукомский С. Указ. соч. — С. 370.

Лубнами поиман и в Варшаве в 1597 году сожжен"¹. Автор не міг внести детального опису страти до цього коротенького уривка, не порушивши його композиційної співмірності.

Трохи осторонь від цієї групи пам'яток у трактуванні подій 1596, 1597 рр. стоять праці П.Симоновського й О.Рігельмана.

Спираючись на іноземні джерела, в основі яких лежали відомості "Хроніки Польщі" Мартина та Йоахима Бельських, Симоновський у розділі своєї праці "Про козацький малоросійський народ", що називається "О гетьмане Наливайке", несвідомо потрапив під вплив польської історичної концепції. Її особливості виразно позначились на фактичному матеріалі та ідейному змісті розділу. За Симоновським, невдоволені королівською заборонаю чинити напади на турків і татар, козаки звернули свою войовничу енергію на українські та білоруські землі Речі Посполитої. Польський уряд, прагнучи уникнути непотрібного кровопролиття, неодноразово звертався до козаків з вимогами скласти зброю і розійтись по домівках. Цим самим автор підкреслює мудрість, терплячість і розважливість правителів Польщі. Однак козаки, котрі змальовані в уривку бунтівниками, що "неслыханныя причинили разорения и грабительства", проігнорували накази уряду й зібралися в такій кількості, "что в состоянии были и противу Польской армии стать храбро"². Тому "Республика, видя таковыя их продерзости, принуждена была отправить противу их Польскія войска."³ Отже, на відміну від літописців, котрі також спиралися на іноземні джерела (наприклад Григорій Граб'янка, Степан Лукомський тощо), Симоновському не вдалося уникнути польсько-шляхетських поглядів на повстання. Йдучи врозріз із національною історико-літера-

¹ Рубан В.Г. Указ. соч. — С.10—11.

² Симоновский П. Указ. соч. — С. 10.

³ Там же.

турною традицією, він не наголошує такою мірою на національно-релігійному аспекті визвольного руху, натомість підкреслює соціальні мотиви. В останньому простежується польське уявлення про повстання 1596 року, як про бунт своєвільних козаків і черні. Однак праці Симоновського українське літописання завдячує цікавою звісткою про битву з коронним військом під Білою Церквою, у якій є кілька художніх елементів, притаманних для батальних сцен. "Козаки...построились в ордер-баталію под Білою Церквою, куда прибыл Золкiewский с Польскою армією, то они сначала сразились так сильно, что ни в чем Поляки не уступили и лучший от них имели над ними авантаж..."¹. Але, будучи щільно обложені Жолкевським, котрий постає перед читачем як "искусной храбрости муж"², повстанці вимушені були відступити. Зайшовши "в так опасные места, что оттуда им живым отнюдь выйдти не можно было, чего для в избежание большаго кровопролитія, вынуждены были они на пароль Гетьману Золкiewскому выдать шефа своего Наливайка..."³. Однак Симоновський нічого не говорить про трагедію, що сталася після цього, хоч інформація про неї міститься в "Хроніці Польщі" Бельських. Розлючені довгою облогою і втратами, поляки накинулись на беззбройних козаків і вирізали всіх, включаючи і жінок, і дітей, що були в таборі. Лише 1500 кіннотників під командою Кремпського прорвалися з оточення й дісталися на Запоріжжя. На закінчення оповідання автор говорить, що Наливайка стратили таким же способом, як і Підкову, тобто відтяли йому голову. Відповідно до польської концепції Симоновський в тексті розділу називає Наливайка не тільки гетьманом (1 раз), а й шефом (2 рази) (як відомо, поляки не визнавали за восначальниками козацького війська гетьман-

¹ Симоновский П. Указ. соч. — С. 10.

² Там же.

³ Там же.

ського титулу аж до Богдана Хмельницького й називали їх просто "старшими"). Така номінація суперечить і заголовку розділу, в якому вжито слово "гетьман" стосовно Наливайка. Даний розділ "Короткого опису про козацький малоросійський народ" пересипано військовою термінологією, що набула поширення в Російській імперії у XVIII ст. ("аттаки", "ордер-баталія", "ретирада") та словами іншомовного походження ("авантаж", "антецессор", "шеф"). Отже, йдучи за іноземними джерелами, які, в свою чергу, базувались на хроніці Бельських, Симоновський виклав хід подій повніше і ближче до дійсності, ніж інші українські письменники. Проте йому не вдалося подолати рефлексій польської історичної концепції у висвітленні ряду історичних фактів і явищ.

Працюючи над X розділом "Літописної оповіді про Малу Росію", Олександр Рігельман мав під руками літописи Граб'янки, Рубана, "Короткий опис Малоросії" та працю Симоновського. Їхні тематичні особливості та ідейний зміст відбилися на описі Рігельманом подій 1596, 1597 рр. Основною причиною, що спонукала українців до повстання, Рігельман уважає Берестейську церковну унію. Велике невдоволення серед козаків викликала також королівська заборона сухопутних і морських походів проти Османської імперії, яку січовики "за пременение их вольности себе сочли"¹. Літописний фрагмент, у якому розповідається про початок розгортання визвольного руху, містить яскраві елементи художності, зокрема виразний гіперболізм, що передає розмах і силу народного гніву: "...Козаки, вооружались... напали на Польшу и Литву с неописанною яростию: рубили все, что им не встречалось, и все грабили и жгли... Они разорили у них знатные города, в том числе

¹ Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. — К., 1994. — С. 66.

Слуцк и Могилев"¹. Як відомо, повстання не сягнуло польських етнічних земель. Слідом за Граб'янкою Рігельман говорить про захоплення повстанцями Слуцька й Могилева, конкретизуючи цими деталями своє оповідання (вищезазначених важливих подробиць немає в "Короткому описі про козацький малоросійський народ" П.Симоновського). Автор "Літописної оповіді про Малу Росію" натомість випускає твердження Симоновського про неодноразові вимоги поляків припинити бунт і розійтися, що у вигідному світлі зображували уряд Речі Посполитої. Повідомлення про Білоцерківську битву Рігельман запозичив у Симоновського, проте суттєво змінив фактичний перебіг подій. За Рігельманом битва закінчилася повною перемогою козаків, які "не разделялись друг от друга, почти все единодушно, пристигши их (поляків — І.Д.) под Белою Церквою, побили войско так, что принуждены они обратиться в бег"². Оскільки про даний факт не говориться в жодному джерелі (за винятком "Історії русів", що з'явилася трохи згодом), то можна зробити припущення, що в цьому випадку художник-патріот переміг у Рігельмані дослідника-історика. Лише завдяки військовому таланту Жолкевського, котрий у Рігельмана (подібно до Симоновського) зображений як "храбрый и искусный воин", полякам врешті-решт вдалося досягнути перемоги. Кінець повстання у Рігельмана описано на підставі тексту "Короткого опису про козацький малоросійський народ". Говорячи про страту Наливайка, історик не зміг віддати перевагу якомусь одному з різних повідомлень, тому подав інформацію як Граб'янки, так і Симоновського. Отже, виклад подій 1596, 1597 рр. у "Літописній оповіді про Малу Росію" стоїть на межі літературного оповідання та історичної праці. Користуючись компілятивним методом,

¹ Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. — К., 1994. — С. 66.

² Там само.

Рігельман у міру своїх здібностей намагався застосувати прийоми тогочасної історичної науки для відтворення подій минулого. Тому він дає інтерпретацію історичних поглядів попередників, вносить доповнення і корективи. Дотримуючись традиційних засад просвітницького вчення, він залишається водночас і вченим-істориком, і художником слова.

Звернення до повстання Наливайка в "Історії русів" знаменувало собою новий етап в еволюції цієї теми. За своєю художньою структурою "Історія русів" "розпадається на ряд випуклих і яскравих картин і характеристик, то світлих, то важких"¹, котрі ілюструють національно-визвольну боротьбу українського народу за свою державність. Завдяки умілому добору фактів, чітко вираженій авторській концепції та яскравим образам, оповідання про події 1596, 1597 рр. органічно вписується до цього ряду і служить його окрасою.

Ідейні завдання, що стояли перед невідомим письменником призвели до появи в історичних оповіданнях хроніки свідомого вимислу, котрий мав не лише публіцистичне, а й велике художнє значення. Автор постійно використовував створені власною фантазією художні деталі, що виступали засобом розгортання сюжету й характеристики героїв, а також робили розповідь правдоподібною і переконливою для читачів.

Звернімося до тексту. Після жорстокої страти Косинського поляками козаки зібрались у Чигирині (у головному їхньому місті Черкасах тоді стояв польський гарнізон), щоб обрати нового гетьмана. Автор підкреслює легітимність виборів, котрі здійснювалися на підставі юридичних документів, затверджених польськими королями.

¹ Грушевский А.С. К характеристике взглядов "Истории Руссов" // Известия отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. — Санкт-Петербург, 1908. — Т. XII. — Кн. I. — С. 421.

Гетьманом обрали генерального осавула Павла Наливайка. Отже, майстер слова вводить дві важливі деталі. Він дає ім'я гетьману (який до цього в козацькому літописанні називався лише на прізвище) і зазначає, що той був людиною не випадковою, а займав високу посаду серед генеральної старшини. Далі письменник говорить про відрядження до короля полковника Лободи з проханням затвердити вибір. Майстер слова наводить текст прохання, що має апокрифічний характер і є засобом вираження авторських ідей. Історик наголошує на абсолютній рівності українців з поляками, об'єднаних в одній державі особою монарха. Прохання мало нагадати Сигізмунду III, що "Народ Рускій, був в соединеніи, перее с Княжеством Литовским, потом и с Королевством Польским, не был никогда от них завоеванным и им раболопным, но, яко союзный и единоплеменный... добровольно соединился на одинаких и равных с ними правах и преимуществах, договорами и пактами торжественно утвержденных"¹. Другою важливою тезою, котра, як і попередня, неодноразово зустрічається в тій чи іншій формі на сторінках хроніки, є думка, що "сей народ в нуждах и пособиях общих соединенной націи ознаменовал себя всемерною помощію и единомыслием союзным и братерским"². Далі, вдаючись до епічної гіперболізації та деякого риторизму, письменник загальними рисами змальовує військові заслуги українців: "Винство Руское прославило Польшу и удивило вселенную мужественными подвигами своими во бранех и в обороне и разширеніи Державы Польской. И кто устоял из соседствующих держав противу ратников Руских и их ополченія? Загляни, найяснейшій Королю, в хроники отечественныя, и оне досведчут тое; вопроси старцев своих, и рекут тебе, колико потоков пролито крови ратников Руских за славу и целость общей націи Польской, и коликія ты-

¹ Історія Русов или Малой Россіи. — К., 1991. — С.35 — 36.

² Там же. — С. 36.

сячи и тмы воинов Руских пали остріем меча на ратных полях за интересы ея"¹. Піднесеному, урочистому тону уривка сприяє використання старослов'янців і давньоруської лексики: "воинство", "брани", "ратники", "вопрошати", "ректи", "колико", "тмы". Висловлене твердження не є вимислом, а має під собою реальне історичне підґрунтя. Згадаємо хоча б Грюнвальдську битву, участь козаків у походах Баторія, оборону від татарських нападів тощо. Для переконання в цьому автор пропонує королю (насправді опонентам серед читачів) звернутися до історичних джерел і свідчень очевидців. У документі звинувачуються підучені католицьким духовенством, "завше мешающимся в дела мірскія, до их не надлежныя"², польські аристократи, котрі намагалися позбавити українців стародавніх прав і вольностей. Письменник вживає ряд художніх означень, щоб показати ставлення суспільства до смерті гетьмана Косинського "истраченнаго самым неправедным, постыдным и варварским образом"³ і називає навернення до унії "нахальным". З метою переконливіше висловити прагнення українців захистити свої національні інтереси, дати виразнішу оцінку зображуваному, автор уводить до речення метафору фольклорного походження (поляки загрожують "правам нашим, потом и кровію стяжанным")⁴. Але, неохитно вірячи у справедливість, козаки просять короля затвердити новообраного гетьмана й обіцяють і в майбутньому "проливать кровь нашу за честь и славу Вашего Величества и всей нації"⁵. Король прийняв Лободу, пообіцяв на першому ж сеймі врегулювати всі непорозуміння, а до того часу наказав козакам уникати сутичок з поляками.

¹ Історія Русов или Малой Россіи. — К., 1991. — С.36.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

Наливайко видав універсал про затвердження його на гетьманстві королем і наказував не чинити ворожих дій проти польської адміністрації й війська. Отже, і цей епізод підкреслює терплячість українців та їх повагу до закону і влади. Однак, "скоро за сим приходили к Гетману известія из городов и поветов, что посланные от него чиновники и товариство поруганы, прогнаны, а многие и побиты Поляками, и что войска Польскія собираются к Черкасам и Белой Церкви в полном вооруженіи"¹. Тому Наливайко був змушений готуватися до відсічі. Наступна частина оповідання присвячена змалюванню збройного конфлікту й будується на перипетіях бойових дій. Зображення розгорнутої картини битви під Чигирином свідчить про неабиякий талант автора. Побачивши вороже військо, козаки виставили три білі хоругви "с подписью или девизом "Мір Христіанству, а на начинщика Бог и Его крест"². Поляки напроти хоругов повісили на шибениці "трех Малоросійских чиновников, Богуна, Войновича и Сутигу, от Гетмана в город посланных ... с надписью: "Кара бунтовцам!"³. Уведення такого контрастного паралелізму за авторським задумом повинно було виразніше підкреслити миролюбність козаків та агресивність і жорстокість поляків. Шляхом докладного зображення перебігу бою письменнику вдалося створити динамічну та драматичну батальну сцену. Можна погодитися з думкою В.Кравченка, що майстер слова "при описанні численних битв наслідував, очевидно, античних авторів. Недарма вирішальним моментом найважливіших з них є удар козацької піхоти, озброєної списами і вишикуваної у

¹ Історія Русов или Малой Россіи. — К., 1991. — С. 37.

² Там же.

³ Там же.

фалангу"¹. Навальна атака із засідки козацької фаланги й вирішила результат битви під Чигирином. Сцена завершального етапу бою позначена деякими рисами натуралізму: "Козаки, имея в виду бесчестно умерщвленных и висящих своих собратій, так ожесточились и остервенились против Поляков, что и слышать не хотели о згоде или пардоне. Раненых и падавших на землю, в другой раз добивали, бросавшихся в реку и утопавших вытягивали арканами и резали"². Однак автор виправдовує такі вчинки розпалених бажанням помсти козаків, говорячи, що вони були, у свою чергу, викликані попередньою жорстокістю жовнірів. Чисельність загиблих поляків і час тривалості бою повинні були переконати читачів у правдивості зображених подій. Після перемоги повстанці почали очищати Україну від уніатів і католиків. На відміну від своїх попередників, котрі відповідно до історичної дійсності зафіксували факт захоплення козаками білоруського міста Могилева, невідомий укладач говорить про штурми Могилева на Дністрі. Інформація ж про взяття Слуцька є історично правдивою. Рядки, у яких описано ці події, містять дві гіперболи: "Оба те города созжены и разорены были до основанія, а Поляки выбиты до последняго"³. Нарешті козакам вдалося оточити польське військо, очолюване коронним і литовським гетьманами. Жовнірів від неминучої поразки врятувало прохання самого короля, котрий "писал ко всем трем Гетманам, чтобы брань и вражду тотчас они прекратили...а он, Король, со всеми чинами и Сеймом, даровав войску и народу Рускому полную амнистию, забывая вечно все прошедшее, подтвердили уже пакты их и привилегіи на вечныя

¹ Кравченко В.В. Поема вольного народу. — Харків, 1996. — С. 54–55.

² Історія Русов... — К., 1991. — С.37.

³ Там же. — С. 38.

времена"¹. Як бачимо, прагнучи якнайповніше висвітлити власні погляди, автор кардинальним чином переробляє історичні факти, на що не наважувались його попередники.

Після одержаної перемоги гетьман розпустив військо і зайнявся впорядкуванням адміністрації та церковних справ. У 1597 р. "настало время посылать в Варшаву Депутатов на Сейм валный или главный"². Від гетьманського уряду до столиці виїхали полковник Лобода, полковий суддя Федір Мазепа і київський сотник Яків Кизим. Щоб особисто виразити свою повагу до королівського маєстату з ними вирушає й Наливайко. Пояснення причини поїздки гетьмана до Варшави є вираженням свідомого художнього задуму. Протягом розвитку дії читачу залишається невідомо, що чекає на героїв попереду. Тому повідомлення про раптовий арешт гетьмана і старшини повинне було справити на читача глибоке враження. Відсутність будь-яких обвинувачень та судового процесу, на думку автора, подає середньовічну Польщу в негативному світлі порівняно з цивілізованими європейськими державами. Уміло згруповані факти у сцені страти будили увагу читачів, надовго залишаючись у їхній пам'яті. При цьому автор уживає такі деталі, що повинні були створювати в читацькій свідомості не тільки зорові образи, а й слухові враження: "...Объявив им вину гонителей на веру Христову, посадили живых в меднаго быка, и жгли быка того малым огнем несколько часов, пока вопль и стон страдальцев был слышен, а наконец тела замученных в том быку сожжены в пепел"³. Абсурдність висунутого звинувачення очевидна, адже протягом усього оповідання Наливайко виступає послідовним борцем за свободу православної церкви і тому закінчує своє життя як мученик за релігійні переконання. Таке трактування постаті Наливайка набли-

¹ Історія Русов... – К., 1991. – С. 38.

² Там же – С. 39.

³ Там же.

жає його до образів життійної літератури, котра була сповнена картинами переслідування героїв-християн. Жорстокий спосіб страти, на думку автора, був видуманий католицьким духовенством з метою залякати український народ і змусити його швидше перейти на унію і католицизм. Автор дає пряму оцінку страті Наливайка, трактуючи її як "жестокое и безчеловечное варварство", "безстыдное действо", "неслыханное варварство". Як учений-історик він водночас називає і причини, що призвели до такого стану речей. На його думку, ними було ослаблення королівської влади, сваволя магнатів і засилля католицького духовенства в державному житті. Для підкріплення своїх поглядів наш автор покликається на польських істориків, зокрема на Вагнера.

Отже, головною ідеєю високохудожнього оповідання про гетьманство Наливайка є доведення природного, історичного та юридичного права українського народу на незалежну національну державу.

Повстання 1596 року давало українській історичній прозі XVII – XVIII ст. героя-патріота, в образі якого майстри слова могли естетично втілити свої ідеали.

У таких історико-літературних творах, як "Короткий опис Малоросії", Київський літопис, Чернігівський літопис, "Літописец, или описаніе краткое знатнійших дійств и случаев, что в котором году діялося в Украине", "Короткий літопис Малої Росії" В.Рубана, Львівський літопис, Острозький літописець, "Хроніка" Ф.Софоновича дана тема втілена у формі порічних записів. Стислі й невеликі за обсягом порічні записи дають тільки найзагальнішу схему розвитку подій. Вони містять лише окремі елементи сюжету, небагато художніх деталей, зрідка в їх тексті трапляються тропи. Обробка літописцями інформації першоджерел здійснювалась, як правило, на стилістичному рівні. Другу групу пам'яток складають літопис Граб'янки, "Зібрання історичне" С.Лукомського, "Короткий опис про козацький малоросійський народ" П.Симоновського та "Літописна оповідь

про Малу Росію" О.Рігельмана. Авторі названих творів змальовують повстання Наливайка у вигляді художньої розповіді. Цей компонент тексту історико-літературних творів відрізняється від щорічного запису не тільки більшим обсягом, а насамперед способом відображення дійсності. У розповідях повстання Наливайка передається в образній формі. Вони мають сюжет і художні деталі, деякою мірою можна говорити про наявність у них образу, персонажа. Однак засобами образотворення виступають тут лише вчинки й дії героя, а також авторська характеристика. Зображуючи постать Наливайка, письменники ще не використовують портрет, мовну характеристику, характеристику його іншими персонажами, не намагаються відтворити думки й почуття гетьмана. Такий стан речей був обумовлений тодішнім рівнем розвитку української історичної прози та жанровою специфікою творів. Наукові прийоми у висвітленні історичних подій 1596, 1597 рр. спостерігаємо лише у праці Рігельмана, який одночасно виступає істориком і письменником.

Найяскравіше в історико-літературній прозі XVIII ст. постать Наливайка змальована автором "Історії русів". Майстер слова створив сюжетно закінчену оповідь, у якій яскраво висловив свої патріотичні погляди. Чисто ідеологічні завдання змусили автора, на відміну від своїх попередників, максимально посилити роль творчого вимислу, наповнити оповідання виразними художніми деталями.

Хоч і не всі історичні прозові твори XVIII ст. належали до барокового стилю, все ж елементи барокового мистецтва більшою чи меншою мірою позначилися на стильових особливостях розглянутих уривків. Так, впливом барокового письма можна пояснити наявність шести варіантів у написанні прізвища польського полководця Станіслава Жолкевського: Жолковський, Жолковській, Жолтковський, Золкіевський, Жолкевський, Жолкевській.

Завдяки своєму трагізму, драматизму й місцю в національній історії оповідання про повстання 1596 року та легенда про смерть Северина Наливайка справляли особливе враження на представників української інтелігенції ХІХ ст. Про події 1596, 1597 рр. йде мова в романі П.Білецького-Носенка "Зиновий Богдан Хмельницький", поемі П.Куліша "Україна", поемі Є.Гребінки "Богдан". Даній темі спеціально присвячені поезія М.Маркевича "Медный бык", поезії Є.Гребінки "Наливайко" та "Украинский бард"; дума "Битва Чигиринская", історичні пісні "Сожжение Могилева", "Убиение Наливайка", "Подвиги Лободы", що були вміщені до "Запорожской Старини" І.Срезневського; поема "Солониця" П.Куліша та роман П.Голоти "Наливайко". Сцену обрання Наливайка гетьманом надзвичайно майстерно змалював Т.Шевченко у вірші "У неділеньку, у святую", що був створений у стилі народних дум. Про мученицьку смерть героя національно-визвольних змагань, зарахованого поетом до "праведних гетьманів", згадано в "Гайдамаках" та драмі "Никита Гайдай". У думі російського поета К.Рилєєва "Исповедь Наливайка" останній виступає як послідовний борець проти соціального й національного гноблення за демократичну державність.

Корсунська битва в українському літописанні другої половини ХVІІ–ХVІІІ століть

Перші перемоги українського війська під Жовтими Водами і Корсунем мали вирішальне значення для подальшого ходу Національно-визвольної війни. Вони свідчили про те, що з самого початку бойових дій українська сторона заволоділа стратегічною ініціативою. Повне знищення польської армії підняло бойовий дух козаків, сприяло швидкому розгортанню всенародного повстання та звільненню значної частини українських етнічних земель. Одночасно формувався авторитет Хмельницького та його соратників як талановитих полководців.

Майже всі українські літописці другої половини XVII – XVIII століть висловили на сторінках своїх творів глибоке розуміння суспільно-політичного та військового значення Корсунської перемоги і дали їй виразну авторську оцінку. Деяким з них вдалося створити майстерні батальні картини, що впливали на уяву читача динамізмом, драматизмом та образно-виражальними засобами.

На думку М.Грушевського, найбільше легендарного матеріалу та стилізацій припадає на джерела, де йдеться про перший етап Національно-визвольної війни. Вже сучасники з агітаційною та полемічною метою наділяли особу гетьмана і його вчинки різними вигаданими подробицями, які знайшли відгомін навіть у деяких офіційних документах. "... І на сій напівдійсній, напівапокрифічній основі, — продовжує вчений, — повела свою роботу пізніша творчість, додаючи більш або менш сміливі, більш або менш яскраві і тривкі додатки. Памфлет і сатира, панегірик і повний пієтизму апотеоз, народня поезія і псевдонауковий домисел, псевдокласичний риторизм і чисто літературна, романтична творчість доносили і докладали ріжні подробиці до сеї півреальної історії і в результаті заплели дійсну Хмельниччину такою густою сіткою різнобарвних легендарних подробиць, що під нею зблідла і відступила на другий плян далеко менш ефектна, далеко не така романтична дійсна історія"¹.

Автор Львівського літопису, що охоплює події 1498 – 1649 рр., механічно об'єднав звістки про Жовтоводську та Корсунську битви в одне повідомлення. Поскілки в тексті твору зазначено, що розгром польської армії стався

¹ Грушевський М.С. Одна з легенд Хмельниччини. Хмельницький і лінчаївці // Сборник статей в честь Дмитрия Александровича Корсакова. По поводу сорокалетия его ученой и пятидесятилетия учено-литературной деятельности. — Казань, 1913. — С. 510.

під Жовтими Водами, ми не будемо спинятися на художніх особливостях літописних рядків. Варто наголосити на тому, що в даному уривку вживається пряма мова, яка служить засобом образної характеристики Богдана Хмельницького й Миколи Потоцького. Інші українські літописці XVII—XVIII століть, змальовуючи картини Корсунської битви, не використовують при цьому дослівно відтворену мову персонажів.

Коротку звістку про початок Національно-визвольної війни знаходимо у Хмельницькому літописі, автор якого провів прямий зв'язок між соціальними катаклізмами і явищами природи: "Тогда и місяц ся мінил на Великодне, и то не дармо: бо ляхи зараз у великий пост пошли на козаки на Украину, и Богдан Хмельницкій, гетман запорозский, побил их и обоих (гетманов) взял: перше на Жовтой...а потом пуд Корсуном, где и самого уже гетмана Потоцкого и Калиновского, гетмана полного, в неволю татаром поотдавали, мая 16 дня"¹.

Стисле повідомлення про Корсунську битву міститься також у "Кройніці" Феодосія Софоновича, що була написана у 1672—1673 рр. У відповідному фрагменті тексту читаємо: "Гетманове обадва короннії, то послышавши (про поразку С.Потоцького під Жовтими Водами — І.Д.), Чигирин выпаливши, уступили под Корсунь, стали против Стеблева за рекою Росью, тогда ж и Корсунь спалили. Хмельницкій з казаками и з татарами за гетманами вслід пошли, от Стеблева в мили розбили все войско полское, обоих гетманов коронных и иных немало панов татарове в неволю побрали после Вознесения Господня, которїи потом з неволи повыкуповывалися"². На думку Ю.Мицика, Софонович у даному випадку помітно скоротив текст першодже-

¹ Хмельницкая летопись //Летопись Самовидца. — К., 1878. — С. 79.

² Софонович Феодосій. Вказ. праця. — С. 228.

рела — невідомого козацького літопису, що охоплював події 1648 — 1672 рр. і не зберігся до наших днів.¹

Природно, що автор літопису, складеного в Межигірському козацькому монастирі, не міг обминути у своєму творі славної перемоги Богдана Хмельницького. "...Того ж місяця 17 дня, — зазначає літописець, — Потоцького, гетмана полного с Калиновским под Корсунем и весь обоз лядский Хмельницький з ордою збив и всіх ляхов в Орду в неволю погнав, и інших панов и воевод также зоевав"².

Інформацію про Корсунську битву знаходимо й у Чернігівському літописі, перша частина якого, як твердять деякі дослідники, була складена у другій половині 80-х рр. XVII ст. За своєю літературною природою уривок оформлений у вигляді коротенького порічного запису: "А потым пошол Хмелницький в городы, и пришол под Корсунь, а там ляхи з Потоцким, гетманом великим коронным, и с полным гетманом Калиновским, учинили битву с Хмелницким и збил ляхов, мая 24 дня, о святах зеленых, а гетманов обудвух лядских отдал живцем солтанови татарскому Тугай-беови"³.

Першим українським літописцем, який детально відтворив у своєму творі події Корсунської битви, був Роман Ракушка-Романовський. Джерелом інформації для нього послужили свідчення кількох безпосередніх учасників бою. Відповідні літописні рядки характеризуються перш за все історичною достовірністю та документальністю: "Але по

¹ Мицик Ю.А., Кравченко В.М. Передмова // Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх. — С.28 — 29.

² Межигорская летопись // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — К.,1888. — С. 97.

³ Черниговская летопись по новому списку (1587—1725) и Коломацкие челобитные. С предисловием Ал.Лазаревского. — С. 8.

розгромленію войска полского у Княжих Байраков, нікото-
рое с того погрому поутікавши, дали знати, же юж нікого
посилковати, бо войско до остатку знесено, - отвернули гет-
манове Николай Потоцкій, каштелян краковській коронній,
и Каліновській, гетман полній, з войсками назад ку городам,
не идучи на Чигирин, але просто шляхом на проворотя ку
Корсуніві місту ишли, за которими Хмелницкій з ордами
немалими ішол, наступуючи на них. Где гетманове, пере-
правивши ріку Рось у Корсуню и надпустошивши міста,
поминовали Корсунь. Которих зараз настигнувши, Хмел-
ницкій за Корсуном учинил потребу, где гетманове оборон-
ною рукою уступовали, беручися в поля ку Росаві. А
припало оным ити промежку лісами в милі от Корсуня, где
Хмелницкій казав запровадити піхоту козаков корсунских
в тіе ліски, которіе шлях перекопали и там позасідали не ду-
пущаючи переходу табурові лядскому. А Хмелницкій с тилу
и около з войсками и ордами наступивши, оное войско роз-
громил з допущенія бозкого, где гетманов обоіх — великого
коронного и полного в неволю взято и усе войско вигубле-
но, же мало хто з того погрому увойшол. Где орда неощацо-
ванную здобич узяла так в конях, риштунках, яко найбільше
в неволниках знатних панов и панят и посполитого войска,
а козаки знову збогатилися з обозу полского так великих
панов, же срібро малою ценою продавали. Которая то по-
треба, albo война под Корсуном была на том тижню по свя-
той Тройци"¹. Як бачимо, автор прагнув перш за все до
фактичної повноти й послідовного хронологічного викладу
подій. Р.Ракушці-Романовському були добре відомі подро-
биці перебігу бою. Літописець демонструє також безпосе-
реднє знайомство з місцевістю. Шляхом протокольної
фіксації основних етапів бою він зумів відтворити
емпіричний історичний матеріал. Отже в даному уривку
природна послідовність подій збігається з художньою

¹ Літопис Самовидця. — К., 1971. — С.50 — 51.

послідовністю — сюжетом. Щоб підкреслити масштабність катастрофи, якої зазнали поляки, Самовидець вживає слово "погром", а також інформує про здобич козаків і татар.

Уривок про Корсунську битву з "Літопису Самовидця" послужив джерелом Григорію Граб'янці. Динамічно, драматично та детально зображєна батальна сцена в сказанні "О второй войне и побіди Козаков над Ляхами под Корсуном" відповідає основним теоретичним вимогам барокових поетик. Змальовуючи Корсунську битву, літописець прагнув не лише переконати читацьку аудиторію в достовірності описуваних подій і донести до неї свої суспільно-політичні погляди. Завдання автора полягало також у тому, щоб створити високомистецьку, хвилюючу і яскраву картину бою, що мала справити відповідне естетичне враження на читачів, збуджувати їх уяву.

Виразно сюжетне сказаніє не тільки присвячене динамічній за своєю природою події, але й викладається також динамічно — як процес, що розгортається перед читачем. Письменник убачає художність саме у стрімкому розгортанні драматичних подій, у різноманітних перипетіях, що виникають у ході бою.

Сказаніє починається сценою, де єдиний утікач з-під Жовтих Вод — Марко Гдешинський повідомляє своїх воєначальників про загибель загону Стефана Потоцького. Ці літописні рядки сповнені різноманітних образно-виражальних засобів. Тут зустрічається і характерний для всієї барокової літератури образ "смерті-тріумфатора", і метафора ("Козаки з Татари над Поляками...побіду носят"), і метонімія (козацьке військо поляків "мечем побивши" (тобто один з видів холодної зброї вживається в розумінні всього озброєння, яким користувалися козаки та їх союзники). Інформація про загибель гетьманича передається за допомогою яскравої метафори — Стефан Потоцький замість булави дістав у руки могильний заступ. Використовуючи

гіперболу й порівняння, автор виразно передає той стан загальної розгубленості і страху, що охопив польське військо після одержання страшною звістки: "Ужасеся сам Гетман Потоцкій и Полній Калиновскій, такожде и всі полководци и все Лядское воинство и не оста в них сили, яко трава или цвіт от мразу, егда по нощи зимной солнце возсіяет. Не відуще что творити, и, сами тіх же надіющесея честей вскорі, собрашася вколо вси полководци и совітоваху"¹. На раді було вирішено відступати на Корсунь, де швидше можна було одержати допомогу. Далі Граб'янка говорить про напрям відступу поляків і вказує, що вони стали табором за милю від Стеблева. Просторова детермінація (з використанням топонімів і цифрових величин) повинна надати оповіді більшої переконливості і достовірності. Перша атака п'ятнадцятитисячного козацько-татарського війська на укріплений табір була відбита. Свідоме применшення Граб'янкою чисельності сил союзників служить засобом підкреслення їх військової майстерності та героїзму². Подібно до своїх попередників з княжої доби, літописець називає битву "гостиною".

Епізод дезінформації польських полководців спеціально підсланим козаком є кульмінаційним моментом сюжету. Повіривши невідомому герою, котрий, за словами Граб'янки, "хитр сущии премудр имія разум (а подобно яко от Хмельницкого научен)", значно перебільшив кількість козацько-татарського війська, поляки вирішили залишити укріплений табір і відступати. "...И страх паде на них тяжек,

* Як свідчать Ю.А.Мицик та І.С.Стороженко, об'єднані козацько-татарські сили налічували 40 000 чол.

¹ Летопись Григория Грабянки. — С.45.

² Див.: Мицик Ю.А., Стороженко І.С. Засвіт встали козаченьки. — Дніпропетровськ, 1990. — С.26, 69.

яко вси унили и руки им ослабіша и разум отступи от них"¹, — пише Граб'янка. Отже письменник використовує елементи образотворення, даючи характеристику козакові-провіднику й описуючи моральний стан польського війська. Вони свідчать про поступове нагромадження в українській історичній прозі досвіду розкриття внутрішнього світу людини. Белетрист описує будову польського табору із возів та напад на нього козаків і татар. Головною причиною катастрофічної ситуації, в якій опинився відступаючий табір, Граб'янка вважає героїчний подвиг козака-провідника, котрий "нарочно наведе Лядській обоз на долини и вертепи и блато"². Крім того, Хмельницький послав у засідку 6000 козаків, котрі перекопали дорогу і загородили її завалами й засіками. Внаслідок зупинки й замішання в таборі "Татаре з Козаками скочивши мужественно на них обоз розгромиша"³. У розв'язці оповідається про панічну втечу польського війська та остаточний його розгром. Вдаючись до порівняння і метонімії, автор описує завершення битви: "Прочіе же наконец начаша утікати, и собираху их аки снопи Козаки и Татаре, понеже и слуги держачи кони панськіе и за панскими упадуючи головами, сами себе хотячи избавити, на тіе ж коні повсідавши утікали, еднaк и тих мужики по лісах зловили"⁴. Літописець перераховує найвідоміших польських командирів, котрі потрапили в полон. На відміну від "Літопису Самовидця", у якому, відповідно до провіденціалістського світогляду його автора, сказано, що перемога сталася "з допущенія бозкого"⁵, з тексту "Дійствій" впливає, що поляки були розгромлені саме завдяки військовій майстерності козаків, їх героїзмові, здатності до самопо-

¹ Летопись Григория Грабянки. — С. 46.

² Там само.

³ Там само. — С. 47.

⁴ Там само.

⁵ Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 50.

жертви, полководницькому таланту Богдана Хмельницького. Правда Граб'янка зазначає, що після переможного завершення битви "Козаки, побідную піснь Богу воспіша"¹, що відповідало військовій традиції. До літопису вміщено й вірш про Корсунську перемогу.

Розгорнуту монументальну картину Корсунської битви малює в XIII розділі I частини "Сказанія о войні козацкой з поляками" Самійло Величко. При цьому "в ньому змагається історик і митець – історик примушує шукати історичної правди, а митець вимагає вбрати всі факти і звістки у вибагливу мистецьку одежу"². Оповідання про Корсунську битву в літописі Величка характеризується, порівняно з іншими літописами, значним обсягом і детальністю опису. Автор інформує читача про те, що у козаків було 26 гармат (серед них 15 водних нового зразка), які обслуговувались 50-ма пішими і 300-ми кінними воїнами, зазначає, що 11 травня до Хмельницького приєдналися ще 2000 повстанців, що в битві брало участь 26 000 поляків та 15 000 козаків. Він не забуває згадати і про 25 кувфів горілки, які було видано після перемоги рядовим козакам, татарам (?!) і навіть полоненим. Наприкінці оповідання автор перераховує здобич, яка дісталася переможцям. Увесь XIV розділ також містить інформацію про полонених і детальний реєстр козацьких і татарських трофеїв: "При двох гетманах коронних вzięто в полон полковников, ротмистров, капитанов, поручников, хоружих и іних начальников воинских, значних и високородних 127, рядового товариства осм тисяч 520 человека; трембачов 63, и іних служителей не в числі воинском бивших 580, добошов 27, котлов великих и малих пар 31, корогвей самих знаменитих 94, а іншии меншии корогви и котли Татарам досталися; бунчуков 4, булав 5, армат болших и менших 41, з достатком

¹ Летопись Григория Грабянки. – С. 47.

² Шевчук В.О. Самійло Величко та його літопис // Величко Самійло. Літопис. – К., 1991. – Т.1. – С. 7.

пороху и кул; інших зас вещей, яко то: наметов, коней, рондов, сідел, пістолетов, янчарок, фузій, сагайдаков, вишменітих и дорогих; шабель, копій, обухов оправних, зъброй и панциров дорогих з шишаками, місюрками и карвашами, телембасов срібних и мідних позлоцістих, палубов и возов з харчами и напитками простими и дорогими, караванов з креденсами достатними, столовими, срібними и позлоцістими; на остаток талярв битих, червоних золотих и дробной монети, особливе спеціалов всяких, златих и сребних, з драгим каменієм и без каменія бивших; также канакв и перстенков многоцінних, при сукнях, сукнах и материях дорогих нешитих, значная част в руки Хмельницького досталася"¹. Такий протоколізм у описах повинен був переконати читача в достовірності зображуваного, а також підкреслити масштабність перемоги (перебільшення чисельності армії М.Потоцького і применшення кількості козацько-татарських сил, так само як і у Граб'янки, служило засобом підкреслення хоробрості українців та полководницького таланту Б.Хмельницького). Величко також дає точні повідомлення про часові координати подій. Отже, вдало підібрані численні історичні факти й художні деталі допомагають літописцю не тільки унаочнити історичну дійсність, а й сприяють яскравому вираженню авторських ідей.

У зав'язці Величко розповідає про те, як козаки готувались до битви й вирушили в похід. Далі автор переносить читача у стан ворога. При цьому письменник не просто дає інформацію про події, а й намагається проникнути у психологію їх учасників. Так, довідавшись про критичне становище синового війська, М.Потоцький був "великим наповнен

¹ Величко Самійло. Сказаніє о войні козацкой з Поляками. — К., 1926. — Т.1. — С. 40—41.

фрасунком"¹. Щоб урятувати оточених, коронний гетьман вирішив негайно виступити їм на допомогу. Але після звістки про розгром під Жовтими Водами польські гетьмани відступили назад до Корсуня, "начавши думати и промишляти о своєї голові и всего войска коронного цілости"². Письменник зазначає, що частина польських офіцерів почала звинувачувати своїх полководців у некомпетентності, внаслідок чого значно погіршився моральний стан війська. Потоцький і Калиновський "погружалися непрестанно в жалю сердечном, и поношении сромотном за несправност, от всего войска своего, однак еще як колвек трезвили"³, але, довідавшись про перехід трьохтисячного загону драгунів (українців за національністю – І.Д.) на бік Хмельницького, впали у розпач: "Обят їх страх, и всеконечное цілости своєю отчаяніє, недоуміваху бо весма, что творити, як з войском поступити, як, и на яком містцу до бою оноє устроити"⁴.

На початку опису битви Величко використовує елементи пейзажу, що надзвичайно рідко зустрічається у творах літописного жанру. З кривавою битвою, що незабаром спалахне, контрастує велична картина погожого травневого ранку: "Скоро ясно світлеє сонце з оцяєну на світ свої лучи появило, и мрак нощний в нощніє прогнало страни"⁵. У даному випадку пейзаж динамічний, що виступає складовим елементом сюжету, але разом із цим і абстрактний, не прив'язаний до певної місцевості. Знята атакуючою козацькою й татарською кіннотою хмара куряви деморалізуюче вплинула на поляків, яким "особливою тогда мглою

¹ Величко Самійло. Сказаніє о войні козацкой з Поляками. — К., 1926. — Т. 1. — С. 37.

² Там само. — С. 38.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

страх...засунул бил очи"¹, бо ворогам здалося, що на них наступає стотисячне військо. Не змігши утриматись, поляки з великими втратами відступили до табору. У наступних реченнях, що розповідають про подальший хід битви — наростання подій, їх градація і, відповідно до цього, посилення динамізму оповіді. Широко використовуючи дієслівну лексику, Величко показує, як козаки й татари почали ворогам "веремія крутити" (як і Граб'янка та давньоруські літописці, він для влучної назви події вживає фразеологічний зворот). Для прикладу наведемо сцену катастрофи відступаючого польського табору, що є кульмінаційним моментом сюжету й характеризується великою пластичністю та динамізмом: "Часть обозу полского з помененной твани и грузкости вибейкавшись, дерется квалтом на прикрую гору, и отнюд на ней взийти не может; другая част в болоті оном загрузла, и прочиим задним пут затарасовала; третья част з гори спускаючис (якоже ріх) поламавши вози и каравани и сплетшися з собою купами, к погибели наклонилась; к тому Козаки на містцах приличних, куда би Полякам можно било уходит, позакопували и лісами позасікали дороги. Гетмани обидва з іними многими знаменитими панами, аки во ізъступленіи ума суще, по обоих сторонах обозових з многими хорогвами конними шатаються, невідуще боліе, что творити"². У розв'язці письменник змальовує остаточний розгром польського війська. Він описує також і святкування перемоги, коли Хмельницький "отдал молебное бл[а]годареніе г[оспо]ду б[о]гу, помогшему ему на апостатов Поляков, при трикратном арматном и мушкетном огня палении; по тим валний учинил банкет"³. Оповідання закінчується описом походу переможного козацького війська для визволення

¹ Величко Самійло. Сказаніе о войні козацкой з Поляками. — К., 1926. — Т. 1. — С. 38.

² Там само. — С. 39.

³ Там само. — С. 40.

України, який створено за допомогою майстерного образного порівняння: "Увидівши з сторони, albo з гори якої оноє, можно било сказать, же то сут ниви, красноцвітущим голендерским, albo влоским маком засіянии и проквітнувшии; якоє красное того нарядного и ізбогатившагося войска зърніє, не глаголю многих, но всіх ціле українских малоросийских мешканцов, козаков и посполитих, на брань пришлоу против Поляков загроило и воспламенило"¹.

Зображення битви під Корсунем міститься в "Короткому описі Малоросії", що був створений наприкінці 30-х рр. XVIII ст. на основі літопису Граб'янки. Невідомий автор скоротив текст першоджерела й виклав у ньому лише загальну схему перебігу бою. Він не був іще настільки творчо самостійним, щоб змогти так майстерно опрацювати матеріал, як Граб'янка чи Величко. Обробка тексту оповідання визначається перш за все спрощенням стилю, наданням наукоподібної форми викладу. Творчі привнесення незначні. Вони стосуються цифрових даних (у Граб'янки козаків і татар було не більше 15 000, у "Короткому описі Малоросії" козаків 8000, а татар 6000); просторових координат (у Граб'янки польський табір стояв за милю від Стеблева, а в "Короткому описі" за милю від Корсуня). Літописець вносить і доповнення до тексту першоджерела. Так, він зазначає, що для психологічного тиску на ворога частина козаків перодягнулась татарами і з криками "Алла, алла!" кинулась у битву. Цікаве повідомлення, якого немає в "Дійствіях", стосується долі полоненого М.Потоцького, котрого "до отдачи же орді...первіє на гарматі тиждень держал Хмельницькій"². Цим самим письменник дає зрозуміти читачеві, що Хмельницький вирішив провчити пихатого аристократа за погорду та зневажливе ставлення до козаків.

¹ Величко Самійло. Сказаніє о войні козацкой з Поляками. — К., 1926. — Т. 1. — С. 41.

² Краткое описание Малороссии... — С. 221.

Автор створеного в 1742 р. на підставі попереднього джерела "Літописца, или описанія краткого знатнійших дійств и случаев" викладає про події 1648 року чисто інформативно. Його запис про Корсунську битву має фрагментарний характер і стоїть на межі літературного й ділового письменства: "Он же Хмельницкій под Корсуном самого Потоцкого и Калиновского, гетманов полских, войски их побивши, отдал живых Татарам"¹.

Таким же граничним лаконізмом і сухою протокольністю характеризується строго документальне повідомлення про Корсунську битву в "Короткому літописі Малої Росії" В.Рубана, що також був написаний на основі "Короткого опису Малоросії": "Того ж году Гетманы Полские коронный Потоцкий и Полный Калиновский сошлись меж городов Стеблева и Корсуня, где Хмельницкій сразясь все войско Великопольское на голову побил, обоих Гетманов в полон взял, и обозы их все в корысть себе получил. Сія битва с Поляками Козацкая была 10"².

Подальша літературна історія сюжету пов'язана з відтворенням подій у "Короткому описі про козацький малоросійський народ" П.Симоновського. При знайомстві з уміщеною до цього твору картиною Корсунської битви одразу ж впадає в очі відмінність у її ідеологічному висвітленні порівняно з оцінками інших козацьких літописців. Головною причиною цього є те, що даний уривок був складений на підставі відповідних рядків "Історії війни козаків проти Польщі" П'єра Шевальє. У загалом вираженому, об'єктивному на перший погляд тоні розповіді П.Симоновського раз у раз помічаємо вплив тенденційних думок французького історика, симпатії якого на боці Польщі. Так, тільки в "Короткому описі про козацький малоросійський

¹ Краткое літоизобразительное знаменитых и памяти достойных дійств и случаев описаніе... — С. 60.

² Рубан В.Г. Указ. соч. — С. 18.

народ" зустрічаємо той факт, що співвідношення сил перед битвою було явно не на користь поляків (останні мали лише 5000 воїнів, тоді як козаків налічувалось 7000, а татар 40 000 чоловік). Реєстровців, що перейшли під Жовтими Водами на бік Хмельницького, Симоновський, слідом за Шевальє, називає "изменниками", а їх вчинок таврує як "предательство", цим самим некритично повторюючи погляди прихильника поляків. На відміну від інших українських письменників, котрі малюють сцени розгубленості, що охопила польських воєначальників після звістки про поразку під Жовтими Водами, М.Потоцький і М.Калиновський у "Короткому описі про козацький малоросійський народ" діють досить розважливо й холоднокровно. Йдучи за своїм попередником, П.Симоновський вважає, що основними причинами поразки польського війська була велика чисельна перевага козаків і татар та складний рельєф місцевості, що сильно утруднив відступ польського обозу. Письменник, на відміну від інших українських майстрів слова, не згадує про те, що козаки заздалегідь перекопали дорогу, влаштували на ній завали і зробили засідку на шляху можливого відступу польського війська. На думку П.Симоновського, пришвидшило поразку поляків і те, що "180" (мабуть описка, бо у Шевальє зазначено 1800) человек Козаков, кои было остались при той армии, оставя оную на том месте, последовали за своим товариством"¹. Однак, письменник не завжди сліпо йде за текстом свого першоджерела. Іноді, відповідно до своїх поглядів, він вносить деякі зміни. Так, у Шевальє читаємо, що: "Під тортурами, що їх неодмінно треба було застосувати, щоб дізнатися правди про те, що діється в їхньому війську, вони (полонені татари — І.Д.) виказали, що татар було сорок тисяч, а козаків сім тисяч"². Натомість П.Симоновський пише: "Несколько Татар попались Полякам в

¹ Симоновский П. Указ. соч. — С. 23.

² Шевальє П'єр. Вказ. праця. — С. 73.

плен, кои в нестерпимой пытке сознали, что имеется их сорок тысячей, а Козаков семь тысячей"¹. Ці текстуальні поправки, стираючи мотивацію вчинків поляків вимогами воєнної необхідності, підкреслюють водночас їх жорстокість у поводженні з полоненими.

Компілятивний характер більшості історико-літературних творів XVIII ст. особливо виразно простежується на сторінках "Літописної оповіді про Малу Росію", котрі присвячені Корсунській битві. У творі Олександра Рігельмана ми двічі зустрічаємось з описом цих подій. Перший раз у підрозділі 14-го розділу 2-ої книги, що має назву "Повествование французского писателя Шевалиера", і вдруге у двох підрозділах 15-го розділу 3-ої книги, які називаються "Гетманы польские шли на Хмельницкого с главным войском своим, но чрез извещение о победе его назад отступили" та "Хмельницкий пошел в погоню за поляками и их, пристигши, разбил и пополнил с великою добычью". Наявність двох уривків про одну й ту ж подію в праці О.Рігельмана не є випадкова. Вона обумовлюється рівнем розвитку тогочасної науки й завданнями, які стояли перед автором. Щоб відтворити достовірну картину розвитку подій та дати їм свою оцінку, Рігельман наводить свідчення як французького історика, так і українських літописців. Використані джерела відрізняються фактичним матеріалом і авторськими поглядами. Як доводить А.Єршов, Рігельман не користувався безпосередньо твором французького історика, а працював з тими матеріалами, що були перекладені та стилістично оброблені П.Симоновським у "Короткому описі про козаць-

¹ Симоновский П. Указ. соч. — С. 23.

кий малоросійський народ"¹. Причому сторінки рукопису Симоновського під пером Рігельмана також зазнали стилістичного редагування. Письменник вилучає окремі слова, робить вставки. Для визначення того ж самого, що й у першоджерелі, поняття він вживає інший синонім, міняє місцями слова в реченні, розбиває складні синтаксичні конструкції на кілька речень. Наприклад:

<p>"Короткий опис про козацький малоросійський народ" Хмельницький, употребляя с рассуждением оного авантюжа и славы, которую он одержал при первом сражении, маршировал против остальной Польской армии, состоящей еще от пяти тысяч человек, которых вожди все ожидали ведомостей о походе первых Поляков, кои отправлены были к Днепру; ибо когда получили подлинное известие о предательстве их и измене Козачей и о соединении Татар с теми изменниками, положили на мере ретироваться назад для сохранения остальных Королевства войск, видя себя в</p>	<p>"Літописна оповідь про Малу Росію" Хмельницький, употребляя с рассуждением оного авантюжу и в победе славы, которую одержал благополучно при первом сражении, пошел прямо против остальной польской армии, состоящей еще от пяти тысяч человек, которых вожди все ожидали ведомостей о походе и состоянии первого корпуса, отправленного к Днепру, который предался на сторону Хмельницкого. Когда они известились о том, так, как и о соединении с теми изменниками татар; положили намерение ретироваться назад, чтоб предо-</p>
---	---

¹ Див.: Єршов А. Сторінка з українського джерелознавства // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. — С. 841 — 843.

<p>несостоянии сразиться с неприятелями, однако скорость Татарских лошадей не допустила их далече отойти...(С.23).</p>	<p>хранить в целости прочие королевские войска, ибо они почувствовали себя быть не в состоянии устоять противу неприятелей, чего для и начали было уже отступать назад, однако скорость татарских лошадей не допустила их отойти далече¹.</p>
--	--

Другий уривок про Корсунську битву складений в основному на підставі "Літопису Самовидця". Однак Рігельман доповнює текст першоджерела інформацією з літопису Граб'янки. Так, він зазначає, що гетьмани довідались про поразку під Жовтими Водами "чрез Марку Кидешинского"²; говорить, що поляки стали табором "от Стеблева в миле"³ (у Самовидця "в милі от Корсуня"⁴). З "Дійствій презільной брани" почерпнув письменник і прізвища вельможних шляхтичів, що потрапили до полону (однак, на відміну від Граб'янки, у якого записано 10 прізвищ, у "Літописній оповіді про Малу Росію" зустрічаємо 16). З літопису Граб'янки Рігельман переписав і вірш про Корсунську перемогу. Як зазначає Я.Дзира, "Заслугою Рігельмана як історика є те, що він (йдучи, очевидно, за текстом Граб'янки) дає якнайповніший перелік імен, прізвищ, географічних назв, які відсутні у виданні

¹ Рігельман О.І. Указ. соч. — С. 91 — 92.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 50.

"Літопису Самовидця" 1876 р."¹ Отже для творчої манери Рігельмана характерні компілятивність та спроби використати деякі прийоми тогочасної історичної науки.

Великою оригінальністю визначається картина Корсунської битви, котра зображена на сторінках "Історії русів". Якщо всі попередники невідомого письменника будували сюжет цього оповідання, відштовхуючись від реальних історичних подій, то в "Історії русів" відповідна батальна сцена була створена виключно творчою уявою та фантазією белетриста. Оповідь про події ведеться у швидкому темпі. Даний уривок характеризується пластичністю та динамізмом. Уміло підбираючи виразні деталі, автор створює перед читачем наочну панораму перебігу бою.

Довідавшись, що Хмельницький розділив частину свого війська на корпуси, які відправив для визволення різних регіонів України, поляки вирішили несподівано напасти на основні сили козаків і розгромити їх. Однак, заздалегідь повідомлений про ворожі плани, Хмельницький наказав Кривоносу непомітно супроводжувати зі своїм корпусом польське військо і, коли воно вступить у бій з козаками, атакувати його з тилу. Відступивши до Корсуня, "оставив Хмельницькій обоз свой при Корсуне, расположил пехоту с тяжелою артиллерією в садах и пасаках городских"². Сам гетьман з кіннотою виступив назустріч ворогу, вступив з ним у бій і удаваним відступом навів на засідку. Нищівний вогонь козацьких гармат і мушкетів та раптова контратака піхоти викликали паніку в польському війську. Утікаючим ворогам заступив шлях

¹ Дзира Я.І. Джерельна основа праці О.Рігельмана з історії України // Історіографічні дослідження в Українській РСР. — К., 1969. — С. 170.

² Історія Русов... — К., 1991. — С.75.

корпус Кривоноса. Врятуватися від загибелі вдалося небагатьом полякам, у тому числі й гетьману Калиновському, котрий "когда догонял его Козак и уже трогал копьем ему в спину, то он, бросив на землю кошелек с деньгами и часы золотые, тем отделался"¹. Намагаючись переконати читачів у достовірності змальованих подій, автор пише, що битва відбулась у п'ятницю 27 червня і що поляків загинуло понад 11 000 чоловік.

Отже, починаючи з кінця XVII і протягом усього XVIII ст. події Корсунської битви викликали великий інтерес серед українських літописців, що були одночасно істориками й художниками слова. Відповідно до наявних джерел і власного таланту, вони змальовували на сторінках своїх творів батальні сцени, що характеризувалися більшою чи меншою мірою художності. У формі порічних літописних записів, не вдаючись до подробиць, інформували читача про Корсунську битву Феодосій Софонович, автори Хмільницького літопису, Чернігівського літопису, "Літописца, или описанія краткого знатнійших дійств и случаев" та "Короткого літопису Малої Росії". Ширші за обсягом оповідання, у яких викладається безпосередній перебіг бою, зустрічаємо в "Літописі Самовидця", "Короткому описі Малоросії" та "Короткому описі про козацький малоросійський народ" П.Симоновського. Художність у даному випадку досягається завдяки захоплюючому змісту зображуваних подій, вагомості історичних осіб, що беруть у них участь, конкретним утіленням ідейних поглядів авторів. Найбільших творчих успіхів у художньо-естетичному змалюванні історичних подій та їх оцінці вдалося досягти Григорію Граб'янці, Самійлові Величку та авторові "Історії русів". Батальні сцени, що

¹ Історія Русов... — К., 1991. — С.75.

вміщені до їх творів, мають завершений сюжет, містять елементи образотворення та різноманітні тропи (у відповідному уривку "Історії русів" тропи не вживаються; автор досягає тут художності іншими засобами). Роман Ракушка-Романовський і, можливо, автори Межигірського та Чернігівського літописів спиралися на свідчення безпосередніх учасників подій. Усне повідомлення про поразку поляків отримав також автор Хмільницького літопису. Інші письменники використовували для відтворення ходу битви письмові джерела. На відміну від своїх попередників, які намагалися дотримуватись історичної правди, творець "Історії русів" досягає вірного зображення епохи не за рахунок переліку дійсних історичних фактів, а глибоким проникненням у сутність подій, оцінкою їх з позиції свідомого українського патріота. Описуючи Корсунську битву, О.Рігельман використовував не лише засоби образного змалювання дійсності, а й методи наукового історичного дослідження доби просвітництва.

Інформація про Корсунську битву, що була вміщена до українських літописів, пізніше була більшою чи меншою мірою використана в історичних працях Д.Бантиша-Каменського, М.Маркевича, М.Костомарова, В.Антоновича, М.Грушевського, І.Крип'якевича, Ю.Мицика, В.Смоля, В.Степанкова та багатьох інших дослідників Хмельниччини. З іншого боку, матеріали літописних джерел, де йшлося про цю подію, були творчо опрацьовані на сторінках ряду історичних романів: М.Старицького "Богдан Хмельницький", О.Соколовського "Іван Богун", П.Панча "Гомоніла Україна", І.Ле "Хмельницький", П.Загребельного "Я, Богдан" тощо.

Михайло Грушевський наголошував на необхідності вивчати фабулістику історико-літературних творів XVI-XVIII століть і радив "більше звернути увагу на

взаємини і впливи сучасної літератури — друкованої і писаної, місцевої і закордонної, на процес наверстовання в ній пояснень, поправок і толковань до коротких хронікарських звісток старших джерел і наростання в цім процесі тематики — фікції, часом навіть несвідоме, спонтанне”¹. Дана частина параграфа і є спробою простежити літературну історію фабули оповідання про Корсунську битву відповідно до настанов М.Грушевського, який писав: “великого інтересу набув сам механізм творення цієї фікції, як певний підготовчий процес літературного відтворення, репродукції. На жаль, дослідів у цьому напрямі досі велось мало, маємо тільки випадкові екскурси в цю сферу і не завжди щасливі”².

¹ Грушевський М.С. З історичної фабулістики кінця XVIII в. // Академику Н.Я.Марру. Юбилейный сборник. — М.—Л., 1935. — С. 608.

² Там само.

Розділ 3.
Козацькі літописи 30–80-х рр.
XVIII ст. як пам'ятки історичної думки

**3.1. Національна свідомість
української інтелігенції.**
**За матеріалами історико-літературних
пам'яток (етнокультурний рівень)**

Окреслення поняття "національна свідомість" завдяки його сутності є досить складним завданням. На сьогодні не існує стандартного, загальноприйнятого визначення цього явища, котре було б побудоване на якихось єдиних критеріях. Більшість дефініцій є досить абстрактними, розмитими. Відповідна стаття в "Малій енциклопедії етнодержавознавства" тлумачить національну свідомість українців як "сукупність уявлень про соціальні вартості, норми, що є визначальними для віднесення особистості до національної спільноти українців"¹. На думку автора дана категорія

¹ Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996. — С.105.

"включає в себе ознаки відмінності українського "ми" від ін. "не ми"¹.

Особливі труднощі чекають дослідника під час встановлення конкретних форм і виявів української національної свідомості XVIII ст. Єдиним ефективним методом розв'язання цього питання може бути лише ретельний текстуальний аналіз джерел, вишукування всіх, навіть найдрібніших, елементів, зафіксованих на сторінках різноманітних пам'яток. Проаналізувавши вказаним способом історико-літературні твори 30–80-х рр. XVIII ст., вважаємо за можливе виділити 3 рівні національної свідомості: етнокультурний, історичний та політико-правовий. Кожен з них у свою чергу складається з ряду елементів.

Почнемо розгляд національної свідомості української світської інтелігенції 30–80-х рр. XVIII ст. саме з етнокультурного рівня, котрий є основним органічним складником досліджуваної категорії.

Незважаючи на невиробленість сталої термінології стосовно назви країни та нації, в тогочасному українському суспільстві існувала чітка самоідентифікація власної етнічної спільноти та території її проживання. У літописних пам'ятках 30–80-х рр. XVIII ст. зустрічаються 3 топоніми — "Русь", "Мала Росія" і "Україна": "от чего в Русси произошел мятеж великій"², "дабы Малая Россія при цілости волностей своих в милости монаршой всегда благонадежно пребывала"³, "Тогда король полскій, уволнившись от німцов и обративши всі войска свои от Балтійскаго моря и з-за Висли к Україні"⁴. Перший з них прикладається здебільшого до всіх етноісторичних українських земель і вживається тоді, коли мова йде в основному про події до першої половини XVII ст.

¹ Мала енциклопедія етнології та етнографії. — К., 1996. — С.105.

² Лукомский С. Указ. соч. — С. 366.

³ Краткое описание Малороссии... — С. 246.

⁴ Там само. — С. 257.

Два останні використовуються авторами, як правило, у повідомленнях, які стосуються козацької держави, ядром території котрої, як відомо, була Наддніпрянщина. Приблизно таку ж картину спостерігаємо і з відповідними етнонімами. Основними назвами українців є "русь", "русини" і "малоросіяни": "Общепародное от Русі и козаков челобитье в обидах послано на сейм в Варшаву, но ничего не получено"¹, "генералов и сенаторов не токмо из римлян, но и из руссинов избирать"², "с жалобою на Воевод и зборщиков, кои разные Малороссіянам приключали обиды"³. У Білоцерківському універсалі, вміщеному до праць П. Симоновського, О. Рігельмана та "Історії русів", зустрічаємо термін "роксолани": "В ... провинціях наших Руских ... братію нашу, Роксолянов, в невольническое подданическое ярмо запрягши"⁴. На сторінках літописів широко використовуються і похідні прикметникові форми, утворені від вищезазначених назв: руський, -а, -е; малоросійський, -а, -е; український, -а, -е. Знову ж таки, етнонім "малоросіяни" вживається частіше при розповіді про події, починаючи з другої половини XVII ст. Наявність найменування "русь" у пам'ятках XVIII ст. свідчить про те, що тогочасні мешканці Подніпров'я, Галичини та Волині усвідомлювали себе прямими нащадками і спадкоємцями Київської Русі й вважали її населення своїми предками.

Виписавши цілий ряд прикладів, Сергій Шелухін доводить, що "В літопису Рігельмана XVIII ст. назви "Україна", "Українці", нарід Український постійні і є звичайними

¹ Краткое літоизобразительное знаменитых и памяти достойных дійств и случаев описаніе... — С.58.

² Краткое описаніе Малороссіи... — С.252.

³ Симоновский П. Указ. соч. — С. 93.

⁴ Там же. — С. 15.

термінами"¹. Варто підкреслити, що на практиці О.Рігельман називає "Україною" Середнє Подніпров'я, а "українцями" його мешканців. Переконливим свідченням цього є, зокрема, такі цитати з "Літописної оповіді про Малу Росію": "Со времени ж установленного в Украине воеводства Киевского ...Сим пребыванием своим и по всегдашнему сообщению с козаками украинцы, а паче к ним ближайшиє, навыкли и научились козацким военным обрядам..."²; "в самом начале 16-го столетия один из украинских жителей и уроженец города Овруча, именем Дашкович, собрал несколько одноземцев своих ... вооружился с ними против татар и нападающих на границы украинские"³; "которые (татары — И.Д.) тогда наиболее страшны были для Украины и Польши"⁴. Наведені приклади є важливими, оскільки, спробувавши пояснити походження топоніма "Україна", Рігельман потрапив під вплив польської історіографії, яка трактувала його у значенні південно-східної країни, прикордоння Речі Посполитої⁵.

У трохи вужчому значенні вживав етнонім "українці" Григорій Покас: "Запорожские козаки сами собою без украинцов Бруховецкого избрали гетманом украинским"⁶. Як бачимо, під цим поняттям тут виступають мешканці всього Лівобережжя, виборче право яких було грубо порушене січовиками.

Автор одного й того ж твору нерідко використовував у ньому всі наведені основні види етнонімів та територіальних назв. Їх вживання обумовлюється не тільки тра-

¹ Шелухін Сергій. Україна. — Дрогобич, 1992. — С. 151.

² Рігельман О.І. Указ. соч. — С. 48.

³ Там же. — С. 49.

⁴ Там же. — С. 62.

⁵ Див.: Там же. — С. 47.

⁶ Цит. за: Горбань М. Нариси з української історіографії. — Х., 1923. — С. 11.

диційними історичними чи географічними чинниками, а й стилістичними. Для того щоб уникнути повторення в межах одного речення, автор нерідко вимушений послуговуватись іншим варіантом: "Тогдаж возвратился Хмелницкій на Украину, пришел до Киева воздать Богу благодарение, где встречали его привітствуя и ублажали от всякого чина и возраста люди и называли его ж освободителем Малой Россіи"¹ або "гетману Великаго Княженья Рускаго украинскому быть первым кievским воеводою"². Але як би там не було, такі формальні зміни в етимології зовсім не означали нерозуміння істориками реальної суті етнічного поняття.

Про це свідчить чітке відрізнення своєї спільноти від інших народів. Так, українські історіографи іменували своїх північних сусідів "Москвою", "великоросіянами" або "росіянами". Перше слово ряду є метонімія, оскільки назва населення країни тут замінюється назвою її столиці. Відповідно для номінації держави московитів використовуються політоніми "Москва", "Велика Росія" або "Росія". Термін "Москва" в історико-літературних пам'ятках XVIII ст. вживався під впливом політичної та культурної традиції попередніх епох. Його етимологія не дає підстав для формальних зв'язків з іменником "Русь". Натомість використання слів "Велика Росія" і особливо "Росія" може розглядатися значною мірою як опосередкований результат інкорпораційної політики Московії у сфері політичної й етнічної термінології. Так, ще 1713 р. Петро I офіційно наказав О. Меншикову повідомити посла в Данії В. Долгорукого: "Во всех курантах печатают Государство наше Московским, а не Россійским, и того ради извольте у себя сіе престеречь, чтоб печатали Россійским, в чем и к прочим ко всем дворам писа-

¹ Краткое описание Малороссии... — С. 223.

² Там само. — С. 252.

но"¹. В тексті доносу старшини на Івана Самойловича зустрічається розмовна на той час форма "москалі". Дуже незадоволений походом у Крим гетьман нібито казав: "Что мне делать с теми чертями, Москали, как они со всеми войски своими напрутся в дом итти ?"²

Незважаючи на існування кількох назв для означення своєї національної окремішності, на сторінках історико-літературних творів відсутня плутанина при практичному вживанні національних найменувань обох народів. Про наявність чіткої диференціації переконливо свідчать нижченаведені приклади:

"По немалом же времени, з Москви в Русь возъвратившись, митрополите Михайлу Рогозе собор собрать ... повелел ..."³

"И тогдаж великороссіяне и малороссіяне, по-за Вислою опустошивши землю полскую..."⁴

"Того ж року ходили війська наші з великоросійськими до кордону проти орди. І наші на зиму розпущені по домівках, а російські в полках слобідських і в Полтавськiм зимували"⁵.

В останньому прикладі усвідомлення своєї етнічної відмінності від московитів було сформульовано у виразній антитезі "ми" – "вони", "свої" – "чужі". Протиставлення такого типу, за Л. Гумільовим, "є основою етнічної самосвідомості"⁶.

Українці не лише прекрасно бачили свою культурну відмінність від московитів, а й добре усвідомлювали власну

¹ Соловьев С. История России. – М., 1867. – Т. 17. – С. 409.

² Симоновский П. Указ. соч. – С. 111.

³ Лукомский С. Указ. соч. – С. 361.

⁴ Краткое описание Малороссии... – С. 243–244.

⁵ Чернігівський літопис. Неопубліковані сторінки // Україна. Наука і культура. – К., 1989. – С. 223.

⁶ Мала енциклопедія етнодержавознавства. – С. 33.

духовну вищість. Гетьмана Самойловича було звинувачено також у тому, що він "великоросійського Православія всякими чинами гнушаясь, не похотел ни за кого отдать нынешней дочери своей"¹. Про вплив української культури на московську в XVII ст. свідчить така цитата: "Тогож року преставися Государь Царь Великій князь Феодор Алексіевич з великим жалем общенародным; сей бо в милости великой імил Малороссію и напівы малороссійскіе по церквам повеліл імить и одежду малороссійскую великороссіянам повеліл-казал носить"².

Значно складнішим є питання ідентифікації українськими літописцями XVIII ст. білоруського етносу. В історичній літературі того періоду, як і попередніх епох, українська й білоруська нації виступають під спільним іменем "Русь". Описуючи події другої половини XIV — першої половини XVII ст., вітчизняні історіографи називали колишні північно-західні землі Київської держави "Литвою", оскільки вони входили до складу Великого князівства Литовського: "Наливайко с козаками ... ходил в Литву; там, по многой войне, города Слуцк и Могилев спалил, ляхов немало побил и с добичею в Украину возвратился"³. Як бачимо, топонім "Литва" вживається автором для позначення не етнографічного регіону, а політичного утворення. З відновленням Богданом Хмельницьким незалежної Української держави відмінності між українцями й білорусами дедалі частіше фіксуються в історико-літературних творах. Так, Самійло Величко називав заселену білорусами територію "Білою Руссю" й при цьому чітко відрізняв її як від українського Полісся, так і від корінних литовських провінцій: "На Полісся, в Литву й на Білу Русь виправив Хмельниць-

¹ Симоновский П. Указ. соч. — С. 115.

² Літописец, или описание краткое знатнейших действий и случаев... — С. 20.

³ Лукомский С. Указ. соч. — С. 370.

кий з козацьким військом двох полковників"¹, "Після такої поразки гетьмана Радивиля Москва відразу ж вимірля кордон своєї держави по згадану річку Березину, приєднавши разом з Білою Руссю до своєї держави чи не половину Литви"². Називаючи українців "козако-руським народом" С. Величко цим самим також підкреслив їх відмінність від споріднених білорусів, які не сформували в себе козацький суспільний стан. Починаючи з 30-х рр. XVIII ст., внаслідок посилення впливу московської імперської ідеології, назва "Біла Русь" перестала вживатись у прямому значенні як історико-географічний термін. Натомість вона зустрічається тільки серед офіційної титулатури правителів Московії. Проте, незважаючи на активне впровадження петербурзькими урядовими колами міфу про "триєдиний російський народ", рівень української свідомості дозволяв ідентифікувати сусідніх білорусів як окрему етнічну спільність. Скажімо, мешканці Смоленщини в очах українців навіть другої половини XVIII ст. аж ніяк не ототожнювались з московитами: "1676 года Его Царское Величество, усмотря явный Дорошенков обман, соизволил повелеть всем войскам, так Великороссийским, как Малороссийским, а притом и Смоленскому Дворянству, итти в поход под Чигрин"³. Такий стан речей прекрасно усвідомлювало й імперське керівництво. "Мала Росія, Ліфляндія і Фінляндія, — писала Катерина II в таємній інструкції генерал-прокуророві сенату князю В'яземському, — суть провінції, які правляться дарованими їм привілеями, порушити ці привілеї відмовою відразу було б дуже незручно, але не можна ж і вважати ці провінції за чужі й поводитися з ними як з чужими землями, це була б явна дурниця. Ці провінції, так само, як і Смоленську, треба легкими способами привести до того, щоб вони

¹ Величко Самійло. Літопис. — К., 1991. — Т. I. — С. 84.

² Там само. — С. 147.

³ Симоновский П. Указ. соч. — С. 102.

обрусіли й перестали дивитись, як вовки в лісі"¹. Білоруське населення Смоленської землі було остаточно асимільоване московитами у ХІХ ст.

Оскільки соціально-економічна та культурна політика Речі Посполитої ставила під загрозу саме існування української нації, то різницю між українцями й поляками на сторінках літописних пам'яток виражено чітко й недвозначно. Матеріали історичних творів 30 – 80-х рр. ХVІІІ ст. досить детально й нерідко в образній формі давали необхідні свідчення про непримиренний польсько-український антагонізм. Одним з яскравих прикладів цього є вміщена на сторінках Чернігівського літопису розмова між Б. Хмельницьким і Яном Казимиром, котра відбулася після Зборівської битви. Пояснюючи королю, що доведений до відчаю переслідуваннями український народ веде боротьбу за виживання, гетьман намагався переконати монарха в неможливості досягти компромісу: "Мні самому, яко и всему народови Малоросійському, незносные и невымовные чинили кривды; а тепер, чога не дай Боже, гди бы нас зламали, не zostавили бы и наслідку руского. А так, найяснійший монархо и милостивый пане, будем от них боронитися, поки нас станет, дабы в наши козацкіе города и не заглянули. Я тепер, найяснійший кролю, пане мой милостивый, учинити готов все, шчо ми кажеш, а з Ляхами буду битися"². У даному разі антитеза "ми" – "вони" переходить у протиставлення "ми" (українці) – "наші вороги" (поляки).

¹ Собственноручное наставление Екатерины II князю Вяземскому при вступлении им в должность генерал – прокурора // Бумаги императрицы Екатерины II, хранящиеся в Государственном архиве Министерства иностранных дел // Сборник Русского исторического общества. – СПб., 1871. – Т. 7. – С.348.

² Черниговская летопись // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. – С. 20 – 21.

Літописна інформація дає підстави зробити висновок про розуміння інтелігенцією XVIII ст. глибинного зв'язку між соціальним і національним у природі польсько-українського конфлікту. Так, повідомляючи про справедливую розправу над різними категоріями гнобителів влітку 1652 р., історик також не забув нагадати й про етнічну належність учасників подій: " Тогдаж в городах везді панов и старост лядских, ксендзов и жидов (понеже паки наіхали были) съизнова всіх выбили люди и посполитство украинское"¹.

Належну оцінку з боку історіографів дістала практика призначення на адміністративні та військові посади в українських землях осіб польської національності. Такі факти свідчили про привілейоване становище поляків у Речі Посполитій і сприймалися свідомим українським населенням як образа національної гідності: "Самаго же Козацкаго Гетьмана под веденіе и власть Коронному Гетьману отдали и знатнейшія урядовыя места в Малой Россіи природным Полякам роздали, что Козакам столь чувствительно стало, что они снесть сего будучи не в состояніи ... всему тому воспротивились"².

У середовищі українського суспільства XVIII ст. існували сформовані раніше, усталені уявлення про особливості польського національного характеру. Зауважимо, що ці стереотипи прикладалися в першу чергу до провідних суспільних прошарків нації-поневолювача. Автори літописних творів підкреслювали такі негативні риси польської шляхти, як гордість, зарозумілість, жорстокість, віроломство тощо: "И зараз Ляхи з великою гордостію звели бит-

¹ Літописец, или описание краткое знатнейших действий и случаев... — С. 12—13.

² Симоновский П. Указ. соч. — С. 9.

ву з Хмельницьким"¹. У тексті Білоцерківського універсалу Б. Хмельницький підкреслював, що підняв повстання не проти короля, "но против Поляков гордых"², "... гонор лядській претил над мертвим наруганіе, хотя и ворогом при жизни"³ (виходячи з цього твердження письменник помилково відносить Стефана Чарнецького, котрий сплюндрував поховання Б. Хмельницького, до українців), "напрасно делались от Поляков злобных беды и крайныя разоренія"⁴.

Розповідаючи про заключний етап повстання 1638 р., П. Симоновський наголосив, що причиною трагічної розв'язки стала надмірна довірливість козаків, які повірили обіцянкам віроломних поляків": "На чем они, по чистосердечію своему уверясь, и здались без сопротивления. Поляки же, как видно к ним были вероломны, не менее и в сем случае содержали пароль свой, как и прежде"⁵.

Отже, багатомісова історія взаємин між двома народами не могла не викликати критицизму в оцінці польської спільноти. Як свідчить О. Бауер, "все сприйняття навколишньої дійсності проходить у людей через "національне сито", через апперцепцію. Подібно до того, як індивід не просто, не механічно сприймає що-небудь нове, а вводить його до складу всього духовного буття, робить часткою своєї особи...так і ціла нація нічого не сприймає механічно"⁶. Саме тому в українській національній свідомості XVI-XVIII ст.

¹ Черниговская летопись // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. — С. 19.

² Симоновский П. Указ. соч. — С. 14.

³ Літописец, или описание краткое знатнейших действий и случаев... — С. 23.

⁴ Симоновский П. Указ. соч. — С. 18—19.

⁵ Там же. — С. 13.

⁶ Мала енциклопедія етнодержавознавства. — С. 113.

існував негативний, з образливими відтінками стереотип "Поляков супостатов наших"¹.

На сторінках історико-літературних творів 30 – 80-х рр. XVIII ст. зустрічаються назви багатьох націй і держав. Вони свідчать про те, що українці мали добре уявлення про етнічну карту Європи та були знайомі з рядом азіатських етнічних спільнот. Так, у "Короткому описі Малоросії" зазначено назви таких народів: башкирці, волохи, жида, колмики, ляхи, Москва, німці, ормяне, татари, турки і шведи. Степан Лукомський згадував венгров, волохов, жидов, ляхов, Москву, мултян, татар і турок. У разі необхідності автори прямо вказують національну приналежність тієї чи іншої особи: "который (гетьман Конецпольський – І.Д.), для совершения того дела, определил Полковника Французской породы, именем Меріона, с двумястами человек"², "При королі полском Генрику Французу"³, "В ту пору Ганджа, полковник уманській, герцуючи изрядно на поединкі с поляками прежде баталіи, от нікотораго волошина герцовника убит"⁴ тощо.

Українська інтелігенція XVIII ст. розглядала кровну спорідненість і спільність походження як важливі фактори національної ідентичності. Перша з наведених ознак належить до біологічних, а друга є територіальною. Їх наявність свідчить про комплексне багатоаспектне розуміння українськими інтелігентами XVIII ст. поняття "нація". Так, розповідаючи про злочини, які чинили січовики після перемоги на гетьманських виборах свого кандидата Івана Брюховецького, автор "Літописца, или описанія краткого знатнійших дійств и случаев" з глибоким жалем вигукував: "Но запо-

¹ Симоновский П. Указ. соч. – С. 16.

² Там же. – С. 12.

³ Літописец, или описаніє краткое знатнійших дійств и случаев... – С. 3.

⁴ Краткое описаніє Малороссіи... – С. 222.

рожди — своя ридная кровь малороссійска одной віры православної благочестивой"¹. До краю обурений безчинствами низових козаків письменник порівнює їх з татарами й "ненависними ляхами".

Незважаючи на те, що з царювання Петра I розпочався активний вплив талановитих учених і культурних діячів до Московії, більшість вихідців з України продовжувала ідентифікувати себе з власним народом. Як зазначав Д. Дорошенко, "можна було, розуміється, українцям XVIII в. займати на імперській службі високі посади аж до канцлера, можна було робити в Петербурзі службову і літературну кар'єру, але в той же час рідко хто з них забував "отечество малороссійское" і свою приналежність до "нації малоросійської". А що при цьому можна було зберігати не тільки ясну свідомість своєї окремішності, але й почуття культурної переваги українців над великорусами, про це дуже яскраво свідчить "Історія Русів"². З іншого боку, ці просвітителі Московії залишалися в національно-культурному відношенні українцями і в очах своїх земляків на Батьківщині : "Того ж года вице-президент святійшого синода архієпископ Новгородскій, Феофан Прокопович, преставився; сей премудрый родом был з Украины"³, "А єпископа Кирила із Воронежа дожидаються в Чернігів, куди він генваря 19 і приїхав на початку 1762 року. Родом він, превелебний єпископ Кирило Ляшовецький, малоросіянин, Гадяцького

¹ Літописец, или описание краткое знатнейших действий и случаев... — С. 21 — 22.

² Цит. за: Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. — К., 1993. — С. 139.

³ Літописец, или описание краткое знатнейших действий и случаев... — С. 64.

полку, містечка Опішного священницький син"¹, — читаємо у другій редакції Чернігівського літопису.

Негативно оцінюючи діяльність Правління гетьманського уряду, до складу якого, крім "правителя", входило ще двоє московитів, історіографи з радістю повідомляли про відновлення гетьманства в 1750 р. Причому П. Симоновський ясно дав зрозуміти читачеві своє задоволення з того, що відтепер Гетьманщиною став правити не чужинець, а "Его Сіятельство, Граф Кирило Григорьевич Разумовский, яко природный Малой Россіи сын"².

Традиційне вживання політичної термінології свідчило про кількавікове існування в суспільній свідомості вже сформованих відповідних понять. За твердженням відомого російського психолога О. Леонтьєва, у значенні слова відображається "перетворена й згорнута в матерії мови ідеальна форма існування предметного світу, його властивостей, зв'язків та відносин, розкритих сукупною суспільною практикою"³. З цього положення випливає, що значення суспільних предметів і явищ формуються в процесі історичної практики, незалежно від ставлення до них окремих осіб, соціальних груп, структур тощо. Розповідаючи про українську спільноту, автори історико-літературних пам'яток нерідко використовували терміни "народ" або "нація". Під час аналізу змісту поняття "народ" перш за все впадає в око його багатозначність.

Найчастіше в літописній практиці XVIII ст. слово "народ" означало форму національної й етнічної єдності, тобто націю: "Общнародное от Русі челобитье, а паче от козаков, с великим жалем в кривдах и утіснениях, ляхами діючихся,

¹ Чернігівський літопис. Неопубліковані сторінки... — С.230.

² Симоновский П. Указ. соч. — С. 150.

³ Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М., 1975. — С. 141.

посилано на генеральний сейм в Варшаву"¹; "мні самому, яко и всему народови Малороссійскому, незносные и невымовные чинили кривды"²; "Между сими годами князь Константин Константинович Острожскій, благочестивий, за обиды Рускіе, супліковал до сенату полского ... а особливо полскій королевич Владислав, — до трибуналу, за Руским народом причинялись облегчені..."³ У наведених прикладах мовиться про всіх мешканців Речі Посполитої української національності. У реченні "Да того ж 1695 года Борис Петрович Шереметев... и Мазепа... Казикермен и Муберек до фундамента разорили, токмо на Таванском острові, кріпость или Муштрит мурованный оставя и земляним валом разширивши, войска туда обоего народа и запорожцов ввели"⁴ йдеться про те, що гарнізон щойно захопленої фортеці складався з українців і московитів.

Визначення "народ" застосовувалось і в розумінні населення держави, жителів Гетьманщини: "На основании оных и ваше императорское величество ... достославное свое великодушие и благоволение оной же вернейшей малороссийской стране, аки существу своему достоянию, явить... изволили. За толикое убо к тамошнему народу высокома-тернее благосердие.. .молим при том и молити не престанем вишняго бога..."⁵

У процесі розвитку цього первинного значення з'явилися семантично вужчі номінативні одиниці. У певних словосполученнях слово "народ" стало означати не все

¹ Краткое описание Малороссии... — С. 217.

² Черниговская летопись // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. — С. 20 — 21.

³ Краткое літоизобразительное знаменитых и памяти достойных дійств и случаев описание... — С. 57.

⁴ Краткое описание Малороссии... — С. 292 — 293.

⁵ Чернігівський літопис. Неопубліковані сторінки... — С.226.

суспільство чи націю, а окрему велику суспільну групу людей:

1) Більшість населення країни, селянство: "как ляхи... козаков в подданство поработили ... да и посполитій народ українській с ними тяжчайшими податми озлобляли"¹; Богдан Хмельницький говорить хану, що на початковому етапі повстання козаки прагнули "только шляхту от озлобления народа рускаго укротити и гордость их смирить войною, а себѣ давные волности отискать хотѣли"². "Величав його й простий народ, називав новим рятівником всієї Русі та православ'я"³.

2) Козацтво. Прикладом-ілюстрацією до цього значення може бути назва праці П. Симоновського "Краткое описание о козацком малороссійском народе и военных его делах". У даному разі основним представником українського народу вважається його провідна соціальна верства - козацтво. Коли у XVI – XVII ст. більшість українських аристократів втратила зв'язки зі своєю спільнотою і полонізувалася, то ініціативу в національному житті, керівництво в боротьбі з польським наступом перебравли козаки. Слід підкреслити, що військові канцеляристи у своїх творах всебічно обґрунтували роль козацтва в українській історії та створили концепцію "козацької політичної нації". Цей унікальний у європейській структурі соціальний прошарок розглядався ними як втілення української державності XVII – XVIII ст. та всього українського народу. Тому терміни "козацький народ", "козако-руський народ" зустрічаються в працях Григорія Граб'янки, Самійла Величка, Петра Симоновського тощо.

¹ Лукомский С. Указ. соч. – С. 371.

² Краткое описание Малороссии... – С. 244.

³ Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. – К., 1992. – С. 53.

Для позначення спільності людей, об'єднаних єдиною мовою, територією, глибокими економічними зв'язками, традиціями, рисами культури й характеру вживається також термін "нація". Адам Кисіль "просит Хмельницького, святостію той же самой Веры и честію Россійской нації, отпустить Татар обратно в дома их, а Козаков привестъ в обыкновенныя их квартиры"¹. Даний приклад є ще й цікавим свідченням того, що присяга честю нації, тобто її репутацією, авторитетом, вважалася в XVII – XVIII ст. одним з найсерйозніших зобов'язань у тодішній системі морально-етичних правил поведінки. Така урочиста офіційна обіцянка дотримуватись певних обов'язків оцінювалася вище, ніж звичайна клятва шляхтича своєю особистою гідністю. Ототожнюючи себе з українською національністю, наші предки при цьому зіставляли власну поведінку із зразками, нормами й правилами, притаманними українській етнічній спільноті. Ця морально-етична система виступала одночасно еталоном оцінки вчинків суспільного оточення і критерієм самооцінки діяльності індивіда. Отже, почуття національної гідності було характерним для українського менталітету середньовіччя й XVIII ст.

Відносний демократизм поглядів козацьких літописців дозволяв їм, на відміну від шляхетської еліти, широко трактувати соціально-політичне поняття "малоросійської нації", до якої вони зараховували не лише шляхту й козацтво, а й духовенство та міщан. Деякі приклади дають підставу твердити про ототожнення "нації" з усіма мешканцями гетьманської держави.

Визначення "отчизна" (отечество) як назва країни стосовно до людей, котрі в ній народилися та є її громадянами, застосовувалось і щодо України: "Заболізнавши, созвал старшину в Чигирин, и по разговорі о прежде бывшем

¹ Симоновский П. Указ. соч. – С. 24.

дійствіи отечеству Малороссійскому и о многотрудном оно-го от ига полского освобожденіи, поблагодарствовал всім за послушаніе в войнах и за гетманство"¹; "кому з вас любима целость отчизны нашей, Украйны Малороссійской"²; "Того ж року князь Меншиков Олександр Данилович, головний всієї Московської держави примас, нашої Української Вітчизни недоброхот, відставлений від честі і висланий з Петербурга... в Сибір... "³ В останньому прикладі термін "Вітчизна" служить також для протиставлення українсько-го державного організму московському. Загалом використання цього слова засвідчувало належність авторів та їх героїв до своєї нації, підтримувало почуття етнічної єдності співвітчизників. Самоусвідомлення інтелігентів XVIII ст. було настільки високим, що дозволяло їм трактувати Київську Русь як батьківщину своїх предків-українців, сприяло збереженню державницьких традицій: "Власно предковичной отчизны нашей и Святого и Равноапостольного Князя Владимира Киевского, святым крещеніем Русь просвітившого"⁴. Зі стилістичного погляду дана лексема надавала літописним рядкам урочистого забарвлення.

Українці завжди зараховували себе до європейських націй не лише в географічному плані, як це може здатися з нижченаведеного прикладу: "Сарана велика була в Малій Росії і по інших європейських націях"⁵. Завдяки козацтву український народ уже з другої половини XVI ст. брав активну участь у військово-політичному та суспільно-еко-

¹ Краткое літоизобразительное знаменитых и памяти достойных дійств и случаев описаніе ... — С. 70.

² Симоновский П. Указ. соч. — С. 17.

³ Чернігівський літопис. Неопубліковані сторінки... — С. 222.

⁴ Симоновский П. Указ. соч. — С. 15.

⁵ Чернігівський літопис. Неопубліковані сторінки... — С. 225.

номічному житті Європи¹. Європейці оцінювали козаків як серйозну військово-політичну силу, що здатна впливати на міжнародні відносини. В західноєвропейській свідомості Запорізька Січ виступала аванпостом християнського світу в боротьбі з Османською імперією та Кримським ханством². "Національно-визвольні війни українських козаків, міщан і селян проти панування шляхетської Польщі в Україні також мали загальноєвропейський резонанс і розглядалися як одна із ланок протидії католицькій лізі, що об'єднувала групу держав, які репрезентували контрреформацію, її очолював Ватикан, а бастионом на сході була Польща, могутність якої й розхитувала Україна"³. Тому не лише географічне положення, а насамперед роль останньої в боротьбі з мусульманською загрозою, підтримка антикатолицького руху та належність до західної культури дозволяли українським інтелігентам вважати своїх співвітчизників європейською нацією. Так, Самійло Величко зазначав, що українці належать до "преславних в Європі народів"⁴. За словами цього козацького канцеляриста, спалах визвольної війни під проводом Б. Хмельницького "заохотив був до тої воєнної справи серця інших, дальших європейських християнських монархів. Так що вони, приєднуючись на прохання один до одного і допомагаючи один

¹ Див.: Сергійчук В.І. Походи українського козацтва в Європу в XVI – першій половині XVII ст. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. Матеріали міжнародної наукової конференції. – К. – Запоріжжя, 1997. – С. 154–163.

² Див.: Наливайко Д. Козацька християнська республіка (Запорізька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). – К., 1992. – 496 с.

³ Апанович О.М. Козацтво - ментальність українського народу // Сучасність. – 1995. – № 9. – С. 106.

⁴ Величко Самоил. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. – К., 1848. – Т. I. – С. 55.

одному у військовій кампанії, з великою витратою війська та скарбу, запалили й затьмили були димом чи не всю християнську Європу"¹. Отже, "Ідея батьківщини, як елементарна для кожної людської спільноти взагалі, чи не найцупкіше трималася в українській духовності навіть за найтяжчих для неї періодів"², одним з яких була для неї друга половина XVIII ст.

Високо підносячи національних героїв, українська інтелігенція водночас гостро засуджувала зрадництво. Ця тема була актуальною для історико-літературних пам'яток, оскільки більшість їх матеріалів була присвячена національно-визвольним змаганням XVI – XVIII ст.

Серед літописних сюжетів за виразністю своєї ідеї та драматизмом подій вирізняється оповідання про Хмельницького й Барабаша. Черкаський реєстровий полковник Барабаш, задоволений своєю кар'єрою та матеріальним добробутом, не був зацікавлений в антипольському повстанні. Тому він приховав від козаків королівські привілеї "и дозвольтельное письмо о сопротивлении противу шляхетства"³. Завдяки егоїзму та користолюбству полковник зрадив інтереси українського народу й опинився у ворожому таборі. Виявивши сміливість, розум і хитрість, Хмельницький заволодів вищезгаданими документами, після чого підняв козаків на боротьбу з поневолювачами. Конфлікт між Хмельницьким та Барабашем сприймається як художнє відображення літописцями взаємин між основною масою козацтва й тією частиною старшини, котра вірно служила Речі Посполитій. Після втечі Хмельницького на Запоріжжя відділ реєстровців, очолюваний Барабашем, поля-

¹ Величко Самійло. Літопис. – К., 1991. – Т. 1. – С. 289.

² Кардаш Д. Українська історична свідомість // Ольжич О. Незнаному воякові. – К., 1994. – С. 243.

³ Симоновский П. Указ. соч. – С. 13.

ки вислали на байдаках по Дніпру для з'єднання із загоном коронного війська під проводом Стефана Потоцького. Але дорогою серед козаків вибухнуло повстання, під час якого Барабаша та інших зрадників-старшин було вбито, як свідчить Величко, "нуртам Дніпровим отдано". Цим оповіданням письменники ще раз наголошували на загальновідомій істині - за перехід на бік ворога зрадники розплачуються власним життям. Ось чому загибель Барабаша та його однодумців від рук колишніх побратимів була законною. Автори не шкодували чорних фарб для негативної характеристики постаті запродавця. За ганебні вчинки вони таврували його як "недруга отчизного, а похлібцу Лядского"¹.

П. Симоновський зазначав, що незаперечним авторитетом та повагою серед козаків наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. користувалися лише ті гетьмани, котрі були справжніми патріотами України, захисниками інтересів свого народу. Тому ж, хто відмовлявся від своїх попередніх поглядів і переконань, проводив угодовську пропольську політику або взагалі залишав національний табір, доводилося розпрощатися з булавою, а то й з життям. Торкаючись на сторінках свого твору проблем патріотизму і зради, вихованець кількох провідних європейських університетів писав, що після загибелі Наливайка "Козаки не имели у себя настоящего Гетьмана, который бы им жалован был от Короля, но избрали на то достоинство кого способного усмотрели смежду себя вольными голосами и по избраніи, если он усмотрится верен Малороссійскому Козацкому отечеству, почитали и слушались его так, как бы он жалованный от Королей; а если бы что в нем противнаго

¹ Симоновский П. Указ. соч. — С. 18.

отечуству усмотрели, то такового тотчас отставляли, а временем и убивали"¹.

Велику вагу не тільки для розуміння ставлення Самійла Величка до національної зради, а й для характеристики тогочасної громадської думки має літописне оповідання про долю визволених з полону бранців і "тумів" (людей змішаної крові).

Влітку 1675 року, щоб помститися за зухвалий напад на Січ, кошовий отаман Іван Сірко організував великий похід у Крим. 20 000 добірних запорожців "нещадно струснули" весь Крим, розгромили ханське військо й з великою здобиччю повернулися додому. При цьому було визволено 7000 бранців та їхніх дітей, з яких, однак, лише 4000 побажали повернутися на Батьківщину. Інші ж за час перебування в неволі змирилися зі своїм рабським становищем, зреклися власного народу і православної віри, відповідно виховали своїх дітей. Відступники не захотіли вертатися на Україну, покинути набуте в Криму майно. Ця безлика, слухняна денационалізована маса вирушила назад, на службу до татар. Отже, ці несвідомі зрадники виступають в оповіданні втіленням рабської психіки, пасивності, безхарактерності й покірності. Відпускаючи їх, Сірко "ще не вірив до решти, щоб вони остаточно пішли в Крим, а сподівався, що вернуться на Русь. Він вийшов на могилу, що там була, і дивився на них, аж доки стало їх не видно"². Однак, переконавшись у твердому намірі колишніх полонених і "тумів" йти до Криму, кошовий наказав молодим козакам наздогнати і знищити всіх перевертнів, щоб не збільшувати в майбутньому число потенційних ворогів. Через деякий час Сірко сам поїхав за козаками й подякував їм за виконання наказу. Глибоким співчуттям до нещасних перевертнів і разом з цим гірким осудом їх ганебного рабського вчинку проїняте

¹ Симоновский П. Указ. соч. — С. 10—11.

² Величко Самійло. Літопис. — К., 1991. — Т. II. — С. 191.

звернення Сірка до загиблих, у якому "виражено головну ідею літописного оповідання"¹: "Простіть нас, брати, а самі спіте тут до страшного господнього суду, ніж би мали розмножуватись у Криму поміж бусурманами на наші християнські молодецькі голови, а на свою відвічну без хрещення погибіль"².

Хоча в більшості літописів до постаті Івана Мазепи й приклеєно ярлик "зрадника", проте це свідчить не про внутрішні переконання авторів, а про данину офіційній політичній кон'юнктурі, великодержавницькій ідеології московського уряду. Оскільки всі правителі Гетьманщини, котрі перебували під московською зверхністю, не збиралися добровільно зрікатися своїх прав, а навпаки, всіма можливими засобами захищали автономію України, то Петро I зробив висновок, "что со времен перваго гетмана Богдана Хмельницкаго, даже до Скоропадскаго, все гетманы явились изменниками"³. Кілька літописців зазначали, що Мазепа вийшов з-під влади царя — свого верховного сюзерена, але при цьому нічого не говорили про свідому антинародну політику гетьмана, не звинувачували його в бажанні завдати зло своїй Вітчизні. Наприклад: "Тогож 1708 года Мазепа, змінивши Государю своему, пристал к шведскому королю"⁴. "А в року 1708 Мазепа гетман змінил его величеству государю всероссийскому и к шведскому королю пристал"⁵.

¹ Дзира Я.І. Величкове оповідання про Івана Сірка в українській літературі // УІЖ. — 1966. — № 6. — С. 155.

² Величко Самійло. Літопис. — К., 1991. — Т. II. — С. 191.

³ Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. — К., 1993. — С. 430.

⁴ Літописец, или описание краткое знатнейших действий и случаев... — С. 47.

⁵ Краткое описание Малороссии... — С. 299.

"Мазепа зрадив"¹, — лаконічно зазначив Григорій Граб'янка. В опублікованому М. Білозерським Чернігівському літописі взагалі ж нічого не сказано про останні роки гетьманства Мазепа, хоч заключне повідомлення твору датоване 1750 р. Із явною симпатією поставився до цієї постаті Самійло Величко. Він назвав пророчими слова Івана Сірка про Мазепу, які були звернені кошовим до запорожців: "Панове браття, просимо вас, не убивайте цього чоловіка, може, він вам і нашій вітчизні надалі згодиться"². Лише автори "Краткого літоизобразительного знаменитых и памяти достойных дійств и случаев описанія", "Короткого опису про козацький малоросійський народ" та "Історії русів" називали Мазепу зрадником не тільки Петра I, а й Батьківщини: "Гетман Мазепа ... з Шведом факцію тайно учинил: своєму отечеству и государю змінив"³. В універсалі Івана Скоропадського від 6 грудня 1708 р., котрий уміщений на сторінках праці П. Симоновського, читаємо: "Он (Мазепа — І.Д.), змінив, Его Царскаго Величества и отчизны нашей, тую зміну и прихиленіє свое до Короля Шведскаго учинил, а власне для того, же бы был самовластцем над народом нашим Малоросійским, отдавши оный под несносное нам ярмо Польское"⁴ і т.д. Автор "Історії русів" висловив своє ставлення до постаті Мазепа у світлі загальної оцінки ним українсько-московських взаємин у період царювання Петра I. О.Струкевич доводить, що тут "образ І.Мазепа на фоні проявів національної ідентичності й теоретичних підходів до витлумачення сутності політичного життя зображений як пронизаний цими проявами, як їх ге-

¹ Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки... — С. 175.

² Величко Самійло. Літопис. — К., 1991. — Т. II. — С. 170.

³ Краткое літоизобразительное знаменитых и памяти достойных дійств и случаев описаніє ... — С. 89.

⁴ Симоновский П. Указ. соч. — С. 122.

нератор ..."¹. Тому поряд з даниною офіційній точці зору на сторінках "Історії русів" простежується позитивна характеристика гетьманування Мазепи. Хоч і в опосередкованій формі, письменник підкреслив, що у своїх вчинках гетьман керувався перш за все державницькими інтересами, турбувався за загальнонаціональне благо. Найнегативнішу оцінку діяльність Мазепи отримала у праці О. Рігельмана. Детальному висвітленню характеристики постаті цієї історичної особи в літописній літературі XVIII ст. необхідно присвятити спеціальне дослідження. Щойно цитована розвідка О.Струкевича стосується в основному вивчення оцінки постаті Мазепи в "Історії русів".

Важливим складовим елементом національної свідомості є релігія, котра повинна однак розглядатися не лише на етнокультурному, а й на історичному (історія церкви) та політико-правовому (державна релігійна політика, відстоювання конфесійних прав) рівнях. Як засвідчив Ентоні Сміт, "релігійні спільноти часто тісно пов'язані з етнічними ідентичностями"². Англійський соціолог довів, що "етнічна та релігійна ідентичність мають багато спільних рис. Обидві вони походять від схожих культурних критеріїв класифікації. Вони часто перекривають і посилюють одна одну. Поодинці або разом вони можуть мобілізувати й підтримувати міцні спільноти"³. У даному разі мова йтиме про православ'я, яким українці відрізнялись від поляків. Усі літописи XVIII ст. приділяли значну увагу релігійним справам в Україні, особливо подіям, пов'язаним з Берестейською унією. Найбільше за будь-кого іншого торкнувся

¹ Струкевич О.К. Іван Мазепа у політичній свідомості автономістів другої половини XVIII ст. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Випуск 14. — К., 2001. — С.162.

² Сміт Е. Національна ідентичність. — К., 1994. — С. 16.

³ Там само. — С. 17.

церковної історії 1579 – 1599 рр. Степан Лукомський, спираючись при цьому на сторінки Густинського літопису. Досліджувані матеріали дають підставу стверджувати, що, добре розуміючи вагу організованої конфесії для потенційного виживання нації в умовах бездержавності, історіографи XVIII ст. розглядали православ'я як один з найважливіших щодо ефективності засобів у політичній боротьбі українського народу проти ополячення та окатоличення. Натомість уніатський клір характеризувався як церковна структура, що репрезентує не стільки духовні, скільки світські антиукраїнські інтереси Польської держави. Тому їхні твори витримано в дусі безапеляційної вірності православ'ю та ненависті до унії й католицизму. Наприклад, С. Лукомський, з великим обуренням розповівши про прийняття унії, підсумував: "Сии ж апостати или отступники, римскіи унети, отторгшиися от востока, к западному римскому костелу присоединилися, православных руссов и козаков жесточайше гонили и к той проклятой унии принятию всякими мери их принуждали ... А уніати, в своем отступстве пребывая, церков божію православную в королевстве полском и в великом княжестве литовском непрестанно гонят и доньне"¹. Єпископи й частина священників, що прийняли унію, однозначно характеризувалися в історико-літературних творах як відступники від своїх релігійних переконань, зрадники українського народу: "По наущению польской римской религии духовенства и поляк, чрез отступников от православной веры к ереси ... согласились принять и установить ... унию"². Зловісною постаттю на сторінках літописних творів виступає луцький і острозький єпископ Кирило Терлецький: "лукавій как бес", "лука-

¹ Лукомский С. Указ. соч. — С. 369.

² Рігельман О.І. Указ. соч. — С. 65.

вещ"¹, "сей злу сему и собрания сего собора первый виновник был"². З неприхованою зневагою ставляться автори й до володимирського й берестейського єпископа Іпатія Потія, митрополита Михайла Рогози та інших їх однодумців. Так, С. Лукомський характеризував Потія як "человека родовитого и ученого, однако весьма не постоянного; ибо он всяких вер и во всякое время проживая, отведал, кажется, и жидовской и турецкой"³; він писав також, що "в нем благодать божія места не имела"⁴. Загалом зміна конфесійної належності для громадянина тогочасної Речі Посполитої автоматично означала в очах суспільства і зміну національності. Тому автор "Краткого літоизобразительного знаменитых и памяти достойных действий и случаев описания" справедливо вважав Ярему Вишневецького, котрий, будучи сином православних батьків, перейшов у католицизм, поляком: "Тогда-ж князь полскій Еремій Вишневецкий, жительствующій в Малой Россіи..."⁵ Це ж саме читаємо й у другій редакції твору: "Тогдаж полскій князь Іеремія Вишневецкий умре"⁶. Літописні пам'ятки рясніють численними повідомленнями про різні прояви релігійного гніту. Автори вірно вважають його формою польської експансії, наголошуючи, що в тих умовах йшлося не лише про збереження обряду чи віровизнання, а й про збереження духовного обличчя українського народу. Так, у Білоцерківському універсалі Б. Хмельницький звинуватив поляків у тому, що вони планували "посполитым народом нашим завладівши, не

¹ Лукомский С. Указ. соч. — С. 364.

² Ригельман О.І. Указ. соч. — С. 65.

³ Лукомский С. Указ. соч. — С. 363.

⁴ Там же.

⁵ Краткое літоизобразительное знаменитых и памяти достойных действий и случаев описаніе... — С. 60.

⁶ Літописец, или описаніе краткое знатнійших действий и случаев... — С. 12.

только в ярмо невольничье их запрягли, но, по своей безбожной воле, в душевредную, правилам священным и Святых Отец наших врыгнути Унію, чего уже певные были знаки и документа". І далі: "Віру нашу Православную всегда ругали и безчестили, священников наших благочестивых гді колвек и из якої колвек, хотя и наименьшой, причины безчествуючи и ругаючи, бьючи, разрываючи волосы и бранды вырываючи, и уρίζуючи"¹. Ще страхітливіші картини можна знайти в "Історії русів"². Літописці стверджували, що, незважаючи на шалений наступ войовничого католицизму, українці не втратили своє національно-духовне обличчя, в основній своїй більшості чинили опір унії: "Князь Острожскій и вся руская шляхта не хотели той унії"³, "однако русси и козаки в своей православной вере твердо и непоколебимо стояли"⁴. Особливою пошаною на сторінках історико-літературних пам'яток користувалися ті українські аристократи, які у скрутні часи зберегли віру предків, очолювали громадянство, розвивали його культуру, обороняли церкву. До таких постатей належали в першу чергу "князь Константин Константинович Острожскій, благочестивий", котрий "за обиды Рускіе, супліковал до сенату польского"⁵ і "воевода кievский Адам Кисель, славного рода Святолда, бывшаго в літо 1128 рускаго гетмана, фамилиант, муж зіло благочестивій и віры греческой защитник"⁶. Не пройшли повз увагу літописців також прогресивні церковні реформи митрополита Петра Могили, який "правил церков Божию с великим прилизанием, боронячи еи од Ляхов и

¹ Симоновский П. Указ. соч. — С. 16.

² Див.: Історія Русов. — К., 1991. — С. 40—41, 56—57.

³ Лукомский С. Указ. соч. — С. 366.

⁴ Там же. — С. 369.

⁵ Краткое літоизобразительное знаменитых и памяти достойных дійств и случаев описаніе ... — С. 57.

⁶ Краткое описаніе Малороссіи... — С. 237.

уніятов"¹. Літописні матеріали свідчили, що у свідомості освічених людей XVIII ст. основним оборонцем православної віри в Речі Посполитій виступало козацтво. До своїх політичних та соціальних вимог козацтво долучало й гасло боротьби за віру. Тому релігійний мотив вважався однією з головних причин козацьких повстань кінця XVI – 20 – 30-х рр. XVII ст. і самої Національно-визвольної війни: "Козаки, ради тягостей и озлоблений, не токмо им, но и церквам руским, от Поляков чинимых, собравши гетмана Тараса, под Переясловом множество их побили"². Більше того, автори "Короткого опису Малоросії", обох редакцій "Літописца, или описанія краткого знатнійших дійств и случаев", С. Лукомський, П. Симоновський, О. Рігельман та автор "Історії русів" пояснювали виступ Косинського виключно релігійними причинами: "Шляхтич Косінский, по благочестію ревнитель, учиняся гетманом русским ис козаками стал воевать ляхов"³. Зауважимо при цьому, що повстання під проводом Косинського мало місце у 1592 – 93 рр., тобто ще до прийняття Берестейської унії.

На думку Н.Яковенко, для вояцьких спільнот ранньомодерної доби не була притаманна побожність⁴. Однак її гіпотетичне твердження, ніби релігійна мотивація польсько-українського конфлікту набула найбільшого поширення серед тих учасників Національно-визвольної війни, котрі не належали до козацького стану⁵, переконливо спростовують матеріали дисертаційної роботи П.Саса про політичну куль-

¹ Черниговская летопись // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. – С. 16.

² Краткое літоизобразительное знаменитых и памяти достойных дійств и случаев описаніе ... – С. 57.

³ Літописец, или описаніе краткое знатнійших дійств и случаев... – С. 4.

⁴ Див.: Яковенко Наталя. Паралельний світ... – С. 189 – 228.

⁵ Там само. – С. 218.

туру козацтва кінця XVI — першої половини XVII ст.¹ Дослідник переконливо показав, що протягом того періоду серед козаків утвердилася активна політична практика, спрямована на захист свободи совісті. Причому в політичному мисленні запорожців "питання свободи совісті мало не лише особистісний, а й широкий громадянський, публічно-правовий вимір: воно пов'язувалося з проблемою конфесійної свободи і прав руського народу"².

Проявом національної свідомості також можна вважати інформацію про відбудову храмів: "С тіх пор Литва обладала Києвом аж до смерти князя Симеона Олелковича, который церков Печерскую, чрез двісті 30 літ по Батіи пустовавшюю, обновил"³.

Як слушно зауважив Ф. Сисин, "слід враховувати також значення антиісламських настроїв у формуванні національної самосвідомості"⁴. З глибоким сумом оповідали літописці про насильницьке навернення до ісламу українських полонених, у першу чергу дітей: "Тогдаж турчин з поддавшихся себѣ городов позабирал дітей и оных побасурманил и поишол в свою землю"⁵. Турецька орієнтація Богдана та Юрія Хмельницьких, Івана Брюховецького й Петра Дорошенка засуджувалась історіографами не лише з політичних мо-

¹ Див. : Сас П.М. Політична культура запорозького козацтва (кінець XVI — початок XVII ст.): Дис. д-ра. іст. наук. — К., 1998.

² Сас П.М. Ціннісні орієнтації запорозького козацтва до Визвольної війни: "права", "свободи", "вольності" // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — С.49.

³ Краткое описание Малороссии... — С. 211 — 212.

⁴ Сисин Ф. Поняття нації в українській історіографії 1620-1690 рр. // Україна: культурна спадщина, національна самосвідомість, державність. — К., 1992. — С. 67.

⁵ Літописец, или описание краткое знатнейших действий и случаев... — С. 29.

тивів, а й з релігійних міркувань: "1653. Богдан Хмельницький, берегучи цілоти України, паки послал к турецькому царю, вручая оную ему; за что когда Гладкий, полковник миргородский, и Гуляніцкий дорікали ему, яко християнов, изимая от християнского панства, в работу невірным отда-ти хочет, — он повеліт Гладкому голову усікти, также и Гуляніцкому..."¹.

Загалом можна погодитись із думкою Ф. Сисина, що "релігія не посилювала української самосвідомості щодо росіян, які були також православними"². У більшості літописів взагалі немає ніякої інформації про підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату в 1685 р. Коротку згадку про цю подію знаходимо в Чернігівському літописі. Детальні повідомлення, проілюстровані відповідними документами, наявні тільки у працях С. Величка й О. Рігельмана. Проте, якщо автори Чернігівського літопису та "Сказання о війні козацкой з поляками" не висловили свого ставлення до зміни Київською митрополією ієрархічної юрисдикції, то колишній генерал-майор схвально відгукнувся про даний факт, розглядаючи його як значне досягнення московської церковної політики, що разом з цим принесло чимало користі українському кліру та віруючим.

Розглянуті матеріали дають досить виразне уявлення щодо процесу формування національної самосвідомості серед представників освіченого прошарку козацтва у 30–80-х рр. XVIII ст. Незважаючи на несприятливу суспільно-політичну ситуацію, викликану сильним тиском московського централізму, прихильність українського суспільства до давнього ладу, культури, звичаїв і традицій виявилася досить стійкою. Природно, що при цьому "майже всі прояви національної свідомості належать до категорії конфронтаційної, але при майже концентричному насту-

¹ Краткое описание Малороссии... — С. 236 — 237.

² Сисин Ф. Вказ. праця. — С. 68.

пові на націю, цілком зрозуміло, міг утворюватися, в першу чергу, якраз тип захисної свідомості"¹.

Попри втрату в остаточному підсумку державності та соціальної незалежності більшості населення, "все те, що український народ створив за недовгий час самостійного життя не пропало, а залишилось у спадщину дальшим поколінням. Свідомість національної окремішності, цінування волі та індивідуального розвитку, пошана до громадського авторитету, лицарськість, глибока культурність — це були надбання, з якими українське громадянство ввійшло в XIX сторіччя"². Таким чином, історико-літературні твори козацьких канцеляристів відіграли важливу роль у становленні й розвитку національної свідомості українського суспільства не тільки XVIII ст., а й наступної доби.

¹ Дашкевич Я.Р. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // Україна. Наука і культура. — К., 1993. — С. 51.

² Крип'якевич І.П. Історія України. — Львів, 1990. — С. 252.

3.2. Проблема соборності українських земель

Безсумнівною складовою національної ідентичності, на-самперед у західній моделі, є територіальна. Наприклад, О.Бочковський вважав територію однією з трьох найсугтевіших об'єктивних прикмет нації¹. Прибічник іншої соціально-політичної моделі, В.Старосольський, також підкреслював, що "коли мова про територію" як об'єктивну ознаку нації, "то діло... у відношенні нації на вні, ... до території"².

Внаслідок поразки Національно-визвольної війни середини XVII ст. український народ не спромігся створити соборну незалежну державу. Його споконвічна етнічна територія була поділена між сусідами – Московією, Польщею та Кримським ханством. Зберегти автономне політичне самоврядування вдалося лише Лівобережній Україні, котра разом із Слобожанщиною входила до складу Московського царства.

Однак у XVIII ст. російський абсолютизм розгорнув активний наступ, спрямований на повну ліквідацію української державності в усіх її проявах, який особливо посилювався під час царювання Катерини II. Так, у 1764 р. було скасовано інститут гетьманства, в 1775 р. зруйновано Запорізьку Січ, 1781 р. ліквідовано адміністративно-тери-

¹ Бочковський О.І. Наука про націю та її життя. – Нью-Йорк, 1958. – С. 31.

² Старосольський В. Теорія нації. – Відень, 1922. – С. 26.

торіальний устрій, а 1873 р. запроваджено кріпацтво. Централістська політика царату викликала і зворотну реакцію — посилила автономістичні, патріотичні переконання в середовищі лівобережного козацтва та шляхти. Активне зацікавлення вітчизняним минулим спричинило розшуки джерел, привело до створення наукових і літературних праць, присвячених національній історії. Особливу цінність серед них мають історико-літературні твори XVIII ст. — так звані “козацькі літописи”.

Авторами цих праць та їх численних списків були як правило канцеляристи, “які приходять на зміну духовним представникам київської схоластики першої половини XVII століття і загальноросійським відхиленням її епігонів другої половини”¹. Особовий штат Генеральної військової канцелярії комплектувався переважно з випускників Києво-Могилянської академії.

Молоді люди приступали до виконання своїх службових обов'язків, отримавши різнобічну ґрунтовну освіту, в тому числі й знання кількох іноземних мов. Під час роботи в центральній установі гетьманської адміністрації “ім доводилося бути присутніми і нерідко брати участь у розгляді господарчих, земельних, адміністративних, дипломатичних, державних справ та у розслідуванні скарг. Маючи доступ до державних та інших офіційних документів, військові канцеляристи не лише знали в механізмах і підводних течіях сучасної їм політичної обстановки, а й були обізнані з історією України”². Паралельно зі своїми прямими професійними обов'язками вони залучалися до участі в бойових операціях. За роки служби канцеляристам вдавалося

¹ Грушевский М.С. Об украинской историографии XVIII века. Несколько соображений // Известия АН СССР. — 1934 — № 3. — С. 216.

² Апанович О.М. Урядові службовці Гетьманщини — українська інтелігенція XVIII ст. // УІЖ. — 1997. — № 2. — С. 92. — 93.

збирати величезні особисті бібліотеки, в яких зберігалася іноземна література, копії документів тощо. Але найбільше значення має їх діяльність на ниві історичної науки та краснотного письменства. Як зазначав М. Грушевський про творчість канцеляристів, "в історико-політичній і краєзнавчій літературі другої половини XVIII століття, в царині соціальної і побутової сатири вона є панівною течією і готує українське національне відродження XIX століття"¹.

Автори козацьких літописів висловлювали своє безпосереднє ставлення до суспільно-політичних, економічних і культурних процесів, які відбувалися в Україні. Представники патріотичної інтелігенції прагнули подати у своїх творах цілісний виклад її історії від часів розселення слов'ян і Київської Русі, звертаючи особливу увагу на гетьманську державу; навести документальні юридичні підтвердження стародавніх "прав і вольностей", прищепити молодому поколінню любов до Батьківщини. В окремих козацьких літописах помітне відбиття протесту проти московського централізму й деспотизму, простежується сподівання на реставрацію старих порядків.

Як правильно помітили сучасні дослідники, "при цьому регіональна еліта самоусвідомлюється не в регіональних межах, а як спадкоємиця цілого масиву киеворуських земель"². Тому проблема соборності посідає важливе місце на сторінках літописних творів. Проходячи з козацьким корпусом, що вирушив 1702 р. на допомогу польському королю Августу II, Правобережжя, Волинь, Галичину, лівобережжя Самійло Величко проймався болем за долю цих регіонів України. Страшні картини руїни та запустіння змусили його замислитись не лише над причинами, а й

¹ Грушевський М.С. Об украинской историографии XVIII века... — С. 221.

² Розумний М. Історико-культурні передумови зародження української ідеї // Пам'ять століть. — 1997. — № 3. — С. 59.

наслідками поразки Національно-визвольної війни для своєї Батьківщини. "Надивився я того всього, що кажу, — писав у передмові цей "правдешній Малої Росії син", — порожнього й мертвого, повболівав серцем і душею — бо ж зробилася пустою ця красна колись і переповнена всілякими благами земля, частка вітчизни нашої україно-малоросійської, і впали в незвідь поселці її, славні предки наші! Попитав я тоді багатьох старих людей, чому це так, через що і через кого спустошено ту землю нашу"¹.

У довідковій літературі поняття "соборна Україна" визначається як "ідея об'єднання в одне державне утворення всіх етнічно-історичних українських земель"². Як цілком слушно доповнив наведене визначення І.Гошуляк, "по-друге, соборність не обмежується лише ідеєю збирання етнічних земель у рамках національної держави, а передбачає також духовну консолідацію населення країни, єдність усіх її громадян"³.

Даний параграф присвячено насамперед аналізу розуміння козацькими літописцями перш за все територіальної соборності. Головними аспектами у визначенні територіальних меж України на сторінках літописних пам'яток виступають етнічний, історичний, релігійний та геополітичний.

Аналіз історико-літературних творів XVIII ст. свідчить про те, що в світогляді тогочасних інтелігентів переважав етнічний аспект розуміння соборності. Причому витoki національної самосвідомості в етнічному плані у верхів українського суспільства беруть початок з часів Київської Русі. Велика заслуга в збереженні й передачі історико-культурних особливостей етногенезу і генеалогічних зв'язків

¹ Величко Самійло. Літопис. — К., 1991. — Т. I. — С. 27.

² Малий словник історії України. — К., 1997. — С. 369.

³ Гошуляк І. Проблема соборності України // Пам'ять століть. — 1997. — № 5. — С.2.

елітарних прошарків суспільства належала шляхті й духовенству, які, незважаючи на трьохсотрічний період бездержавності, однозначно ідентифікували тубільне населення південно-західних регіонів колишньої імперії Рюриковичів. У козацьких літописців також не викликала ні найменшого сумніву етнічна належність народу, котрий був творцем Київської Русі. "Не бойтеся теды вы, братья наша, шляхетно урожоная Малороссійская, Поляков, хоч бы и наиболшія их были войска, — закликає Богдан Хмельницький козацтво, — але, прикладом (яко же выше рекохом) славных и валечных Русов, предков своих, при своей правді за Благочестіе святое, за цілостъ отчизны и за поломаніе древних прав и вольностей своих обидителей и разорителей с несумінною надеждою своего от обыд настоящих освобожденія и всемогущія благодати Божія, в наступающем случаи военном, на супостатов наших помощь нам сотворити готовыя"¹. Як і за часів Володимира та Ярослава, частина літописців продовжувала визначати свою націю як «руський народ», «Русь». «Общенародное от Русі и козаков челобитье в обидах послано на сейм в Варшаву»², — записав під 1632 р. автор так званого Лизогубівського літопису, спираючись при цьому на матеріали «Короткого опису Малоросії». «Они ему (папі римському — І.Д.) именовем всеи Руссии поднесли вышереченное соборное прошение»³, — читаємо на сторінках праці Степана Лукомського. Далі автор "Зібрання історичного" зазначав, що "Король, желая мир в своей земли иметь, повелел митрополите со всеи Руссии собор собрать"⁴. Займенник "весь", вжитий відставним полковим обозним, підкреслює загальнонаціональну вагу висвітлюваних подій.

¹ Симоновский П. Указ.соч. — С.17.

² Краткое літоизобразительное знаменитых и памяти достойных дійств и случаев описаніе... — С. 58.

³ Лукомский С. Указ. соч. — С.366.

⁴ Там же.

Літописні тексти є переконливим свідченням того, що у XVIII ст. українці добре розуміли свою етнічну відмінність від сусідніх поляків, литовців та московитів. Хоч інформація з історико-літературних пам'яток не завжди дає можливість для чітких територіальних визначень, проте на її базі все ж таки можна скласти загальне уявлення про основну територію розселення української нації. Про це свідчить непогана орієнтація авторів стосовно пограничних територій, для котрих, як правило, характерний неоднорідний склад населення. Скажімо автор "Історії русів" стверджував, що під час облоги мешканці Замостя, "состоящі из Поляков и Жидов ... просили Хмельницького принять город их с жителями в свое покровительство..."¹ Такої ж думки дотримувався Петро Симоновський, коли зазначав, що українські вояки, не здобувши Замостя і "потерявши при осаде много своего народа, ретировались назад в Россию"².

Козацькі літописці в цілому правильно визначали західною межею ареалу розселення українців річку Віслу. Наприклад, у Білоцерківському універсалі, вміщеному до праць С.Величка, П.Симоновського, О.Рігельмана та "Історії русів", читаємо: "Вони взяли собі іншу назву (тобто ляхи й поляки), і заволоклися аж за Віслу, і осіли...між знаменитими європейськими річками Одрою та Віслою"³.

У літописі Граб'янки неодноразово зустрічається свідчення про те, що Богдан Хмельницький збирався застосувати етнічний принцип у формуванні західних державних кордонів. Так, задоволений наслідками кампанії 1648 р., гетьман на переговорах з королівськими комісарами, які проходили в лютому наступного року, "нахвалявся ляхів не лише за Сяном та за Віслою, а й за горами нагайкою повига-

¹ Історія Русов... — К., 1991. — С. 82.

² Симоновский П. Указ. соч. — С.26.

³ Величко Самійло. Літопис. — К., 1991. — Т.1. — С. 79.

няти й гнати їх без оглядки"¹. Джерелом цих рядків, очевидно, був щоденник львівського підкоморія В.М'ясковського з описом поїздки представників королівського уряду до Богдана Хмельницького. 23-го лютого гетьман заявив посланцям, що його князівство простягатиметься по Львів, Холм і Галич. "А ставши на Віслі, — продовжував розгніваний гетьман, — скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте ляхи"². Одержавши офіційне дипломатичне визнання своєї держави й гарантії нейтралітету на випадок конфлікту з Польщею, Б.Хмельницький "погрожував розширити межі України до Сяну і Вісли"³. Після розгрому коронного війська під Батогом і спалаху всенародного повстання «в Польщі... геть всі перелякалися невимовним страхом. Вважали, що настали такі ж часи, як і після Корсунської перемоги... і спішно почали готуватися за Віслу на Гданськ та до Поморських берегів утікати»⁴.

До речі, варто звернути увагу на той факт, що ще на початку XVI ст. за рішенням сеймів регулярно відбувалися розмежування кордонів воєводств. Причому, участь у цих акціях численних свідків надавала їм публічного характеру. "Відтак, — зробила слухний висновок Н.Яковенко, — можна з певністю констатувати, що для українців сприйняття свого життєвого простору стало доволі рано (принаймні, не пізніше середини XVI ст.) асоціюватися з поняттям власних і правдивих границь, які відмежовували їх територію: спершу локальну — повіт і воєводство, а згодом, по мірі поступо-

¹ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки... — С. 52.

² Див.: Восоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х тт. — М., 1953. — Т. 2. — С.118.

³ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки... — С.69.

⁴ Там само. — С. 87.

вого усвідомлення політико-етнічної спільності — загальноукраїнську, або, як тоді говорили, руську”¹.

Автори історико-літературних творів приділяли велику увагу подіям, які відбулися в усіх історико-етнографічних регіонах України, незалежно від того чи входили вони до складу гетьманської держави, чи ні. Особливий інтерес викликають повідомлення, котрі стосуються пограничних територій, що лежать на українсько-білоруській або українсько-московській етнічній межі.

Укладач “Історії русів” зараховував Деревлянське князівство до південно-руських земель² і зазначав, що називали “Древлянами жильцов Полесных”³. Під час монголо-татарської навали, — пише невідомий автор, — “иной (із загарбаних Батисем південно-західних земель — І.Д.) укrywался в Белорусіи и земле Древлянской или Полесіи”⁴. Таким чином, історик підкреслює загальнонаціональне значення Полісся для мешканців лісостепу, які рятували там своє майно і життя під час нападів кочівників. Разом з цим він виразно відмежовує цей споконвічний український етнічний регіон від сусідньої Білорусії. Спалах Національно-визвольної війни одразу охопив і Полісся, котре перетворилося на арену жорстоких боїв між козацькими й литовськими військами. Про битви під Лоевом у липні 1649 і червні 1651 р. записано в більшості історичних творів XVIII ст. Йдучи за текстом літопису Граб’янки, автор “Короткого опису Малоросії” писав про рейд 1649 р. (Насправді

¹ Яковенко Н. Парадокси інтерпретації минулого в українському ранньонаціональному міфіві (на пам’ятках XVII — початку XVIII ст.) // Генеза. — 1997. — № 1(5). — С. 122.

² Історія Русов... — К., 1991. — С. 3.

³ Там же. — С. 2.

⁴ Там же. — С. 5.

цей похід відбувся восени 1648 р.)¹ частини козацького війська на чолі з полковником Максимом Гладким у Полісся. Експедиція закінчилася тим, що "Гладкий, по разорении и разграблении многих городов в Полісі и в Литві около Вишницы, Бобриня (Бобруйська — І.Д.) и Брестя, напослідок и сам поражен"². Інформацію про похід Гладкого з цього джерела у свою чергу використав автор "Літописца, или описанія краткого знатнійших дійств и случаев". Цього ж року, — зазначає О.Рігельман на підставі повідомлення Романа Ракушки-Романовського, — "в Овручю ... был особый полковник, коему все Полесье подчинено было"³. Як свідчать матеріали літописів, лінія північного кордону між Українською державою і Річчю Посполитою проходила "Горенею до Припеті и чрез Припетъ до Бихова ..."⁴. Отже, етнічні українські землі були включені до складу Гетьманщини.

Чимало місця в історико-літературних пам'ятках відведено подіям у Чернігово-Сіверщині. Цьому сприяло насамперед те, що доля ряду літописців була тісно пов'язана з вищезгаданим регіоном. Нас цікавитиме в першу чергу та інформація, котра стосувалася північної Сіверщини, або ж Стародубщини. Мешканцями Стародубського полку були Григорій Покас, що написав нову редакцію "Короткого опису Малоросії", та Семен Дівович — автор славнозвісної історичної поеми "Разговор Великоросії с Малоросією".

¹ Див.: Исторический памятник о Пинске // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — М., 1847. — №5. — С.31—38; Мицик Юрій. Буремний 1648 рік (Добірка неопублікованих джерел) // Національно — визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — С.314.

² Краткое описаніє Малоросії... — С.226.

³ Рігельман О.І. Указ. соч. — С. 164.

⁴ Краткое описаніє Малоросії... — С.246.

Як переконливо довів О.Оглоблин, "в 1780 – 1790-тих рр. Новгород-Сіверський, як центр Новгород-Сіверського намісництва, був найбільшим осередком українського громадсько-політичного та культурного життя. На терені Новгородсіверщини перебували найвидатніші українські державні, громадські і культурні діячі того часу"¹.

У вміщених до кількох історичних праць відомостях про проект демаркації кордону знаходимо приблизну лінію розмежування цієї української порубіжної землі та сусідніх теренів Речі Посполитої. Обмежуючись на заході Дніпром, північно-східний кордон Гетьманщини йшов від Бихова "через Дніпр, по над рікою Сожем, аж до уезду Смоленского под Рославле"². В основу проекту було покладено результати роботи комісарів А.Киселя і В.М'яковського. У свідомості мешканців Російської імперії, навіть іноземців за походженням, Стародубщина була невід'ємною складовою частиною гетьманської держави. Описуючи розмах народного повстання після Батозької битви, О.Рігельман зазначав, що "в оное же лето, по побеждении поляк, в севере живущие, то есть в Стародубщине, посполитые люди выгнали всех находящихся там жолнеров польских, как то из тамошних городов: Стародуба, Почепа, Мглина, Дракова и из прочих мест, и многих побили, чем Малороссия на то время от поляк была очищена"³. У своїх творах історики розповідали про різноманітні події, що відбувалися в цьому регіоні. Скажімо, у "Короткому описі Малоросії" та "Кратком літоизобразительном знаменитых и памяти достойных действий и случаев описаніи" під 1661 р. є запис про вторгнення кримських орд: "И тогда татаре зимою нападали в Старо-

¹ Оглоблин О. Люди старої України. – Мюнхен, 1959. – С.209.

² Краткое описание Малороссии... – С.246.

³ Рігельман О.І. Указ. соч. – С. 209.

дубовщину, за Мглин и в городаы московские"¹. Причому автори історико-літературних пам'яток звертали увагу не лише на події загальнонаціонального масштабу, котрі трапилися на Сіверщині, а й на факти місцевого характеру. Це зокрема стосувалося різноманітних стихійних лих, явищ природи тощо. Спираючись на відповідні рядки з "Літопису Самовидця", автор Лизогубівського літопису повідомляв читачеві що 1689 р. "августа 9, пришла великая саранча;avorочала на края Литовскіи, але в Литву не пошла, осталась в Полісію около Сожа...иная на Україні осталась около Ніжина, Чернігова и на Сівері около Стародуба зазимовала, Московских краев не займала по за Свинскую и Камарицкую волость..."² Використані у вищенаведених прикладах хороніми є виразним підтвердженням етнічної та політико-адміністративної належності Стародубщини, котра остаточно була анексована нашим північним сусідом у 1919 р. Перші зазіхання московського уряду на Сіверські землі припадають ще на початок XVIII ст. Так, після того, як Іван Скоропадський під тиском царя змушений був "подарувати" О.Меншикову Почепську волость, всесильний фаворит самовільно захопив ще значну частину полкової території та перетворив проживаючих там козаків на своїх кріпаків. "Того ж 1719 года, — свідчить "Короткий опис Малоросії", — князь Меншиков заехал межею до Почепа, маетности своей, прежде того от гетмана Скоропадского ему наданной, дві сотні: мглинскую и бокланскую и часть стародубовской, и за тое великую ссору и тяжбу гетман с князем иміл, а особливо за завладініе почепских козаков в подданство»³. Скоропадському довелося докласти багато зусиль, щоб час-

¹ Краткое літоизобразительное знаменитых и памяти достойных дійств и случаев описаніе... — С.74.

² Літописец, или описаніе краткое знатнійших дійств и случаев... — С.35.

³ Краткое описаніе Малороссіи... — С.305.

тково відновити справедливість. Лише через три роки "по жалобі гетманской на князя Меншикова, указал его императорское величество лишнюю, им князем Меншиковым занятую к Почепу, землю привратить к полку стародубовскому, толко владіть бы ему Меншикову Почепом так, как гетманы владіли, да и козаков сотні почепской тогда ж он князь уступил"¹. Справа була остаточно розв'язана на користь України лише 5 червня 1750 р., коли "Ея Величества Указом ... Гетьману, все в Малой Россіи на уряд Гетьманской надлежащія маетности и Почеп с уездом, кой от Гетьмана Скоропадскаго отдан был уже князю Меншикову, отданы ..."²

Історико-літературні пам'ятки переконливо свідчать, що, незважаючи на політичний кордон, між населенням Гетьманщини і Слобідської України завжди існувала глибока культурна, суспільна й економічна єдність. Події на східних теренах постійно перебували в полі зору патріотично настроєної старшини, представників якої не покидала думка про приєднання слобідських полків до гетьманського регіменту. Літописні матеріали розкривають процес формування етнічної української території на землях між лівими притоками Дніпра й Десни та середньою течією Дону. На підставі відомостей літопису Граб'янки, автор "Короткого опису Малоросії", а за ним у свою чергу й П.Симоновський, зазначали, що велику хвилю еміграції на схід спричинила невдача кампанії 1651 р. і наслідки Білоцерківської угоди. Причому гадяцький полковник і невідомий історик підкреслювали, що східна межа компактної української колонізації досягла Дону: "Тогдаж Хмельницькій, ожидая угоднаго к отмщенію времени, позволил утісняемому от ляхов народу волно сходить из городов к Полтавщині и за границу в Великую Россію на житье, и из того времени

¹ Там само. — С. 307.

² Симоновский П. Указ. соч. — С. 155.

начали сідять Сумы, Лебедин, Харков, Ахтирка и иные слободские міста аж до Дону козацким народом"¹. Літописці під 1659 р. зафіксували початок чергового періоду масового переселення українців на схід. Розвиток Руїни змусив значну частину населення Правобережжя залишити рідні місця в пошуках можливостей спокійної праці та сприятливих умов господарювання. Почерпнувши інформацію зі свого основного джерела – "Дійствій презильной брани", укладач "Короткого опису Малоросії" писав, що "того ж времени, как и при старом было Хмельницком, люди безчисленные из-за Дніпра, ради бывающих там неспокойств, под царскую державу пущени, которые, не вмѣстятся в Малой Россіи и даліе в Великую Россію пошедши, пустые земли великими городами и селами густо осадили, и сих царское величество разділить указал на пять полков и поставил полковников в Сумах, Ахтиркі, Харкові, Изюмі и Рибном, и позволил судитя им своим правом и дал волности, как и войску Запорожскому"². Щоб довести не тільки етнічну спільність, а й історичну належність даних земель до гетьманської України, автор "Історії русів" всупереч правді неодноразово наголошував на тому, що слобідські полки були сформовані Б.Хмельницьким, а не царською адміністрацією. "Народ Рускій, пограничный от Днепра, Припети и Случи, – писав майстер слова, – узнав от побоища поляков, что война с ними и их союзниками будет продолжаться с неминуемым разорением пограничных селеній, собрался во множестве к Хмельницкому и требовали от него обороны или пристанища, и Гетман позволил таковым переселиться в Слободские полки, отцем его заведенные и заодно с Малоросією бывшіе, как-то: Сумскій, Ахтырскій, Харьковскій,

¹ Краткое описание Малороссии... – С.234.

² Там само. – С.256.

Изюмській и Рыбинській"¹. Таким чином, на думку переконаного українського патріота, 1659 р. Слобідська Україна ще не входила до складу провінцій Московського царства, а нібито становила з Гетьманщиною єдиний політичний організм. За допомогою нехитрого тлумачення етимології відповідного топоніма автор "Історії русів" намагався не тільки визначити політичну належність і правовий статус східного регіону, а й встановити його господарське призначення: "Земли же, под сими полками оставшіяся, назывались потому Булавинскими, что принадлежали оне на булаву Гетманскую и на них содержались заводы Гетманские конские и скотские, также заводы и табуны воловие и конские всей Малороссийской артиллерии, и тут же табуны полковых артиллерий, Гадяцкого, Полтавского и других ближайших ..." ² І лише у 80-х рр. XVII ст. завдяки інтригам місцевої старшини, яка знехтувала загальнонаціональними інтересами заради владолюбства та особистого збагачення, Слобідська Україна нібито була виведена з-під гетьманської юрисдикції: "И были полки сіи с другими такими же полками в непрременном командованіи Гетманов и правительств Малороссийских, и на всем праве и преимуществе Малороссийском аж до времен приключенія Гетмана Самуйловича; а с того времени Полковники тамошніе, пожелав лучше быть каждому из них маленьким самовластным Гетманом, чем большому Гетману повиноваться, просили от двора Царского, или лучше сказать, от Князя Голицына, всем тогда управлявшаго, всякій себе особья права, исключительныя от подчиненности Малороссийской" ³.

Плануючи підняти в 1710 р. антимосковське повстання, Пилип Орлик розраховував і на допомогу слобідських козаків: "Филипп Орлик ... писмами своими лестными не ток-

¹ Історія Русов... – К., 1991. – С. 152.

² Там же. – С.108.

³ Там же.

мо полки малоросійськіє, но и слободськіє к изміні до себе подводил, и задніпрськіє полки"¹.

Історики повідомляли про татарські напади на Слобідську Україну, писали про участь її козаків у воєнних кампаніях. Так, у "Кратком літоизобразительном знаменитых и памяти достойных дійств и случаев описаніи" під 1711 р. вміщено повідомлення про те, що "в Слободах два города — Старые и Новые Водолаги Татаре зруйновали и людей в плін побрали"². Автор Чернігівського літопису зазначав, що для потреб діючої армії на другому році Семилітньої війни "взято в Малій Росії посполитих людей 8000, а з Слобідських полків 2000 ..."³

Наведені факти переконливо свідчать, що протягом XVIII ст. заселені й освоєні українцями східні регіони не були ізольовані від сусіднього Лівобережжя і зберігали з ним міцні економічні, культурні та духовні зв'язки.

Українська інтелігенція XVII ст. зробила значний внесок у процес відновлення національної державності, що почав реалізуватись у 1648 р. Але, будучи тісно пов'язаними з тодішнім укладом Речі Посполитої, представники національно свідомого духовенства й шляхти не змогли належним чином усвідомити необхідність повного розриву з Польщею та реставрації національної держави в територіальних межах південно-західних князівств Київської Русі.

* На сторінках хронічки з Сулимівського архіву йдеться про три містечка — Водолагу, Марєфу й Вільне (Л[азаревский] А. Летописные заметки (1651—1749 гг.) // Киевская старина. — 1883. — № 3. — С. 681).

¹ Краткое описаніє Малоросіи ... — С.301.

² Краткое літоизобразительное знаменитых и памяти достойных дійств и случаев описаніє... — С.91.

³ Чернігівський літопис: Неопубліковані сторінки... — С. 228.

Наступним кроком у розвитку державницької думки були погляди козацьких інтелігентів XVIII ст. стосовно історичного обґрунтування єдності всіх українських земель. Тому історичний фактор поряд з етнографічним був другою найважливішою складовою поняття соборності України, сформульованого на сторінках літописних творів.

Незважаючи на відсутність прямих династичних зв'язків з Рюриковичами та Гедиміновичами у правителів незалежної, а згодом автономної гетьманської держави, українська сторона також висувала на протипагу литовській і московській історико-юридичні аргументи. Автор вміщеного до творів С.Величка, П.Симоновського, О.Рігельмана та "Історії русів" Білоцерківського універсалу розглядав Київську Русь як праукраїнську державу, котра обіймала "истинныя с древних віков земли и провинції наши Сарматскія и поселенія наши ж Рускія от Подолья и Волох по Вислу и аж до самага Вильна и Смоленска долгія и обширныя свои границы имущія, а именно: Киевскую, Галицкую, Львовскую, Хельмскую, Бельзскую, Подольскую, Вольнскую, Перемышлевскую, Мстиславскую, Витебскую и Полоцкую..."¹ У цьому апокрифічному документі Б.Хмельницький звернувся до всіх українців "кшталтом оных древних Русов, предков наших"² одностайно виступити на безкомпромісну боротьбу за звільнення від польського поневолення "власно предковичной отчизны нашей"³ і відновлення незалежної української держави. Хоча, як доводять сучасні дослідники, "гетьман вперше заявив, що розглядає створену державу як спадкоємицю Київської Русі"⁴

¹ Симоновский П. Указ. соч. – С. 15.

² Там же. – С.19.

³ Там же. – С.15.

⁴ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. – К., 1995. – С. 213.

лише у квітні 1650 р. під час переговорів з московським посольством Григорія Унковського.

У свідомості української еліти другої половини XVII – XVIII ст. було досить поширеним і звичним поняття "границі", яке містило в собі як територіальну, так й історико-культурну мотивації. "Чітко демаркована територія – наголосила Н.Яковенко, – дозволяла більш впевнено спиратися на символи неперервності й тяглості, використовуючи для цього найсміливіші історичні паралелі, покликані засвідчити стародавнє коріння сучасних авторам реалій, подій, героїв тощо"¹. Так, в інструкції для української делегації, що вирушала на російсько-польські переговори в 1685 р., гетьман Іван Самойлович вимагав приєднати до гетьманської держави "Поділля, Волинь, Підляшшя, Підгір'я і всю Червону Русь, де стоять славні міста Галич, Львів, Перемишль, Ярослав, Люблін, Луцьк, Володимир, Остріг, Заслав, Корець та інші, котрі від початку існування тутешніх народів належали до руських монархів, і тільки сто років тому з великим лишком Польське королівство ними заволоділо"².

Щоб показати тяглість державницьких традицій, більшість літописців змальовує цілісну картину історичного розвитку України від найдавніших часів до XVIII ст. Як цілком справедливо зазначив В.Кравченко, "мабуть, в жодній з пам'яток української історіографії XVII – початку XIX ст. ми не знайдемо такої чіткої, послідовно витриманої і відверто проголошеної ідеї про пріоритетне право українців на давньоруську спадщину, як в "Історії Русів"³. Відстоюю-

¹ Яковенко Н. Парадокси інтерпретації минулого в українському ранньонаціональному міфіві... – С.123.

² Цит. за: Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К.,1997. – С.181 – 182.

³ Кравченко В.В. Поема вольного народу. – С.41.

чи права козацької держави на територіальні межі Київської Русі, невідомий автор вдало використовував придумані ним генеалогічні документи. Він упевнено доводить, нібито "по соєдиненні Малої Росії с Державою Польською, первыми в ней Гетманами оставлены потомки природных Князей Руских, Светольдов, Ольговичев или Оленьковичев и Острожских, кои по праву наследства, признанному и всегда уважаемому от Королей Польских и Великих Князей Литовских, правительствовали своим народом уже в качестве Гетманов и воевод по конституціям Королевства, а не по достоинствам Княжеским"¹. На думку творця „Історії русів“, в епоху раннього середньовіччя український народ виступав як етноісторичний суб'єкт на географічній території "от реки Дуная до реки Двины и от Чернаго моря до рек Стыра, Случи, Березины и Донца, и Севи"². Далі він перерахував 5 князівств, котрі входили до складу Київської Русі, пізніше долучаючи до них і Тмутараканське. Цікаво, що до цього переліку не входить жодна з північно-східних і навіть із західних земель. Такий прийом автор використовував для глибшого переконання освіченої публіки в тому, що саме Україна є прямим та законним спадкоємцем давньоруської держави. З цією ж метою він послідовно вживає назву "Мала Росія", тобто корінна, метропольна Русь. Виявляючи політичну зрілість, невідомий історик свідомо підкреслив зв'язок західноукраїнських земель, які в XVII ст. так і не вдалося приєднати до Гетьманщини, з історико-культурними традиціями княжої держави. Розповідаючи про облогу Хмельницьким Львова у 1648 р., він нагадав читачеві, що це головне місто Галичини було збудоване "Князем Київским, Львом Даниловичем"³. На відвойованих територіях Волині Хмельницький скасував правові норми Речі Посполитої, котрі закріплювали пану-

¹ Історія Русов... – К., 1991. – С.9.

² Там же. – С.3.

³ Там же. – С.81.

вання польської шляхти, католицької церкви й королівської адміністрації. Не займаючись нововведеннями, гетьман відновив на цих землях стародавні правові звичаї, що сягали своїм корінням у часи княжої України¹. Таким чином, автор підводив читача до логічного висновку, що правотворчі пошуки Хмельницького базувалися на класичних правових джерелах Київської Русі.

Оцінка ролі Києва в історіографії XVIII ст. сприяє точнішій реконструкції національної свідомості тогочасної інтелігенції. Спираючись на вітчизняну історичну традицію, українські літописці розглядали Київ як столицю всієї Русі. Так, С.Лукомський переконалий, що, незважаючи на зруйнування Батисем і тривале татарське панування, Київ у XIV ст. ще залишався номінальною столицею Русі, загальноруським політичним центром. Тому лише після того, як литовський володар Гедимін підкорив собі "Києв, всея Росії столицю", він зміг офіційно титулуватись "височайшим князем всея Росії"².

Щоб приділити більше уваги історії міста, автор одного із списків "Короткого опису Малоросії" подав перелік київських литовських і польських воєвод³. Через те що в XVII ст. Київ був основним економічним і культурним центром України, головним осередком боротьби з католицизмом і польською ідеологічною експансією, Б.Хмельницький планував надати йому статус столичного міста. На початку 1648 р. гетьман домовився з угорськими послами, "що коли справді-таки Ракоцій доможеться корони, то нехай залишає його удільним князем на Русі з столицею у Києві"⁴. Однак через несприятливі суспільно-політичні умови цей проект

¹ Історія Русов... — К., 1991. — С.83.

² Лукомский С. Указ. соч. — С.326.

³ Див.: Описаніє краткое о малороссійском народе. — Інститут рукописів НБУ ім. В.І.Вернадського. — І, 7379. — С. 2 зв. — 19 зв.

⁴ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки... — С.53.

не вдалося здійснити. Резиденціями правителів України в другій половині XVII – XVIII ст. були Чигирин, Батурин і Глухів. Але в тогочасній суспільній свідомості Київ продовжував виступати як головний релігійний, культурний та економічний центр українських земель. "Государыня Императрица Елисавета, – писав автор "Історії русів", – в 1744 году благоволила посетить, со всем двором своим, Малоросію, путешествуя в главный город ея, Киев"¹.

До сказаного варто додати, що попередники козацьких канцеляристів – київські церковні інтелектуали 1620 – 1640-х рр. – розглядали Київ передусім як сакральний символ України-Русі. Відроджуючи й розвиваючи духовні традиції княжої держави, релігійні діячі XVII ст. надали містові статус "богохранимого града", "другого Єрусалима", вважали його місцем колективної покути і спасіння. Таке тлумачення ролі Києва у свою чергу служило для обґрунтування богообраності власного народу².

Православна віра виступала в історичних творах XVIII ст. як третій важливий фактор соборності, що зміцнює культурну та духовну однорідність етносу. Протягом трьохсотрічного бездержавного періоду українці виступали значною мірою як етнорелігійна спільність. У той час саме православна церква залишалася найголовнішою силою, що забезпечила ідеологічну єдність суспільства та зберегла історичну пам'ять поневоленої нації. Належність до однієї конфесії сприяла також об'єднанню українського й білоруського народів у боротьбі проти колонізації. Всі вітчизняні історики XVIII ст. вважали національно-релігійне гноблення, поряд із соціальним, основною причиною польсько-українського конфлікту.

Геополітичний аспект формування державної території проглядається на сторінках літописних пам'яток порівняно

¹ Історія Русов... – К., 1991. – С.243.

² Див.: Яковенко Н. Паралельний світ... – С. 296-330.

рідко. Це і не дивно, оскільки у XVIII ст. посилювався процес інкорпорації України до складу Російської імперії. Тому політична думка національних інтелектуальних сил зосереджувалась у першу чергу на обороні незалежності, а не на геополітичних проблемах.

Одним із головних геополітичних завдань, що постали перед відновленою Українською державою, була нейтралізація, а в перспективі й ліквідація Кримського ханства та колонізація причорноморських степів осілою хліборобською цивілізацією. На жаль, за існуючих тогочасних суспільно-політичних умов Україна була неспроможна самостійно досягнути цієї стратегічної мети. Літописні матеріали дають підстави припускати, що Б.Хмельницький вважав опанування чорноморського узбережжя одним з пріоритетних національних інтересів. Так, Г.Граб'янка зазначав, що в посланні до царя, написаному в 1656 р., Хмельницький планував провести український кордон на півдні "від Чорного моря від гирла Дністра на Очаків до лиману, щоб Дніпром та Дністром вільно могли виходити в море малоросійські торгові люди"¹. Цитовані рядки були пізніше використані авторами "Короткого опису Малоросії" та "Літописця, или описанія краткого знатнійших дійств и случаев"². Як бачимо, за рахунок вільного доступу до порівняно невеликої смуги морського узбережжя гетьман хотів оживити українську торгівлю, відкрити нові шляхи для експорту та імпорту, оскільки старі, що йшли через Балтику, лежали в районі бойових дій. Однак Хмельницький добре усвідомлював, що для розв'язання цього стратегічного завдання можна буде приступити тільки після переможного завершення війни з поляками й досягнення надійної безпеки на західних кордонах.

¹ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки... — С. 106.

² Див.: Краткое описание Малороссии... — С. 246 і Літописец, или описание краткое знатнейших действий и случаев... — С. 17.

До сфери стратегічно важливих інтересів України входила також Білорусія. Ще весною 1650 р. Б.Хмельницький повідомив царського посла Григорія Унковського, що вимагатиме від поляків "всей Белой Руси по тем границам, как владели благочестивые великие князи"¹. Внаслідок успішних воєнних операцій у 1654 – 1655 рр. значна територія південної Білорусії потрапила під козацький контроль. Такий розвиток подій суперечив експансіоністській зовнішній політиці Московського царства й незабаром призвів до загострення українсько-російських взаємин. У пам'ятках вітчизняної історіографії знаходиться інформація, що стосується даної проблеми. Автор "Дійствий презильной брани" повідомляв про звільнення наказним гетьманом Іваном Золотаренком ряду білоруських міст від литовсько-польських військ і про встановлення там козацького самоврядування: "А гетьман Іван Золотаренко взяв Гомель, Новий Бихів та інші численні міста під себе підгорнув і військом козацьким осадив (окрім Старого Бихова)"². Про перемоги козацької зброї в південно-східній Білорусії зазначалося також у "Короткому описі Малоросії", працях П.Симоновського, О.Рігельмана та ін. П.Симоновський, наприклад, також підкреслював, що "Гомель и Новый Быхов, одними только козаками, под командою Золотаренка, были покорены"³. Щоб обґрунтувати факт козацького протекторату над південно-східною Білорусією, автор „Історії русів” свідомо називає українськими два головних міста цього регіону. Змальовуючи картини облоги, він підкреслив, що "Золотаренко с кор-

¹ Див.: Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х тт. – М., 1953. – Т. 2. – С.154.

² Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки... – С. 97.

³ Симоновский П. Указ. соч. – С.81.

пусом своим... в Ноябре месяце 1655 года, осадил город Гомель, принадлежащий к Малоросіи, но отнятый недавно Поляками»¹. І далі: "Из Гомеля выступил Золотаренко с корпусом к городу Новому Быхову, принадлежащему так же к Малоросіи, и окружив его блокадою... делал на город частыя из квартир покушения..."² Однак, письменник, на жаль, не конкретизував свої означення, оскільки не уточнив, чи це була етнічна або історична належність, чи політична — досягнута шляхом завоювання, — що в середньовіччі також визнавалось як юридичний аргумент.

Отже, історико-літературні твори XVIII ст. відіграли важливу роль у з'ясуванні історичної правди, збереженні історичної пам'яті нації й формуванні ідеї соборності всіх українських земель. Прагнучи сконсолідувати націю, представники інтелектуальної еліти намагались пробудити почуття солідарності між усіма українцями незалежно від соціальних, культурних, етнографічних та регіональних особливостей. "Незважаючи на поділ України за Андрусівським договором 1667 р. і Вічним миром 1686 р., — зазначав М.Марченко, — продовжує існувати тверда думка про Україну як цілісне географічне, територіальне і етнографічне поняття, поняття про єдиний народ"³, що займає територію від Сяну й Вісли на заході до середньої течії Дону на сході і від причорноморських степів на півдні до верхньої течії Дніпра й Стародубщини на півночі. Таким чином, козацькі інтелігенти, зберігши і творчо розвинувши на новому рівні здобутки державницької думки Київської Русі, передали ідею соборності наступним поколінням борців за єдину незалежну Україну "від Сяну до Дону".

¹ Історія Русов... — К., 1991. — С.125.

² Там же. — С.126.

³ Марченко М.І. Вказ. праця. — С.70.

Незважаючи на здобуття незалежності, наведені думки не втратили своєї актуальності, оскільки частина наших етноісторичних земель — Лемківщина, Надсяння, Холмщина, Підляшшя, Берестейщина, Турово-Пінщина, Стародубщина, Слобожанщина, північно-східне Приазов'я та Кубань — усе ще перебуває за межами сучасних кордонів Української держави.

3.3. Політико-правовий рівень національної свідомості

Знайомство з історико-літературними творами 30 – 80-х рр. XVIII ст. переконує в тому, що їх автори намагалися розглянути найважливіші факти, події та явища національної історії, котрі давали можливість обґрунтувати права і свободи українського народу й законність боротьби за них. При цьому в міру своїх можливостей вони зверталися до ділових документів, що засвідчували певні факти, які мали юридичне значення, підтверджували соціально-політичні права як окремих суспільних верств, так і держави в цілому.

Як вірно зазначили В.Смолій та В.Степанков, внаслідок поразки Національно-визвольної війни на початку XVIII ст. "пришвидшується процес формування психологічного типу "малороса" з його здатністю будь-якої миті пожертвувати в ім'я особистої (здебільшого матеріальної) вигоди національно-державними інтересами"¹. Особливого поширення ці негативні тенденції набули серед козацької старшини, представники якої втратили волю до боротьби за втілення ідей самостійництва й поступалися ними заради збереження і примноження соціальних здобутків. "Щодо козацтва, селянства й міщанства, — вважають вищезазначені вчені, — то в їхній політичній свідомості також протягом останніх 40-а років стався суттєвий злам: ідея

¹ Смолій В.А., Степанков В. С. Українська державна ідея... — С.213.

національної незалежності, не закріпившись, спочатку еволюціонувала в бік автономізму (60 – 70-ті рр.), а згодом стала перероджуватися в ідею захисту "стародавніх прав", що переважно замикалися на захисті залишків соціально-економічних завоювань революції"¹. Крім того, представники кожного стану чи суспільного прошарку по-своєму тлумачили зміст поняття "стародавніх прав і вольностей", вкладаючи в нього певні особливості свого менталітету.

"В очах нової шляхти, – стверджував З.Когут, – права Гетьманщини були невід'ємними від їхніх прав та соціального ладу. Як мінімум, це мало означати визнання царським урядом за новою шляхтою статусу та права володіння земельними маєтками разом із залежними селянами"².

Козаки зараховували до своїх вольностей особисту свободу, можливість обирати старшину, звільнення від податків, а також право на приватне землеволодіння. Через економічне зубожіння козацтва й зловживання старшини в середині XVIII ст. над цими прерогативами нависла серйозна небезпека.

Зміст прав і свобод для жителів міст полягав насамперед у місцевому самоврядуванні. Хоча певна частина духовенства продовжувала зберігати мрії про незалежну церковну організацію, проте більшість його пов'язувала українські права та вольності з власними економічними привілеями й соціальним статусом, що не поширювався на служителів культу в інших регіонах імперії. "Якщо селяни, – зазначав далі З.Когут, – і мали якісь поняття про українські права і вольності, то вони, напевно, вважали, що це є успадкування особистої та юридичної свободи та права вибирати свого

¹ Смолій В.А., Степанков В. С. Українська державна ідея... – С.214.

² Когут Зенон. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760 – 1830. – К., 1996. – С. 64.

пана — тобто прав, що в середині XVIII ст., як вони добре знали, були скоріше теоретичними, ніж реальними"¹.

Незважаючи на деяку смислову нечіткість, поняття "прав і вольностей" увібрало у себе як юридично конкретні принципи соціально-економічних та правових прерогатив, так і морально-етичні й світоглядні категорії. Тому на середину XVIII ст. в національній свідомості мешканців Гетьманщини існувала достатньо стійка та глибоко вкорінена система "прав і вольностей", обґрунтованих законодавством та зміцнених історичною традицією. Причому піклування про збереження та примноження її елементів стало найголовнішим завданням громадян гетьманської держави у зв'язку з наступом російського централізму.

Однак, незважаючи на послідовну політику петербурзького уряду, спрямовану на повну ліквідацію українського суверенітету, та її негативні наслідки, у свідомості патріотично настроєної національної еліти продовжували жити ідеї автономізму. Автори багатьох літописів XVIII ст. — козацькі канцеляристи, — маючи безпосередній доступ до джерел Генеральної канцелярії й інших матеріалів, використовували документи з метою політико-правового обґрунтування ідеї української державності. Причому поняттю "прав і вольностей" вони нерідко надавали не вузькосоціального, а загальнонаціонального значення. Особливо виразно ця тенденція виявилася у праці П. Симонівського, який практично ототожнював усе українське населення Гетьманщини з козацтвом.

В усіх без винятку літописних пам'ятках 30 — 80-х рр. робився наголос на литовсько-польському походженні українських "прав та вольностей". Автори намагалися включати до тексту історичні матеріали, що проливали світло на при-

¹ Когут Зенон. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760 — 1830. — К., 1996. — С. 64.

роду автономії Гетьманщини. Деякі з них генетично пов'язували політико-правове становище козацької держави зі статусом Київського князівства і його мешканців у складі Великого князівства Литовського. Навіть після ліквідації першого й поділу його земель на воєводства Казимир IV, як зазначив П.Симоновський, "учредил в них везде воевод, старост, каштелянов, судей и прочих чиновников, всех с Малороссійскаго народа, и, чтоб таковое учреждение содержано вечное и ненарушимо было, обовязал и наследников своих, в подтверждение чего имеется и привилегіум Короля Сигизмунда Августа, сына перваго Сигизмунда, данной в 1569 году, Декабря 23-го, в котором между прочим, написано: "Все достоинства и чины, когда на вакансіи будут, обывателям земли Киевской оседлим званія шляхетского отдавать"¹. Твердження, що козаччина була офіційно визнана важливим елементом суспільної структури ще у першій половині XVI ст., повинно було посилити її авторитет серед сучасних авторам представників інших станів. Наприклад, подібно до своїх товаришів по перу, П.Симоновський датував остаточне оформлення козацтва як правового поняття роками правління Сигізмунда I (1506 – 1544), котрий "взял ... некоторую часть того военного народа и поселил их в вершине Днепровых порогов, определив им на то добрую и довольноую землю для того, чтоб от Турецких и Татарских нападеній границы ими были защищаемы; притом и дал им особливья на вольности их привилегіи, а прежнія дозволенія их от предков его, Королей Польских подтвердил"². Автор "Короткого опису Малоросії" детальніше та ширше визначив межі козацьких угідь, які нібито лежали "више и

¹ Симоновский П. Указ. соч. – С. 3.

² Там же. – С. 4.

низше порогов, по обоим сторонам Днепра"¹. При цьому він підкреслив, що дану територію Запорізьке Військо отримало "в владіне вічне", тобто монарх офіційно узаконив існування козацького землеволодіння у наддніпрянському регіоні.

Щоб підняти соціальну значущість козаччини, літописці неодноразово повідомляли про боротьбу її представників з турецько-татарською агресією та участь у різних кампаніях, які проводила польська держава. У своїх творах автори свідомо представляли козацтво як самостійну військово-політичну силу, що виконувала суспільно корисні функції на службі Речі Посполитій. Звідси випливало, що козаки як військовий лицарський стан повинні були користуватися такими ж політичними правами, що і дворянство. На думку упорядників, сама природа козаків як оборонців населення держави давала достатні підстави для зрівняння представників цієї суспільної верстви з шляхтою.

Укладачі літописів підкреслювали, що протягом XVI ст. козацтво як юридичний суб'єкт постійно розвивалося під протекцією короля та держави. Особливо підхожий матеріал для таких міркувань вони знаходили у так званій "Баторієвій легенді", що протягом XVIII ст. розглядалася в Гетьманщині як важливе правове джерело. Всупереч історичній дійсності, єдиною причиною реформ літописці вважали прагнення короля з максимальною ефективністю використати потенційні можливості козацтва шляхом удосконалення його організаційної структури. Найдокладніша інформація про характер відповідних подій 1576 р. знаходиться на сторінках "Короткого опису про козацький малоросійський народ". Спочатку П.Симоновський зазначив, що "разсуждая, как нужны и полезны Козаки к войне"², Стефан Баторій вирішив провести ряд перетворень, які не

¹ Краткое описание Малороссии... — С. 212.

² Симоновский П. Указ. соч. — С. 8.

знищили б основ існуючої структури останніх. Суть змін полягала в організації 6-тисячного корпусу, що складався з 6 полків, кожен з яких у свою чергу поділявся на сотні. Всі полки і сотні отримали командирів. Крім того, для війська було встановлено посади обозного, судді, писаря та осавула. Король "над всіма же теми полками зделал им главнейшаго командира с титулом Гетьмана, которому, для лучшаго уваженія и почитанія жаловал Королевское знамя, бунчук, булаву и печать с изображеніем Козака, стоячаго в поле, которою и ныне Малороссія печатается"¹. Гетьманською резиденцією, в якій перебувала й військова канцелярія, було визначено містечко Трахтемирів. На всій території між останнім і Києвом козаки мали право безперешкодно селитись та займати різні угіддя. Реєстровцям було встановлено спеціальну плату за службу. Давши таку розгорнуту, свого роду "канонізовану" розповідь про зміст реформи, П.Симоновський висловив своє особисте ставлення до неї. "Оное войско таким образом учрежденное, — писав історіограф, — состояло всецело в верности Польскому Государству и безпримерно полезнейшим, нежели прежде"². Наприкінці він сформулював, правда у дещо узагальненій формі, основний принцип козацького імунітету: "Поляки же ни до них самих, ни до их земель, кои им от Королей наданы были, ни какова дела не имели, и в правление их никогда не мешались"³.

Причинами польсько-українського конфлікту, на думку літописців, були грубі порушення магнатами й шляхтою попередніх договорів, укладених при добровільному об'єднанні України з Польщею, привілеїв козацького стану і створення унії. Таким чином, брутальне нехтування правлячими колами Речі Посполитої державних правових норм,

¹ Симоновский П. Указ. соч. — С. 8.

² Там же. — С. 9.

³ Там же.

зокрема своїх офіційних зобов'язань щодо всіх станів української нації, у першу чергу козацтва, духовенства та шляхти, справедливо розглядалося як вияв національного гноблення. Початок цієї епохи всі без винятку автори пов'язували з правлінням Сигізмунда III: "Когда Сигизмунд Третий вступил на престол, начала быть Козакам отменность: разные Польские магнаты на определенной Козакам земле в Малой России позанимали себе села и деревни и тем Козаков в разных случаях утесняют и в подданство их привлекать начали; самого же Козацкаго Гетьмана под ведение и власть Коронному Гетьману отдали и знатнейшія урядовыя места в Малой России природным Полякам роздали, что Козакам столь чувствительно стало, что они, снесъ сего будучи не в состояннн и видя себя несколько в силе, всему тому воспротивились"¹. Однак повстання під проводом Косинського й Наливайка зазнали поразки, а їх учасники були жорстко покарані переможцями. Проте, незважаючи на страшні репресії, "искра верности их к отечеству еще совсем не угасла"². Немеркнучою славою вкрили себе козаки на полі Хотинської битви. Подвиги останніх був змушений визнати навіть неприхильний до українців Сигізмунд III, котрий "за ... мужественные их поступки ... особливим своим манифестом благоволение свое и благодарность к ним оказал"³. Але всі заслуги козаків, які на сторінках літописів фактично виступали рятівниками Речі Посполитої від турецького поневолення, відразу після закінчення кампанії 1621 р. були забуті невдячним урядом. Магнати продовжували перетворювати козаків на своїх кріпаків, позбавляли їх земельної власності та майна. Свавільне й зажерливе панство не бажало рахуватися з грамотою, котру видав на підтвердження козацьких привілеїв новий король Владислав IV. Літописці свідчили про те, що українці неодноразово

¹ Симоновский П. Указ. соч. — С. 9.

² Там же. — С.11.

³ Там же.

зверталися до вищих урядових інстанцій з проханням полегшити своє становище в Речі Посполитій. Так, у кількох працях згадувалося про "супліки" до сенату князя Костянтина Острозького. Справедливість домагань української сторони визнав також і королевич Владислав, який, апелюючи "до трибуналу за руским народом причинялся о облегченіи, но панове лядскіе ни в чем им не послабіли, но паче утісняли их работами, податьми, побоями и всяким озлобленіем"¹. У 1632 р. серед української громадськості з'явилися надії на зміну національної політики урядових кіл у зв'язку зі вступом на престол нового монарха. Тому "общенародное от Русі и козаков челобитье в обидах послано на сейм в Варшаву, но ничего не получено"².

Під час придушення в 1637 р. коронним військом чергового повстання під проводом Павлюка загинуло багато козаків, а гетьман і четверо старшин, всупереч гарантіям М.Потоцького, були страчені у Варшаві. Проте, з точки зору П.Симоновського, найбільшим нещастям для козаків були не стільки людські втрати, а те, що вони "потеряли и место Терехтемиров, а всего более и привилегіи, наданныя им от Короля Стефана Баторія, а притом и форму их Козацкую, которая тогда отменяема быть стала"³. Насправді в той час запорожці не мали єдиної уніформи, але відповідно до уявлень XVIII ст. Симоновський вбачав у її існуванні важливу ознаку регулярного війська. До того ж дане твердження виконувало роль історичної довідки для гетьмана Кирила Розумовського, котрий планував увести для козаків стандартне однакове озброєння та однострої. Після поразки повстання останнім заборонялося обирати старшину й

¹ Літописец, или описание краткое знатнейших действий и случаев... — С. 5.

² Краткое літоизобразительное знаменитых и памяти достойных действий и случаев описание... — С. 38.

³ Симоновский П. Указ. соч. — С.12.

гетьмана. Відтепер усі виключені з реєстру автоматично ставали кріпаками й були зобов'язані виконувати повинності для своїх державців. Отже, у свідомості канцеляриста найбільшу загрозу для існування козаків становили положення Ординації 1638 р., які давали юридичні підстави для позбавлення їх багатьох прав і всіх привілеїв.

У ряді історичних творів знаходиться досить широка панорама причин та мотивів, які викликали Національно-визвольну війну. При цьому автори літописів докладали всіх зусиль, щоб довести легітимність дій української сторони. Виходячи із заданих наперед ідеологічних настанов, вони подавали ці події не як бунт проти законної влади Речі Посполитої, учасники якого керувалися тільки егоїстичними інтересами грабунку й наживи, а як об'єктивно неминучу й законну революцію в ім'я гуманістичних ідеалів національної та соціальної справедливості. З історичної перспективи вагомим "козирем" для свідомої інтелігенції стала легенда про "Владиславові привілеї". Вона правила за переконливий доказ того, що король вів переговори з козацьким військом і визнав за ним право захищати свої привілеї навіть силою зброї. Звідси випливало, що монарх, який в очах тодішнього суспільства був єдиним джерелом влади та справедливості, особисто санкціонував збройну боротьбу українського народу. Наприклад, П.Симоновський неодноразово зазначав, що в 1648 р. повстання було підняте не проти монарха, а проти свавільних магнатів з особистого дозволу самого Владислава IV: "Хмельницькій ... побудил всех единомысленно к поднятю на одних Поляков, а не противу Короля (который им то и учинить дозволил, в уваженіи том, что Козаки ему и впредь надобны) оружія"¹. Цю ж саму думку двічі повторено й у вміщеному до "Короткого опису про козацький малоросійський народ" "Білоцерківському універсали":

¹ Симоновский П. Указ. соч. — С. 13.

1) "постановилисьмо в наміреніи нашом не против Короля, милостивого Пана нашого, но против Поляков гордых и за ни за що Королевскія высокоповажнныя привилегіи, нам, Козакам, и всім обще Малороссіянам, данныя (права и вольности наши древнія при нас заховуючія и укріпляючія), міючих, мужественным и небоязненным, при помощи Божіей, станути сердцем и оружіем"¹.

2) "мусилем сіе военное с Поляками за позволеніем Его Королевским, яко и для того, же Поляки, лече Его Королевскую високою персону у себя важачи, мандатов и приказов его не слушали и непрестанныя Малороссіи утісненія налапали"².

Позбавлений необхідних силових засобів для реалізації своїх законотворчих рішень у практичному житті, Владислав IV не міг бути надійним гарантом прав і свобод української нації. Тому в цьому документі постійно підкреслювалося, що всесильні магнати могли не рахуватись із волею свого законного володаря й проводили політику жорстокого соціального та національного гноблення українців: "Сами Поляки до зламання тоей присяги суть виною и початком, сами первіе поломавши, мимо волю Королевскую, права и вольности древнія Козацкія Малороссійскія и присягу свою на пріязнь при ненарушимой цілости давных прав и вольностей, Козакам и всім Малороссіянам взаимно учиненную"³. Отже, на думку Хмельницького, реакція українців є морально виправданою і юридично законною (оскільки одна із сторін порушила свої зобов'язання, то й друга сторона може також не дотримуватись умов угоди). Тому, коли гноблення досягло свого апогею і стало загрожувати самому існуванню козацтва та православної релігії, то українці вимушені були піднятися

¹ Симоновский П. Указ. соч. – С. 14.

² Там же. – С. 19.

³ Там же. – С. 18.

на всенародну боротьбу. "... наложился были, — пише гетьман, — мимо волю Королевскую, Пана нашего милостивого ... власно предковичной отчизны нашей и Святого и Равноапостольного Князя Владимира Киевского, святым крещением Русь просвітившого ... знатнійших людей и козаков выгубити и выкоренити, а самим посполитством, альбо посполитым народом нашим завладівши, не только в ярмо невольничое их запрягти, но, по своей безбожной волі, в душевредную, правилам священным Святых Отец наших противную врынути Унію"¹.

Щоб переконати читацьку аудиторію в реальному існуванні привілею Владислава IV, невідомий письменник наводить навіть опис частини його реквізитів. Михайло Грушевський зазначає, що якщо й існувала якась грамота з привілеями, то король все одно "не міг дати її по всій формі своєї канцелярії"². У стилізованому "Білоцерківському універсалі" також двічі підкреслюється, що під час аудієнції монарх сказав посланцям, щоб "по прежнему Гетьмана себї постановили и при своих правах и вольностях кріпко стояли, не подаючи оных Полякам в пограніе, щитячись к тому его Королевскими и иными давными привилеями; а если бы Панове Польскіи или дозорцы тіх привилеев не слухали, то маєте (мовит Его Королевское Величество) мушкет и при боку шаблю, то ею прето можете боронити своих от Поляков повреждаемых прав и вольностей"³. З даних рядків король постає навіть не прихильником козацького стану, а можна сказати, українським патріотом. Наприкінці документа Хмельницький запевняє майбутніх повстанців, що король не очолить шляхетське війсьско, а тому над ворогом значно легше можна досягнути перемогу.

¹ Симоновский П. Указ. соч. — С. 15—16.

² Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. 8. — Ч. 2. — С.146.

³ Симоновский П. Указ. соч. — С.18.

Вищенаведені міркування давали козацьким канцеляристам можливість підвести законну підставу для Національно-визвольної війни й спростувати погляди іноземних істориків, які розглядали ці події як бунт непокірних підданих проти свого законного володаря – короля Речі Посполитої.

Автори "Короткого опису Малоросії", двох редакцій "Літописца, или описанія краткого знатнійших дійств и случаев" та Олександр Рігельман повідомляли, що внаслідок успішного завершення кампанії 1648 р. на території південно-східних земель Речі Посполитої було утворено фактично незалежну козацьку державу, котра одержала міжнародне визнання. Незаперечним доказом цього були повідомлення про встановлення зовнішньополітичних відносин України з іноземними державами. Причому, літописці наголошували на тому, що дипломатичні представники почали прибувати сюди не на прохання гетьмана, а з ініціативи правителів своїх держав. Деякі делегації взагалі були уповноважені вести переговори з Б.Хмельницьким про надання допомоги з боку козаків їх країнам. Ось як, наприклад, розповідав про ці події автор "Короткого опису Малоросії": "И тогож року от разных государств и от господарей мултянского и волоского и от некоторых удільных татар были у Хмельницкого послы, поздравляя его побідою и просячи у него помочи против своих неприятелей, также и Турчин прислал ему чугу и шаблю, хоругов и булаву, и приказал паші силестрийскому и хану кримскому войсками помочи ему давать"¹.

Як довів С. Пінчук, "версія, за якою король Володислав ніби співчував козацькому повстанню і благословив на нього Хмельницького, була перенесена після смерті Володислава на Яна Казіміра, що мав бути обраним на короля під

¹ Краткое описание Малороссии... – С. 224.

тиском агентури Хмельницького"¹. Підтвердження цьому служила сцена зустрічі гетьмана з королем після Зборівської битви, що вміщена на сторінках Чернігівського літопису. Його упорядник писав, ніби Хмельницький упав на землю перед монархом, після чого гетьмана було підведено за наказом Яна Казимира. В кінці аудієнції "Хмельницький паді знову пред кролем, плачучи, просіл прощення и лежав, облапивши ноги королевскіе. А кроль казал его подвести и, давши ему руку свою поціловати, и просіл, абы из облежена выпустил войско полское з Збаража"². Цим самим невідомий письменник гіперболізував виражену Хмельницьким повагу до королівського маєстату, підкреслив його смиренність та відданість монархові. При цьому гетьман запевняв співрозмовника: "Я на кроля, пана моего милостиваго руки не подношу, толко на его сенаторов, которые ... мні самому, яко и всему народови Малороссійскому, незносные и невымовные чинили кривди; а тепер, чого не дай Боже, гди бы нас зламали, не zostавили бы и наслідку руского"³. Висловлюючи свою готовність коритися королю, Хмельницький, з іншого боку, сміливо кинув у вічі Яну Казимиру: "а з Ляхами буду битися"⁴. Свідчення деяких сучасників описаних подій дають зовсім відмінну інформацію. Вони повідомляли, що Хмельницький розмовляв з королем українською мовою, "а вежества де и учтивости никакие против тех его королевских речей в словесне и ни в чом не учинил"⁵. Ви-

¹ Пінчук С.П. Козацькі літописи XVII століття про Богдана Хмельницького // Радянське літературознавство. — 1959. — № 1. — С. 51.

² Черниговская летопись // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. — С.21.

³ Там само. — С.20–21.

⁴ Там само. — С.21.

⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1861. — Т. 3. — С. 397.

датний історик І. Крип'якевич зазначав, що гетьман говорив сидячи на коні, що було сприйняте присутніми як вияв зневаги до володаря Польщі¹.

До "Короткого опису про козацький малоросійський народ" не випадково вміщено текст Зборівського договору, котрий був першим юридичним актом офіційного визнання автономної козацької держави. П.Симоновський погодився з думкою П'єра Шевальє, вважаючи, що пункти угоди були "весьма полезные" для Хмельницького. Хоч у тексті літопису не зустрічається пряма авторська оцінка змісту документа, але очевидно, на гадку Симоновського, вдумливий і освічений читач сам повинен був зробити відповідні висновки. Аналізуючи дане юридичне джерело, інтелігент XVIII ст. міг легко переконатися в тому, що на його підставі в межах Речі Посполитої утворювалась автономна Українська держава, на території якої адміністративно-судова й військова влада належала козацькій старшині на чолі з гетьманом. Православній вірі гарантувалися рівні права з панівною в Польщі католицькою конфесією. Зі змісту угоди фактично випливало, що козацька Україна підлягає не Польщі, а безпосередньо королю. Отже, як пізніше визначив В. Липинський, "Зборівська умова єсть в розумінню правно-державнім першою спробою забезпечення української нації в рамках Польської державності: 1) політичної автономії на території козацькій і 2) культурно-національних прав у цілій Річі Посполитій"².

На 64-65-ій сторінках "Короткого опису про козацький малоросійський народ" викладено пункти Білоцерківського договору, що "був виразним кроком назад у становленні української державності", оскільки "практично анулював значні здобутки українського державотворення, автономія мала ще обмеженіший характер, а польсько-українські

¹ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 107.

² Липинський В. Україна на переломі. — Відень, 1920. — С. 19.

гострі суперечності не тільки не ліквідовувалися, а й підігрівалися"¹. Особливе невдоволення серед українців викликало, як підкреслив П.Симоновський, квартирування коронного війська "по всей почти Малой России по обеим сторонам Днепра" та повернення шляхтичів до своїх маєтків. Поляки "несносныя обывателям причиняли обиды так в податях, как и в поборах, чрез что не малое от людей на Хмельницкаго было роптаніе, яко он Полякам опять отдал Украину"². Але гетьман не надавав серйозного значення цій угоді й розглядав її як тимчасову вимушену поступку, що буде скасована при першій-ліпшій сприятливій нагоді. Щоб применшити масштаби поразки в кампанії 1651 р. і приглушити почуття гіркоти, автор "Короткого опису Малоросії" твердив, що статті Білоцерківського трактату були "не очень козакам полезны"³. При цьому він не виявив бажання познайомити читачів хоча б із загальним змістом цього договору.

Автори більшості історико-літературних пам'яток 30-80-х рр. XVIII ст. відверто чи в завуальованій формі обстоювали право Гетьманщини на збереження державної самостійності під протекторатом московського царя. Укладачі літописів висловлювали глибоке переконання, що політико-правові взаємини України з Московією повинні базуватися на основі договору 1654 р. Оскільки він визнавався наступними поколіннями патріотичної еліти "най-сильнішим і найнепереможнішим аргументом і доказом суверенності України"⁴, то історіографи XVIII ст. надавали йому велику увагу на сторінках своїх праць. На їх думку, головне значення угоди полягало в тому, що Україна не була

¹ Шевчук В. Козацька держава. — К., 1995. — С. 70.

² Симоновский П. Указ. соч. — С. 65.

³ Краткое описание Малороссии... — С. 233.

⁴ Орлик П. Вивід прав України // Вивід прав України. — Нью-Йорк, 1964. — С. 86.

завойована Московією, а добровільно уклала союз з нею й прийняла протекцію царя. Наприклад, С. Дівович підкреслював, що, маючи повну свободу вибору:

Російського государя пред всеми почла,
Ему добровольно себя вечно предала¹.

Козацькі канцеляристи трактували "Березневі статті" як взаємовигідний міждержавний договір, що гарантував збереження національних "прав і вольностей" та надавав допомогу у війні проти Польщі.

Жоден з літописців не згадував про непорозуміння, що виникли в Переяславі через відмову московських дипломатів присягнути від імені царя. Після деяких зволікань українці, зрештою, піддалися на хитрощі делегації В.Бутурліна. Натомість у літературі 30 – 80-х рр. XVIII ст. переговорий процес відбувався гладко, й 16 лютого в Успенському соборі гетьман та старшина "все охотно на верность Его Царскому Величеству ... присягли"². Так само, всупереч історичній дійсності, П.Симоновський писав, нібито після цього "по всей Малой России вдруг на вечное подданство Российскому престолу присяга учинена"³. Далі він процитував лист Б. Хмельницького до Олексія Михайловича з проханням затвердити "права і вольності" України, 3 царські жалувані грамоти на вольності козацькі, шляхетські й маєтності гетьманські та "Пункти гетьмана Богдана Хмельницького, затвержені царем". Для більшої точності й переконливості автор подав опис деяких основних реквізитів грамот. Очевидно, П.Симоновський вважав, що сукупність останніх 4-х документів і становить, власне, текст угоди. Насправді ж, петиція з 23-х (у Симоновського з 22-х) пунктів була пізніше відредагована в Москві. Під час

¹ Дівович С. Разговор Великороссии с Малороссиею // Українська література XVIII ст. – К., 1983. – С. 384.

² Симоновский П. Указ. соч. – С. 68.

³ Там же.

переговорів зміст проекту було викладено в 11 пунктах, на які цар наклав відповідні резолюції. Остаточна їх редакція й називається "Березневими статтями", або "Статтями Богдана Хмельницького". Але оскільки цей документ, що мав доповнювати жалувані грамоти, був своєрідним витягом з попереднього українського проекту, то матеріали "Короткого опису про козацький малоросійський народ" у цілому давали повне уявлення про зміст Московського договору 1654 р. Ратифікована угода в основному забезпечувала суверенітет Української держави у сфері внутрішньої та зовнішньої політики. Вона гарантувала територіальну цілісність козацької республіки, офіційно узаконювала існуючу форму управління, суспільно-економічні відносини, територіально-адміністративний устрій, особливості законодавства й судової практики, передбачала наявність 60 000-го війська, надавала незалежність у проведенні внутрішньої політики. Певним обмеженням українського суверенітету був контроль Москви за дипломатичними зносинами з Польщею й Туреччиною та обов'язок виплачувати протекторові данину за оборону від зовнішніх ворогів. Літописці підкреслювали, що царський уряд підтримував взаємини з Україною через Посольський приказ, який відав зносинами Московії з іноземними державами.

Письменники засвідчили творення на визволеній українській території органів державної влади. Деякі з них навели список 15 полків із зазначенням кількості козаків у кожному. Матеріали літописів дають інформацію про зміни в правовій свідомості тогочасного українського суспільства, що були викликані Національно-визвольною війною. Вони стосувалися насамперед питання станової належності особи, оскільки протягом 1648 – 1652 рр. було ліквідовано феодалне землеволодіння й кріпацтво. Наприклад, суть перетворень у соціальній сфері П.Симоновський передав таким чином: "Весь народ Малоросійській одним именем

назывались Козаки, и волю имели или Козацки служить или свободно жить, в подданстве же быть ничьем никто не желал"¹. Проте, як довели авторитетні дослідники, лише "спершу доступ до Запорізького війська був вільний для всіх, але пізніше заможні козаки намагалися створити упривілейований клас на зразок шляхти і взяти провід у свої руки"².

Автор "Короткого опису про козацький малоросійський народ" знайомив читача також із змістом Гадяцького трактату 1658 р. Хоча через міркування особистої безпеки він не зміг відкрито дати власну оцінку цій угоді, проте деякі моменти дозволяють відтворити погляди П.Симоновського на політико-правове значення документа. По-перше, історик вилучив з тексту договору статтю, що забороняла гетьманові підтримувати, за винятком Криму, стосунки з іноземними державами й, таким чином, значно обмежувала суверенітет Великого князівства Руського.

По-друге, на думку Симоновського, Іван Виговський щиро вважав, що ратифіковані у Варшаві пакти "полезныя Украйне".

По-третє, літописець довів, що Гадяцька угода була зразком для дипломатичної діяльності інших українських гетьманів, які намагалися прийти до порозуміння з Польщею. Наприклад, король дозволив козакам М. Ханенка "в силу Гадяцких пунктов, владеть землею по Случь"³. Крім цього, М. Вишневецький прислав Запорізькому війську всі необхідні клейноди. Кількома роками раніше П. Дорошенко також у короля "испросил подтвердительною на вольности Козацкія Грамоту"⁴. Порушення поляками своїх зобов'язань примусило гетьмана розірвати угоду з Річчю Посполитою.

¹ Симоновский П. Указ. соч. — С. 81.

² Крип'якевич І.П. Історія України. — С. 182.

³ Симоновский П. Указ. соч. — С.97.

⁴ Там же. — С. 92.

Політико-правова оцінка українсько-московських взаємин займала значне місце на сторінках багатьох пам'яток 30 – 80-х рр. XVIII ст. Розкривши загарбницьку сутність української політики Московії, канцеляристи переконливо довели повну правову безпідставність її намагань ліквідувати козацьку державність та відібрати "права і вольності". Літописні матеріали свідчили, що, починаючи з 1654 р., політична діяльність царського уряду була спрямована на поступове обмеження прав України та перетворення її в звичайну провінцію Російської держави.

Перше грубе втручання Московії у внутрішньо-політичні справи Лівобережної України відбулося, на думку історіографів, 1666 р. Після повернення гетьмана Івана Брюховецького з Москви в усі найважливіші міста Лівобережжя були введені московські гарнізони з воєводами, "которые в протчія местечки посылали от себя прикащиков, целовальщиков и зборщиков для сбора торговаго и ярмарковаго, також и для сбора наложенных до тех пор небывалых, податей на мещан и посполитих людей, кои принуждены были от плуга, волов и от конной сохи хлебом и деньгами платить"¹. Отже, у руках воєвод зосереджувалися не тільки військово-поліцейські, а й фінансові повноваження. Крім цього, спеціально прислані чиновники провели перепис населення і його нерухомого майна. Зауважимо, що П.Симоновський "забув" згадати про те, що в Москві І.Брюховецькому нав'язали укладення договору, котрий значно обмежував політичну автономію Лівобережжя за рахунок збільшення адміністративної й фінансової залежності від царського уряду. Внаслідок цього всі негативні нововведення якоюсь мірою втрачали своє легітимне мотивування, оскільки не вказувалося ратифіковане обома сторонами конкретне правове джерело, що мало б бути законною підставою для їх запровадження. Цікаво, що у

¹ Симоновский П. Указ. соч. – С.92.

свідомості національної еліти другої половини XVIII ст. єдиним корисним наслідком візиту української делегації було пожалування Брюховецькому титулу боярина, а його полковникам — стольників. Цей факт використовувався як серйозний аргумент для обґрунтування необхідності зрівняння українських та російських чинів¹. П.Симоновський справедливо вважав, що, завдяки великому значенню, яке мало в суспільній свідомості поняття "прав і вольностей", українці не могли не виступити на захист своїх національних інтересів. "Однако сіе не долго продолжаться могло, яко в таком народе, который вольностями своими всегда пользоваться желает, для сохранения которых и для недопущения себя к малейшему утеснению из под ига Лядского вооруженною освободился рукою"², — із задоволенням констатував історик, розповівши про дискримінаційні заходи царського уряду.

Спочатку гетьманська адміністрація вирішила діяти мирними методами, відстоюючи власні державні інтереси на дипломатичних переговорах. До Москви було направлено спеціальну делегацію на чолі з Мокрієвичем та Рубановичем зі скаргою на воєвод і збирачів податків. Однак чутки про передачу Лівобережжя до складу Речі Посполитої та царська грамота про введення на його територію 10 000 стрільців прискорили спалах конфлікту. Симоновський згадав і про листи П. Дорошенка, в яких правобережний гетьман дорікав Брюховецькому, "что он вольной Малороссійский народ допустил в работу Воеводам и пода-

¹ Див.: Прошение малороссійского шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 году // УІЖ. — 1993. — № 7 — 8. — С. 90.

² Симоновский П. Указ. соч. — С. 92.

ти оному Малороссійському народу несносныя"¹. Нарешті, "сіи и другія возмущенія в 1668 году привели Гетьмана и Старшину к тому, чтоб Воевод, присланных от Государя, прогнать прочь из Украйны, что и в самое действе тотчас произведено"².

Важливе значення серед літописних матеріалів мали гетьманські статті XVII – XVIII ст. – "документи державно-правового характеру, котрі визначали суспільно-політичний устрій української держави – Гетьманщини – на порядок її васальних відносин з Росією"³. Здобувши булаву, Д. Многогрішний розпочав переговори з Московією, на яких принципово добивався від північного сусіда підтвердження "Статей Богдана Хмельницького". В результаті у березні 1669 р. було укладено Глухівську угоду. З 27 пунктів цього документа Симоновський передав лише найважливіші й найкорисніші для гетьманського уряду положення, що стосувалися виводу воевод з міст Лівобережжя (крім 5-ти основних центрів) та прерогатив гетьманської влади. Він писав, що договір передбачав, щоб "никто бы из Великороссійских в Малороссійскія дела не мешался, и один бы Гетьман с теми Козаками и посполитыми людьми правительствовал, так как главный Малороссійскій командир, состоящій в единственном веденіи Его Царскаго Величества"⁴. З іншого боку, історик свідомо опустил невідгідні для української сторони статті, зокрема ту, що позбавляла гетьмана права дипломатичних зносин з іноземними країнами. Про глибоку пошану, котру виявляли у XVIII ст. свідомі патріоти до особи Д. Многогрішного за збереження ним частини автономних прав Лівобережної України,

¹ Симоновский П. Указ. соч. – С. 93.

² Там же.

³ Чехович В. Гетьманські статті XVII – XVIII ст. // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – С. 180.

⁴ Симоновский П. Указ. соч. – С. 95 – 96.

свідчать такі рядки "Короткого опису про козацький малоросійський народ": "Сему гетьману Малая Россія много долженствует, ибо он у Его Царскаго Величества всем изменам испросил прощєніє с вєчною амнистією, Статьям Богдана Хмельницкаго подтврждєніє и новья постановленія, чтоб не бытъ в Малой Россіи Воеводам исходатайствовал"¹. Лише автор Чернігівського літопису, на відміну від своїх сучасників, зазначив, що Д.Многогрішного, як і його попередника І.Брюховецького, "Москва ... гетманом учинили"². Отже, історик дав зрозуміти, що вибори відбувалися під тиском московської сторони з порушенням передбаченої звичаями та законодавством процедури.

У зв'язку з персоніфікацією міждержавних відносин у середньовіччі кожен новообраний гетьман укладав угоду з царем, в основі якої мали лежати "Статті Богдана Хмельницького". Так, у "Короткому описі про козацький малоросійський народ" повідомлялося, що під час виборів Івана Самойловича "постановлено бытъ им (українцям – І.Д.) в подданстве при прежних правах и вольностях, по Государевым Грамотам и по Глуховским статьям"³. При цьому, прихильник міцної гетьманської влади П.Симоновський нічого не згадав про прийняття під тиском старшини доповнень, які істотно обмежували повноваження правителя Лівобережної України. Необхідно підкреслити, що матеріали угоди 1654 р. активно використовувалися для захисту політичного статусу Гетьманщини не тільки у другій половині XVII, а й протягом XVIII ст. Красномовним підтвердженням цього є поема „Разговор Великороссии с Малороссиею”, автор якої свідомо переоцінив значимість

¹ Симоновский П. Указ. соч. – С. 98.

² Черниговская летопись // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. – С.33.

³ Симоновский П. Указ. соч. – С. 99.

зобов'язань, нібито гарантованих для української сторони самим царем, а не російським урядом :

Я почтена от государя, не от тебя
Он меня принял в покровительство как свое,
То все оставил при мне, что только есть мое;
Привилегий польской короны не отменил ...¹.

Значний інтерес для розуміння політико-правового рівня національної свідомості становить вміщений до "Короткого опису про козацький малоросійський народ" донос на І. Самойловича, який написали "Царскаго Пресветлаго Величества верные подданные, нижайшія подножія"². У своїх коментарях П.Симоновський уперто намагався переконати читача в невинності "нещасного" гетьмана і його синів, доводив безпідставність висунутих проти них звинувачень. Разом з тим сам текст доносу представляє І.Самойловича справжнім українським патріотом, який мріяв вибороти якнайширший суверенітет для України під царською протекцією. Старшини-донощики повідомляли царських урядовців, нібито гетьман підтримав слова Гамалії, сказані до московського полковника Петра Борисова: "Что ты меня Полковник, попрекаешь? Не саблюю, де, нас взяли"³. Цим самим підкреслювалася добровільність союзу з Московією, з чого випливало, що українська сторона має право так само вільно відмовитися від своїх зобов'язань. Як зазначав В. Шевчук, "зрештою, розрив стосунків із союзником у ті часи не потребував офіційної декларації чи правного проголошення: одна сторона поривала з іншою — та й по всьому, тобто припиняла вести спільні акції"⁴. Продаючи інтереси держави заради власної вигоди, царські підніжки наводили також інші аргументи, що мали, на їх думку,

¹ Дивович С. Указ. соч. — С. 395.

² Симоновский П. Указ. соч. — С. 115.

³ Там же. — С.113.

⁴ Шевчук В. Козацька держава. — С. 81

свідчити про "сепаратизм" гетьмана - "зрадника". Зокрема вони стверджували, що Самойлович видав свою дочку заміж за князя Четвертинського і зберігав печатку Юрія Хмельницького, "на котрій погоня, Княжество Малоросійское, изображено" з метою "имети приступ когда ни есть к отдельному Малой Россіи владенію"¹.

Слід відзначити, що Симоновський навіть не згадав про укладення в 1687 р. "Коломацьких статей", які "становили собою серйозний крок назад порівняно з "Глухівськими статтями" Д.Многогрішного, оскільки обмежували політичну автономію Української держави"². Чого варте, наприклад, порівняння характеристики гетьмана як "головного малоросійського командира", сформульованої П.Симоновським на підставі "Глухівських статей", з таким витягом з § 19 "Коломацької угоди": "И никтоб голосов таких не испущал, что Малоросійской край гетманского рейменту, а отзивались бы везде едноголасно Их Царского Пресветлого Величества Самодержавной Державы"³. Як доводять сучасні дослідники, ці положення "вперше заперечували державний характер гетьманської влади й державний статус Гетьманщини"⁴.

Розповідаючи про Глухівську раду, котра відбулася 6 листопада 1708 р., П.Симоновський зазначив, що козаки обрали гетьмана "по вольностям и обыкновениям своим"⁵, тобто без будь-яких порушень виборчого права та процедури церемонії. До тексту своєї праці історик включив також 2 маніфести Петра I від 8 листопада 1708 р. і від 21 січня 1709 р.

¹ Симоновский П. Указ. соч. — С. 115.

² Смолій В.А., Степанков В. С. Українська державна ідея. — С. 186.

³ Летопись Самоила Величка. — К., 1855. — Т. 3. — С. 49.

⁴ Смолій В.А., Степанков В. С. Українська державна ідея. — С. 186.

⁵ Симоновский П. Указ. соч. — С. 122.

Не знаючи ще, на чию користь схилиться воєнне щастя та як поставиться основна маса населення Лівобережжя до вчинку Мазепи, цар намагався в документах прихилити українців на свій бік. При цьому він використовував відверту брехню, доволіно поводився з фактами, вдавався до демагогії. Московський деспот не шкодував брудних засобів, щоб представити І. Мазепу та його союзника Карла XII у найчорнішому світлі. Так, Петро I безсоромно заявив, що шведи хочуть загарбати й пограбувати Україну, а потім "отдать под иго Польское и в порабощение Лещинскому ... а изменника Мазепу в Украине самовластным Князем над вами учинить"¹. Однак наведені думки суперечать одна одній, оскільки самовладний (тобто необмежений, повновладний) правитель за своєю сутністю не може перебувати під ярмом іншого володаря. Як свідчив безпосередній учасник тих історичних подій, полковник Г. Галаган, під час зустрічі з О. Рігельманом, гетьман "предался уже королю с тем, чтоб отбыть нам от России и быть под Мазепиным управлением, от всех монархов вольным"². Для дослідників все-таки є цікавішими інші моменти царських маніфестів. Як підкреслив П. Симоновський, перший документ засвідчив "пред целым светом" урочисту обіцянку царя зберігати непорушні українські "права і вольності", виявляти до України свої "милості та щедроти". У ньому Петро I запевнив адресатів, що "как сначала Отец Наш... при принятии под высокодержавную свою Царского Величества руку Малороссийского народа, по постановленным пактам, оному привиліи и вольности позволил и утвердил, тако оные и донныне от Нас, Великого Государя, им, без всякого нарушения и ущерба, свято

¹ Симоновский П. Указ. соч. — С. 130.

² Рігельман О.І. Указ. соч. — С. 548.

содержаны бывают"¹. Нарешті безпринципний демагог зробив висновок: "И можем непостыдно рещи, что некоторой народ под солнцем такими свободами и привиліями и вольностію похвалитися не может, как по Нашей Царскаго Величества милости Малороссійской"².

Однак замітка про Батурицьку різню й наступні сторінки "Короткого опису про козацький малоросійський народ", де йшлося про послідовну й систематичну ліквідацію царським урядом атрибутів української державності, переконливо спростовували лицемірні заяви Петра I. У своєму творі Симоновський розповів про постої та безчинства московського війська, про участь українців у далеких походах і будівництві каналів, захоплення Меншиковим земель Стародубського полку тощо. Всі ці факти мали свідчити про грубе порушення московською стороною своїх попередніх зобов'язань. Як справедливо зазначив історіограф, "всего чувствительнее было" для українців "учреждение небывалаго в Малой Россіи, Коллегии"³. Ця імперська владна структура була наділена надзвичайно широкими повноваженнями й реально ставала вищою апеляційною та контролюючою інстанцією і, за деякими обмеженнями, вищим фінансовим органом Лівобережної України. Після приїзду її президента Вельямінова до Глухова й розгортання роботи Колегії "несносные Малороссійскому народу наложены поборы"⁴. За твердженням В.Горобця, "заснування Малоросійської колегії фактично означало знищення основних умов Переяславської угоди. Саме так розглядали цей крок російського уряду українське суспільство і гетьман Скоропадський, який "слізно молив" імператора "при прежних ... правах и

¹ Симоновский П. Указ. соч. — С. 134.

² Там же.

³ Там же. — С. 140.

⁴ Там же.

порядках Малую Россию содержать"¹. До сказаного додамо, що аналогічно поставився до описаних подій і П.Симоновський та інші козацькі літописці.

Скориставшись зі смерті І.Скоропадського, Петро І вирішив взагалі ліквідувати інститут гетьманства. "И когда таковых тяжестей Малороссийской народ снести был не в состоянии, — з бодем повідомляв Симоновський, — то Генеральная Старшина, наблюдая целость своего отечества, просили Его Величества дозволенія послать к Его же Величеству Депутатов... с тем, чтоб просить Его Императорскаго Величества о подтвержденіи статей Хмельницкаго и Высокомонарших Грамот, на вольности Козацкія данных, и о дозволеніи избрать Гетьмана вольными голосами"². У наступних рядках твору йдеться про трагічну долю "ищущих пользы своего отечества" Павла Полуботка та його одноумців.

З використаного й опрацьованого Симоновським матеріалу вдумливий читач міг легко зробити висновок, що в першій чверті XVIII ст. московському уряду практично вдалося скасувати адміністративно-політичну, фінансову та судову незалежність Гетьманщини.

Симоновський у цілому зафіксував найважливіші зміни, що відбулися в українсько-московських взаєминах протягом 1727 р. Зокрема історик повідомив про відміну обтяжливих податків, розпуск Малоросійської колегії й вибір "вольными голосами" Данила Апостола. Він пише, що у 1728 р. гетьман від'їхав до Москви на коронацію Петра II. Із собою українська делегація привезла петицію, в якій прохала повернення й підтвердження національних прав на основі "Статей Богдана Хмельницького". На 142—144-й

¹ Горобець В.М. Політична реформа на Україні в першій чверті XVIII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — К., 1991. — С. 106.

² Симоновский П. Указ. соч. — С.141.

сторінках "Короткого опису про козацький малоросійський народ" вміщено так звані "Рішительні пункти" — офіційну відповідь на українські пропозиції, що до кінця існування гетьманської держави залишались її конституцією. Хоч у тексті документа й містилося чимало обмежень українського суверенітету, котрі були нав'язані імперськими колами, проте "замість колишньої самоволі російського уряду, з якою він трактував українські справи після Мазепи, ставилися тепер певні норми, певні юридичні форми. Тепер від самого українського уряду, а передовсім від нового гетьмана залежало, щоб ці норми були здійснені в житті"¹.

Після смерті Данила Апостола в січні 1734 р. цариця Анна не дозволила обрати нового гетьмана. Не бажаючи відверто виявляти свої справжні наміри, імператриця заявила, що вибори його відбудуться в майбутньому. Для правління Гетьманщиною було організовано спеціальну колегію, котра складалася з трьох московитів і трьох українців. Після цього Симоновський розповів про страдницьку долю мешканців Лівобережної України, що найбільше потерпіли під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. Літописець впевнений, що всьому цивілізованому "свету известно", "скільки нужд и обид внутре и вне Малой Росии понес"² її народ.

Особливу увагу надавав П. Симоновський українсько-московським взаєминам 1741 — 1751 рр. Він мав на меті показати події, пов'язані з виборами Кирила Розумовського, донести до відома читачів "сколь ... великолепное и славное сего Гетьмана как избраніе, так и вступленіе его на правленіе"³. Цей факт також дає підстави припускати, що праця написана на замовлення старшинських кіл, які були

¹ Дорошенко Д.І. Нарис історії України. — С. 411.

² Симоновский П. Указ. соч. — С.147.

³ Там же. — С. 159.

близькі до К.Розумовського, або й самого гетьмана. Зазначивши, що цариця Єлизавета мала "благоволеніє Малоросійской народ содержать при его вольностях"¹, історик перерахував відомі йому укази імператриці, що санкціонували повернення Україні частини прав у політико-адміністративній, економічній та військовій сферах. Так, перший документ забороняв закріпачувати всіх без винятку українців. Оповідуючи під 1744 р. про приїзд цариці на Україну, літописець відзначав, що "все Малоросійськіє чины, от высшаго до низшаго, со отверстым радости сердцем, Ея Величеству делали встречу"². В тогочасній столиці Глухові старшини й бунчукові товариші піднесли їй чолобитну з проханням дозволити вибрати гетьмана, яке Єлизавета пообіцяла задовольнити. Іменним указом від 5 травня 1747 р. наказувалося негайно відновити гетьманство "по прежнему Малоросійским правам и обыкновениям"³. Після отримання доповіді з сенату імператриця 16 жовтня 1748 р. призначила відповідальним за проведення виборів камергера графа І. Гендрикова. Крім того, відтепер всіма зносинами з Україною замість сенату повинна була займатися Колегія іноземних справ. Указом від 4 лютого 1749 р. виведено з Лівобережжя розквартировані там драгунські полки, польову аптеку та імператорські кінські заводи. Мешканці краю звільнялися на 3 роки від утримування російських гарнізонів. Симоновський назвав і "протчія многія Малой Россіи пользы и облегченія", котрі "от Высочайшей милости и щедрот Ея Величества учинены"⁴, а саме заборону залучати українців до фортифікаційних робіт, брати в населення підводи для військових потреб тощо.

¹ Симоновский П. Указ. соч. — С. 148.

² Там же.

³ Там же. — С. 149.

⁴ Там же.

Автор детально описує хід виборів гетьмана Кирила Розумовського, що відзначалися великою пишнотою й урочистістю. Під час церемонії було зачитано грамоту імператриці, в якій Єлизавета повелівала "выбрать вам себе Гетьмана, по прежним своим обыкновениям, кого благопристойно будет, из верных, знатных и искусных особ"¹. Далі вона дала урочисту обіцянку: "Мы, Великая Государыня... обещаем Нашим Императорским словом тому новоизбранному Гетьману, и всем вам, Нашим верным подданным, Малороссійскому народу, все вольности, и права, и привилегии, которыя вы от времени принятія под державу Всероссийскую Гетьмана Богдана Хмельницкаго с войском Запорожским, и со всем Малороссійским народом, и потом при Государствованіи Нашего Родителя ... имели, свято, ненарушимо и цело содержать, и вас, верных Своих подданных, от нападенія всех непріятелей оборонять и весь Малороссійской народ в непрременной Своей милости содержать"². Однак у цій жалуваній грамоті зазначалося, що правити новий гетьман буде "на таком основаніи, как от Нашего любезнейшаго родителя... бывший Гетьман, Иван Скоропадскій, учрежден был"³. Цим самим підкреслювалося, що гетьманський уряд надавався як царська милість, а не внаслідок попередньої угоди української та московської сторін. Указом від 5 квітня виводилися з території Гетьманщини імперські інституції, а чиновникам російської національності не дозволялося займати службові посади в офіційних установах Української держави. Того ж року було видано грамоту про відбудову зруйнованого Батурина й перенесення до нього гетьманської резиденції. Симоновський процитував також повністю конфірмаційну грамоту, котра затверджувала К.Розумовського на гетьманстві. У ній цариця дозволяла гетьману "воинскія, гражданскія и всякія

¹ Симоновский П. Указ. соч. — С. 154.

² Там же.

³ Там же. — С. 153.

в Малой Россіи дела управляют по войсковым правам, по прежним обычаям и по постановленным пунктам, на которых приступил под Державу Деда Нашего... Гетьман Богдан Хмельницькій со всем войском Запорожским и народом Малороссійским, и по нашим Императорскаго Величества Указам определяемым, и к ему присылаемым, без нарушенія прав и вольностей стародавних народа Малороссійского"¹. А Г.Покас свідчив, що про елекцію Розумовського було відразу ж проінформовано європейську громадськість.

Очевидно, використані у "Короткому описі про козацький малоросійський народ" імперські документи 1742—1751 рр. мали, за авторським задумом, переконливо засвідчити, що в державній практиці, справочинстві та правовій свідомості не лише українського, а й московського суспільства середини XVIII ст. Україна продовжувала існувати як окреме автономне державне утворення. Наприклад, у написаній 1762 р. полемічно загостреній поемі перекладач Генеральної військової канцелярії С. Дівович доводив, що Великоросія і Малоросія є окремими країнами, об'єднаними в своєрідній конфедерації особою спільного монарха для координації зовнішньополітичної та військової діяльності. На самовпевнену заяву Великоросії, котра не бажає визнавати заслуг козацтва і прагне підкорити Малоросію, остання дає гідну відповідь у формі антитези:

Не думай, чтоб ты сама была мой властитель,
Но государь, твой и мой общий повелитель.
А разность наша есть в приложенных именах,
Ты Великая, а я Малая, живём в смежных странах².
А не ты республикою повелеваешь мною,
Ничем неумаленна царем и пред тобою ...³

¹ Симоновский П. Указ. соч. — С. 158 — 159.

² Дівович С. Указ. соч. — С. 394.

³ Там же. — С. 395.

Отже, тогочасні українські інтелігенти, зокрема Симоновський, безперечно вважали Гетьманщину суверенною державою, що перебувала під царським протекторатом. Вагомим аргументом для них був той факт, що українсько-російські взаємини велися через Колегію іноземних справ, яка здійснювала зовнішню політику Росії, а це означало, що Гетьманщина не трактується як звичайна провінція імперії. Цікавим є й повідомлення П.Симоновського про те, що українських послів приймали при царському дворі як офіційних представників іноземної держави: "Тогда ж (у грудні 1749 р. — І.Д.) и Малороссійские Депутаты: Хорунжій Генеральный, Ханенко, да Бунчуковый Товарищ, Гудович... милостиво, с особенным Ея Императорскаго Величества жалованьем, как иностранные послы, отпущены; ибо они, при отпуске их в Малую Россію, нарочито от Ея Величества авдіенцією были почтены"¹. Про прийоми на найвищому рівні, які влаштовували для козацьких посланців у вересні 1727 р. Петро II, у серпні 1745 та грудні 1751 р. Єлизавета, розповідав і сам Микола Ханенко². Причому останній не забуває відзначити, що після відпускної аудієнції в імператриці він звернувся до Академії наук з проханням надрукувати в урядовій пресі інформацію про успіхи української дипломатії³. Так само під час гетьманських візитів до російської столиці господарі дотримувалися всіх урочистих офіційних норм, встановлених тогочасним етикетом для прийому та вшанування іноземних правителів: "Гетьманы... когда они бывали в Москве, или Петербурге, то определялась им для чести их на караул целая рота солдат, Капитан и Поручик с знаменем и барабаны стояли, и зорю порядочно отбивали, хотя и в присутствии

¹ Симоновский П. Указ. соч. — С.149.

² Див.: Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка. 1727—1753 г. — К., 1884. — С. 4, 254, 468.

³ Див.: Там само. — С. 469.

самого Государя"¹. Підтвердження цього знаходиться, наприклад, на тих сторінках „Діаріуша" М.Ханенка, де йдеться про поїздку І.Скоропадського до Москви взимку 1722 р. Перетнувши українсько – російський кордон, гетьман зі своїм почетом 5 січня прибув до міста Сєвська, „гді и Порутчик драгунского Нижегородского полку с драгунами был поставлен для Пана на караулі, и обыкновенную почесть, яко Рейментарові, боем в барабан и поднятіем оружія на караул так при самом Панском приїзді, яко и посліжде, свідчено"². Подібна церемонія зустрічі української делегації відбулася й у столиці³. Російська сторона певною мірою виконувала прийняті в міжнародному спілкуванні загальноновизнані правила та умовності й під час перебування Данила Апостола в Москві з лютого по вересень 1728 р. Коли українська делегація прибула в столицю, то „для чести его велможности поставлен караул пятьдесят человек солдат московского полку з порутчиком, и когда ясновельможный приехал пред крилце, отдали его велможности надлежащую честь поднятием оружия на караул"⁴. Повага до суверенітету Гетьманщини і до особи її правителя була виявлена й під час коронації Петра II. В Успенському соборі Д. Апостол стояв з правого боку від входу на спеціально облаштованому почесному місці поруч із грузинським царевичем⁵. На той час Грузія, як відомо, була незалежною державою. Про-

¹ Симоновский П. Указ. соч. – С.156.

² Ханенко Н. Диариуш или журнал, то есть повседневная записка случающихся при дворе ясновельможного, его милости, пана Иоанна Скоропадского... оказий и церемоний... – М.,1858. – С.10.

³ Там само. – С. 13.

⁴ Краткий журнал о поездке в Москву гетмана Даниила Апостола // Судиенко М.И. Материалы для отечественной истории. – К., 1853. – Т. 1. – С. 7.

⁵ Там само. – С. 12.

текторат Росії над Східно-Грузинським царством встановлено у 1783 р., а Західну Грузію приєднано до імперії лише в 1810 р.

Літописці також підкреслювали регламентованість взаємин між Україною та Московією "Статтями Богдана Хмельницького", що офіційно підтверджувалися при укладенні чергових договорів. "Українська держава, — писав Олександр Оглоблин, — існувала тоді як держава під владою Війська Запорозького, і саме тому Гетьман Війська Запорозького був і вважався головою і володарем Української держави. Зрештою, це була головна і єдино надійна ознака державно-правного статусу України"¹. Можна припускати, що саме так думали й автори "Короткого опису Малоросії" та "Короткого опису про козацький малоросійський народ". Наприклад, виклад подій першого твору закінчувався 1734 р., коли було вдруге скасовано гетьманство. Симоновський закінчив працювати над своїм літописом у 1765 р., довівши розповідь про події до приїзду К.Розумовського в Глухів 1751 р., оскільки вважав "окончание онаго Гетьманскаго уряду Малой Россіи бесполезное"². Під 1764 р. у "Кратком літоизобразительном знаменитых и памяти достойных действий и случаев описаніи" повідомлялося про остаточне скасування гетьманства і встановлення Малоросійської колегії. З літописних рядків, відповідно до офіційної версії, випливало, нібито К. Розумовський добровільно подав прошеніє про зречення від булави. Це у свою чергу служило для виправдання маніфесту Катерини II.

Однак зруйнування Запорізької Січі, про яке йде мова нижче в цьому ж творі, може тлумачитись як вияв імперської сваволі та деспотизму, бо "о Сичи же письменно объявлено от него генерала (Петра Текелі — І.Д.) июня 6 дня, что

¹ Оглоблин О. Студії з історії України. — Нью-Йорк — К., 1995. — С.134.

² Симоновский П. Указ. соч. — С.159.

ея Величество в імперії своєї Січи впредь быть не желает..."¹.

Як бачимо, всі автори історико-літературних пам'яток 30 – 80-х рр. XVIII ст., окрім О.Рігельмана, були переконаними автономістами, котрі "вірили, що українські права може забезпечити чесна, віддана служба протекторові при дотриманні постановлених домовленостей, в цьому добачалися й певні моральні чесноти, через що визвольні акції тих чи інших українських провідників (часто значною мірою чи повністю патріотичні) називалися зрадою, "зміною", і то не лише представниками імперської ідеології, а й прихильниками отієї ідеї протекційності"². З іншого боку, кричущі порушення російським урядом своїх офіційно проголошених зобов'язань стосовно української протекційної автономії не могли не викликати у них почуття обурення та розчарування.

На думку Н.Яковенко, для української ментальності ранньомодерної доби було характерним сприйняття права не стільки в юридичному чи політичному вимірах, "а в сенсі світопорядку взагалі, тобто права як величини трансцендентної, вічно справедливої, богоданої"³. У зв'язку з цим авторка висуває, за її словами, "сміливу гіпотезу", що саме цей (архаїчний, отже – феноменально стійкий) тип правосвідомості обумовив гіпертрофовану увагу до правничих сюжетів, як головного аргументу окремішності української спільноти. Адже саме на це спирається доказова система української публіцистики впродовж двох(!) століть, починаючи з обстоювання статусу Руської церкви після Берестейської унії – через пропагування у 1620-х рр. ідеї про Річ Посполиту як набуток "трьох народів" з однаковим правом – через боротьбу за козацькі "права й вольності" впродовж

¹ Краткое літоизобразительное знаменитых и памяти достойных дійств и случаев описаніе... – С. 104.

² Шевчук В. Козацька держава. – С.214.

³ Яковенко Наталя. Паралельний світ... – С. 81.

XVII ст. — аж до різнопланового доведення своїх прав у спробах обстояти автономію підросійського козацького Гетьманату"¹. Однак проаналізовані тексти вносять серйозні корективи до цих тверджень авторитетної дослідниці. Адже юридичний аспект проблеми ніколи не випадав з поля зору козацьких канцеляристів. Високоосвічені інтелігенти аналізували національні "права і вольності " не стільки як морально-етичну категорію, скільки з боку предметно-практичного їх окреслення й документального оформлення в конкретні правові акти. Звідси таку велику увагу канцеляристи приділяли характеристиці правових взаємин, міждержавних стосунків та політичних зобов'язань сторін.

В.Шевчук вважає, що деякі історико-літературні пам'ятки XVIII ст. "є державницькими документами того типу української автономії, який у часи повстання літопису домінував, і відбивав зрештою... погляди... певної суспільної, на той час, можна сказати, офіційної формації і, цілком можна сказати, що виготовлялися літописи не з приватної ініціативи, а з державного доручення й потреби"².

Таким чином, вміщені до літописних пам'яток юридичні аргументи служили правовим обґрунтуванням законності існування автономної (чи навіть суверенної) Української держави під царським протекторатом. Використання з цією метою історичних документів (як автентичних, так і стилізованих) сприяло пропаганді ідей державної незалежності серед широких кіл українського суспільства. Наявні правові матеріали могли з успіхом використовуватися для захисту національних інтересів у полеміці з московськими та польськими шовіністами та їх західноєвропейськими однопдумцями. І, нарешті, активне звернення упорядників до документальних джерел свідчило про подальший розвиток вітчизняної історичної науки.

¹ Яковенко Наталя. Паралельний світ... — С.81.

² Шевчук В. Козацька держава. — С.305.

3.4. Історичні погляди козацьких літописців

Визначну роль у формуванні й розвитку національної історичної науки XVIII ст. відіграла діяльність вищих учбових закладів, у першу чергу Києво-Могилянської академії. Вихованці останньої, що стали козацькими канцеляристами, були авторами творів, які визначали обличчя української історичної та суспільно-політичної думки протягом тієї доби. Серед них слід назвати таких відомих істориків, як Петро Симоновський, Василь Рубан, Степан Лукомський, Микола Бантиш-Каменський тощо. Особливо почесне місце в ряду колишніх випускників належить Григорію Граб'янці й Самійлу Величку, котрі створили найвидатніші пам'ятки козацького літописання.

Спочатку студенти отримували історичні знання в загальному курсі риторики, а з 1708 р. деякі професори вже викладали історію як самостійний предмет. У 1706–1707 рр. видатний український філософ, письменник та педагог Феофан Прокопович прочитав курс лекцій "Про риторичне мистецтво", шоста книга якого була присвячена вивченню минулого. У "Книжці про метод писання історії і про листи" професор викладав методологію цієї науки, намагався визначити сукупність методів та прийомів дослідження, що їх потрібно застосовувати в історії відповідно до специфіки об'єкту її пізнання. У цій праці Ф.Прокопович посилався на античних істориків Геродота, Діодора Сицилійського, Йосифа Флавія, Арістиду, Фукідида, Салюстія та Светонія. Особливий авторитет для нього мали твори Лукіана, які користувалися також великою популярністю серед істориків-гуманістів доби Відродження.

Праця виявляє знайомство з поглядами французького прихильника свободи совісті Жана Бодена й обізнаність зі спадщиною польських істориків, зокрема Матвія Стрийковського та Мартина Кромера.

"Мета історії, — зазначав Ф.Прокопович, — приносити користь, але користь таку, очевидно, щоб ми з чужих прикладів так як з власного досвіду знали, що слід робити, а що уникати"¹. В даному визначенні йдеться про прагматичне застосування знань про минуле в суспільному житті, що можна досягнути шляхом нагромадження національного історичного досвіду. Для підтвердження вищенаведеного формулювання філософ спирався на такі думки Лукіана: "Візьми до уваги ще й таке призначення історії, як правильно передана нащадкам пам'ять про події, а так само слава якогось мужа, здобута його прекрасними вчинками"². Ф.Прокопович навів також розлогу цитату з Діодора Сицилійського, де зазначено: "Все ж таки ми бажаємо охопити в пам'яті цілі сторіччя, бачити виникнення, розквіт і занепад великих імперій, докладно пізнати причини приватного і громадського лиха та у всякій важливій і великій справі, яка розгортається перед нами або на певній відстані від нас, мати певний досвід і ніколи не втрачати його. З другого боку, що є вершиною мистецтва (це притаманне розумній людині), треба розумно передбачувати майбутнє у всіх подіях і оцінювати сучасне"³. Мислитель оригінально розв'язав проблеми об'єктивності історичної науки, достовірного відтворення подій та явищ минулого, цікаво розглянув питання про роль особи в історії. Але найцікавішим у філо-

¹ Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Феофан Прокопович. Філософські твори в трьох томах. — К., 1979. — Т. 1. — С. 337.

² Там само.

³ Там само. — С. 338.

софській теорії Ф.Прокоповича були його погляди на минуле України. Найважливішою рисою історичної науки професор вважав її патріотичне спрямування. На думку лектора, основним бажанням автора праці про минуле є доведення перед цивілізованим світом слави й величі власної національної історії. У вступі до курсу риторики Ф.Прокопович з великою гіркотою нагадав своїм слухачам про ті великі прогалини в історичній пам'яті, а отже й національній свідомості українців, що з'явилися через недостатній рівень розвитку історії та відсутність висококваліфікованих учених у минулому. Вдаючись до промовистих образно-виражальних засобів, учений наголошував, "що наша Батьківщина навіть мовчки благає допомоги красномовства, бо так багато її преславних подвигів поминається глибокою мовчанкою і тільки дещо, що дотепер вона зробила, передано пам'яті нащадків. Але все полишене на забуття є настільки значним, що здатне затьмарити найбільшу славу"¹. Тому він стверджував, що в історичних працях з вітчизняного минулого "не може бракувати... місця і для писаного красномовства: потрібно описувати життя святих людей, а передусім тих, яких породила Русь, щоб, нарешті, знали навіть неписьменні, а також ті, що захоплюються тільки своїми переказами, тобто наші вороги, наскільки багата на чесноти наша Батьківщина"². Підсумовуючи вищевказані роздуми, Ф.Прокопович закликав своїх учнів та сучасників розпочати серйозну наукову працю на ниві національної історії: "З яким великим болем, — писав він, — оплакуємо те, що приклади наших предків не дійшли до нас, з такою наполегливістю нам треба тепер докладати зусиль, щоб і те, що діється в наші часи, внаслідок бездіяльності і на-

¹ Прокопович Ф. Вказ. праця. — С. 117.

² Там само.

шого незнання не стало затемненим і невідомим"¹. Безумовно, що, навчаючись у Києво-Могилянській академії, автори козацьких літописів, укладачі редакцій та списків не могли не потрапити під більший чи менший вплив ідей Ф.Прокоповича, його колег і послідовників.

Отже, козацьке літописання XVIII ст. не мало ознак стихійного процесу, а розвивалося на серйозній історіософській теоретичній основі. Автори історико-літературних пам'яток, оволодівши відповідною методологією, могли використовувати у своїх творах великий арсенал різноманітних засобів та прийомів наукового дослідження. Текстуальний аналіз історичних праць переконливо підтверджує вищенаведені міркування.

У передмові до "Зібрання історичного" Степан Лукомський зазначив, що його спонукало взятися за перо бажання "напрасно и безделно времени не теряют, но какуюнибудь прислугу обществу делать"². Отже, автор добре усвідомлював суспільно корисне значення історичних знань. Наприкінці він сподівався, що читачі отримають не лише моральне, а й естетичне задоволення від знайомства з книгою.

На відміну від С.Лукомського, автор однієї з редакцій "Короткого опису Малоросії" Григорій Покас виразно й недвозначно декларував свої патріотичні завдання. За задумом укладача праця повинна переконливо показати найширшій аудиторії "великость малороссійской націи". Упорядник вважав за необхідне висвітлити походження українського народу, "который за древный и по их состоянию за изрядно учрежденный и всегда храбрый и сильный народ почитался," дати систематичний виклад його політичної та воєнної історії: "Сколь древных літ у сего народа учрежденны главные их владители, называемые гетманы, и

¹ Прокопович Ф. Вказ. праця. — С. 117.

² Лукомский С. Указ. соч. — С. 323.

кто именно, и из каких фамилий, и в каких годах были, и что и каковы их действия и дела военные, и с какими народами происходили, и какою военною храбростию отъчество свое от противных их и от поляков чрез многие года защищали"¹.

Діаметрально протилежні погляди висловлено в "Предупреждении к читателю" Олександром Рігельманом. Він писав, що прагне подати найповніший і виправлений виклад подій у Малій Росії, котру вважає "отчиной великих царей и императоров российских". Отже, автор обстоював права московських правителів на всю спадщину Київської Русі й цим самим вводив українську історію до складу московської. Як слушно підкреслили П.М.Сас та В.О.Щербак, "ця концептуальна заставка...визначила основну ідейну тональність всієї книги"².

Автори досліджуваних пам'яток XVIII ст., як правило, вдавалися до сухого викладу фактів, намагаючись підкреслено неупереджено розповідати про історичні події, рідко коли робили висновки й узагальнення. Можливо, що саме така подача фактичного матеріалу була пов'язана з відгомном історіографічної традиції XVII ст. Так, представники ерудитського напряму історіографії вважали, що історичні джерела й факти є основним підтвердженням реальної дійсності, тому вчені повинні в першу чергу збирати останні та доводити їх до відома читачів. Ймовірно, що через це наведені в літописних творах 30 – 80-х рр. XVIII ст. факти й документи становили основу історичного оповідання, залишаючи водночас мало місця для авторських міркувань і висновків. Але сам по собі фактичний матеріал не був самоціллю для тогочасних українських дослідників минулого.

¹ Цит. за: Оглоблин О. Григорій Покас та його «Описание о Малой России» (1751) // Науковий збірник. – Нью-Йорк, 1952. – С. 67.

² Сас П.М., Щербак В.О. Історія України у висвітленні О.І.Рігельмана // Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994. – С.17.

Завдяки його вивченню вони в міру своїх сил та можливостей намагалися встановити історичну істину. Як зауважував Д. Багалій, "треба також звернути увагу на те, що Величко хотів дати правдиву козацьку історію в своєму літопису, і коли сам помилявся, це залежало від помилок його джерел. Він удається до ласкавого читача, нехай той помилки ці повиправляє. Це нагадує нам автора давнього руського літопису — той теж звертався із таким проханням до свого читача. Величко, як він сам каже, совісно дошукувався історичної правди в своїм літопису"¹. Саме цими мотивами керувались у своїх працях також Г.Покас та О.Рігельман. Наприклад, останній у передмові до "Літописної оповіді про Малу Росію" писав: "А как могут быть в оной книге какие излишки, погрешности или что и недостающее, то в том благосклонного читателя униженно прошу, неисправности оные своим благим рассуждением заглядя, поправитъ, за что проситель остается тому покорным слугою"².

Те, що історики в більшості випадків ухилялися від прямої оцінки описуваних ними подій, створює серйозні проблеми при визначенні авторської концепції. Крім описово-розповідного методу систематизації фактичного матеріалу, історіографічний аналіз утруднюється ще й завдяки компілятивному характеру історичних творів XVIII ст. За винятком укладачів Чернігівського літопису, автори всіх праць, які є об'єктом даного дослідження, використовували для їх написання твори своїх попередників. Це пояснюється тим, що для висвітлення більшості питань важко було підібрати необхідні документальні матеріали, а також впливом історіографічної традиції XVII — початку XVIII ст. Крім того, українські історики у XVIII

¹ Багалій Д. Нарис української історіографії. Джерелознавство. — К., 1925. — Вип. II. — С. 55.

² Рігельман О.І. Указ. соч. — С. 32.

сторіччі тільки почали розробляти принципи наукової критики джерел. Відсутність друкованих видань, рукописний характер історичної літератури також сприяли використанню чужих творів без застосування апарату посилань. І нарешті, "прояви компілятивності у стилі викладу будь-якого історичного твору пояснюються, крім світогляду автора, ще й тим, що в історичній праці фіксуються конкретні події та явища, імена; все документується так, як воно відбувалося: у певному часі, послідовності, конкретному місці, використовується історично-наукова термінологія"¹. Підсумовуючи, Я. Дзира зазначив, „що науковий рівень історичних праць визначався загальним станом розвитку тодішньої науки й освіти”².

Завдяки такій особливості методики й методології написання літописних творів у них «у кращому випадку діставали інтерпретацію усталені погляди на ті чи інші проблеми. Як правило, такі праці рясніють запозиченнями з чужих творів, у них зустрічаються дослівно списані великі уривки, причому без посилання на автора»³. Однак, незважаючи на ці серйозні недоліки, що були обумовлені компілятивною структурою творів, літописці не завжди обмежувалися простою фіксацією подій сучасного й минулого. В ряді випадків вони намагалися осмислити історичний процес, іноді виявляли досить виразно свої суспільно-політичні погляди, давали яскраву образну характеристику тим чи іншим діячам. Загалом «компілятивні твори давали матеріал для дослідження ідей часу, для розкриття розвитку ідей та поглядів українських істориків на одні і ті ж події та явища, утверджували джерелознавство та історіографію як окрему

¹ Дзира Я.І. Джерельна основа праці О.Рігельмана з історії України // Історіографічні дослідження в Українській РСР. — К., 1969. — С. 159.

² Там само. — С. 158.

³ Сас П.М., Щербак В.О. Вказ. праця. — С. 8—9.

науку»¹. Я.Дзира перерахував основні способи визначення історичних поглядів автора компіляції². У працях такого типу до складу авторської концепції входять не лише особисті думки історика, а й погляди попередників, з якими він погоджувався і подавав як власні.

Прагнення авторів творів до узагальнення та виділення окремих етапів суспільного розвитку, що мали свої особливості, сприяло формуванню й становленню наукової історичної періодизації. Виразність схеми історичного процесу залежала від жанрової природи твору. Якщо в Чернігівському літописі, що є зібранням розташованих у хронологічному порядку коротеньких заміток і докладніших оповідань про події, періодизація простежується слабо, то в узагальнюючих працях, якими є решта досліджуваних пам'яток, поділ процесу історичного розвитку на основні періоди помітно "неозброєним оком". Саме тенденція до відображення причин та наслідків історичних подій у систематичних наукових працях визначала структуру книжок і рубрикацію тексту. Українські вчені XVIII ст. виділяли такі основні етапи в схемі розвитку національного історичного процесу: 1) з найдавніших часів до втрати державної незалежності; 2) із середини XIV ст. до початку Національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького; 3) 1648-1657 рр. (період правління Б.Хмельницького); 4) від смерті Б.Хмельницького до кінця гетьманства І.Самойловича; 5) від обрання І.Мазепи до сучасності. Найяскравіше періодизація виявляється у праці О.Рігельмана, котрий свідомо розробив чітку структуру "Літописної оповіді про Малу Росію", щоб полегшити читачам роботу з книгою й прискорити процес засвоєння ними історичних знань. Частина, книги і розділи

¹ Дзира Я.І. Джерельна основа праці О.Рігельмана з історії України // Історіографічні дослідження в Українській РСР. — С. 159.

² Там само. — С. 159, 164.

твору строго співвідносяться з більшими чи меншими проміжками часу, протягом яких відбувалися певні події. Розселенню слов'ян та історії Київської Русі присвячені перші 5 розділів I книги I частини. Про литовсько-польську добу оповідається в 6-8-му розділах I книги та у II книзі I частини. III книга I частини інформує читача про події епохи Хмельниччини. Зі сторінок II частини можна довідатися про період Руїни. III та IV частини містять матеріали, що охоплюють час від обрання гетьманом І.Мазепа до 1789 р.

Авторами світських літописних творів 30-80-х рр. XVIII ст. були, за винятком О.Рігельмана, козацькі канцеляристи, що, природно, виражали суспільно-політичні інтереси свого стану. Ці інтелігенти взялися, за словами М.Грушевського, "після падіння Мазепа за занедбану київськими богословами історичну працю, зосереджуючи всю свою увагу не на добі княжої Русі, якою захоплювались останні, а на подіях XVII століття — боротьби козацтва з Польщею"¹. Але незважаючи на таку кон'юнктуру, національна свідомість зобов'язувала козацьких літописців звертатися і до попередніх періодів вітчизняної історії. Як доводив Е.Сміт, на думку патріотів-націоналістів, "нація мусить вихвалитися не тільки далекою минувшиною ... вона мусить бути здатною показати ще й славетну минувшину, золоту добу святих і героїв, надати значення своїй обіцянці відновлення й гідності. Що повніша й багатша етноісторія, то переконливішими стають претензії нації, то глибших струн вона може торкнутись в серцях членів нації. Як давно вже зрозуміли націоналісти, відчуття давності етноісторії спільноти, байдуже, скільки в тій етноісторії правди, є кри-

¹ Грушевський М. Об украинской историографии XVIII века. Несколько соображений // Известия АН СССР. — 1934. — № 3. — С.218.

терієм національної гідності й трибуною, з якої вони мають обстоювати національне відродження"¹.

Тому окремі історики, наприклад Григорій Граб'янка і Псевдокониський, намагалися максимально продовжити аж до біблійних часів національну історію. Обидва письменники виводили українців від Ноєвого сина Яфета. Тільки, на відміну від гадяцького полковника, невідомий автор подав конкретнішу схему етногенезу слов'ян, пов'язуючи їх походження з міфічним князем Славеном, що був нащадком Яфетового внука — князя Роса. В "Літописній оповіді про Малу Росію" О.Рігельман приділив певну увагу питанням етнополітичної історії слов'ян у додержавні часи. Так, прабатьківщиною останніх він вважав землі між Дніпром та Віслою й біля Ільменського озера. Автор підтримував тих істориків, які писали про масове переселення слов'ян з Подунав'я на початку V ст. н.е. Першим київським князем О.Рігельман називав Кия, династія якого правила до 879 р. Правда, через 2 сторінки, всупереч своїм попереднім твердженням, історик називав Аскольда й Діра васалами Рюрика, що прийшли з Новгорода. Намагаючись упорядкувати етнічну карту Південно-Східної Європи, О.Рігельман помилково зараховував до слов'ян скіфів, кіммерійців, готів, аланів та роксоланів.

На сторінках вміщеного до праці П.Симоновського "Білоцерківського універсалу" зустрічається квазіісторичне повідомлення про завоювання Рима стародавніми русами: "Рим (иже всіх Европейских градов матерью нарецися может), многими панствами и монархиями владивший и о шести стах чetyредесяти и пяти тысячей войска своего древле гордившийся, за давнійших віков, далеко меншим против помененной воинственной силы валечных Русов с Русии...за предводительством Князя их, был взятый и чetyр-

¹ Ентоні Д. Сміт. Національна ідентичність. — С. 168.

надцять літ обладаемый"¹. Використані письменником метафора, гіпербола й епітет надавали уривковій великій образності, виразно звеличували героїзм предків, якими співвітчизники по праву можуть пишатися.

Оскільки в очах літописців княжа держава була одним з основних джерел політичної легітимності, що обґрунтовувало правомірність існування політико-адміністративних інституцій Гетьманщини, то у своїх працях вони вимушені були, хоч побіжно, але торкатись історії Київської Русі, щоб підкреслити зв'язок стародавнього періоду української історії з пізнім середньовіччям і сучасною їм дійсністю. Крім того, звернення до епохи незалежності та державної могутності мало надати моральну підтримку суспільству в боротьбі за відстоювання автономії Гетьманщини перед наступом московського абсолютизму.

У коротеньких екскурсах автор "Короткого опису Малоросії", а за ним і Василь Рубан пояснювали причини занепаду Київської Русі. Ними вони цілком справедливо вважали князівські міжусобиці, монголо-татарську навалу й агресію з боку Польщі та Литви.

Через те, що на сторінках "Літописної оповіді про Малу Росію", присвячених Київській Русі, виразно простежується москвоцентризм О.Рігельмана, не будемо спинятися на характеристиці відповідних розділів твору.

Звернення української історіографії 30–80-х рр. XVIII ст. до литовсько-польської доби вітчизняної історії обумовлювалося, на наш погляд, трьома головними причинами. По-перше, патріотично настроєній тогочасній інтелігенції необхідно було обґрунтувати юридичну законність політичних і соціальних "прав та вольностей", що були надані литовськими великими князями й польськими королями ряду верств українського суспільства. Це пояснювалося тим, що в XVIII ст. не тільки над становими, а й над

¹ Симоновский П. Указ. соч. — С. 19.

загальнонаціональними інтересами українців нависла серйозна загроза з боку московського самодержавства. Характеристиці політико-правових поглядів козацьких канцеляристів, що знайшли відображення на сторінках їхніх творів, присвячено попередній параграф. По-друге, козацька еліта прагнула висвітлити історію виникнення та розвитку свого власного стану, представити козаччину як основний соціально-національний чинник українського життя після втрати незалежності. Й, нарешті, всупереч теоріям про чужоземне походження козацтва, літописці мусили підкреслювати його органічний зв'язок з Давньоруською державою.

Тому розглянемо, як трактувалася проблема походження козацтва, що була однією з центральних у всій українській історіографії XVIII ст. Усі автори, котрі написали свої праці в 30 – 80-х рр. XVIII ст., з більшою чи меншою впевненістю віддавали перевагу соціальній теорії походження козацтва. Окремі з них, скажімо, П.Симоновський і особливо О.Рігельман, приділяли даному питанню значну увагу, вдаючись при цьому до полеміки з опонентами. Наприклад, автор "Короткого опису Малоросії" вважав, що козацька верства формувалася за рахунок втікачів від феодалного гніту, які, оселившись у степах, промишляли мисливством та рибальством. Постійна небезпека від сусідства з татарами привчила їх до військової майстерності, що гартувалася в морських походах на турків. Щоб поставити козацьку верству в безпосередній зв'язок з давньоруською епохою, невідомий автор вдався до етимологізувань. Він зазначив, що переселенці називались "козаками, от древных козаков рода того ж русаго, при Кагані еще бывших"¹. П.Симоновський також доводив, що основною причиною виникнення козацтва було соціальне гноблення, хоч і не відкидав фактор боротьби проти

¹ Краткое описание Малороссии... – С. 213.

зовнішніх ворогів. Завоювання Польщею Галичини, а Литвою Київщини й Волині "обывателей земли той привело в страх и многие из них принуждены оставить дома свои и искать поселения себе внизу по Днепре, где как скоро оселились, то Поляки, Литва и Татары, будучи в соседстве с теми новопоселившимися Малороссянами, безпрестанная делали на них нападения и разные приключали им обиды, от чего они, защищая себя, приобыкли от мала по малу к воинскому искусству"¹.

Учений підкреслював, що чисельність козаків почала особливо зростати після Люблінської унії 1569 р. Захоплення магнатами величезних земельних володінь, введення кріпацтва та заміна місцевої адміністрації польською, на думку автора, призвели до масового переселення людності у степові регіони: "Многие Поляки повходили в те провинции, где разнообразно земли с угодьями себе приобрели и знатнейшие урядовые места между собою разобрали, а Малороссян вовсе пренебрегать начали, не имея с ними никакого равенства, и иначе их, как за подданных считали, от которого угнетения остальные принуждены к братии своей к Днепру переселяться"². Рішуче заперечуючи версію про іноетнічну природу козаків, П.Симоновський запевняв читача, "что они действительно суть природные Россияне, а не избежище разных народов, как то некоторые, не хотя заникнуть в древность Историй, разсуждают"³. Крім посилення на стародавні джерела, другим доказом українського походження козаків письменник вважав їх мову. Очевидно, що автор не зміг змиритися з власною гіпотезою про появу українських козаків 1340 року й тому вдався до етимологічних вправ, які, зрештою, завели його на манівці псевдоісторії. Однак, з іншого боку, це дало йому змогу

¹ Симоновский П. Указ. соч. — С. 2—3.

² Там же. — С. 3.

³ Там же.

припустити, що в 1021 р. "и Козацкой народ в Малороссіи уже жительство имел"¹.

Йдучи за Александром Гваньїні, Степан Лукомський вважав козаків військовими найманцями. Автор "Зібрання історичного" пояснював утворення козацтва тільки зовнішньополітичними факторами, а саме необхідністю боротьби з татарською агресією. На відміну від своїх сучасників, він підкреслював роль польського уряду в організації козащини. Після нападу в 1512 р. кримського хана Менглі-Гірея, що приніс величезні жертви й спустошення, "Поляки, видя такое вероломство и ясное себе от них осмеяние, болше служивих военных людей на Украине содержат установили и приговор такой заключили, чтоб молодые люди на Украине в воинских делах изобучались и для защищения границ от татар всегда били б в готовности, и сіе о козаках разуметь должно"². Таким чином, С.Лукомський охарактеризував козаків як воїнів та лицарів, що в середньовіччі давало змогу зарахувати їх до національної аристократії.

Наслідуючи "сарматську" теорію походження польської шляхти й взагалі всіх поляків, Григорій Граб'янка виводив козаків від хозарів. Називав останніх козацьким військом і автор "Історії русів". Причому цей етнос він зараховував до слов'ян та намагався переконати читача, нібито данина, яку платили інші слов'янські племена хозарам, була звичайним податком на утримання професійної армії. "Але хоч які наївні й ненаукові, — писав М.Грушевський, — були сі генеалогії козащини (маються на увазі в першу чергу версії Г.Граб'янки, Псевдокониського й, мабуть, частково "філологічні" вправи П.Симоновського — І.Д.), в кожному разі інтересне й характеристичне для української історіографії XVIII віка — се бажання зв'язати початки козащини з ста-

¹ Симоновский П. Указ. соч. — С. 2.

² Лукомский С. Указ. соч. — С.328.

роруськими часами, поставити їх як репрезентантів політичного українського життя в тісні зв'язки з Київською державою, з політичним життям староруських і перехідних часів. Сим стара історіографія наша і ті праці, які писалися під її впливами, відрізняється досить різко від того, що писалось під впливом традиційних поглядів на Українців як на чужородців — Черкас"¹.

Багато різноманітних матеріалів, які часто взаємовиключають один одного, містить "Літописна оповідь про Малу Росію". Заперечуючи різні іноетнічні теорії, О.Рігельман доводив, що козаки походять "от роду російского". Підкреслимо, що це він робив не стільки в ім'я наукової істини, скільки відповідно до ідей маніфесту Катерини II від 3 серпня 1775 р. Адже, категорично не погоджуючись із думкою, нібито запорожці є прямими потомками "неких вольных людей, кои якобы не принадлежали ни к какому владению", він звинувачував січовиків у тому, що вони "мнят о себе все, будто бы они навсегда право имеют в вольности, и ни под чьим точным владением, как только под защитою тех областей, к которым они прикосновены состоят. И для того не почитают себя, чтоб они подлинно были из русских людей или чьи бывшие подданные"².

Автори переконували читача в тому, що своєю боротьбою проти турецько-татарської агресії в XVI — першій половині XVII ст. козацтво вписало багато сторінок до історії воєнного мистецтва. Прославляючи бойові походи козаків, літописці разом з цим нагадували й про їхні заслуги перед Річчю Посполитою. Вони підкресливали, що козацька військова організація в першу чергу була дуже корисним елементом для оборони кордонів Литовсько-польської держави від нападів кочівників. Причому у своїх діях

¹ Грушевський М. Історія України-Русі. — К., 1995. — Т. VII. — С. 68.

² Рігельман О.І. Указ. соч. — С. 36.

українські воїни застосовували також наступальну тактику, що служила найкращим засобом стримування агресії. На думку П.Симоновського, до 1596 р. польський уряд сприяв козакам і не забороняв їм чинити напади на ворожі володіння, "о котором их на Турков и Татар нападеніи от Польских Королей тогда не токмо запрещенія не было, но еще и думано, как бы то войско Польскому государству учинить полезнейшим"¹. Автор порівнював військову організацію та бойову майстерність козаків з лицарями ордену святого Іоанна. При цьому він свідомо перебільшував їх загальнодержавну роль як складової частини збройних сил Речі Посполитої. Так, письменник зазначав, що козаки "безпрестанную брань имели, чем тем неприятелем всякой путь к Польскому Королевству и Великому Княжеству Литовскому заградили, и были службою своею Польше так как средостение"². Далі, використовуючи більш влучне порівняння, він знову повторив думку, нібито "одни только Козаки Татарам и Туркам тогда и опасны были, а Польше от неприятельских нападеній за каменную служили стену"³. Тому історик розцінив заборону короля Сигізмунда III робити козакам свавільні походи, як недалекоглядне політичне рішення, що в майбутньому завдало значної шкоди Речі Посполитій.

Апофеозом козацької звитяги є вміщений у праці П.Симоновського стилізований лист Івана Сірка до кримського хана. Демонструючи неабиякий літературний хист, письменник перерахував найважливіші походи "морем та землею" проти Османської імперії й Кримського ханства. З метою ідеалізації козацтва невідомий автор перетворив доступний йому емпіричний матеріал у захоплюючу фавбулу вставного оповідання. Для розгортання сюжетної лінії,

¹ Симоновский П. Указ. соч. — С. 4.

² Там же.

³ Там же. — С. 10.

крім історичних і вигаданих фактів, майстер слова залучив ще й різноманітні яскраві образно-виражальні засоби. Вершиною героїзму козаків був похід 1629 р., коли "братія наша, Запорожци, с певным вождем своим воюючи в човнах по Евксипонту, коснулись мужественно до самих стін Константинопольских и оныя довольно окуривши дымом мушкетным, превеликій Султану и всім мешканцям страх и смятеніе учинили и некоторые отлеглийшія селенія Константинопольскія запаливши, тож счастливе и с многими добычами до Коша своего повернулись"¹. Відповідно до історичної реальності, письменник прагнув довести, що завдяки своїй боротьбі з турецько-татарською експансією українське козацтво прославало себе в усьому світі: "А що найхвалебнійше и найславнійше, же тіе ж славно именитіе вожди наши Козацкіе и скифославянскіе не токмо Царюграду, но и всему Царству Греческому первійшим от оных содственних народов были страхом"². Перехід від конкретного предмету викладу до думок загального характеру, історичних роздумів і дидактики супроводжувався зростанням у тексті кількості мовних елементів з високим та книжним стилістичним забарвленням.

Жоден з істориків не забув повідомити у своїй праці про Хотинську битву. Так, автор "Літописца, или описанія краткого знатнійших дійств и случаев" зазначив, що у 1621 р. гетьман Петро Сагайдачний "ходил з ляхами на турки под Хотин, и, преславно побідивши оного королевича высвободили от осады"³. На відміну від тих літописних творів, де містяться доволі скупі повідомлення про Хотинську битву, в "Літописній оповіді про Малу Росію" цій події присвячено окремих підрозділ із спеціальною батальною сценою.

1 Симоновский П. Указ. соч. — С. 7.

2 Там же.

3 Літописец, или описаніе краткое знатнійших дійств и случаев... — С. 5.

Автор, зазначивши, що через навалу двохсоттисячного ворожого війська "вся Польша в великій опасності состояла", підкреслив, що король звернувся до гетьмана Сагайдачного не з наказом, а з проханням прибути на допомогу, "обещая им за то достойную плату и прежнюю иметь вольность"¹. Про те, що в боях під Хотиним козацьке військо врятувало Річ Посполиту від смертельної небезпеки писав і П.Симоновський. При цьому він підкреслив, що головні удари армії Османа II були спрямовані саме на козацький табір: "Они особливым стояли лагером и всегда в самом челе полагались противу Турецкой арміи, которая чрез полтора месяца с одними почти Козаками и дело имела"².

Усі українські історіографи, крім автора Чернігівського літопису, згадували й про участь козацьких загонів у Смоленській кампанії 1634 р.

Загострення польсько-українських взаємин, як вважала більшість літописців XVIII ст., припадало на початок королювання Сигізмунда III. Причому історики звернули увагу читачів не лише на національну та релігійну, а й на соціальну природу конфлікту. Вони розповідали про насильницьке захоплення магнатами величезних земельних володінь і перетворення шляхтою козаків на своїх підданих. Дрібні українські землевласники змушені були або погодитися виконувати повинності, або кидати нажите майно й рятуватися втечею. Історики справедливо наголошували, що соціальне гноблення посилювалося національними утисками. Як свідчення дискримінації розцінювався факт передачі місцевої адміністрації в руки поляків. Наприклад, П.Симоновський, прагнучи проникнути в сутність соціально-економічних та національних взаємин кінця XVI ст., дав таку характеристику становища українського населення Київщини й Поділля: "Когда Сигизмунт Третій вступил на пре-

¹ Рігельман О.І. Указ. соч. — С. 76.

² Симоновский П. Указ. соч. — С. 11.

стол, начала быть Козакам отменность: разные Польские магнаты на определенной Козакам земле в Малой России позанимали себе села и деревни и тем Козаков в разных случаях утеснять и в подданство их привлекать начали; самага же Козацкаго Гетьмана под ведение и власть Коронному Гетьману отдали и знатнейшія урядовыя места в Малой России природным Полякам роздали, что Козакам столь чувствительно стало..."¹. Природно, що особливе обурення викликалося тими утисками, які терпіло козацтво. Так, на 1621 р. чисельність козацького реєстру становила всього 6000 чол., "бо уже толко их было, протчіе же всі Ляхами в мужики поверстаны"².

Усі літописці більшою чи меншою мірою висловлювали своє ставлення до Берестейської унії, прийняття якої в 1596 р. ознаменувало собою початок релігійного гніту. Оскільки саме козацтво на початку XVII ст. активно виступило на захист православної церкви, що після втрати незалежності була одним з основних представників української нації, то канцеляристи, хоча й були світськими людьми, надавали цьому питанню серйозну увагу. Вони добре усвідомлювали, що в XVI – XVII ст. релігійна ідея об'єднувала всі верстви українського народу в боротьбі з польсько-шляхетськими поневолювачами.

Досить докладно питання календарної реформи та історія виникнення унії висвітлені в "Зібранні історичному". На 11 сторінках тексту, що становлять 20% від загального обсягу

* Насправді шеститисячний реєстр було встановлено урядом Речі Посполитої в 1625 р. за Куруківською угодою. Попередній же реєстр, прийнятий в 1619 р. внаслідок Раствавицької угоди, нараховував усього три тисячі осіб.

¹ Симоновский П. Указ. соч. — С. 9.

² Краткое літоизобразительное знаменитых и памяти достойных дійств и случаев описание... — С. 58.

твору, С. Лукомський показав справжні причини календарної реформи й унії з Римом, гнівно затаврувавши єпископів-ренегатів. З неприхованою антипатією ставився автор до луцького єпископа Кирила Терлецького та володимирського й брестського Іпатія Потія, показуючи їх дволикість та підступність. Ці "всякого зла изобретатели" організували авантюру з прийняттям унії не через власні моральні переконання і не заради спасіння душ людських, а для своїх користолюбних, егоїстичних інтересів.

Найзловіснішою постаттю виступає на сторінках твору Кирило Терлецький, якого звинувачували в недотриманні посту, двоєженстві, розпусті, фальшуванні золотих монет, дружбі із злодіями, вбивстві й багатьох інших кримінальних злочинах. "Лукавій как бес" Терлецький "умислил отъторгнуться от патриархи, боясь, да не когда за безъчиния свои упадет в его руки"¹. Першим він підмовив на ганебний вчинок Іпатія Потія — "человека родовитого и ученого, однако весьма не постоянного; ибо он всяких вер и во всякое время проживая, отведал, кажется, и жидовской и турецкой"². Доводячи, що Потій був позбавлений Божої благодаті, автор розповів про комічний випадок у церкві міста Володимира, коли під час постриження Господь прилюдно зганьбив майбутнього відступника та дав зрозуміти, що ця особа не гідна пастирського сану. Неприємна пригода в храмі сталася також із ще одним співучасником змови — полоцьким єпископом Германом. Залучившись підтримкою католицької ієрархії, єзуїтів і королівської адміністрації, уніати грубо порушили на Берестейському соборі основні правила церковного самоврядування. Патріарший екзарх Никифор, який активно виступав на захист православ'я, був схоплений та за рішенням сейму ув'язнений у Мальборку, де незабаром і помер. Після визнання верховенства папи "сіи ж

¹ Лукомский С. Указ. соч. — С.364.

² Там же. — С. 363.

апостати или отступники, римскіи унети, отторгшиися от востока, к западному римскому костелу присоединилися, православних руссов и козаков жесточайше гонили и к той проклятой унії принятію всякими мери их принуждали"¹. Прагнуучи викликати в читача інтерес до зображуваних подій, Лукомський використовував різноманітні засоби емоційного впливу. Наприклад, він порівнював переслідування православних, що почалися після 1596 р., з гоніннями на християн у часи Нерона. Однак усі спроби духовного поневолення українського народу, зазначав автор, були приречені на провал, бо "руси и козаки в своей православной вере твердо и непоколебимо стояли"². Таким чином, антикатолицькі й антиуніатські мотиви, що виявлялися і в усіх інших пам'ятках, найповніше були передані саме С. Лукомським, який спирався під час своєї праці на матеріали Густинського літопису.

Як гадає Н. Яковенко, з середини XVII ст. міжконфесійний конфлікт у Речі Посполитій призвів до „войовничої „націоналізації“ Церков. Відтепер кожна з них видавалася опонентіві не спільнотою інакшого (звичайно ж, „неправильного“) християнського обряду, а втіленням етнічної приналежності смертельного ворога — ляха-католика чи русина — православного. Відтак, моделюючись за допомогою властивих часові метафор, „війна народів“ починає сприйматися як „війна вір“³.

Наведені факти свідчать про те, що у XVIII ст. інтелігенти загалом правильно розуміли причини козацько-селянських повстань в Україні кінця XVI — першої половини XVII ст. Вони розглядали їх не як випадкове явище, а як закономірний наслідок національно-релігійного та соціально-

¹ Лукомский С. Указ. соч. — С. 369.

² Там же.

³ Яковенко Н. Паралельний світ... — С.62.

го гноблення українського народу польсько-шляхетськими поневолювачами.

Ясно усвідомивши органічний взаємозв'язок між усіма антипольськими збройними повстаннями, літописці оцінювали їх як єдиний процес національно-визвольної боротьби, що з різною інтенсивністю постійно точилася в Україні. Для ілюстрації наших думок наведемо відповідні уривки з "Короткого опису Малоросії":

... шляхтич Косінский, когда по благочестию возъревновал и, козацким гетманом учинившись, стал воевать ляхов, тогда онаго под Пяткою ляхи убили 1594 года. С.215

И за тую ж унію взявшись потом против ляхов, гетман запорожский Наливайко с козаками Слуцк и Могилев спалил и ляхов многих побил. С.215

1628. Ради великих тягостей и озлобленій не токмо козакам, но и церквам руским, от поляков творимых, повставши козаки на их, обрали гетмана Тараса, и учинивши с ляхами баталію под Переясловом, множество их побили и примирились. С.217

1637. Когда же ляхи, мстячися на козаках, знову начали их зіло озлоблять и, хватая явно, убивать, тогда козаки, паки възбунтовавшись, выбрали собі гетмана Павлюка и зділали войну под Кумейками, где от гетмана короннаго Конецъ-полского побіждены... С.217

Видя же козаки, что ляхи умислили их всіх вигубить, знову постановили между собою гетмана Острияницю...и в степу, над рікою Старицею, войною ляхов побідили... С.218

Як бачимо, перші три уривки пов'язує національно-релігійне мотивування козацьких повстань. Зауважимо при цьому, що збройний виступ Косинського насправді відбувся ще до проголошення Берестейської унії. На боротьбу в 1628 р. (у дійсності в 1630-му) козаки піднялися, захищаючи не лише православну конфесію, а й свої станові інтереси. Тяжкий соціальний гніт і репресивні заходи уряду, що несли загрозу самому існуванню козацького стану,

подані автором як єдина причина війни 1637-1638 рр. у 2-х останніх уривках. Наведені твердження літописця вражають зрілістю історичної думки. "Коли переходимо, — писав М.Грушевський, — історію сеї боротьби за права руської віри, що червоною ниткою йде через усі отсі роки...вдаряє в очі одно — що по елекції (виборах короля Владислава IV — І.Д.) вже не видно козаків в сій горячій боротьбі. Козацького елементу вже не чути в справі "грецької релігії"; на цілий ряд літ він входить в межі своїх клясових, чисто козацьких інтересів, і національні перспективи, коли не сходять зовсім з овиду козацького життя, то в усякім разі відходять на далекий плян"¹.

Як справедливо вважали історіографи, сваволя польської шляхти, соціальне й національне гноблення посилювалися з року в рік та, досягнувши свого апогею в десятиліття перед Хмельниччиною, стали нестерпними. На сторінках більшості літописів знаходимо апокрифічне повідомлення про віроломне порушення поляками угоди у 1638 р. і жахливу страту гетьмана Острянина й старшини. Після цього було скасовано інститут гетьманства, для контролю за козацтвом призначено "комісаров и вождов своєю лядския держави, породы и віры, которые, для своего зиску и прихотей, так были козаков утіснили, яко едва кто иміл что либо свое собственное в дому, опроч жены, як и сами описали"². Щоб не допустити втікачів на Запоріжжя, коронний гетьман Конецпольський "для помсти" побудував Кодацьку фортецю. Скориставшись матеріалами літопису Граб'янки, автор "Короткого опису Малоросії" переніс із першоджерела на сторінки свого твору кілька фантастичних подробиць утисків: "Церквы и образи церковные жидам распродали, дітей козацких в котлах варили, жонкам

¹ Грушевський М. Історія України-Русі. — Т. VIII. — С.200.

² Краткое описание Малороссии... — С.219.

перси деревом витискали и протчая"¹. Н.Яковенко висунула цікаве й досить правдоподібне припущення, що, крім книг пророків та житій ранньохристиянських мучеників, джерелами фабул про такі незвичні „види смерті“ стали ікони та фрески із зображенням сцен Страшного суду².

Вищенаведені факти беззаперечно служать для повного виправдання спалаху Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Найважливішим доказом літописців є грубе порушення польською стороною колишніх прав та свобод, наданих королями козацтву й деяким іншим верствам православного населення України. Законність всенародного повстання, на думку вітчизняних істориків, підтверджував і привілей Владислава IV. У ньому король нібито давав козакам дозвіл на збройний захист їхніх соціальних прав. Причому, якщо автори обох редакцій „Літописца, или описанія краткого знатнійших дійств и случаев“ заявляли, що „король Владислав по козацкому челобитію написал приватно“³, то на сторінках „Короткого опису Малоросії“ санкція монарха розглядалася як офіційний документ: „Того ж року король Владислав, по плачливому козацкому челобитію в обидах их несказанных, написал лист за своєю королевскою печаттю до Барабаша, асаула войскового, в тих словах: „ежели-де жолніре есте добрыи, шаблю и силу имієте, и кто вам за себе стать воспящает?“⁴ У ролі ще одного аргумента фігурувала й особиста образа Б.Хмельницького. Епізод із захопленням Чаплинським хутора Суботова, ув'язненням майбутнього гетьмана та побиттям його сина вміщений до всіх істори-

¹ Краткое описаніє Малороссіи... — С. 218.

² Див.: Яковенко Н. Паралельний світ... — С.225.

³ Літописец, или описаніє краткое знатнійших дійств и случаев... — С..7.

⁴ Краткое описаніє Малороссіи... — С.219.

ко-літературних пам'яток 30–80-х рр. XVIII ст., за винятком Чернігівського літопису.

Зображення Національно-визвольної війни середини XVII ст. займає важливе, а подекуди й центральне місце в тематиці історичних праць досліджуваного періоду. Цій темі присвячено 17% тексту "Літописца, или описанія краткого знатнійших дійств и случаев", 18% другої редакції цього твору, що її опублікував М.Білозерський, 24% Чернігівського літопису й "Літописної оповіді про Малу Росію", 29% "Короткого опису Малоросії" й 43% "Короткого опису про козацький малоросійський народ". „Адже саме у тих подіях, – наголошує О.Струкевич, – старшини та військові канцеляристи сформувалися як соціальна верства, саме ті події винесли їх на вершину новоствореної соціальної піраміди, а тому саме у їх аналізі вони шукали обґрунтування і захисту своїх соціальних, політичних і національних інтересів”¹.

Сторінки вказаних праць, що присвячені подіям 1648 – 1657 рр., наповнені переважно описами бойових дій. За незначними винятками, літописці в цілому повно та об'єктивно висвітлюють хід основних воєнних кампаній.

Після тріумфального 1648 р. на колишніх південно-східних землях Речі Посполитої було утворено незалежну Українську козацьку державу, що мала свого правителя – гетьмана, власні збройні сили, полково-сотенний політико-адміністративний устрій, судову систему, територію і кордони, встановлювала дипломатичні зносини із сусідніми країнами. Про всі ці атрибути державності неодноразово йшла мова в історико-літературних творах.

¹ Струкевич О. Тема окремішності Гетьманщини періоду Української революції у творах військових канцеляристів XVIII ст. // Українська козацька держава. Витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 2000. – Вип. 7. – С.238 – 239.

Послідовно дотримуючись обраної лінії, всі українські історики, крім О.Рігельмана, прагнули підкреслити не лише воєнний, а й державотворчий характер діяльності козацтва у другій половині XVII ст. З великою гордістю автор "Короткого опису Малоросії" розповідав про встановлення дипломатичних відносин між Україною та іноземними державами. Щоб засвідчити свою пошану до гетьмана, правителі сусідніх країн привітали його з перемогами й вислали дарунки. Під час переговорів послы Молдавії й Румунії навіть просили в козаків військової допомоги. Таким чином, письменник переконував читача в тому, що відновлена Українська держава ще в 1648 р. отримала міжнародне визнання: "И тогож року от разных государств и от господарей мулянского и волоского и от некоторых удільных татар были у Хмельницкого послы, поздравляя его побідою и просячи у него помочи против своих неприятелей, также и Турчин прислал ему чугу и шаблю, хоругов и булаву, и приказал паші силестрийскому и хану кримскому войсками помочи ему давать"¹.

Про делімітацію українсько-польського кордону, що відбулася нібито в 1656 р. за участю спеціально уповноважених сенаторів М'яковського й Киселя, згадується в обох редакціях "Літописца, или описанія краткого знатнійших дійств и случаев", "Короткому описі Малоросії" та "Літописній оповіді про Малу Росію". При цьому, прагнучи видати бажане за дійсне, письменники порушували історичну правду. Як відомо, Чорноморське узбережжя, у тому числі й ділянка від Дніпрового до Дністрового лиману, було захоплене Російською імперією в 1774 – 1783 рр. Але національно свідомі літописці намагалися довести, ніби південно-західний кордон України в 1656 р. проходив "от устя Дніпра на

¹ Краткое описание Малороссии... – С. 224.

Очаков до Лиману, дабы Дніпром и Дністром свободный был путь купцам малороссійским в море"¹.

Ставлячись з повагою до вітчизняної історії, автор "Короткого опису Малоросії", П.Симоновський, В.Рубан і О.Рігельман перерахували всі козацькі полки армії Б.Хмельницького й педантично зафіксували скільки козаків служило в кожному з них.

Центральним персонажем в образній системі досліджуваних літописних пам'яток є Богдан Хмельницький. Щоб створити виразний портрет історичного діяча національного масштабу, письменники пов'язували з гетьманом значно більше епізодів, ніж з іншими особами, детальніше розповідали про його життя та діяльність. Бажаючи зобразити Хмельницького людиною виняткових здібностей, деякі автори наводили легендарні факти з його біографії (наприклад, полонення двох Кантемирів, відповідь Конецпольському з приводу побудови Кодака тощо).

Усі літописці дають високу оцінку військовому таланту Хмельницького, який зарекомендував себе одним з найкращих тогочасних полководців, блискучим знавцем стратегії й тактики. Правда, підтвердженням цього виступали не стільки власні свідчення авторів, скільки розповіді про переможні битви козацької армії, якою командував гетьман. Зі сторінок історико-літературних творів володар України постає як мудрий політик і досвідчений дипломат, що виявляє ініціативу та намагається впливати на хід подій у Східній Європі. Так, розуміючи тимчасовий характер Зборівської угоди й готуючись до нової воєнної кампанії проти Польщі, "Хмельницькій и турецького царя снискал собі протекцію...и великороссіян полякам учинил неприятелми, и хана крымского, на мир козаков с поляками приводившаго, зно-

¹ Краткое описание Малороссии... — С. 246.

ву подвиг на ляхов воевать"¹. Загалом усі літописці захоплювалися "свободителем Малой Росії" і характеризували його як "славного и достохвального гетмана". Наприклад, використовуючи матеріали літопису Граб'янки, автор "Короткого опису Малоросії" склав такий панегірик Б.Хмельницькому: "Муж по-прямому имени гетманскаго достойный, дерзновенный, многоразсудный, бодрый и трудолюбивый, всякое злочючение, и холод, и жар, и голод, и прочие беспокойства и хлопоти легко терпѣть приобикший и о себѣ как бы пренебрегший, толко бы обществу угодил; первій на баталію, послѣдний по баталіи исходил"². У ньому письменник перерахував позитивні риси характеру гетьмана, наголосив на його відданості загальнонародним інтересам.

За справедливими твердженнями істориків, необхідність відновлення зруйнованого під час бойових дій економічного потенціалу України та ненадійність татарських союзників змусили Хмельницького укласти угоду з єдиновірною Московією. Цікавим виглядає під цим кутом зору припущення автора "Короткого опису Малоросії" про те, що Іслам-Гірей свідомо підштовхував гетьмана до війни з царем. У разі успіху цього підступного задуму Кримське ханство, Польща й Московія мали б спільними силами ліквідувати козацьку державу. Після битви під Жванцем у 1653 р. "хан сам на Україні мимоходом без причини многіе села и города в полон забрал, а нікоторых порубать велѣл, а то принуждая козаков воевать Великую Росію, чтоб тім великоросіян раздражить на Украину, с которими да с поляками снявшись, им Украину в конец разорить или полякам покорить, как в том хан королю и слово дал был"³. Отже,

¹ Краткое описание Малоросіи... — С.230.

² Там само. — С. 249.

³ Там само. — С. 238.

сусідство з ворогуючими між собою державами також становило серйозну загрозу для незалежності України.

Усі літописці зазначали, що українське населення підтримало союз із православною Московією і погодилося на протекцію царя. Мешканці Гетьманщини сподівалися загоїти рани, завдані шестирічною війною, відбудувати економіку, поліпшити власний добробут та здобути впевненість у завтрашньому дні. "И тогда Хмельницкий со всею старшиною, — писав невідомий історик, — приехал в Переяславль, на Богоявление господне 1654 года, позволилися быть всі обще под единовірним монархом всероссійским... на чем и присягу учинили гетман, старшина и чернь в Переясловлі и по всіх городіх охотно, с надеждою тихомирія и всего добра"¹. Розбудова Української держави, формування її адміністративних інституцій, на думку невідомого автора, вимагали мирних обставин.

На сторінках літописів, присвячених подіям 1654—1657 рр., нерідко зустрічалися повідомлення, котрі свідчили про консолідацію української спільноти довкола інституції гетьманства й особи Б.Хмельницького. За задумом козацьких канцеляристів, ці приклади мали бути зразком для їхніх сучасників у XVIII ст. „У даному контексті вартим уваги видається той факт, — підкреслив О.Струкевич, — що, описуючи смерть Великого Гетьмана, ніхто з авторів не згадував про протектора Гетьманщини — московського царя, що зайвий раз неоднозначно вказує на асоціювання себе із насамперед українськими політичними інституціями та лідерами"².

Період від смерті Богдана Хмельницького до вісімдесятих років XVII століття завжди привертав особливу увагу вітчизняних істориків.

¹ Краткое описание Малороссии... — С. 239.

² Струкевич О. Тема окремішності Гетьманщини... — С.242.

Опрацьовуючи великий за обсягом фактичний матеріал, місцеві патріоти прагнули встановити причини занепаду Української держави, що розпочався за наступників Б.Хмельницького. Незважаючи на певний суб'єктивізм, деякі історики виявили глибоку проникливість в оцінці тогочасних подій. Вони відстоювали ідею єдності гетьманської держави й намагалися спростувати несправедливі твердження офіційних московських істориків, котрі розглядали події 1658—1680-х рр. як низку бунтів "зрадників-малоросів" проти законної царської влади. Подібно до останніх, хоч у дещо м'якшій формі, описував "украинские коловратства", "измены" и "мятежи" О.Рігельман.

На думку козацьких літописців, Руїну викликали чинники як внутрішньо- так і зовнішньополітичного характеру.

До першої групи негативних факторів історики зараховували відсутність національної єдності, постійну ворожнечу та боротьбу між старшинськими угрупованнями й претендентами на булаву, орієнтацію на чужоземних правителів.

По-друге, українське державотворення за будь-яку ціну намагалися припинити агресивні сусіди — Польща, Московія, Туреччина й Кримське ханство.

Літописці переконували читача, що в доленосний період вітчизняної історії українському суспільству не вистачило політичної зрілості та витривалості. Українцям так і не вдалося досягти національної єдності, пожертвувати особистими вигодами й матеріальними благами в ім'я утвердження самостійної соборної держави. "Испепелевающая у Малороссян от древности непостоянства и ненависти искра еще и до тех пор не утасла,"¹ — із гіркотою зазначав П.Симоновський, розповідаючи про спробу полковника Рославця, протопопа Адамовича та кількох старшин скинути з гетьманства Івана Самойловича. Щоб виконати свій задум,

¹ Симоновский П. Указ. соч. — С. 99.

змовники писали до Москви доноси на нього. Вельми красномовним підтвердженням закономірних наслідків егоїзму та взаємного поборювання є також оповідання з Чернігівського літопису про події, що сталися в Умані в 1674 р.: "Уманцы были избунтовалися (проти гетьмана Петра Дорошенка — І.Д.) и сами межю собою улицами билися, едны себе турецкими, а другіе московскими называючи; як же пришол Турчин, так всі погинули"¹.

На відміну від інших письменників, які характеризували Мартина Пушкаря як "вірного слугу государева"², автор Чернігівського літопису вважав полтавського полковника заколотником, котрий підняв бунт проти законного володаря — гетьмана Івана Виговського. Всупереч офіційній ідеології, невідомий письменник жодного разу не назвав останнього зрадником. Зворушлива сцена розстрілу колишнього гетьмана й повідомлення про трагічну долю його родини мали, за авторським задумом, викликати глибоке співчуття у серцях читачів.

П.Симоновський, О.Рігельман, автори "Короткого опису Малоросії" та обох редакцій "Літописца, или описанія краткого..." хоч і переказали зміст Гадяцької угоди, проте не вірили в можливість її реалізації.

Літописці гостро засуджували пропольську орієнтацію Павла Тетері, Юрія Хмельницького й Михайла Ханенка. Однозначне несприйняття в середовищі інтелігентів викликала також протурецька політика Івана Брюховецького, Петра Дорошенка та Юрія Хмельницького. Історики звинувачували цих гетьманів в егоїзмі, жадобі до збагачення, владолюбстві. З особливо великим обуренням ставилися

¹ Черниговская летопись // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. — К., 1856. — С. 35.

² Літописец, или описаніе краткое знатнійших дійств и случаев... — С.18.

свідомі патріоти до міжусобної боротьби, під час якої суперники закликали собі на допомогу іноземні війська.

Наприклад, різко негативну характеристику отримав на сторінках усіх літописних пам'яток Павло Тетеря. Прагнувши отримати якнайбільше особистої користі з польської протекції, цей готовий на все кар'єрист знехтував загальнонаціональними інтересами, завдав значної шкоди справі об'єднання українських земель. У 1663 р. разом із військом короля Яна Казимира Тетеря вирушив у похід на Лівобережжя "на Ичню под Глухов, наклоняя везді под себе города, якие могли, или разоряя, как-то и Салтиков-Дівиці жителей одних вирубали, других в плін отдали татарам"¹. Після невдачі, щоб уникнути потенційної загрози з боку лідерів опозиції, спритний інтриган "оклеветал своего шурина, бывшего гетмана, Юрія Хмелницкого и метрополита кievского Іосифа Тукалского и Гуляніцкого к королю, которых тогдаж на заточение в ... город Малборг заслано"². Остаточо втративши підтримку всього населення, Тетеря забрав гетьманські скарби й клейноди і втік до Польщі*.

Через страшну ціну, яку заплатила Правобережна Україна за союз Петра Дорошенка з турками й татарами, цей гетьман дістав оцінку "властолюбца"³, "сумазбродного Украины разорителя"⁴. Незацікавлений в існуванні незалежної козацької держави, уряд Османської імперії використовував П.Дорошенка як знаряддя у своїй загарб-

* В сучасній історичній науці діяльність гетьмана Павла Тетері трактується інакше. Див.: Газін В.В. Гетьманство Павла Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663–1665 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. — К., 2001. — 20 с.; Чухліб Т.В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. — К. — Нью-Йорк, 2003. — 518 с.

¹ Краткое описание Малороссии... — С.262.

² Там само. — С. 263.

³ Там само. — С. 273.

⁴ Симоновский П. Указ. соч. — С. 102.

ницькій політиці. Сцена в'їзду султана в Кам'янець-Подільський та розповідь про звірства турецьких завойовників в Умані доводять, що гетьман не користувався авторитетом серед істориків 30–80-х рр. XVIII ст., "котрі мали перед очима лише самий кінець його діла й ніяк не могли простити йому союзу з турками, ворогами християнського світу"¹.

Літописці підкреслювали, що гетьмансько-старшинські чвари й агресія зовнішніх ворогів призвели до величезних людських жертв, цілковитого спустошення Правобережжя і загальнонаціональної трагедії.

Розглянемо проблему українсько-московських взаємин, яка посідає основне місце в історичних працях 30–80-х рр. XVIII ст. З міркувань особистої безпеки автори в принципі висловлювали власні суспільно-політичні погляди, намагаючись не виходити за межі офіційних приписів. Однак попри страх репресій у ряді моментів не можна не побачити в тексті творів й об'єктивних тенденцій у висвітленні та тлумаченні українських національних справ 1658–1770-х рр. Зважаючи на злободенність названої теми, деякі переконані патріоти відверто доводили на літописних сторінках правоту українських національних прагнень. Справедливість вимагає відзначити, що, всупереч несприятливим обставинам, кращі представники вітчизняної еліти іноді різко критикували вищих московських урядовців, давали адекватну оцінку певним подіям. Але головною збресою в їхніх руках все-таки залишався фактичний матеріал. Насичуючи відповідні розділи повідомленнями про різноманітні політичні, воєнні й економічні події, автори намагалися поступово та неухильно підводити читача до задалегідь передбачених висновків.

¹ Дорошенко Д.І. Нарис історії України. — С. 321.

Щоб довести історико-юридичну легітимність суспільно-політичних прав Гетьманщини, автор "Короткого опису Малоросії" переказав зміст Переяславської угоди 1654 р., а П.Симоновський процитував повністю у 22-х пунктах текст затвердженого царем проекту договору. Це ж саме зробив і педантичний О.Рігельман, тільки, звичайно, не з національно-патріотичних міркувань. П.Симоновський та О.Рігельман також вмістили до своїх праць 3 грамоти Олексія Михайловича – пожалування на козацькі й шляхетські вольності та на гетьманські маєтності. Познайомившись із змістом угоди, тогочасний освічений читач міг легко зробити висновок, що у XVIII ст. російський уряд порушив свої зобов'язання щодо української сторони й насильно перетворив протекторат на інкорпорацію.

Більше того, Григорій Покас поставив під сумнів автентичність тексту договору, який друкували в імперській історичній літературі. Кваліфікований правник небезпідставно звинуватив московські урядові кола у свідомій підробці документа після смерті Б.Хмельницького: "Наипаче в пунктах разговорных и рішених гетмана Зиновія Богдана Хмелницкого и его посланников в первой гисторіи обрїтаючис, а ежели что не так, как оные в самой вецы были, сумнително и отъменно усмотрите, то в том не поторопитесь, понеже в пункта через многіе руки перейшли, а между тим и недоброжелателных к сему народу может быть не миновалы"¹.

Хоч значна частина населення Лівобережжя не підтримала державницьких домагань І.Виговського й продовжувала залишатися вірною цареві, московське військо, що наприкінці 1658 р. вдерлося в північно-східні регіони Гетьманщини, поводитися там, як у завойованій країні. Якщо укладачі обох редакцій "Літописца, или описанія краткого знатнійших дійств и случаев" лише констатували факт спа-

¹ Цит. за: Оглоблин О. Григорій Покас та його "Описание о Малой Россіи" (1751 р.)... – С.68.

лення московитами та їх місцевими прислужниками кількох міст і містечок, то автор "Короткого опису Малоросії" прямо висловив своє ставлення до цих подій: "Тогда, о сих дѣйствіях Виговскаго извѣстився, его царское величество прислал на него князя Григорія Григоріевича Ромодановскаго с войском своим 20 000 и нѣсколко вѣрных козацких пограничных полков...которыи...спалили напрасно Лубні, Пиратин, Чорнухи, Горошин и иные"¹. Навіть О.Рігельман не зміг приховати інформацію про те, що воєвода Г.Ромодановський "Борзну взял и в нем одну половину неприятеля порубил, а другую в полон взял, и город сжег"².

Літописці докладно розповідали про розпалювання царським урядом соціального антагонізму в Україні, що робилося з метою ослаблення її державності. Перебіг чорної ради 1663 р., яка мала фатальні наслідки для подальшого зміцнення гетьманської влади, відтворено авторами всіх історико-літературних творів XVIII ст. Історики одностайно засуджували "безчиния" Івана Брюховецького, котрому завдяки злочинному потуранню князя Гагіна вдалося захопити булаву. Інший претендент на гетьманство — Яким Сомко — змальований майстрами слова як талановитий полководець, справжній патріот, що прагне об'єднати Україну, гідний продовжувач справи Богдана Хмельницького.

В роки правління Івана Брюховецького Запоріжжя виступає на сторінках історико-літературних пам'яток як деструктивна сила, організація, що не має чітких політичних орієнтацій, а тому нехтує загальнонаціональними інтересами заради групових. Саме січовики разом з декласованими елементами були основним знаряддям у руках Брюховецького, яке допомогло йому здобути булаву: "Запорожскіе же Козаки у себя в Запорожьи собрали своевольную чернь и самовольно огласили Брюховецкаго Украинским гетма-

¹ Краткое описание Малороссии... — С.253—254.

² Рігельман О.І. Указ. соч. — С. 290.

ном"¹. Як свідчив автор "Історії русів", політичному авантюристу вдалося добитися такої прихильності низового товариства "подарками и могоричами"². Про стихійну діяльність запорожців, на думку літописців, свідчить їхня бурхлива поведінка на Ніжинській чорній раді 1663 р., коли вони "знатних козаков многочисленных побили"³ і пограбували обози Сомка та Золотаренка. Після цього "тот час ударились по шинкам а по том по городам и селам во всей Малороссии несказанные беды и разорения причинили. Чего ради почти все знатные люди Малороссійские оставя дома свои, со всеми пожитками оным запорожским своевольцам на расхищення, сами в одних рубищах, страха ради смерти, где кто возмог укрывались"⁴. Автори літописів висловлювали своє невдоволення й тим, що Брюховецький замінив попередню старшину своїми улюбленцями-запорожцями, котрі, нібито "зная одно распутство и своевольство, разрушили всю регулу и дисциплину военную"⁵. Загалом соціальні заворушення на Лівобережжі в 1663 р. викликали в козацьких канцеляристів XVIII ст. однозначний різкий осуд. О.Струкевич вважає, що "такі оцінки літописцями характеру організації суспільства за Брюховецького своїм соціальним підґрунтям мали, безперечно, прагнення старшини Гетьманщини зберегти свою провідну політико-адміністративну роль від зазіхань запорожців, що і трапилося за тих подій"⁶.

¹ Рубан В.Г. Указ. соч. — С. 79.

² Історія Русов... — К., 1991. — С. 157.

³ Краткое описание Малороссии... — С. 260.

⁴ Рубан В.Г. Указ. соч. — С. 82-83.

⁵ Історія Русов... — К., 1991. — С. 158.

⁶ Струкевич О. Історичний образ Запорожжя у політичній культурі козацької старшини Гетьманщини XVIII століття // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та

З гіркотою повідомляли літописці про введення в 1666 р. до ряду міст Лівобережжя воєвод із московськими залогами, яких мало утримувати місцеве населення. В Україну прибули також московські переписувачі "всіх людей градских и селских, можных и нищетных, и синов их, и промыслы, и грунта, и всякія угодия переписали и от всего того дань оставили"¹. Зажерливі царські урядовці обклали всіх мешканців Лівобережжя різноманітними податками: подушним, від промислів, торгівлі тощо. Як зазначали літописці, особливо важкий податковий тягар випав на долю селянства. Цинічні й пихаті московити зневажливо ставилися до місцевого населення, грубо втручалися в приватне життя людей.

Але найсильніше сколихнула Україну вістка про укладений у січні 1667 р. Андрусівський договір між Москвою та Польщею, на який не були допущені козацькі делегати. Цим самим Україна розглядалася не як суб'єкт міжнародного права, а як власність сусідів. Повернувшись із Москви, канцеляристи Мокрієвич і Рубанович доповіли Брюховецькому, "что как шляхту и посполитых, в Литві завоеванных, из всего государства собирая, ляхам великороссіяне отдают при Беневском, великом лядском послі в Москві, так и козаки уже уничтожены и отдани будут им"². Не могло викликати в лівобережців захоплення й царське розпорядження про прихід 10 000 ратників на зимові квартири. Ще однією причиною конфлікту з Московією літописці вважали діяльність правобережного гетьмана П.Дорошенка. В поширюваних на Лівобережжі універсалах він дорікав І.Брюховецькому, що "уволненный-де народ, от полской работы

національній самосвідомості. Матеріали міжнародної наукової конференції. — К. — Запоріжжя, 1997. — С. 135.

¹ Краткое описание Малороссии... — С.266.

² Там само. — С. 267.

через мужество и кров свою свободівшийся и волею Москві поклонившийся, пустил еще ради тяжшаго порабощенія воеводам быть, и подати от всякой души из всіх імій и промыслов взимать, и на воевод людям работать"¹. До того ж усі сподівання гетьманського уряду на позитивне задоволення українських скарг у Москві виявилися марними: "Бруховецькій... много бил челом в Москву на воевод за обіди, людям от них діючіеся, но жадной оттуду не одержал резолюції"². Врешті-решт, озлоблені московським пануванням українці підняли "мятеж на воевод за незностные зборы и здирства их и напасти и перепісі"³.

Такі ґрунтовні пояснення національно-свідомими інтелектами причин антимосковського повстання 1668 р., безперечно, повинні були переконати читача у справедливості дій лівобережних українців та їх провідників. Вищенаведена мотивація вчинків Брюховецького, за авторським задумом, мала б підвести під них правову основу й деякою мірою виправдати гетьмана в очах нащадків.

Діаметрально протилежних поглядів на події 1668 р. дотримувався О.Рігельман. Щоб виправдати вищі придворні кола, він писав, нібито Мокрієвич і Рубан не захотіли чекати відповіді на привезені скарги й написали в Україну листа, в якому виклали чутки та домисли, а не об'єктивну інформацію про хід московсько-польських переговорів.

Автор Чернігівського літопису свідчив про грубе втручання московських політиків у справу гетьманських виборів. За його словами, не тільки Івана Брюховецького, а й

¹ Краткое описание Малороссии... — С. 267—268.

² Літописец, или описание краткое знатнейших действий и случаев... — С.25.

³ Краткое описание Малороссии... — С.266.

Дем'яна Многогрішного "Москва... гетманом учинили"¹. Цим самим було порушено демократичні норми та звичаї козацького виборчого права, що протягом століть виробилося й закріпилось в Україні.

Творці досліджуваних пам'яток нерідко були не лише свідками, а й безпосередніми учасниками багатьох важливих історичних подій XVIII ст. Тому на сторінках літописів зустрічається докладна інформація про тогочасні українсько-московські взаємини, що розвивалися шляхом посилення наступу царизму на українську державність.

Безперечно, за умов неприхованої антиукраїнської політики не лише схвалення, а й співчуття до прихильників гетьмана Івана Мазепи викликало б неминучі репресії з боку властей. Тому треба було мати особисту мужність автору "Літописца, или описанія краткого знатнійших дійств и случаев", щоб наважитися змалювати страхітливую картину батуринської різні. Видовище палаючого міста, в якому озвірілі від крові московські вояки безжально мордували всіх мешканців, незважаючи на стать та вік, потрясає читача своїм драматизмом. Багато жителів згоріли живцем або задихнулися від диму, деякі, намагаючись врятуватися, потонули в Сеймі. Після пограбування всі будівлі гетьманської столиці були спалені або зруйновані дощенту "и только одна хатка, под самою стіною вала от запада стоячая, уцїлела ..." ² Всі ці повідомлення виступають в уривку комплексно, підсилюючи художньо-емоційний ефект трагедії. Ймовірно, що, розповідаючи про мученицьку смерть керівників оборони Батурина, автор водночас міг захоплюватися їх героїзмом і стійкістю. Так коменданту залози полковнику Чечелю "голову...в Глухові утято. Також Фили-

¹ Черниговская летопись // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. — — К., 1856. — С.33.

² Літописец, или описаніе краткое знатнійших дійств и случаев... — С..47.

пу, реенту півчих, в Батурині взятому, утято голову в Глухові и на спицах желізних на глаголях на площади в самом городе заткнено; и еще войта Шептаковского там же голова. А Фридрику, над пушкарями командиру...перво очи выбрано, послі в Сумах, слободском городі, голову усічено и на столпі каменном також на шпицу желізную воткнено в самом городі"¹. Отже, майстер слова прагнув надовго закарбувати в історичній пам'яті земляків інформацію про жахливі злочини північного сусіда. Як ми гадаємо, саме уривок з "Літописца, или описанія краткого знатнійших дійств и случаев", а не з "Історії русів" ліг в основу відомих рядків Шевченкової поеми-містерії "Великий льох". Адже Псевдокониський нічого не розповів про загибель маси людей під час переходу через вкритий тонкою кригою Сейм, немає там також звістки про єдину вцілілу хату.

Перевага літературної форми викладу над сухим науковим стилем виразно відбита також в образній розповіді Г.Покаса про "ужасное христиан погубленіе" в Батурині. Палкі патріотичні почуття автора, щире вболівання за долю України визначили основну ідею оповідання про жахливу різню московською солдатнею співвітчизників літописця. Сам історичний матеріал підказав Покасу не лише композицію уривка, а й окремі літературні прийоми та мовно-стильові особливості: "Князь Менциков з великоросійским войском город Батурин ... достал и в оном начальников измінничих под караул побрал, которіе всі казнены жестокою смертю, а народ увесь даже до сущих выколол и вырубил с коих кровь дорогами и улицами в Сейм ріку лилась будто как обыкновенно, на кола млиновые вода идет, при том же и церквей божественних не пощажено, виждь

¹ Літописец, или описаніе краткое знатнійших дійств и случаев... — С.47.

ужасное християн погубленіе за єдину злобу и беззаконіе измінника, беззаконне бо и престоли силних превращает"¹.

Дані рядки певною мірою пов'язані із давньоруським плачем – своєрідним жанром, складеним у формі ліричного тужіння за долею всієї держави або окремого регіону в час важких випробувань.

Після провалу задумів І. Мазепи Петро І вирішив остаточно "Малую Росію к рукам прибрать". Щоб тримати гетьманський уряд під контролем, в українські міста були введені гарнізони московських військ, які мали утримуватися коштом місцевого населення. А з "1712 года перво армія великоросійская в Малоросіи квартирами остановилась зимовать и sustentацию на себе и коней получают стали з городов и сел малоросійских"². Не рахуючись з правами гетьмана й законами місцевого самоврядування, Петро І почав роздавати полковничі уряди московитам. Ці надужиття зачіпали національну гордість українців і потрапляли на сторінки літописів: "Тогдаж полковники великоросійскіе в Стародубі – Пашков, у Чернігові – Михайло Самсонович Богданов, определены"³. Величезні земельні угіддя в Україні були пожалувані царським вельможам. Літописці оповідали про самочинне захоплення світліїшим князем Олександром Меншиковим земель, що належали двом сотням Стародубського полку. Застосувавши силу, улюбленець Петра І перетворив місцевих козаків на своїх кріпаків та змусив їх відробляти панщину. Боротьба із зловживаннями Меншикова коштувала гетьману Іванові Скоропадському великих зусиль. Світліїший князь

¹ Цит. за: Горбань М. Нариси з української історіографії. Частина перша. Новий список літопису "Краткое описание Малороссии". – Х., 1923. – С. 12.

² Літописец, или описание краткое знатніиших дійств и случаев... – С. 51.

³ Там само. – С. 56.

зображений на сторінках історико-літературних творів чорними барвами, у першу чергу як "нашої Української Вітчизни недоброхот"¹. Письменники вказували на його гордість, зажерливість і жорстокість, через які постраждало багато українців. Розповідаючи про подальшу долю все-сильного фаворита, автор "Літописца, или описанія короткого знатніших дійств и случаев" не без морального задоволення іронічно зазначав: "Хотя ненасытнѣй был почитай не малою частію государства, однако халупою, скажут, в хладном Березові житіє окончил и сажень земли тілу своему только всего занял, да и то в глубине"².

Загибель козаків на каналних роботах та їх участь у далеких походах також не могли залишитися поза увагою українських патріотів. Ось з якою сумною статистикою знайомив читачів укладач "Літописца, или описанія короткого знатніших дійств и случаев". У 1715 р. генеральний хорунжий Сулима з 10 000 козаків був відправлений для копання каналу на Ладугу (Насправді Сулиму в 1716 р. послали копати канал Волга-Дон до Царицина). В 1721 р. "Павел Полуботок черніговській, да Андрей Маркович лубенській полковник з 10 000 войска ходили до Ладого-озера — робить канали, гді премного козаков вымерло и почитай половина заледво выйшла оттудова"³. Уточнюючи втрати, автор "Хронічки" з Сулимівського архіву говорить про 3 000 замерзлих від холоду⁴. 1722 р. на заміну їм послано таку ж кількість козаків. Того ж року інша партія чисельністю 10 000 чол. брала участь у Сулацькому поході.

¹ Чернігівський літопис. Неопубліковані сторінки // Україна. Наука і культура. — К., 1989. — С. 222.

² Літописец, или описаніє короткое знатніших дійств и случаев... — С.52.

³ Там само. — С. 55.

⁴ Л[азаревский] А. Летописные заметки (1651—1749) // Киевская старина. — 1883. — № 3. — С. 681.

1724 р. "еще 10 000 козаков войска на Сулак ходили с Михайлом Милорадовичем Гадяцким, откуда ледво третья доля возвратилась — вымерли"¹. До Гілянського походу було залучено 20 000 чол., а також всі бунчукові товариші. Українські вояки від трьох до п'яти років проливали свою кров на Кавказі за чужі їм імперські інтереси. Нарешті, "1726 года вмiсто похода низового по указу с полков малоросійских денгами дано в Казну от 5000 козаков, определенных собранием, именно за всякого по три рубли"². П. Симоновський доводив "ненадобность несчастных Малороссиян в таких походах"³. Роздумуючи над недавнім минулим, він висловив протест проти винищування козацтва на будівництвах каналів, особливо Ладозького, "кой Малороссиянам и ныне (тобто в 1765 р. — І.Д.) чувствителен"⁴.

Щоб ліквідувати рештки гетьманської влади, 29 квітня 1722 р. було створено спеціальну Малоросійську колегію. За свідченням П.Симоновського, не витримавши цього жахливого удару, зійшов у могилу Іван Скоропадський. Промовисту характеристику імперської колоніальної установи зустрічаємо на сторінках "Літописца, или описанія краткого знатнійших дійств и случаев". Невідомий письменник звинуватив московських чиновників у здирництві, хабарництві та застосуванні тортур. Перекоаний патріот прямо заявив, що колегію заснували з метою економічного пограбування українців і знищення козацької старшини: "Коллегія сія была аж до 1728 года: много людей значних помордовано, здірства всяким образом вымышляно, кабалы, будьто в нужді позичал кто деньги, взымано, а тое ділано, чтоб помочь в ділі чіим; такого фортелю употребляли члены

¹ Літописец, или описаніе краткое знатнійших дійств и случаев... — С. 57.

² Там само. — С. 58.

³ Симоновский П. Указ. соч. — С. 142.

⁴ Там же. — С. 140.

колегійськіє, а что готовизною доилы, тое не в числі — выдоилы добре Малоросію”¹.

Справа Павла Полуботка й генеральної старшини традиційно входила до переліку основних тем українського літописання XVIII ст. Як зазначав академік М.Василенко, через обережність “майже всі літописці згадують Полуботка і його товаришів, але пишуть про це в загальних рисах, не з’ясовуючи докладно підстав для їхнього арешту, не вдаючись у жодні подробиці, не даючи оцінки поведінки ні української старшини, ні російського уряду”². Дійсно, такий стан справ спостерігається в першій редакції Чернігівського літопису та обох редакціях “Літописца, или описанія краткого знатнійших дійств и случаев”.

Однак автор “Короткого опису Малоросії”, хоча й у стислій формі, все-таки висловив своє ставлення до описуваних фактів. З одного боку він повідомив, що українські делегати “поехали в Санкт-Петербург до его величества, наміревая по давным статям, привилегиям и грамотам высокомонаршим, на волности козацкіє данным, просить у его императорского величества милости, а паче о избраніи волными голосами гетмана”³. Але на наступній сторінці, всупереч попереднім власним аргументам, історик звинуватив у подальшому розвитку подій самих генеральних старшин, які “дерзновенными запросами... прогнівали его императорское величество и за то взяты там под арест”⁴.

М.Василенко довів, що “Краткое историческое описание Малой России до 1765 года”, яке позначене 1789 роком, викладає справу зовсім невірно й прагне виставити Павла

¹ Літописец, или описаніє краткое знатнійших дійств и случаев... — С. 55.

² Василенко М. Павло Полуботок // Гетьмани України. — К., 1991. — С. 167.

³ Краткое описаніє Малороссіи... — С.308.

⁴ Там само. — С. 309.

Полуботка "бунтарем", а заходи Петра І щодо України — наслідком поведінки кандидата в гетьмани"¹. Таким чином, підсумував дослідник, "'Краткое историческое описание Малороссии" відбиває на собі традицію, що, треба думати, була близька до офіційних кіл"².

На протипагу висловлюванням "Краткого исторического описания Малороссии", автор другої редакції Чернігівського літопису, котрий був очевидцем подій, та П.Симоновський розглядали Полуботка як борця за українську державність, що, керуючись патріотичними мотивами, сміливо висловив істину перед Петром І.

Як правильно наголосив П.Симоновський, місія наказного гетьмана була викликана прагненням захистити свій народ від імперського гніту: "И когда таковых тяжестей Малороссийской народ снести был не в состоянии, то Генеральная Старшина, наблюдая целость своего отечества, просили Его Величества дозволения послать к Его же Величеству Депутатов"³. Але спроба "ищущих пользы своего отечества старшин" домогтися скасування Малоросійської колегії та відновлення гетьманства страшенно розлютила царя-деспота. Петро І наказав заарештувати Полуботка з товаришами, кинути їх до в'язниці та конфіскувати особисте майно. Після цього хвиля арештів прокотилася й по Україні.

Цікаво, що не заперечував справедливості українських вимог "о подтверждении и пожаловании, по прежним, данным Хмельницкому, статьям и жалованным высокомонаршим грамотам, о вольности козацкой и о избрании вольными голосами себе гетмана"⁴ й О.Рігельман. Можли-

¹ Василенко М. Вказ. праця. — С. 168.

² Там само.

³ Симоновский П. Указ. соч. — С. 140—141.

⁴ Рігельман О.І. Указ. соч. — С. 619.

во, він поставився з повагою до висловлених Полуботком "смелым и отважным об оном представлении"¹.

Заслуговує на пильну увагу загальна оцінка П.Симоновським московської політики щодо України у першій чверті XVIII ст. Скориставшись з акції Мазепи, цар вирішив, "чтобы никто без чувствования гнева, от Высочайшей власти последовавшего чрез измену Мазепы, хотя бедной народ в том никогда виновным не был, в Малой России не оставался"². Це твердження якнайкраще відбивало суть питання. Глибоке знання П.Симоновським фактичного матеріалу збагачувало його історичне мислення та розвивало національну свідомість.

Найгірші спогади в літописців залишило також царювання Анни Іоанівни. Будівництво укріплених ліній, участь козаків у воєнних походах, утримування діючої армії — все це величезним тягарем лягало на плечі мешканців Гетьманщини.

Започатковану Петром I справу фізичного винищування козацтва успішно продовжувала його племінниця. В 1731 р. на фортифікаційні роботи між Дніпром і Дінцем було вислано 20 000 козаків та 10 000 селян. Таку ж кількість людей сюди пригнали й наступного року. У 1733 р. 10 000 козаків копали лінію на Орелі. На додачу, "по проекту фельдмаршала Миниха, те же одни Малороссияне полонили Днепр, зачав от Киева до самой почти линии, где многия тысячи народа от хлада и глада погибли, а пользы чрез то Государству ни какой не принесли"³.

Маляючи політичний портрет Данила Апостола, Г.Покас підкреслив, що цей гетьман володів особистою хоробрістю й державницьким розумом. Названі прикмети за тогочасними суспільними уявленнями були необхідними та

¹ Ригельман О.І. Указ. соч. — С. 619.

² Симоновский П. Указ. соч. — С. 141.

³ Там само. — С. 147.

визначальними для особистості будь-якого справжнього володаря. Але в надзвичайних обставинах імперського тиску Данилу Апостолу, на жаль, не вдалося повністю реалізувати свої потенційні можливості, виявити всі позитивні риси й відновити українську державність у тій формі, яку вона мала в другій половині XVII ст. Більше того, після смерті свого васала цариця Анна знищила гетьманство й розпочала кампанію послідовної ліквідації автономії України. "...Сей гетман, — писав спостережливий історик, — в мужестве и изрядном разсуждении хотя и доволен был, но действительного по воли и власти своей управления не имел, и по главной своей в Малой Россіи команді приміру прежде бывших гетманов волность ненарушимую свою иміющих, что кому от себе и надал, по умертвіи все то уничтожено и премінено"¹.

Детальний перелік важких випробувань та кривд, яких зазнало українське населення під час російсько-турецької війни 1735—1739 рр., занотовано в "Короткому описі про козацький малоросійський народ": "В сих Турецких походах Малороссійский народ сколько нужд и обид внутри и вне Малой Россіи понес, свету известно: он не токмо сам...службу Государеву нес, но и скот и имущество его в тех же походах арміи великим пособіем были, яко на все военныя тяжести из Малой Россіи до несколько тысячей быков взято без платежа, а к ним и погонщиков до двадцати тысяч человек, из коих редко кто возвратился в дом свой. В тех же самих походах служащих Малороссіян и дома не были свободны и чрез чур как от переходящих, так и стоящих в Малой Россіи армейских полков были утесняемы разными способы, как насильным и безденежным взиманіем фуража и провіанта, так и приключеніем остальным в домах людям разных боев, о чем хотя к армейским команди-

¹ Цит. за: Горбань М. Вказ. праця. — С. 15.

рам и многія заносимы были жалобы, однак ничего бедные Малороссіане в удовольствие себе получить не могли"¹.

Скільки муки, крупи, сухарів і вівса мешканці Лівобережжя були вимушені поставити на потреби російської армії влітку – восени 1736 р., детально занотував Іван Забіла².

Значним фактичним розмаїттям, конкретним характером та високою художньою майстерністю відзначалося розгорнуте оповідання Григорія Покаса про страшне розорення України під час російсько-турецької війни 1735 – 39 рр. Автор дав зрозуміти читачеві, що Гетьманщина постраждала від православного війська цариці Анни більше, ніж від татарських набігів. Імперський уряд використав бойові дії як привід, "чтоб тот народ (українців – І.Д.) (богом на определенной им землі населенной), вовся искоренить или крайне в волностях их умалить и разорить"³. Безпосереднім виконавцем волі Петербурга на сторінках цієї редакції "Короткого опису Малоросії" виступає фельдмаршал Мініх. Складена автором з багатьох цікавих подробиць мозаїчна панорама належить не до літературних ремінісценцій, а пов'язана з реальною ситуацією того часу й об'єктивно відображає історичну дійсність. З неї довідуємося про зневажливе ставлення генералітету до українців, яких Мініх "публично...называл государству непотребными и мышами в гумнах пакостными"⁴, про те, як російська офіцерня насильно забирала у козаків коней і волів. Вважаючи українців небоєздатними, Мініх "самих козаков до своих фурманов в погонщики и кухарам своим за слуг, чтоб по них казаки прибирали, и банили, и собак их

¹ Симоновский П. Указ. соч. – С. 147.

² Див.: Коваленко О. Хроніка Івана Забіли про події 30 – 40-х рр. XVIII ст. в Гетьманщині // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2000. – С. 458, 459.

³ Цит. за: Горбань М. Вказ. праця. – С. 16.

⁴ Там само. – С. 16 – 17.

кормили, брал"¹. Навіть сотники та інші старшини "принуждени многажди... оставленні без коней и волон козаціе возки на своїх плечах подіймать, якої тяжести ниже и саміє плінники у бусурман никогда не терпят..."². Проходячи українськими землями, московити грабували місцевих жителів, брутально забирали у них, "что только офицерам пожелалось", гвалтували жінок, а тих, хто висловлював справедливе обурення таким розбоєм, "мучили и до полусмерти убивали"³. Надзвичайно вдалими в образно-емоційному відношенні є рядки, котрі зображують пограбування російською солдатнею монастирів. Г.Покас навів цікаве свідчення про те, що Мініх конфіскував цугових коней навіть у самого київського митрополита Рафаїла Заборовського. Історик наголосив, що війна коштувала українцям величезних жертв. Тільки під час Очаківського походу 1737 р. померли від голоду, хвороб і побоїв більше 20 000 погоничів.

Загалом даний уривок справляє враження добре продуманого емоційного оповідання, автор якого вміло, можна сказати, талановито використав ряд дрібних деталей та штрихів для змалювання трагедії власного народу в 1735–1739 рр. Завдяки драматизму текст і сьогодні читається з великим інтересом, що дозволяє припускати про той вплив, який він мав серед аудиторії XVIII ст.

В оцінці постаті фельдмаршала Мініха найяскравіше виявилася головна особливість історичних поглядів Г.Покаса. Військовий канцелярист характеризував політичних діячів залежно від їх ставлення до національних інтересів України. Тому царський фаворит, що "по злобной ненависти своей к малороссийскому народу неисчислимые з вымыслов

¹ Цит. за: Горбань М. Вказ. праця. — С. 17.

² Там само.

³ Там само.

своих малороссянам чинил обиди и крайніе разоренія"¹, природно, змальований у різко негативному плані.

Не залишили літописці без уваги також церковні справи. Наприклад, автори Чернігівського літопису й багатьох редакцій "Короткого опису Малоросії" повідомляли про арешт та заслання в 1730 р. київського архієпископа Варлаама Ванатовича, котрий "желал и совітовал Малоросії от Росії отступить и тем зделать мятеж"². Захищаючи старожитні права української церкви, він різко виступав проти скасування Київської митрополії Петром I і синодом. Дії ієрарха призвели до гострого конфлікту між ним та представником місцевої московської адміністрації князем Іваном Трубецьким.

Запровадження Правління гетьманського уряду після смерті Данила Апостола справило гнітюче враження на всіх національно-свідомих українців. Не випадково, що одна з редакцій "Короткого опису Малоросії" закінчувалася саме 1734 роком і такими словами: "Конец урядам за битія гетманов"³.

Навіть лояльні щодо офіційної імперської політики В.Рубан й О.Безбородько згадували про "огорчення", котрих зазнали мешканці Гетьманщини від самодурства генерал-губернатора Леонтьєва. Укладач одного із списків "Короткого опису Малоросії" повідомив про "розиск", який учинив цей сатрап над миргородським полковником Василем Капністом, повіривши словам двох наклепників⁴.

З теплотою і вдячністю відгукувалися всі літописці про царицю Єлизавету Петрівну, за правління якої петербу-

¹ Цит. за: Оглоблин О. Григорій Покас та його "Описание о Малой Росії" (1751 р.)... — С. 70.

² Там само.

³ Краткое описание Малоросії... — С.319.

⁴ Див.: Краткое описание Малоросії. — Ін-т рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського. — I, 581, I,593. — С. 63.

рзький уряд дещо пом'якшив свою політику щодо України. Однак при цьому вони не забували занотувати випадки набору посполитих, військових постойв, реквізиції волів й інші тягарі, котрі випали на долю їх земляків під час Семилітньої війни 1756 – 1763 рр.¹

Багато сторінок праці П.Симоновського присвячено опису урочистої церемонії обрання гетьманом Кирила Розумовського. Пишучи свій твір у рік остаточного падіння гетьманату, автор з метою пропаганди національних ідей прагнув переконати читача "сколь ни великолепное и славное сего Гетьмана как избранеіе, так и вступленіе его на правленіе...столь окончаніе онаго Гетьманского уряду Малой Россіи неполезное"².

З великою симпатією ставилися до постаті Кирила Розумовського також автор IV списку Чернігівського літопису та Олександр Безбородько. Останній, розглядаючи політико-адміністративну діяльність гетьмана, зазначав, що йому вдалося, хоча й ненадовго, підпорядкувати під свою юрисдикцію місто Київ. Вартою пам'яті нащадків, на думку історика, є і спроба гетьмана ввести єдину уніформу й однакове озброєння для козацького війська, щоб збройні сили України нічим не відрізнялися від регулярних європейських армій.

Розповідаючи про минуле своєї Батьківщини, літописці разом з цим знайомили читача з основними віхами тогочасної європейської історії. Особливо детально деякі з них зображували політичне життя Польщі та Московії. Час від часу козацькі канцеляристи звертали увагу аудиторії на події в Швеції, Австрії, Пруссії, Туреччині, Криму, Молдавії, Волощини тощо.

¹ Див.: Краткое описаніе Малороссіи. — Ін-т рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського. — I, 581, I,593.. — С.66 зв. — 68 зв.

² Симоновский П. Указ. соч. — С. 159.

Політичним ідеалом більшості авторів історико-літературних пам'яток була автономна гетьманська держава під протекцією московського царя.

Знайомлячи читачів з історичними фактами, літописці одночасно формували в них почуття спорідненості з усіма своїми предками, наголошували на спадкоємності поколінь. Таким чином, вітчизняна історія поставала не лише як пам'ять про минулі події, а й як пам'ять про всіх спільних родичів по висхідній лінії. Як слушно зазначав Олег Ольжич, "цей міт роду, як би ми його назвали, можна історично ствердити як великий рушій свідомості української і знайти в ньому притаманне укр. схоплення суті національної спільності. Так українське розуміння різниться від державного (романського) та природничого (кров) германського розуміння істоти нації, як різниться воно теж від пасивного територіального патріотизму, який знало недавнє минуле"¹. Так, на сторінках "Білоцерківського універсалу" Богдан Хмельницький закликав українців "кшталтом оных древних русов, предков наших"² виступити одностайно на захист своїх національних і соціальних інтересів. А Іван Сірко нагадував кримському ханові про військові подвиги, які вчинили "прежніе войска Запорожского вожди, предки и славные антецесоры наши"³. "Знову ж "козацький рід", "козацькі внуки" нової доби, — писав О.Ольжич, — стають тим мітом, що не дає занепасти і веде до відродження українську духовність"⁴.

Розповіді про героїчне минуле сприяли також формуванню почуття національної гордості. Автори літописних творів прагнуть висловити відданість, повагу та любов до

¹ Кардаш Д. Українська історична свідомість // Ольжич О. Незнаному воякові. — К., 1994. — С. 253.

² Симоновский П. Указ. соч. — С. 19.

³ Там же. — С. 7.

⁴ Кардаш Д. Вказ. праця. — С. 253.

свого народу. Так, Г.Покас проголосив, що "слава сего народа и учрежденія их во всем світі и сосїдственным иностранным народам совершенно извѣстны и никогда потаитись могут"¹.

У натхненних рядках "Білоцерківського універсалу" Б.Хмельницький пропонував співвітчизникам виконати свій прямий патріотичний обов'язок. Він переконував майбутніх повстанців, що в разі загибелі слава про їхні подвиги закарбується в національній і світовій історії. А душі всіх полеглих за православну віру обов'язково потраплять до раю. Для підсилення ефекту гетьман вдався до контрастного порівняння долі покїрного раба та слави оборонця Батьківщини. "Лучше и благополучнїйше нам за Віру святую православную и за цілостъ отчизны на пляцу военном, от оружья бранного полягти, — переконував Б.Хмельницький, — нежели в домах своих, яко невістюхам побїенным быти; где ж если умрем за благочестивую віру нашу, то не токмо слава и отвага наша рыцарская во всіх Европейских и инших странах и далеких землях славно провозгласится, але и упованіе наше (еже за Благочестіе умрети) будет безсмертія исполнено и страдальческими вінцы от Бога вінчано"².

Не гіперболізуючи військові подвиги козаків, автор апокрифічного листа Івана Сїрка до кримського хана надав їм великого епічного узагальнення. В урочистому, піднесеному тоні оповідав кошовий про морські й сухопутні походи й перемоги запорожців над турецько-татарськими завойовниками. Для кращого підтвердження наведених у листі зразків військової доблесті отаман радив ханові звернутися до турецьких, татарських, а особливо грецьких, римських та польських історичних джерел, "в которых ясно оглашает-

¹ Цит. за: Оглоблин О. Григорій Покас та його "Описание о Малой Россіи" (1751 р.)... — С.69.

² Симоновский П. Указ. соч. — С. 17.

ся немерцающая слава Козацкая и хвалебныя діла воинскія войска Запорожского"¹.

Уславивши героїко-патріотичну діяльність захисників рідної землі, І.Сірко разом з цим наголосив на відсутності в козацтва завойовницьких намірів. Але водночас автор послання попереджав хана, що при найменшій загрозі для України січовики, подібно до своїх уславлених попередників, дадуть гідну відсіч нападаючим. Для захисту Вітчизни "нам, их наслідникам, хто заборонит тим же хвалебным предков наших ити тором?"² — звертався з риторичним запитанням до свого кореспондента І.Сірко.

Отже, кращі представники козацької еліти досліджували вітчизняне минуле з метою збереження історичної пам'яті нації. Під час творчої праці вони зібрали значний фактичний матеріал, дали свої оцінки історичним подіям, явищам й особам, зробили відповідні узагальнення та висновки, провели паралелі з сучасністю. Незважаючи на несприятливі обставини, автори історико-літературних творів 30—80-х рр. XVIII ст. поширювали серед своїх співвітчизників та прагнули передати нащадкам свідомість національних політичних традицій, що знайшли своє втілення в Київській Русі й гетьманській державі. Розуміння й відтворення безперервності процесу розвитку української нації свідчили про загалом високий рівень історичної свідомості серед більшості літописців.

¹ Симоновский П. Указ. соч. — С. 7.

² Там же.

Розділ 4.

Вплив козацького літописання на розвиток національної історіографії кінця XVIII – першої половини XIX ст.

4.1. Козацькі літописи в історичній спадщині Михайла Антоновського та Максима Берлинського

Проблема витоків національного відродження має надзвичайно важливе значення для глибокого розуміння політичної та культурної історії України кінця XVIII – початку XIX ст.

Значне погіршення соціально-економічного становища народу, зумовлене, в першу чергу, запровадженням кріпацтва, скасування політичної автономії, ліквідація Запорізької Січі й перетворення України на звичайну провінцію Російської імперії створили несприятливі умови для розвитку культурного процесу в другій половині XVIII ст. Колонізаторська діяльність царського уряду, спрямована на викорінення незалежницьких настроїв, призвела до фактичного розколу української громадськості. Частина панства збайдужіла до долі свого народу, втратила інтерес до національного минулого, а майбутнє свого краю бачила в

остаточному злитті з імперією. Дбаючи лише за особисте збагачення й кар'єру, інтеграціоністи взяли активну участь у державному й культурному будівництві Російської імперії. Кращі ж представники української провідної верстви другої половини XVIII ст. "не пили крові свого народу, а, навпаки, власну кров, власну працю, власну думку віддавали для його добробуту, його освіти та культури, його національної волі та духовної незалежності"¹. Автономісти не лише захищали власні станові привілеї, права на володіння нерухомістю тощо, а й вели політичну й головним чином ідеологічну боротьбу проти імперського централізму. З позицій історичного легітимізму вони намагалися обґрунтувати відновлення політичної автономії Гетьманщини та повернення старих порядків. Опозиційні настрої серед української еліти були викликані також боротьбою за дворянські права, котра тривала кілька десятиріч. Частина шляхти та старшини мала документальні підтвердження свого благородного походження, дехто скористався офіційним урядовим пожалуванням. Однак більшість перебувала в непевному становищі і, боячись потрапити до селян чи навіть у кріпацтво, розгорнула активну діяльність для здобуття станових привілеїв. Щоб довести шляхетство, треба було подати в герольдмейстерський департамент Сенату відповідні документи. "На ґрунті станових дворянських інтересів, — писав Д.Дорошенко, — виникає цілий рух, який спирається на історичні традиції й усі свої домагання основує на історично-правових доказах. Це викликає особливий інтерес до історії козацької України. Люди старанно збирають історичні матеріали — літописи, хроніки, грамоти, всякого роду акти — і на них засновують свої домагання"².

¹ Оглоблин О. Люди старої України. — Мюнхен, 1959. — С. 6.

² Дорошенко Д.І. Нариси історії України. — С. 499.

Плануючи написати "повну" історію України, Федір Туманський наприкінці 1770-х — у 1780-х рр. проводив активну пошукову роботу, під час якої особливу увагу приділяв українським джерелам, у тому числі й літописним. Однак через відмову Петербурзької академії наук надіслати йому необхідні матеріали, в тому числі Радзивілівський, Никонівський, Софіївський зводи, та ряд інших несприятливих обставин цим намірам не судилося здійснитися. Наслідком евристичної діяльності Ф.Туманського стала публікація ним у 1793 р. в "Российском магазине" літопису Граб'янки. У передмові видавець писав: "Зв'язного літопису шукав я довгий час по монастирях, полкових та сотенних архівах, і, нарешті, між іншими здався мені краще той, початок якого тепер повідомляю"¹.

Діяльність патріотичних гуртків, зокрема новгород-сіверського, також є яскравим свідченням безперервності процесу розвитку державницької думки. Члени цих об'єднань активно працювали на ниві національної історії й археографії. Саме з Новгород-Сіверщиною О.Оглоблин пов'язує створення "Історії русів". До пам'яток української історіографії, що з'явилися у другій половині XVIII ст. на Лівобережжі, також належать "Зібрання історичне" С.Лукомського, "Короткий опис про козацький малоросійський народ" П.Симоновського, "Літописна оповідь про Малу Росію" О.Рігельмана тощо. У той період інтелігенція Лівобережжя неодноразово, хоч і безуспішно, клопоталася про відкриття місцевого університету. Важливу роль відігравали українські земляцтва Москви й Санкт-Петербурга, що були своєрідними вогнищами національної науки й культури. Активніші й свідоміші серед наших співвітчизників створювали тут різноманітні гуртки й товариства. Наприклад, ще під час навчання в Московському універси-

¹ Летописец Малыя Россіи // Российский магазин. Трудами Феодора Туманского. — СПб., 1793. — Ч. 2. — С. II—III.

теті Михайло Іванович Антоновський (1759 – 1816) організував студентське вчене товариство для поглиблення наукової діяльності юних талантів. Молоді люди займалися також перекладами та публікували свої твори. Талановитий студент умовив московських меценатів зарахувати до вузу на казенний кошт кількох здібних випускників Києво-Могилянської академії. 1784 року в Петербурзі для організації наукової, літературної та педагогічної роботи Антоновський утворив "Товариство друзів словесних наук" і став його секретарем. Оригінальні твори й переклади друкувалися в місячнику "Беседующий гражданин". У північній столиці В.Рубан, Г.Калиновський і Я.Маркович написали ряд праць з української історії та етнографії. З Петербургом пов'язана літературна творчість В.В.Капніста, журналістська та перекладацька діяльність Ф.Й.Туманського.

У другій половині XVIII ст. з'являється велика кількість праць, присвячених статистичному описові губерній, намісництв, повітів, міст, епархій, монастирів і т.д. "Підвищений інтерес до краєзнавчої й місцевої історії, — зазначає С.Л.Пештич, — був викликаний потребами соціально-економічного та культурного розвитку окремих регіонів і країни в цілому, що вимагало комплексного, енциклопедичного вивчення намісництв, губерній та міст"¹. У зв'язку з цим у 1777 р. при Петербурзькій академії наук було створено спеціальний Топографічний комітет, який уклав "Проспект топографічного опису Росії". Через 2 роки Ф.Й.Туманський розробив "Програму для опису Малоросії", яку подав графу П.О.Рум'янцеву. Відповідно до виданого в 1784 р. наказу Катерини II, намісники й губернатори повинні були представити на розгляд уряду докладні описи своїх територіальних одиниць. П.Рум'янцев доручив складання опису Черні-

¹ Пештич С.Л. Русская историография XVIII в. — Ленинград, 1971. — Ч. 3. — С. 144.

гівського намісництва раднику Чернігівської кримінальної палати А.Ф.Шафонському. В другій половині 80-х рр. було зроблено також описи Київського та Харківського намісництв. До подібної літератури належить також "Изъявление настоящего образа правления Малороссии" та цілий ряд додатків, надрукованих у 1777 р. разом із "Коротким літописом Малої Росії" В.Рубана й О.Безбородька. Хоч такі праці перш за все передбачали економічне та статистичне вивчення територіально-адміністративних одиниць, однак до них залучалися також географічні відомості, історичні матеріали та етнографічні спостереження.

Для створення "Кратких географических, политических и исторических известий о Малой России" 1773 р. використовувалися матеріали "Короткого опису Малоросії". Текст "Короткого літопису Малої Росії" було повністю вміщено до "Нового и полного географического словаря" 1788 р. і з деякими відмінностями й додатками до "Словаря географического" за 1803 р. Про популярність праці В.Рубана свідчать також рукописні копії, що збереглися до наших днів.

У другій половині XVIII ст. було закладено основи систематичного вивчення різних народів імперії. Важливу роль у цьому процесі відіграли спеціальні наукові експедиції Академії наук. Автори інструкції до них писали: "Академія сподівається, що мандрівники старанно примічати будуть усе, що може слугувати до пояснення загальної й виправлення окремої географії, також погоди, тепла й холоду, а особливо в таких місцях, де пробудуть деякий час, описувати звичаї світські та духовні обряди, давні повісті тих, хто живе в тій країні, яку проїжджати будуть, причому примічати старожитності, що зустрічаються, оглядати залишки і руїни древніх місць... та інші вікопомності й старожит-

ності”¹. Як бачимо, незважаючи на багатоплановий характер діяльності учасників експедицій, у документі відведено належну роль історичним спостереженням поряд із географічними й етнографічними. Результати дослідження зібраних письмових і усних історичних джерел та археологічних пам'яток повинні були відображатися у стислих історичних довідках.

Географічні, статистичні й історичні обстеження проводилися на Камчатці, Уралі, в Сибіру, Прикаспійському краї, півдні й півночі європейської частини Російської імперії. Серед них важливе значення мала перша експедиція на Україну, проведена в 1774 р. під керівництвом академіка Й.А.Гюльденштедта. Зібрані під час подорожі різноманітні матеріали про господарство, матеріальну й духовну культуру мешканців Слобожанщини й Новоросії пізніше були опубліковані в формі щоденника.

Своєрідним узагальненням тривалої діяльності з вивчення життя й побуту численних народів імперії стала об'ємна праця професора Йоганна-Готліба Георгі, який брав участь у кількох академічних експедиціях. В “Описі всіх народів, які проживають у Російській державі”, сумлінний учений виступив не лише як географ і натураліст, а й економіст, етнограф, фольклорист, історик, археолог тощо, тобто людина, котру цікавлять різноманітні сторони життя природи й суспільства. Його тритомник містив найповніші на той час відомості про природу, господарство й побут багатьох народів Російської держави. Однак через етнографічну спрямованість твору історичним питанням у ньому відведено другорядне місце.

Про посилення інтересу до української історії свідчить також поява ряду досліджень іноземних авторів, зокрема

¹ Фрадкін Н.Г. Инструкция для академических экспедиций 1768—1774 гг. // Вопросы географии. — М., 1950. — Вып. 17. — С. 217.

"Geschichte der ukrainen und saporogischen kosaken" Карла Гаммерсдорфера (1789) та "Geschichte der Ukraine und ukrainischen kosaken" Йоганна-Христіана Енгеля (1796).

Отже наприкінці XVIII ст. "час для появи нових історико-географічних творів про Україну був у цілому сприятливий"¹.

Звільнений восени 1798 р. зі служби, старший секретар Адміралтейської колегії М.І.Антоновський вимушений був "для уникнення голодної смерті"² зайнятися перекладами й писати власні твори переважно історико-географічного змісту. Не будучи істориком-спеціалістом, він усе ж мав солідний багаж знань, необхідний для наукових студій. Випускник Києво-Могилянської академії та філософського факультету Московського університету добре знав не тільки українську й російську історію, а й історію зарубіжних країн. Він вільно володів багатьма іноземними мовами, а за доповідь про роль хрестових походів був удостоєний золотої медалі. Переклавши з німецької мови на російську три томи праці Й.Георгі, дослідник вирішив самостійно доповнити відсутню інформацію про ряд народів Російської імперії. Так з'явилася четверта частина "Опису всіх народів, які проживають у Російській державі", яку, за свідченням Антоновського, він "усю від себе склав"³.

Працюючи переважно в руслі загальноросійських наукових потреб, дослідник прагнув виділити роль і значення українського народу в контексті розвитку загальнослов'янської історії та культури. Більше того, вивчення вітчизня-

¹ Нерод В.О. Україна в працях істориків Я.М.Марковича і М.А.Маркевича // Історична спадщина у світлі сучасних досліджень: Величко, Маркович, Маркевич, Костомаров, Яворський. – К.,1995. – С.65.

² Записки Михаила Ивановича Антоновского // Русский архив. – 1885. – Кн. 1. – С. 161.

³ Там же.

ного минулого Антоновський вважав патріотичним завданням, оскільки російські й зарубіжні науковці мало знали українську історію. Тому в 4-му томі "Опису всіх народів, які проживають у Російській державі" з'явилися 2 масштабні розділи, присвячені Україні: "Про козаків малоросійських колишніх разом з нарисом історії про Малу Росію", "Про козаків Запорозьких" та 3-й, менший за обсягом, — "Про козаків Чорноморських."

На сьогодні постать Михайла Антоновського є майже забутою в українській історіографії. Про нього лише побіжно згадують автори кількох наукових праць та довідкових видань¹. Питання про джерельну основу 4-го тому "Опису всіх народів, які проживають у Російській державі" та суспільно-політичні погляди його автора, за винятком кількох загальних фраз у монографії В.В.Кравченка², ще не ставилися в історичній літературі й можуть бути темою окремого дослідження.

Мета даного параграфу полягає лише у вивченні джерел XXIII розділу вищеназваної праці. На цій основі спробуємо охарактеризувати методи його складання, виявити зв'язки з іншими творами та побіжно розглянути історичні погляди автора.

Оскільки за своєю структурою тритомник Георгі є узагальнюючою енциклопедичною працею, то Антоновський, безумовно, мусив врахувати цю особливість. Отож, у своєму розділі він у лаконічній формі подав найістотніші відомості з української історії.

¹ Див.: Перковский А.Л. Формирование демографической мысли на Украине в XVIII в. // Проблемы исторической демографии СССР. — К., 1988. — С.72 — 73; Нерод В.О. Вказ. праця. — С.64, 88.

² Див.: Кравченко В.В. Нариси української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). — Х., 1996. — С. 93 — 94.

Уважне вивчення тексту пам'яток дозволяє серйозно уточнити твердження В.Кравченка, ніби "в основу нарису української історії з найдавніших часів до кінця XVIII ст., що належав М.І.Антоновському, було покладено "Короткий опис Малоросії"¹. До того ж харківський дослідник щиро зізнається: "Але ми не знаємо, чи автор при цьому скористався окремим списком, чи здійснив його власну редакцію так, як це зробили його попередники Г.Покас та О.Безбородько"².

Проведений текстуальний аналіз свідчить, що в основі розділу "Про козаків Малоросійських колишніх разом з нарисом історії про Малу Росію" лежить виданий в 1777 р. "Короткий літопис Малої Росії" В.Рубана та О.Безбородька (останній був автором частини, що охоплювала виклад подій у 1740 – 1770-х рр.) Антоновський майже посторінково, а в багатьох місцях трохи не дослівно використав названий твір. Правда, при цьому Михайло Іванович провів певну редакційну роботу з текстом першоджерела. Отже, XXIII розділ є своєрідною редакцією "Короткого літопису Малої Росії". Такий вибір пояснюється перш за все близькістю суспільно-політичних й історіографічних уявлень авторів, а також стильовими особливостями – простотою, стислістю та ясністю викладу матеріалу в праці В.Рубана й О.Безбородька.

На відміну від своїх попередників, Антоновський розпочинає розповідь із пошуків коріння українців, котрих він вважає окремим повноцінним етносом. Він переконаний, що існує "малоросійская нация", "малоросійский народ". Дослідник пробує встановити прабатьківщину слов'ян, розглядає їх розселення в Європі та зв'язки із скіфами,

¹ Див.: Кравченко В.В. Нариси української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Х., 1996. – С. 93.

² Там само.

сарматами; наводить ряд висловлювань про давніх мешканців цього регіону: гунів, варягів, хозарів тощо.

Місцевий патріотизм спонукав уродженця Чернігово-Сіверщини до твердження, ніби "Колено же Славян Севера было самое многочисленное и самое воинственное, занимало все почти места те, где ныне вся Галлиция и Бессарабия також где Губернии Подольская, Киевская, Малороссийская, Слободская Украинская, Смоленская, Белорусская, Новороссийская, Курская и Воронежская."¹ Як бачимо, цитовані рядки свідчать про глибоке розуміння дослідником меж етнічного розселення українців і білорусів, спільними предками яких він вважав сіверян. Крім того, Антоновський усвідомлював, що названі слов'янські етноси мають інше коріння, ніж московити. Далі автор зазначає, що стародавні греки називали слов'ян сарматами, і в такий спосіб намагається пов'язати обидва народи. Тут же зустрічаємо згадку про заснування Києва хозарами в 430-му р. Незважаючи на недолугість деяких етнічних теорій, пошуки Антоновського свідчать про розширення історичної тематики, прагнення розглядати національну історію на фоні етнополітичних процесів усієї Східної Європи.

Обмежившись коротенькою довідкою про докнязівську добу, історик переходить "к повествованию о Малороссийских Козаках из Летописи Малороссийской". Розповідаючи про події XIV – першої половини XVII ст., він ретельно дотримується тексту праці Рубана, хоч у ряді випадків змінює або доповнює інформацію останнього. З-поміж українських істориків XVIII ст. лише ці два автори нумерують козацьких гетьманів і битви українців з поляками. Пряма залежність Антоновського від Рубана виявляється в описі більшості історичних подій і явищ 1340 – 1640-х рр. Наприклад:

¹ (Георги И.Г.) Описание всех обитающих в Российском государстве народов. — СПб., 1799. — Ч.4. — С. 233. Далі, посилаючись на це видання, в тексті в дужках вказуватимемо номер сторінки.

<p>"Короткий літопис Малої Росії"</p> <p>"1638 году был 18 Гетман Козак Острианица который купно с Гунею при реке Старице с Поляками 5 битву учинили с великою над ними победою, однако Поляки лестію заманив в Варшаву сего Гетмана с старшиною всех тамо казнили"¹.</p>	<p>"Опис усіх народів, які проживають у Російській державі"</p> <p>"Но в 1638 году Козаки избрав над собою 17 Гетманом Козака Острианицу, под предводительством его учинили пятаю битву с Польскими войсками, и одержали при реке Старице значную над ними победу: но Поляки заманив лестію сего Гетмана с Старшиною в Варшаву, всех тамо казнили" (С. 244).</p>
--	--

Схожість між наведеними уривками не може викликати сумнівів. Вона є переконливим свідченням про запозичення Антоновського з "Короткого літопису Малої Росії". Тому не будемо переобтяжувати параграф зайвими паралелями, а зупинимося на коментуванні розбіжностей.

Перш за все впадає в око відмінність у порядку гетьманів. Першим козацьким ватажком обидва історики вважають Предслава Лянцкоронського, але перелік його наступників має такий вигляд:

<p>"Короткий літопис Малої Росії"</p> <p>2 Дмитрий Вишневецкий</p> <p>3 Евстафий Ружинский</p> <p>4 Венжик Хмельницкий</p> <p>5 Свирговский</p> <p>6 Богданко</p> <p>7 Подкова</p>	<p>"Опис усіх народів, які проживають у Російській державі"</p> <p>2 Евстафий Дашкевич</p> <p>3 Венжик Хмельницкий</p> <p>4 Дмитрий Вишневецкий</p> <p>5 Свирговский</p> <p>6 Подкова</p>
--	---

¹ Рубан В. Указ. соч. — С. 14.

Після Підкови списки знову стають тотожними (лише володар булави в 1640 р. іменується у Рубана Билюком, а в Антоновського — Беляком).

Розповідь Антоновського про подвиги гетьмана Остапа Дашковича в битвах з турками й татарами, зокрема під час оборони Черкас, базується на відомостях праці Й.Енгеля.

За межі "Короткого літопису Малої Росії" виходить і стаття про похід гетьмана Дмитра Вишневецького й московського війська на чолі з Ржевським у Крим та повідомлення про перемогу п'ятитисячного загону Михайла Вишневецького під Астраханню над турками, куди козаки вирушили на допомогу Івану IV. Цією інформацією автор прагнув довести, що ще в XVI ст. українські козаки підтримували тісні зв'язки з Московською державою й пліч-о-пліч з росіянами вели спільну боротьбу проти мусульманської агресії.

У повідомленні Антоновського про битву під П'яткою наявні незначні доповнення першоджерела. Реконструюючи хід подій, він припускає, ніби гетьман Косинський загинув через те, що "в сем сражении старался везде, где больше было упорства от Поляков, мужественным примером предшествовать козакам" (С. 240). До того ж, на відміну від Рубана, який не говорив про наслідки битви, Антоновський вважає, що вона закінчилася повною перемогою козаків.

Ще більше поширює історик оповідання "Короткого літопису Малої Росії" про повстання Северина Наливайка. Вчений розповідає, як козаки "разбили совершенно" переважаючі сили ворога. Але сп'янілі від тріумфу переможці забули про військову дисципліну: частина з них кинулася грабувати польські обози, а деякі почали розходитися по домівках. Скориставшись цим, шляхетський полководець Жолкевський зібрав розпорошені рештки жовнірів і несподівано атакував українців. Раптовість нападу забезпечила полякам перемогу в усій кампанії. Звістка про

Білоцерківську битву зустрічається також у творах П.Симонівського й О.Рігельмана, але встановити її походження на даний час не виявляється можливим. Скоріш за все сліди цієї фабули слід шукати серед списків "Короткого опису Малоросії".

Участь козаків у війні зі Швецією, за що сейм повернув їм попередні права й привілеї, висвітлюється на підставі "Geschichte der Ukraine und ukrainischen kosaken".

Тепер спробуємо уточнити обставини включення в текст "Опису всіх народів, які проживають у Російській державі" доповнень із праці Енгеля про похід П.Сагайдачного на Москву в 1618 р. Австрійський історик доводив, ніби гетьман радо погодився на участь в інтервенції, бо отримав 20 000 гульденів від польського уряду, а до того ж прагнув зберегти булаву (з одного боку, король міг позбавити його посади за непослух, з іншого, — під час бойових дій козаки не могли наполягати на перевиборах). Антоновський рішуче відкидає негативну характеристику українського полководця як хабарника й владолюбця, натомість підкреслює, що Сагайдачний вирушив у похід, підкоряючись наказові свого володаря (С. 243).

Не можна обійти мовчанкою й фантастичне повідомлення "Опису" про перемогу в 1624 р. козаків Бородавки над турецькою армією, що оточила військо королевича Владислава.

Троє з шести наведених фрагментів знаходять відповідність у "Geschichte der Ukraine und ukrainischen kosaken", що робить малоімовірним залучення Антоновським інших джерел, за винятком якогось списку "Короткого опису Малоросії".

Так само близькі між собою і сторінки "Опису всіх народів, які проживають у Російській державі" і "Короткого літопису Малої Росії", що охоплюють події 1646–1700 рр. Антоновський зберігає той же порядок викладу матеріалу й малює перед читачем ту ж картину, що й Рубан. Для з'ясу-

вання впливу композиції "Короткого літопису Малої Росії" на "Опис" відзначимо, що тільки в даних історичних працях відбувається відразу 2 битви Хмельницького на Жовтих Водах: перша — з Барабашем, а друга — з молодим Потоцьким. Знову ж таки лише Рубан з Антоновським використовують літературну версію стосовно подій літа 1651 р. Михайло Іванович некритично переносить до свого твору оповідання про розгром Б.Хмельницьким і татарами величезного польського війська під Берестечком: "Ударил отважно под Берестцом на те триста тысяч поляков, и с помощью невеликого числа Татар, разбил оные, и преследуя до реки Стира бегущего неприятеля, истребил великое число его; взял в добычу Козакам весь многочисленнейший их обоз с багажом. Сия страшная битва Козаков с Поляками была двадцатая" (С. 251). Однак після того, як більша частина союзних сил вирушила назустріч посполитому рушенню, що йшло на допомогу Яну Казимиру, "Король же воспользовавшись сим отлучением вдруг напал на оставленных Козаков, окружил их; но Козаки весьма храбро отбивались несколько дней сряду и побили великое число Поляков" (С. 251). В інших історико-літературних пам'ятках XVIII ст., які збереглися до нашого часу, немає такого вигаданого сюжету.

Унікальний характер мають також фантастичні звістки про переможні битви козаків з князем Радзивіллою у 1651 р., з коронною армією під Кам'янцем у 1652 р. та повний розгром Яна Казимира під Жванцем. Переписуючи першоджерело, Антоновський іноді сліпо переносить до своєї праці й явні суперечності. Тому на сторінках "Опису" бунтівні козаки в 1659 р. двічі вбивають Юрія Немирича — спочатку на раді, а потім у сутичці під Кобижчею. Історик нерідко зберігає однакове написання ряду прізвищ і топонімів "Короткого літопису Малої Росії":

<p>"Короткий літопис Малої Росії" при урочище названием Батов¹</p>	<p>"Опис усіх народів, які проживають у Російській державі" при урочище Батове (С. 252).</p>
---	--

Деякі відмінності полягають у кількох спробах Антоновського за допомогою законів формальної логіки пояснити причини тих чи інших подій. Дослідник вважав, що науковість історичної праці досягається не лише за рахунок умілого та докладного викладу матеріалу, а й завдяки врахуванню критерію причинності. Розглянемо подібні коментарі в хронологічній послідовності.

Так, відома відповідь Владислава IV на скаргу від усього українського народу, на думку Антоновського, була свідомою підступною провокацією: ""Сей Король, не известно по какому побуждению, но догадываться можно, дабы, возбуждая Козаков к новому возмущению, иметь благовидный случай истребить их вовсе написал в ответе на жалобу от всего Народа Русского сими словами: "Когда вы есте воины добрые, имеете саблю и силу, то кто же вам стать за себя воспретит?" (С.244 – 245). Спроба Антоновського спрогнозувати наміри Барабаша призвела дослідника до оригінального висновку. Враховуючи ситуацію, котра могла б виникнути, цей завбачливий старшина вирішив не оприлюднювати грамоту "Козакам, может быть, зная слабость их против столь сильной Державы, какова была в то время Польская, или же опасаясь подвергнуть вящей беде свое Отечество" (С.245). Таким чином, Барабаш постає перед нами як тверезо мислячий, розсудливий політичний діяч, який намагається уникнути небажаних і надзвичайно шкідливих наслідків не лише для козацтва, а й для України в цілому. З іншого боку, ризиковані дії Хмельницького в

¹ Рубан В.Г. Указ. соч. – С.32.

1647 р. "попахують" авантюризмом. Зазначимо, що В.Рубан у даному разі вважає слова короля офіційною санкцією на повстання.

На с.269 сказано, що після капітуляції В.Шереметєва під Чудновом "Цюцюря, узнав о столь постыдном для Козаков договоре, возбудил Козаков своих пробиться сквозь Польскую Армию и Татарскую Орду, что и исполнил мужественно" (С. 269 – 270).

Не володіючи інформацією про Слободищенський трактат, Антоновський вважає, що оскільки лівобережні полки "не были довольны Гетманом Юрием Хмельницким, за не пособствование его по долгу своему в очищении Малой России от Поляков, да и Двор Всероссийский то же огорчен был против него, за оставление без пособия Шереметьева с войском, и потому не хотели более признавать его Гетманом Малороссийским: то и прибег он к Хану Крымскому и Королю Польскому" (С. 270).

Дослідник висловлює припущення, ніби наказ про розстріл Івана Виговського віддав особисто король. Невиконання принадної обіцянки повернути всю Україну під владу Речі Посполитої викликало страшний гнів у Яна Казимира. На колишнього гетьмана також було покладено відповідальність за невдалий похід 1663 р. на Лівобережжя, котрий трохі не закінчився загибеллю самого монарха.

Розповівши про вбивство Івана Брюховецького, історик продовжує: "После сего Гетман Дорошенко от всего войска Малороссийского был провозглашен Гетманом обеих сторон Днепра, и тогда же со всем Малороссийским войском, ревнуя по свободе Малой России, и дабы очистить оную от начавших было, по образу Поляков, угнетать Великороссиян, пошел, приглася купно и Татар с собою, к Котельве на Князя Ромадановского; коего и принудил отступить, а дабы совсем всех вытеснить и не впускать в Малую Россию, пошел с войском к Путивлю" (С. 281 – 282). Отже, автор, по-перше, підкреслює повну легітимність обрання П.Доро-

шенка, а по-друге, дає ясно зрозуміти читачеві, що метою діяльності цього гетьмана була повна незалежність України та благо рідного народу.

Відновлення гетьманства на Правобережжі в 1684 р.* трактується в "Описі" як недружній крок Яна Собеського, оскільки король прагнув "всегдашних беспокойств в России и возмущений в Малой России" (С. 298).

Логічний хід думок примусив Антоновського зробити висновок, що князь В.Голицин "был наказан ссылкой" за невдалий Кримський похід у 1689 р. Історик з довірою поставився до непідтверджених чуток, ніби російський воєначальник спокусився запропонованою татарами великою сумою грошей, котрі, як потім виявилось, були фальшивими. Однак на наступній сторінці з "Короткого літопису Малої Росії" було запозичено офіційну версію, за якою "по доносу Мазепы, вышеупомянутый Князь Голицын был послан в Сибирь в ссылку" (С. 301).

Підсумовуючи зауважимо, що в наведених прикладах В.Рубан обмежується простою констатацією фактів або ж дотримується традиційної точки зору.

Розглянемо тепер ряд незначних розходжень іншого характеру. Епітет "славний", прикладений до імені Івана Виговського, свідчить, що Антоновському не завжди вдавалося приховувати свої справжні симпатії. Правда, далі автор впадає в суперечність, оскільки викладає події 1657–59 рр. відповідно до тексту "Короткого літопису Малої Росії". По-різному історики визначають чисельність деяких козацьких полків реєстру 1649 р.:

* Насправді в 1683 р. Див.: Чухліб Т.В. Степан Куницький // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. — К., 2004. — Кн. 2. — С. 180.

	"Короткий літопис Малої Росії"	"Опис усіх народів, які проживають у Російській державі"
Назва полку	Кількість козаків і старшин	
Корсунський	3492	3472
Кальницький	6046	2046
Кропив'янський	2083	2033
Острянський	1988	1958
Миргородський	3188	3158
Полтавський	2873	2783
Ніжинський	9083	983
Чернігівський	9096	936

Тут, нам здається, треба орієнтуватися на котрийсь із списків "Короткого опису Малоросії", на підставі якого Антоновський зазначає, що особовий склад Гадяцького й Білоцерківського полків налічував 6309 чол. (у виданні 1777 р. стосовно цих військових частин цифрові відомості відсутні).

У стилістично нейтральне повідомлення свого попередника "Здесь под Зборовым Король примирился с Хмельницким"¹ науковець вносить тенденційний зміст: "Здесь-то под Зборовым принужден был Король просить мира у Хмельницкого" (С. 248). Якщо Рубан називає убитого під Зборовом Осолінського генералом, то Антоновський підвищує цього польського воєначальника до маршала. Очевидно, тут маємо справу з чисто літературним прийомом гіперболізації.

¹ Рубан В.Г. Указ. соч. — С.23.

Цікавими видаються міркування дослідника про політичну систему Української держави 1648 – 1654 рр., котру він вважає "ни от кого независящею, самоуправляемою республикански"¹. Антоновський характеризує Гетьманщину як автономну республіку з демократичною формою правління. Зокрема чорна рада в "Описі" названа "Сеймом", "общенародной Думою", "Общепародным в Малой России Съездом". Таким чином, історик наголошує, що чорна рада – це вищий орган державної влади Гетьманщини, а не зібрання "своевольной черни", "запорожских своевольцев", "сумазбродное и пьяное войско Гайдамацкое" і под.². Такі погляди були сформовані внаслідок знайомства Антоновського з історією українського державного законодавства, що залишила нащадкам ідею національного народоправства. Демократичні симпатії зміцнювалися й завдяки особистій дружбі з М.Новиковим і О.Радищевим. До того ж "суспільно-політичні настрої шукачів дворянства та солідарних із ними нобілітованих у дворянство старшин відзначалися достатньо високим ступенем радикалізму"³. Відомо, що Антоновські тривалий час не могли довести шляхетне походження й отримали підтвердження свого соціального статусу лише 25 січня 1795 р., коли родині, нарешті, було видано дворянську грамоту.

Розмірковуючи про події 1646–1700-го рр., Антоновський, за єдиним винятком, не турбував себе залученням додаткових джерел. Посилання на "Синопис" та "Описание жизни графа Шереметева" Міллера можна не

¹ Записки Михаила Ивановича Антоновского... – С. 148.

² Див.: Рубан В.Г. Указ. соч. – С. 79 – 83.

³ Струкевич О. Події Визвольної війни крізь призму політичної свідомості козацької старшини другої половини XVIII ст. // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. – К., 1998. – С. 197.

брати до уваги, бо вони просто переписані з "Короткого літопису Малої Росії".

Оповідуючи про події XVIII ст., Антоновський змінює спосіб редакторської роботи. Якщо раніше історик доповнював матеріали "Короткого літопису Малої Росії" за рахунок використання допоміжної літератури, то тепер він, навпаки, скорочує обсяг першоджерела.

У повідомленні 1703 р., де говориться про перехід Мазепа на сторону шведів, маємо справу із свідомим або випадковим псуванням тексту Рубана. Одночасно Антоновський опускає всю інформацію про події 1703 – 1707 рр. Однак він не забуває нагадати, що "в течение 1703 и 1704 по 1708 год, Козаки Малороссийские отнюдь не приставая к Мазепе, знатно споспешествовали тогдашним преславным везде Государя Петра Алексеевича победам над врагами России, и покорению многих городов и целых провинций" (С.308). Переповівши рядки праці Рубана про партизанську війну проти шведів на Лівобережжі взимку 1709 р., історик додає, що "Малороссияне, соблюдая присяжную верность Государю своему, и охраняя общее благоденствие...перевели Шведского войска около двух третей" (С.308). З цих слів читач повинен був зробити висновок, що саме ці серйозні втрати Карла XII й привели пізніше до корінного перелому в ході всієї Північної війни. Лаконічну згадку Рубана про Полтавську битву Антоновський поширює доказами, які мають свідчити про вирішальну роль козаків у розгромі шведського війська: "Нельзя не сказать при сем случае, что и для победы, толь важной для всей России при Полтаве, промысел предназначил знатную показать услугу Малороссийским же Козакам, подстрелившим, как сие по Истории всему Свету известно, Короля, хотя и по собственной его дерзости; без чего, судя по решительности и предприимчивости Короля, битва сия, влекущая за собою толь важные для обоих Государств следствия, может быть имела бы другой вид. Немало же однако самой важной помощи Великороссий-

ским войскам оказали Малороссийские, удержав первое с фуриєю Шведских войск, особливо конных, устремление, отразя и разбив оные, да и по окончании всей битвы сей знатно, во всех важных покушениях неприятеля противодействуя и разрушая оные" (С. 309). В останньому прикладі Михайло Іванович, використавши умовний спосіб, наголошує на ролі випадку в історії, хоч на кінець XVIII ст. переважна більшість учених визнавала закономірність історичного розвитку.

Таке умисне підкреслення воєнної доблесті та бойових заслуг українців у Північній війні було природним для лівобережної старшини, яка сподівалася заглибити враження від вчинку Мазепи. Щоб захистити свої станові права й привілеї, місцева еліта за допомогою історичних аргументів прагнула довести свою гідну поваги, високої оцінки й визнання діяльність перед престолом.

Керуючись цією ж метою, редактор опускав негативні моменти, що стосувалися діяльності Мазепи, та невігідні для "малоросійського" патріотизму факти. Так, ним були пропущені повідомлення про прихід у 1714 р. з повинною групи мазепинців і конфлікт О.Меншикова з гетьманом І.Скоропадським. При цьому особливе здивування викликає те, що на сторінках "Опису" не відображено арешт Полуботка та інших членів української делегації в Петербурзі. Адже дана важлива подія надзвичайно промовисто характеризувала політику Петра I супроти України. Тим більше, що ім'я Полуботка було особливо шановано в національній історіографічній традиції. Антоновський під 1723 р. згадує лише про приїзд українських делегатів до царя з проханням повернути старі права й вольності та дозволити обрати гетьмана. Ясно, що слова «при случае взятія под стражу Полуботка с товарищами» (С. 324), були механічно переписані істориком під 1758 р. разом з усією характеристикою Петра Валькевича, доданою Рубаном і Безбородьком з приводу смерті генерального осавула. Не зустрінемо ми на сто-

рінках «Опису» і свідчень Рубана про хвилю репресій, яка прокотилася Україною навесні 1724 р., зокрема про арешт Данила Апостола. Очищаючи «Короткий літопис Малої Росії» від неприємних відомостей, Антоновський, наприклад, проводить таку цікаву операцію:

<p>“Короткий літопис Малої Росії”</p> <p>“Також и оставшихся при правленіи в Глухове Генеральных Есаула Василя Жураковского и Бунчужнаго Якова Лизогуба, движимыя и не движимыя имения конфискованы, а самих их взято под караул тудаж в Санктпетербург”¹.</p>	<p>“Опис усіх народів, які проживають у Російській державі”</p> <p>“Почему, когда Указом, для некоторых объяснений, были позваны в С.Петербург Генеральные Старшины, присутствовавшие в Генеральной Войсковой Малороссийской Канцелярии, Жураховский и Лизогуб, определены на места их от Генерала Румянцева бывший Полковник Полтавский Иван Левенец, Сотник Глуховский Иван Мануйлович да Старшина Войсковый Федор Потребич Гречаный” (С. 318).</p>
---	---

Було обійдено мовчанкою також звістку про смерть ув'язнених Павла Полуботка й канцеляриста Дмитра Володковського та передчасну кончину в північній столиці випущеного в 1725 р. на свободу генерального писаря Семена Савича. Отже, для Антоновського було характерним прагнення пом'якшити оповідання свого попередника про українсько-московські взаємини в 1708 – 1725 рр.

¹ Рубан В.Г. Указ. соч. – С. 182.

З невідомих причин на сторінки "Опису" не потрапили рядки "Короткого літопису Малої Росії", присвячені подіям 1717–1719 рр. Дослідник вирішив також не включати до свого твору цілий комплекс повідомлень Рубана, що стосувалися загальноросійської історії: народження Петра Олексійовича й Петра Петровича, Ніштадський мир, коронація Катерини I, прийняття Петром I титулу "Отца Отечества", заснування Петербурзької академії наук, формування гвардійських полків тощо. Особливо вражає той факт, що історик не обмовився ні словом про смерть Петра I! Очевидно, він вважав, що ці факти є загальновідомими для тогочасної інтелігенції, тому не хотів переобтяжувати ними розділ, який був присвячений спеціально історії його Батьківщини, а не всієї Російської імперії. Не цікавила Антоновського також історія церкви.

Знайомлячи читача з подіями української історії після 1730 р., Михайло Іванович повністю дотримується фактологічної канви "Короткого літопису Малої Росії", за якою веде своє оповідання. Редакційна обробка тут полягає головним чином у мовностилістичних правках. Порівняємо, наприклад, характеристику генерального підскарбія Михайла Скоропадського й генерального осавула Петра Валькевича:

"Короткий літопис Малої Росії"

"Первый был человек, одаренный многими превосходными качествами, просвещенный науками и путешествиями, благонравный, и твердаго духа. Был он любим от всех начальников, которые умели различать дарования; но всего более своими согражданами почитаемый. Валкевич, хотя въпрочем и дикаго нрава, так что ни знакомства, ни обхождения не имел ни с кем, кроме тех, которые в течение многого времени могли доказать ему свою искренность и привычку к его свойствам; но изобиловал разумом и особливо знанием в Правах..."¹

¹ Рубан В.Г. Указ. соч. — С. 217.

"Опис усіх народів, які проживають у Російській державі"

"Первый из них был человек одаренный многими превосходными качествами, просвещенный науками и путешествиями в чужие края, благонравный и твердого духа; он был любим всеми Начальниками его, умевшими различать дарования, и почитаем премного своими согражданами. Валкевич же хотя впрочем был и дикого нрава так, что ни с кем не водил знакомства и обращения, кроме тех, которые в течение многого времени могли доказать ему свою искренность и привычку к его свойствам: но изобиловал разумом, и наипаче знанием прав..." (С.323 – 324).

Впадає в око панегіричне ставлення до Катерини II у В.Рубана та О.Безбородька й стримане в Антоновського. "Короткий літопис Малої Росії" був надрукований в 1777 р., тобто за царювання Катерини II, особистим секретарем якої тоді служив один з його авторів. Натомість IV том "Опису" побачив світ 1799 р., у часи Павла I, котрий неприхильно ставився до своєї матері. Якщо Рубан і Безбородько зазначають, ніби К.Розумовський "по его прошенію" був звільнений від гетьманства, то Антоновський пропускає ці слова, оскільки українські громадяни добре знали, що посаду гетьмана скасувала цариця. "Короткий літопис Малої Росії" охоплює події української історії до 1775 р. включно. Михайло Іванович же завершує виклад подій національного минулого повідомленням про ліквідацію гетьманства й запровадження Малоросійської колегії, тобто 1764 роком.

Використання "Короткого літопису Малої Росії" як джерела "Опису" переконливо підтверджується ще й таким фактом. Відразу ж після закінчення історичної частини розділу Антоновський вмістив "Изъявление настоящего образа правления Малыя России", котре було складене Рубаном і надруковане ним разом із літописом. При цьому дослідник не називає ні прізвища автора, ні назви твору, в якому йдеться про особливості територіально-адміністративного

устрою Лівобережжя та дано характеристику різним суспільним станам. На сс.327 – 328 Михайло Іванович уже від себе розповідає про зміни в “образе правления”, що сталися в 1782 р. після утворення намісництва. Також він схвально відгукується про відновлення за Павла I Генерального суду, скасованого Катериною II. Заклучні сторінки розділу є своєрідним збірником різноманітних енциклопедичних статей про Україну та її мешканців. Наприклад: пределы, знатнейшие реки, почва, промыслы и торговля, народонаселение, жилище, одежда, пища, сложение тела и наружный вид, суеверия и обряды. З методикою й особливостями упорядкування відповідних матеріалів Антоновський міг познайомитися зокрема в книжці Я.М.Марковича “Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях.” Незважаючи на лаконізм викладу, дослідник прагнув познайомити освічену публіку з українською культурою та довести духовну вищість своїх земляків порівняно з їх північними сусідами. Відомо, що однією з актуальних тем того часу в історії російської культури було минуле наукових закладів, зокрема Петербурзької академії наук. Тому Антоновський підкреслює, що в Києві “есть самая древняя и первая в России по заведению своему, Академия, в которой как Дворянские, так Духовного, Мещанского и Козачьего состояния дети, часто до двух тысяч, обучаются” (С. 342). Дана цитата свідчить і про демократизм київського вузу, до якого приймали без обмежень молодь з різних суспільних верств. Автор також прагне довести, що “равно и книгопечатание Российское получило начало свое в Малой России в Чернигове и Киеве” (С. 342), наголошує на ролі вихідців з України в розбудові московської освіти й культури: “И для заведения Училищ Духовных и прочего касающегося Духовенства и учености в Великой России, люди ученые взяты из Малороссии” (С. 342). Значну цікавість з точки зору розуміння Антоновським глибокої духовної культури своїх співвітчизників становить і виразна харак-

теристика українського жіноцтва: "Женщины, большею частию могут почестья красавицами, но не изнежены, и имеют мужское почти свойство, что касается до мужества и твердости; ибо многие из них в прошедшие войны особливо за свою свободу, на ряду с мужьями или братьями своими сражались храбро против своих неприятелей, не только будучи переодеты в мужское платье, но и в собственном своем, особливо при защите городов и крепостей; при том они нраву веселого, открытого, вольного; трудолюбивы больше, нежели мужчины, но не порабощены у мужей своих; набожны и сострадательны, домоводки, гостеприимны, ласкавы и словоохотливы" (С. 345 – 346).

Отже, в основу XXIII розділу "Опису" Антоновський поклав "Короткий літопис Малої Росії", текст якого доповнив різноманітними матеріалами етнографічного характеру. Перебуваючи під сильним впливом національної історіографії XVIII ст., він не зумів ні за формою, ні за змістом розірвати зв'язок з літописною традицією. Тому стосовно історичної частини характеризованого розділу Антоновський постає більшою мірою редактором, ніж самостійним автором. Зокрема, він не спробував розробити періодизацію історії України, а подавав фактичний матеріал у хронологічно-послідовній формі. Він скористався працею Рубана не для самостійного аналізу чи запозичення необхідних фактів, на підставі яких можна було б робити власні висновки, а для майже дослівного її відтворення. Редакторська робота полягала в незначному доповненні матеріалів "Короткого літопису Малої Росії" інформацією Енгеля та одного із списків "Короткого опису Малоросії" (події XIV – XVII ст.). Правда, у ряді випадків історик висловлює й особисті, іноді цікаві міркування стосовно причин тих чи інших подій.

1799 рік – рік виходу у світ "Опису всіх народів, які проживають у Російській державі" – був одним із найважчих для Антоновського. Втративши посаду, виснажений мо-

рально й фізично історик животів на околиці Петербурга між відставними галерними матросами. Сподівання на блискучу кар'єру, які плекав у 1783 р. талановитий випускник Московського університету, були втрачені безповоротно. Запідозрена у коханні до дочки графа І.Г. Чернишова, молода людина позбулася свого могутнього покровителя. Неприязнь до Антоновського з боку директора Морського шляхетного кадетського корпусу І.А.Голенищева-Кутузова, задрість і наклепи чиновників зробили неможливою подальшу службу в Адміралтействі. За переклад "Повествовательного землеописания" Остервальда, до якого дослідник додав особисто складений статистичний опис Росії, Антоновського за іменним наказом Катерини II допитували в Таємній експедиції. Не вдалося йому довго протриматися й на посаді бібліотекаря Російської імператорської бібліотеки. "...Люблячи більше життя свого честь, славу і користь своєї вітчизни"¹, Антоновський пішов на конфлікт зі своїм директором — полонофілом графом Шоазелем-Гуфф'є, котрий сприяв таємним спробам повернути частину книжок конфіскованої Варшавської бібліотеки з Петербурга до Польщі. За видання "вільнодумних" книг і дружні взаємини з опозиційною інтелігенцією Михайло Іванович потрапив в опалу й до Павла І. Однак, незважаючи на "на кричуще на нього неправосуддя й утиски йому найжорстокіші...крамоли та неначе загальну змову на знищення його людей могутніх, які завдавали йому цілі майже двадцять поспіль років удар за найсильнішим ударом, один від одного тяжчий"², він, на жаль, так і не усвідомив, що обрав принципово неправильний шлях у своєму житті. Навіть за таких обставин Антоновський продовжував пишатися тим, що "у все життя своє і в усіх випадках пильнував найістотнішу ко-

¹ Записки Михаила Ивановича Антоновского... — С. 170.

² Там же. — С. 176.

ристь та славу цілої своєї вітчизни, а не часток оної"¹. Особиста доля Михайла Івановича є яскравим прикладом тієї негативної селекції, яку проводила Росія на українських землях. Найталановитіший, найвартісніший елемент систематично висмоктувався з українського національного організму й використовувався для ворожих йому імперських інтересів. Однак у XVIII ст. навіть зрусифіковані наші землі, хоч і підсвідомо, ще залишалися за вдачею, а іноді й за світоглядом українцями.

Незважаючи на невеликий історіографічний резонанс IV тому "Опису всіх народів, які проживають у Російській державі" в національній науці, названий твір, безумовно, потребує ретельного й всебічного дослідження. Мова йде в першу чергу про розділи, присвячені історії України та її козацтва. Залучення всієї спадщини Антоновського до національної історіографії допоможе створити повнішу картину розвитку історичних знань наприкінці XVIII — на початку XIX ст.

В "Історії міста Києва" М.Ф.Берлинський подає виклад політичного, суспільно-економічного та культурного життя міста на широкому тлі загальнонаціональної історії. Дослідник відкриває свою працю історіографічною довідкою, в якій називає основні використані джерела. Серед них зустрічаємо твори В.Рубана й П.Симоновського. Наявність посилань на історичну літературу в авторських коментарях дозволяє простежити, яке місце належало в книжці козацьким літописам. Спираючись на широку джерельну базу, Берлинський прагнув відобразити не окремі факти з минулого Києва, а весь історичний процес в Україні. Тому "Короткий опис про козацький малоросійський народ" і "Короткий літопис Малої Росії" служать для більш повного висвітлення суспільно-політичного становища Наддніпрянщини в XVI — першій половині XVIII ст.

¹ Записки Михаила Ивановича Антоновского... — С. 175.

Із праці П.Симоновського історик почерпнув відомості про початки козаччини, Баторієві привілеї та поразку армії В.Шереметева під Чудновом¹. До цього рукопису Берлинський також відсилає бажаючих познайомитися з документами українсько-московської угоди 1654 р. та доносом старшини на Івана Самойловича².

Пояснюючи причини виникнення Запорізької Січі, Берлинський звертається до "Короткого літопису Малої Росії"³. Погоджуючись з думкою В.Рубана, історик розповідає читачам, чому всупереч рішенню Андрусівського договору Київ все-таки було залишено у складі Московського царства. З видання 1777 р. також було переписано перелік міст Лівобережжя, котрі користувалися магдебурзьким правом⁴. Не оминув Берлинський увагою й деякі матеріали праці Рубана, що були присвячені історії церкви. Мова йде про заснування Йовом Борецьким у Києві жіночого Михайлівського монастиря з церквою св. Іоанна Богослова, вибір печерського архімандрита Варлаама Ясинського київським митрополитом і утворення Переяславської єпархії.

Кілька розділів розширеної редакції "Історії міста Києва" були опубліковані Берлинським у третьому номері журналу "Улей" за 1811 р. і в альманасі "Молодик" за 1844 р. У ній, на відміну від попередньої, детальніше і глибше досліджуються питання історії козацтва. Тому порівняно з підготовленою протягом 1799 – 1800 рр. книгою Берлинський тут набагато частіше звертається до праць П.Симоновського й В.Рубана.

У розділі "Разделение Малороссии на полки" автор посилається на рукопис П.Симоновського. "Короткий опис про козацький малоросійський народ" був основним дже-

¹ Берлинський М.Ф. Історія міста Києва. – К., 1991. – С. 96, 101, 102, 118.

² Там же. – С. 115, 127.

³ Там же. – С. 96.

⁴ Там же. – С. 139, 191.

релом Берлинського в розповідях про роботу Варшавського сейму в січні 1650 р. та місію Адама Киселя до Києва. Праця Симоновського справила визначальний вплив на дослідника і при висвітленні зовнішньополітичної діяльності Богдана Хмельницького протягом того ж року. Природно, що історик не міг пропустити звістку Симоновського про польське посольство до Москви, яке очолював шляхтич Барлинський¹ (Справжнє прізвище його було Бартлинський)².

Перейдемо тепер до уривка "Исторического обозрения Малороссии и города Киева", надрукованого в альманасі "Молодик". Тут досить об'ємний масив інформації Берлинський запозичив з "Короткого літопису Малої Росії" В.Рубана. Мова йде, зокрема, про опис кримського походу 1689 р.³ Обидва історики серед російських командирів називають Шереметєва, Шеїна, Змієва, Долгорукого й Шепелєва, в той час як П.Симоновський наводить прізвища Шеїна, Шереметєва й Неплюєва. До того ж, на відміну від праці Рубана, в "Короткому описі про козацький малоросійський народ" відсутня згадка про спробу татар підкупити головнокомандувача князя В.Голицина фальшивими червінцями. Немає сумніву, що матеріали "Короткого літопису Малої Росії" були використані також для зображення діяльності Семена Палія. Переконаливим доказом цього є не тільки факти (наприклад, слідом за Рубаном Берлинський пише про те, що фастівський полковник узяв у полон самого кримського

¹ Разделение Малороссии на полки (Из истории Г.Берлинского, гл. 29, Ч.І) // Улей. — 1811. — Ч. І. — № 3. — С. 200.

² Див.: Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. — М., 1953. — Т. 2. — С. 368, 369.

³ Несколько глав из сочинения Максима Берлинского: "Историческое обозрение Малороссии и города Киева" // Молодык на 1844 год. Украинский литературный сборник, издаваемый И. Бецким. — СПб., 1844. — С. 169, 170.

хана), а й мовностильові особливості відповідних рядків. Порівнюємо:

"Короткий літопис Малої Росії"	"Историческое обозрение Малороссии и города Киева"
"... держал при себе войско охотное, со всякой сволочи из Запорожских Козаков..." ¹	"Собрав знатную партию козаков из запорожцев и всякой сволочи..." ²

Незважаючи на значну питому вагу інформації з "Короткого літопису Малої Росії", Берлинський чомусь не посилається на це джерело. Висвітлюючи конфлікт між І.Мазепою й Петром I з приводу перетворення козацьких полків на регулярне військо, історик зазначає, що цей матеріал він почерпнув з праці П.Симоновського.

Загалом розширивши порівняно зі своїми попередниками джерельну базу "Історії міста Києва", Берлинський відводить у ній належне місце і для козацьких літописів.

¹ Рубан В.Г. Указ. соч. — С. 146.

² Несколько глав из сочинения Максима Берлинского... — С.171.

4.2. Вплив “Літопису Малоросії” Жана-Бенуа Шерера на “Історію русів”

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. у Західній Європі значно посилюється інтерес до історії окремих провінцій, зокрема й тих складових частин монархій, що були колись незалежними державами. Тогочасні філософи розглядали елементи місцевого автономного устрою як рештки давньої та справжньої свободи, якої позбавили той чи інший народ деспоти й чужоземні завойовники. Основні французькі провінції ще у XVIII ст. зберігали гостре відчуття своєї окремішності. Тому в зібранні провансальських штатів Мірабо міг говорити про провансальський народ, про свободу провансальської землі та права провансальських комун. А Тьєррі зображував провінційну історію Бретані як літопис стародавньої свободи, задавленої французькою деспотичною централізацією. Особливо вдячною темою для тогочасних дослідників була історія Ірландії, народ якої аж до XIX ст. вів уперту визвольну боротьбу проти англійських загарбників. Прогресивна європейська громадськість захоплювалася стійкістю кельтів, котрі, втративши незалежність (Східна Ірландія — у XII ст., Західна — у XVII ст.), зберегли свою національну самосвідомість і не бажали миритися з окупацією своєї батьківщини.

З другої половини XVIII ст. великого поширення набула теорія руссоїзму з її ідеалами природи, свободи, добродетності й щастя. Творчі студії руссоїстів були спрямовані на пошук і зображення справжніх “людей природи”, як правило, патріархальних селян, котрі свято дотримувалися предківських традицій, культури й не піддавалися впливам

тогочасної цивілізації. В цьому плані показовою є "Історія швейцарського союзу" (1786 – 1808) Йоганнеса Мюллера.

У світлі вищезазначеного потенційно багатий матеріал для західноєвропейських просвітителів повинна була дати Україна. В 1788 р. у Парижі вийшов "Літопис Малоросії, або історія козаків-запорожців та козаків України або Малоросії" французького і німецького історика, географа й економіста Жана-Бенуа (Йоганна-Бенедикта) Шерера (1741 – 1824). Названа праця є першим у західноєвропейській науці загальним оглядом історії та географії України, укладеним відповідно до настанов просвітительської ідеології. Її джерелами стали твори Г.Боплана, П.Шевальє, список "Короткого опису Малоросії", ряд інших писемних і усних матеріалів, отриманих автором під час його служби у французькому посольстві в Петербурзі.

Ельзасець за походженням, Шерер прекрасно орієнтувався в тих політичних, суспільно-економічних і культурних процесах, що відбувалися на теренах Гетьманщини у другій половині XVIII ст. Адже і його батьківщина – Ельзас – також перебувала під постійним тиском французького абсолютизму. Останні елементи місцевих привілеїв цієї етнічно німецької провінції були остаточно скасовані під час революційних подій (наприклад, тоді ліквідували митний кордон між Ельзасом і Францією). З іншого боку, дотримуючись поглядів Руссо, Шерер в організації Гетьманщини й особливо Запорізької Січі бачив повне втілення ідеї народоправства, коли кожен козак міг брати участь в управлінні державою. Тому на сторінках "Аналів" українське козацтво постає як колективний образ громадського героя – борця за соціальну свободу та національну незалежність своєї Вітчизни.

Аналізуючи джерела "Історії русів" та витоки формування поглядів її автора, деякі дослідники справедливо відзначали позитивний характер впливу французьких просвітителів на невідомого українського патріота. Однак про-

блема "Шерер та "Історія русів" широкого висвітлення в історичній літературі практично не отримала.

Перша відома науці вказівка на зв'язок "Аналів" з "Історією русів" міститься в написаній на початку 1845 р. рецензії віленського ботаніка Станіслава-Боніфатія Юндзілла на двотомне "Chowanne" Броніслава Трентовського, що було видане 1842 р. у Познані. Заперечуючи факт замурування гетьмана Косинського в кам'яному стовпі кляштору, Юндзілл звинувачує у створенні цієї антипольської легенди автора "Історії русів", яким він уважав Георгія Кониського. З "Історії русів", на думку рецензента, "взяв відомість Шерер, за ним повторив її Лессюр"¹.

1935 року, вже після смерті автора, у збірнику на пошану М.Марра вийшла невелика стаття М.Грушевського, присвячена історичній фабулістиці. Підкресливши вплив спадщини французьких істориків П'єра-Шарля Левека, Ніколя-Габріеля Леклерка й Жана-Бенуа Шерера на розвиток української історіографії кінця XVIII — початку XIX ст., академік надзвичайно точно визначив його сутність: "Екскурси цих письменників у сферу російської політики щодо України і самих українських подій сильно стимулювали історично-політичну гадку українських авторів, настроювали їх на свобідніше трактування історичних тем, осмілювали не держатися викладу старших джерел, а шукати нових підходів до подій і нових розв'язок історичних загадок"². При цьому М.Грушевський підкреслює особливі заслуги Шерера у творенні апокрифічних сюжетів. Конкретизуючи свої думки, дослідник наводить декілька прикладів запозичень автора "Історії русів" з "Annales de la

¹ Цит. за: Возняк М. Псевдо-Кониський і Псевдо-Полетика ("Історія Русов" у літературі й науці). — Львів—Київ, 1939. — С. 57.

² Грушевський М. З історичної фабулістики кінця XVIII в. — С. 608.

Petite-Russie". Мова йде про реформу козацького війська, проведену князем Остафієм Ружинським, викуп Богдана Хмельницького з полону та його службу в королівській гвардії й літературне оповідання про фантастичний кінець гетьманства Дем'яна Многогрішного. Однак загадкова смерть найбільшого українського історика, на жаль, не дозволила йому здійснити свої плани й ґрунтовно дослідити дане питання.

Природно, що з початком 1930-х рр. через несприятливі суспільно-політичні обставини в умовах більшовицького режиму ця проблема не могла бути порушена науковцями в УРСР.

У 1948 р. у Мюнхені в "Науковому збірнику Українського вільного університету" була надрукована стаття Олександра Оглоблина, де автор зробив спробу показати значення "Аналів" у контексті суспільно-політичної думки українських автономістів, зокрема представників новгород-сіверського гуртка.

Спочатку дослідник аргументовано доводить, що праця Шерера була створена раніше, ніж "Історія русів", тому теоретично автор останньої міг користуватися "Аналами". Далі Оглоблин коротенько охарактеризував промови наказного гетьмана Павла Полуботка, що були вміщені в названих творах. Спираючись на свідчення О.Лазаревського та матеріали "Історії Малої Росії" Д.Бантиша-Каменського, він приходить до переконливого висновку, що існував третій — україномовний варіант промови, яким незалежно один від одного скористалися Шерер і Псевдокониський. Подібним чином розглядає Оглоблин і апокриф про загибель гетьмана Косинського. Тому, на думку вченого, мова може йти не про безпосереднє запозичення автора "Історії русів" у Шерера, а швидше тільки про користування спільними матеріалами. Надзвичайно цікавою є також версія про активну співпрацю Шерера з національно-свідомими українцями в Петербурзі, а можливо, й у Франції та навіть на Україні.

Прагнення проінформувати прогресивну європейську громадськість про брутальне порушення царським урядом попередніх угод про збереження прав і вольностей українців, бажання розповісти правду про всі обставини скасування Катериною II автономії Гетьманщини й спонукали українських шляхтичів і старшин звернутися за допомогою до Шерера й використати його як рупор своїх ідей. "Отож, — підсумовує Оглоблін, — можна думати, що видана закордонном Шерерова Історія була інспірована саме новгород-сіверськими українськими патріотами, які не тільки забезпечили її автора документальними й літературними матеріалами, а й пізніше через своїх закордонних емісарів додали Шерерові нових матеріалів, спонукуючи його до нової публікації ("Анекдотів" — І.Д.), цього разу, природно, анонімної, яка була, очевидячки, безпосереднім продовженням, лише в іншій (на той час єдино можливій) формі, закордонної акції українських автономістів 1791 року. У цьому й полягає особливий інтерес споріднення Шерерових "Annales de la Petite-Russie" з "Історією Русов"..."¹

Отже, на думку професора-емігранта, "і досі ні праця Шерера не вивчена спеціально в нашій історіографії, ні вплив її (і в цілому, і в деталях) на "Історію Русов" не досліджений. Тим-то питання про те, чи була Шерерова праця одним із джерел до "Історії Русов" (питання взагалі дуже складне, бо в них було спільне джерело — "Краткое описание Малороссии" й Рубанова редакція його), чи ні — поки що залишається відкритим"².

Після здобуття Україною незалежності ситуація не змінилася на краще. Не зробивши "Анали" предметом самостійного дослідження, науковці або просто відзначають

¹ Оглоблін О. "Annales de la Petite-Russie" Шерера й "Історія Русов" // Науковий збірник Українського вільного університету. — Мюнхен, 1948. — Т. 5. — С. 93—94.

² Там само. — С. 89

факт впливу твору Шерера на "Історію русів" без необхідного подальшого аналізу, або побіжно торкаються окремих поодиноких випадків запозичень¹.

Усі помічені нами текстуальні паралелі, що зустрічаються в "Аналах" та "Історії русів", походять з II тому праці Шерера. Він має назву "Короткий виклад історії козацьких гетьманів і найвизначніших подій, які сталися в Україні" та є одним із списків "Короткого опису Малоросії".

На думку представників наративної школи історіографії кінця XVIII – початку XIX ст., в історичних працях необхідно відображати дух тієї епохи, що є об'єктом дослідження, та характер того чи іншого народу. В цьому плані значний інтерес для нас становить ставлення західноєвропейських істориків-нاراتивістів до своїх джерел. "Зміст епохи, – наголошували вони, – відбивається й у самій формі хронік, у їх безпосередній, дріб'язковій та наївній оповіді, яка зростає з безпосереднього спостереження життя. Тому й історик, щоб бути правдивим, має зберегти цю таку типову для середніх віків форму, він також повинен писати хроніку минулих часів"². Подібних поглядів дотримувався і Шерер, який у вступі наголошує, що користувався методом редагування джерел і лише зрідка вдавався до їх коментування: "Я виступаю тут лише редактором літописів, написаних місцевими людьми руською мовою... У цих літописах нічого не змінено, бо спосіб, у який народ розповідає свою історію, виявляє його характер, що конче треба було зберегти. Примітки та пояснення додавалися лише до тих

¹ Див., наприклад: Кравченко В.В. Поема вольного народу ("Історія Русів" та її місце в українській історіографії). – Х., 1996. – С. 81.

² Реизов Б.Г. Французская романтическая историография. – Л., 1956. – С. 155.

місць, які цього вимагали"¹. Звідси випливає, що переважна більшість інформації з "Аналів", яка потрапила на сторінки "Історії русів", є автентичним матеріалом саме з того рукопису "Короткого опису Малоросії", котрий був у розпорядженні Шерера.

У цьому невідомому нам списку містилася коротенька згадка про гетьманство Дмитра Вишневецького та Остафія Ружинського. Після цього йшло повідомлення про те, що українці, які не збиралися далі терпіти шляхетський гніт, обрали собі для проживання землі за Дніпровими порогами. "Шерерові, — пише М.Грушевський, — сподобалося зв'язати тісніше це оповідання з "гетьманством" Ружинського, і він докинув при тім кілька слів про його діяльність у війську: він зробив всі зусилля, щоб загартувати козаків, зробити їх витривалими на втому і всяку нужду і призвичаїти до війни...Ті, що не хотіли піддатись цій дисципліні, подалися за пороги, в пустині, що вони собі розробили..."². Ця коротка вставка французького історика була розгорнута невідомим автором "Історії русів" у мальовничий докладний опис реформи збройних сил України³, а вже звідти її почерпнули М.Маркевич, М.Костомаров і В.Антонович⁴.

На особливу увагу заслуговує сцена страти поляками гетьмана Острянина й козацької старшини, що зображена в обох творах. Шерер розповідає про ці події відносно стриманою мовою, без зайвих декламацій і риторичних пасяжів. Однак трагізм сюжету не дозволив йому при перекладі "Короткого опису Малоросії" уникнути особистої оцінки зображуваних подій. У ній чітко відбилися погляди

¹ Шерер Жан-Бенуа. Літопис Малоросії. — К., 1994. — С. 12.

² Грушевський М. З історичної фабулістики кінця XVIII в. — С. 609—610.

³ Див.: Історія Русов... — К., 1991. — С. 15—16.

⁴ Див.: Грушевський М. З історичної фабулістики кінця XVIII в. — С. 609.

просвітителів-русоїстів, які протиставляли "природну" людину суспільству, враженому пороками цивілізації: "Проте мир тривав недовго, його скоро порушили поляки, які мали підступність викрасти Острияницю й Гуню і варварство відібрати їм життя після найжахливіших катувань. Сотник Касим* з Києва загинув так само зі своїм сином. Багато інших козаків стали жертвами жорстокості поляків: одних було колесовано, а інших піддано таким тортурам, які не спадуть на думку найжахливішому дикунові, але які гідні рафінованої жорстокості освічених націй. Їх підважували на довгих цвяхах, якими пробивали тіло між ребрами, інших четвертували, і ніщо не могло ні розчулити поляків, ні схилити їх до милосердя. Вони навіть смажили дітей на рашперах, а других саджали на палі, розкладаючи під ними багаття..."¹

Натомість автор "Історії русів" значно розширює запозичений у Шерера уривок і перетворює його в цілком самостійне розгорнуте оповідання. Розказавши про доставку підступно схоплених козацьких старшин до Варшави та прибуття туди ж їхніх жінок і дітей, невідомий автор робить спробу осягнути трагізм історії свого багатостраждального народу, розповісти про факти, в які, на його думку, важко повірити тогочасним читачам. Не заперечуючи в принципі Шерерових думок стосовно жорстокості "відсталих" азіатів і цивілізованих поляків, він вважає важливим критерієм моральної оцінки також і міру вияву цієї жорстокості: "Казнь оная была еще первая в мире и в своем роде, и неслыханная в человечестве по лютости своей и варварству, и потомство едва ли поверит сему событию, ибо никакому дикому и самому свирепому Японцу не придет в голову ея изобретение; а произведение в действо устрасило бы самых зверей

* Насправді ж — Кизим.

¹ Шерер Жан-Бенуа. Вказ. праця. — С. 193—194.

і чудовищ"¹. Щоб повніше і яскравіше відтворити історичну істину, Псевдокониський при змалюванні сцени страти залучає на допомогу творчу уяву. Адже у світлі сенсуалістичної теорії пізнання, що була притаманною для західноєвропейської філософії другої половини XVIII ст., історична наука була неможлива без уяви. На думку сенсуалістів, без уяви не можна було пізнати об'єктивну істину. "Найнеупередженіша річ на світі, — доводить Проспер де Барант, — це уява: їй не треба робити висновків, їй досить картини, яка перед нею виникає"². Саме за допомогою образного відтворення запозиченої у Шерера інформації невідомий художник створив історичну картину, що хвилює і приваблює читачів як високомистецький літературний твір.

М.Грушевський вважає, що звістка про купівлю полоненого турками Богдана Хмельницького мурзою Ярисом походить від Шерера. Перекладаючи рядки "Короткого опису Малоросії", де йшлося про те, що "Зіновія в полон взято, откуда по двох годах выкуплен ясиром татарским", Шерер зробив помилку й перетворив "ясир татарський" на татарина Жариса (Jaris). На думку Грушевського, Шерер додав від себе, ніби "від татар Хмельницького викупив король... і взяв його до своєї гвардії"³. Ці деталі були використані автором "Історії русів" як матеріал для подальшого художнього розвитку сюжету (конфлікт між Хмельницьким і Чаплинським та оригінальна форма покарання чигиринського дозорці за наказом короля).

Знаходять аналогії в "Історії русів" і деякі дрібні подробиці "Аналів". Наприклад, черкаський полковник Максим Кривоніс фігурує в обох творах як генеральний писар.

¹ Історія Русов... — К., 1991. — С. 55.

² Цит. за : Реизов Б.Г. Указ. соч — С. 152.

³ Грушевський М. З історичної фабулістики кінця XVIII в. — С. 610.

Використання Псевдокониським книжки Шерера підтверджується збігом інформації, що стосується формування польської армії для кампанії 1651 р. Обидва автори наголошують, що король дуже хотів отримати військо від герцога курляндського, котрий за трактатами не зобов'язаний був допомагати полякам за межами своєї країни. Тому уряд Речі Посполитої пообіцяв визнати спеціальним актом, що курляндці вирушили в похід не після наказу короля, а виключно з доброї волі. Далі Псевдокониський повторює рядки "Аналів", де йдеться про приєднання вояків маркграфу бранденбурзького до посполитого рушення. Слідом за Шерером український історик повідомляє про проголошення в 1657 р. суверенітету Бранденбургом. Обидва автори зазначають, що електор Фрідріх-Вільгельм отримав від поляків під заставу місто Ельбінг, пообіцявши надати їм за це збройну допомогу проти Московії та Швеції. При цьому Псевдокониський додає від себе, що даної обіцянки прусський монарх не виконав. На нашу думку, такий інтерес Шерера до німецьких справ пояснюється його національністю. Адже він був етнічним німцем з Ельзасу.

Автор "Історії русів" підкреслює, що чисельність змальованих у його творі походів і битв може видатися для читача сумнівною. Завдяки цьому письменник "створює образ войовничого, історично активного народу, який не просто обороняється від ворогів (оборона — ознака слабкості), а й провадить агресивні воєнні дії, що властиве сильним народам"¹. Щоб зрозуміти літературну манеру творення батальних сцен, розглянемо, наприклад, фантастичну переможну битву українсько-російського війська з поляками поблизу Вісли в 1656 р. У цій яскравій батальній картині автор докладно висвітлює хід облоги та штурму шляхетського табору, описує раптовий фланговий удар козацької піхоти, який

¹ Шевчук В. Нерозгадані таємниці "Історії русів" // Історія русів. — К., 2001. — С. 36.

вирішив успіх бою, розповідає про замішання у стані ворога, переслідування втікачів кіннотою, здобуті трофеї тощо. Для сучасного дослідника це типово літературний сюжет, який, однак, було складено на підставі таких рядків "Аналіз Малоросії": "У той же час вони дізналися, що поляки з двома гетьманами на чолі збираються перейти Віслу, і самі перейшли цю річку. Дві армії зішлись на полі бою, сутичка була запекла, поляків ще раз було розбито, й вони кинулися тікати"¹.

Наочно близькість між "Історією русів" і "Аналами" спостерігається й у оповіданні про обрання Івана Брюховецького гетьманом. Переклавши відповідні сторінки невідомого нам списку "Короткого опису Малоросії", Шерер розповідає, що в 1663 р. більшість козаків, зокрема запорожці, скинули Сомка й обрали Брюховецького. Невдоволений цим, інший претендент на булаву, Васютка, використав свою дружбу з єпископом Мефодієм, щоб добитися прихильності царя. Олексій Михайлович відповів, що обрання гетьмана — це внутрішня справа українців, у яку він не повинен втручатися. Однак Васютка не припинив своїх настирних прохань про гетьманство. Довідавшись про це, Брюховецький звинуватив Сомка й Васютку в розтраті державного майна. Врешті-решт цар призначив спеціальну комісію, котра винесла остаточне рішення, підтвердивши на гетьманстві Брюховецького. В руки останнього були передані нещасливі претенденти. Знаючи "Сомкову спритність, його сміливість і твердість характеру"², Брюховецький наказав умертвити небезпечного суперника.

Запозичивши цю оригінальну трактовку, автор "Історії русів" вніс ряд власних доповнень і змін. Завдяки ним його оповідь стала витриманою в панегіричному дусі стосовно

¹ Шерер Жан-Бенуа. Вказ. праця. — С.218.

² Там само. — С.235.

Сомка. З іншого боку, він не пошкодував чорних фарб для образів Золотаренка й особливо Брюховецького. По-перше, письменник зазначає, що останній здобув булаву завдяки підкупу виборців. По-друге, він конкретизує дії Золотаренка, говорячи, що той намагався досягти своєї мети за допомогою скарг і доносів. Для більшої достовірності письменник не просто переказує царську резолюцію, як це робить Шерер, а вдається до її цитування:

"Літопис Малоросії, або історія козаків-запорожців та козаків України або Малоросії": "Але цар відповів, що вибори гетьмана Малоросії залежать лише від козаків, що він у ту справу ніяким чином не мішається і що оскільки було обрано Брюховецького, то Васютці лишається тільки заслужити повагу козаків, щоб стати наступником Брюховецького після його смерті" (С.234).

"Історія русів": „Царь, по благоразумію своему и справедливости, дал доносчику и предстателю следующую резолюцію: "Понеже избрание Гетмана Малороссійскаго по силе договорных статей именованаго Гетмана Зиновія Хмельницкаго зависит от чинов и Козаков тамошних, то не мешать им в том ни по каким случаям; и ежели Брюховецкій выбран уже Гетманом, то так тому и быть, а Васютке искать благоволения Козачьего, чтоб и его также по смерти Брюховецкаго выбрали; а до того быть ему в прежнем чине покойно и без шатостей" (С. 157 – 158).

Ця белетристична вправа виконує важливу ідейно-стилістичну роль – переконує читача в тому, що на початковій стадії українсько-російських взаємин царський уряд нібито виконував узяті на себе зобов'язання, поважав права гетьманської держави і не втручався в її внутрішні справи. У текст першоджерела письменник вставляє також власну характеристику Сомка, який "многими заслугами воинскими довольно доказал приверженность свою к интересам Царским и всея России, да и от войска достоинства его

отлично почитаемы были"¹. Далі він дає належну оцінку царській комісії, яку Брюховецькому вдалося підкупити. При цьому письменник не втримується від дошкульного випадку на адресу запорожців. Щоб подати читачеві образ Брюховецького у якнайнепривабливішому світлі, майстер слова вдається і до сатиричних засобів, про що свідчить цитата з рапорту комісії цареві: "Иван Мартынович есть честный человек и годится быть Гетманом, понеже он хотя не учен, да умен и ужась как воровать исправен. Посадя его на границах, можно спать в Москве без торопливости"². Отже, за допомогою перерахованих прийомів у "Історії русів" постала літературна візія подій 1663 р., що досить сильно відрізняється від інформації решти національних пам'яток XVII–XVIII ст., які з більшою чи меншою повнотою, але об'єктивно відтворюють перебіг подій на Ніжинській чорній раді.

М.Грушевський установив, що звістку про фантастичний кінець гетьманства Дем'яна Многогрішного, який нібито помер від ран у 1672 р., автор "Історії русів" запозичив із Шерера. Навівши відповідні текстуальні паралелі, дослідник пише: " Шерер перефразовує "Короткий опис Малоросії", але, не знати звідки, так різко міняє арешт Многогрішного на смерть. Найпростіше пояснення, здається мені, що в копії "Короткого опису", ним використуваній, текст у цім місці був зіпсований, було щось упущене, і Шерер, силкуючись відгадати зміст, скомпонував таку "оригінальну" розв'язку – відомість про смерть замість арешту"³. На нашу ж думку, в даному разі маємо справу з дослівним перекладом списку "Короткого опису Малоросії". Адже на тій же сторінці, де йдеться про смерть ліво-

¹ Історія Русов... – К., 1991. – С.158.

² Там же.

³ Грушевський М. З історичної фабулістики кінця XVIII в. – С.610.

бережного гетьмана, трохи раніше розповідається про серйозну поразку війська Многогрішного від об'єднаних сил турків і Петра Дорошенка. Отже, читачеві неважко було зробити висновок, що Многогрішний був поранений у бою. Реконструювавши у звичний спосіб хід цієї битви, автор "Історії русів" вирішив логічно пов'язати уривок з наступною звісткою Шерера про смерть Многогрішного. Через це він наголошує на тому, що лівобережний гетьман у тому нещасливому бою біля Чигирина-Діброви був важко поранений¹.

Джерелами для різної сцени батуринської різни, що постала під талановитим пером автора "Історії русів", поряд з козацькими літописами та усним переказом були також відповідні рядки праці Шерера. Порівняємо:

<p>"Літопис Малоросії" „...мешканці міста загинули, піддані найжорстокішому катуванню: одних посаджено на палі, інших повішено або четвертовано. Було вигадано й нові муки, що сама думка про них наводить жах" (С. 272).</p>	<p>"Історія русів" "Самая обыкновенная казнь их была живых четвертовать, колесовать и на кол сажать, а дальше выдуманы новые роды мучения, самое воображение в ужас приводящие" (С.206).</p>
--	---

Повідомлення про велику пожежу 1718 р. у Києво-Печерській лаврі, під час якої загинула велика книгозбірня, деякі дослідники "Історії русів" висували як доказ авторства Григорія Полетики, у котрого в 1771 р. у Петербурзі також згоріла особиста бібліотека. Однак розповідь про цю трагедію не була створена автором "Історії русів", а завдячує своєю появою перш за все праці Шерера:

"Літопис Малоросії"

¹ Див.: Історія Русов... – К., 1991. – С.171.

„Велика пожежа знищила Печерський монастир і церкву, а також чудову бібліотеку, яка була його окрасою. Ця бібліотека — справжній скарб Русі — мала всі документи, що стосувалися найдавнішої історії цієї імперії, безліч рідкісних та дорогоцінних рукописів, багато з яких було написано письмом, невідомим навіть для найбільших учених. Почувши сумну звістку про цю невідшкодовну втрату, цар не зміг стримати сльози" (С. 278).

“Історія русів”

“...необыкновенный пожар в Киевском Печерском монастыре, случившийся, от недосмотра Наместника, в отсутствие Архимандрита, который весь почти монастырь обратил в пепел и развалины, при других драгоценностях церковных и монастырских, целыми веками собранных. Неоцененною потерей считалась самая первая в России, многочисленная и найдревнейшая, библиотека, собранная и умноженная Великим Князем Киевским, Ярославом Владимировичем, и сбереженная в пещерах от всех прежде бывших неприятельских нашествий и руин, но ныне, к стыду содержателей ея и к крайнему сожалению просвещенных соотечественников, среди благоденствия и тишины, пламенем поглощенная. В ней содержались великия тысячи книг рукописных и разных драгоценных манускриптов, писанных на разных языках, и многія между ними на таких, которые и ученым тогдашним мужам не были ведомы, а особливо все записки и документы, до истории правления Славянских племен и царств и до их законов и устройств касающіесь. Государь, при печальном известіи о такой важной потере, не мог удержаться от слез; но она была невозвратна" (С. 225 — 226).

Український письменник вважає, що лаврська бібліотека містила у своєму складі зібрання Ярослава Мудрого, та висловлює глибокий жаль, що співвітчизники в мирний час не зуміли вберегти цей безцінний національний скарб.

Схожість між обома пам'ятками виявляється й у оцінці авторами причин ненависті Олександра Меншикова до уряду гетьманської держави¹.

Існує велика ймовірність, що вміщена до "Історії русів" промова Полуботка постала внаслідок літературної обробки відповідних сторінок "Аналів". Однак не можна виключати й можливість того, що обидва автори використали спільне третє джерело. Тому, доки не буде знайдено українськомовний варіант промови, це питання залишатиметься відкритим. Та у будь-якому разі, поява цієї пам'ятки українського політичного мислення в "Аналах" й "Історії русів" не була випадковим і мимовільним відходом від строгої історичної правди, а принциповим вибором, обдуманим прийомом, розрахованим на те, щоб викликати у читача національно-патріотичні почуття, захоплення громадянською мужністю провідників гетьманської держави.

Перераховані нами факти запозичень, по-перше, дозволяють встановити масштаби впливу "Аналів" на "Історію русів". По-друге, вони свідчать про те, що автор останньої й інші козацькі літописці "у всякому разі... видумували менше ніж їх звинувачують"².

Аналізуючи безсумнівні зв'язки "Аналів" з "Історією русів", ясна річ, не можна обмежуватися лише констатацією текстувальних паралелей. Не менш важливим є і вплив філософських ідей та суспільно-політичних поглядів французьких просвітителів XVIII ст. на українського письменника.

Природноправова й соціологічна концепція Шерера загалом відповідає світогляду просвітителів. Усі події та явища характеризуються ними з точки зору відповідності ідеалам

¹ Див.: Шерер Жан-Бенуа. Вказ. праця. — С.283; Історія Русов... — К., 1991. — С.221.

² Иконников В. Опыт русской историографии. — К., 1908. — Т. 2. — Кн. 2. — С.1638.

"розумного" політичного ладу, організованого на принципах "природного права" й "суспільної угоди". Відповідно до цих поглядів кожна нація мала право на створення незалежної держави. "Один народ не може бути підлеглий волі іншого, — переконував сучасник Шерера Гійом Рейналь, — він повинен мати на свій розсуд закони та торгівлю, оподатковувати його має власний уряд"¹. Імперіалістичні держави, які поневолювали інші народи, тавруються просвітителями як держави-тирани. У вступі до "Аналів" Шерер доводить, що героїчний, волелюбний український народ, який захищав Європу від загрози мусульманського завоювання, повинен мати свою незалежну державу, національну самобутню культуру, змістовну та героїчну історію. "Цей народ, — розмірковує дослідник, — ...скинув із себе ярмо, — і саме цього не хочуть йому пробачити"² агресивні сусіди.

Основною ідеєю "Історії русів" також є природне та моральне право кожної нації на незалежне державно-політичне життя. Тому Б.Хмельницький переконує австрійського та турецького послів, що на захист державної незалежності "все народы во всем міре имеют самое естественное право, ни чем не опровергаемое"³.

Щоб підкреслити важливість справедливих стосунків у міждержавному житті, й Шерер, і особливо його український однодумець надають такого великого значення різноманітним угодам, трактатам і договорам. "Народ Рускій, быв в соединеніи, первее с Княжеством Литовским, потом и с Королевством Польским, не был никогда от них завоеванным и им раболепным, но, яко союзный и единоплеменный ... добровольно соединился на одинаких и равных с

¹ Цит. за: Моряков В.И. Из истории эволюции общественно-политических взглядов просветителей конца XVIII века. — М., 1981. — С.62.

² Шерер Жан-Бенуа. Вказ. праця. — С.11.

³ Історія Русов... — К., 1991. — С.139.

ними правах и преимуществах, договорами и пактами торжественно утвержденных", — пише гетьман Наливайко королю, характеризуючи українсько-литовські та українсько-польські взаємини в минулому¹.

Обидва історики підкреслюють заслуги українців перед Річчю Посполитою, зрозуміло, в першу чергу військові. Вони нагадують читачеві, що після порушення поляками своїх зобов'язань козаки неодноразово намагалися відновити старі порядки, але ці спроби закінчувалися для них трагічно: "Самозахист козаків назвали бунтом, а повстання вважається злочином, коли йому бракує належної сили"². Зрозумівши даремність спроб покращити своє становище в Речі Посполитій легальним шляхом, український народ піднявся на національно-визвольну війну, внаслідок якої було проголошено незалежну Українську державу. В цьому відношенні обидва історики однаково оцінюють значення Зборівської угоди 1649 р. "Нарешті, король Казимир, — пише Шерер, — ... надіслав їм ратифікацію Зборівського трактату, згідно з яким він визнавав їх вільним народом"³. А ось що читаємо в першому пункті Зборівського договору, вміщеного до "Історії русів": "Народ Рускій, со всеми его областями, городами, селениями, и всякою к ним народною и национальною принадлежностью, увольняется, освобождается и изъемлетя от всех притязаний и долегливостей Польских и Литовских на вечныя времена, яко из веков вольный, самобытный и незавоеванный..."⁴

В аналізованих творах зустрічаємо також подібне пояснення обставин укладання українсько-московського союзу. Його основними причинами Шерер вважає те, що Хмельницький "не міг сподіватися на допомогу з боку віддалених

¹ Історія Русов... — К., 1991. — С.35 — 36.

² Шерер Жан-Бенуа. Вказ. праця. — С.11.

³ Там само. — С.202.

⁴ Історія Русов... — К., 1991. — С.94.

держав, і те, що однакова релігія росіян і козаків забезпечить сердечність і міцну дружбу між двома народами"¹. "Єдиновірність" і "єдинокровність" виступають основними аргументами гетьмана і на сторінках "Історії русів". Як відомо, на Переяславській раді боярин Бутурлін відмовився присягнути іменем царя, що Олексій Михайлович оборонятиме козацьку державу від поляків, буде оберігати права і вольності всіх станів українського суспільства й ніколи не порушить їх. Московські послы мотивували відмову тим, що самодержець не може присягати своїм підданам. Однак, спираючись на матеріали "Короткого опису Малоросії", Шерер повторює традиційну легенду, котра відображала домагання уряду гетьмана добитися забезпечення державних прав України: "Ці посланці договорилися з Хмельницьким та козаками про всі пункти попередніх статей трактату і обіцяли їм від імені свого монарха взяти їх під покровительство Великої Росії, лишаючи їх користуватися з усіх їхніх прав, привілеїв та вольностей без будь-якого винятку"². Дуже можливо, що саме з "Аналів" інформація про факт взаємної присяги потрапила на сторінки "Історії русів": "Оне написаны и ... объявлены послам Московским, которые, согласясь на все, в них уложенное, подтвердили присягою своею от лица Царя и Царства Московскаго о вечном и ненарушимом хранении условленных договоров"³.

Шерер відображає й осмислює історичне минуле та сучасне українців з позицій "третього стану". Такий підхід до історії, що набув особливого поширення напередодні Великої французької революції, передбачав повне несприйняття феодального ладу в усіх його проявах і до того ж в інтернаціональному масштабі. Тому історія України постає в "Аналах" як "картина зусиль" українців, "спрямованих на

¹ Шерер Жан-Бенуа. Вказ. праця. — С.116.

² Там само. — С.212.

³ Історія Русов... — К., 1991. — С.119.

захист їхньої свободи, уряду, віри, звичаїв, зрештою, всього дорогого для людини"¹. Порівняння історії козацької держави з історіями республік Спарти й Риму є прикметою, властивою для пізнього Просвітництва. Хоч інтерес до античного світу був характерним для Просвітництва в цілому, однак спартансько-римське розуміння свободи стало ідеалом західноєвропейських мислителів лише наприкінці XVIII ст. Висловлюючи неприховані симпатії до козацтва, Шерер зазначає наступне: "Виховані, як спартанці, завжди при зброї, як римляни, громадяни цієї республіки не підкорювали чужі землі, як ці останні, але захищали свої вівтарі та хатні вогнища відважно й постійно, воліючи труднощі мандрівного життя, а не розслабленості рабства"². Як відомо, автор "Історії русів", засуджуючи агресію, однозначно виправдовує оборонні війни, які є вимушеними й необхідними. Адже "одна оборона естественным образом человечеству позволяется против кого бы то ни было из своих врагов, а нападать на человечество и терзать его самовольно и по одним прихотям есть разбойничество, варварство и самое зверство, ничем неизвинительное"³. Саме в такому плані невідомий письменник оцінює кровопролитний і довготривалий польсько-український конфлікт.

Пригноблення людини, позбавлення її особистої свободи і громадянських прав для Шерера є порушенням природного права особистості. Тому він з однаковим запалом піддає різкій критиці феодально-кріпосницький лад шляхетської Польщі й царської Росії. На думку автора, кріпацтво та загарбницька зовнішня політика стали основним гальмом для успішного соціально-економічного розвитку північної імперії. Скасування гетьманства, введення

¹ Шерер Жан-Бенуа. Вказ. праця. — С.9.

² Там само. — С.10.

³ Історія Русов... — К., 1991. — С.87.

кріпаччини й подушного податку, дозвіл московитам купувати нерухомість у Гетьманщині, ліквідація Запорізької Січі та встановлення Малоросійської колегії розглядаються в "Аналах" як послідовні етапи колонізаторської політики, спрямованої на те, щоб "покінчити з народом", який завдяки своєму демократизму й вільнолюбству завжди становив потенційну загрозу деспотичній московській монархії. Особливе обурення у французького гуманіста викликає кріпацтво — "це залізне ярмо", яке з кожним роком "не тільки не легшало, а щодня все більше важчало"¹. З великою симпатією, що місцями переходить в ідеалізацію, описуються закони і звичаї запорізьких козаків, "які не знали іншого ремесла, крім воєнного, і єдиним принципом яких був захист своєї свободи навіть ціною життя"².

Подібно до Шерера творець "Історії русів" не визнає тиранію ні як форму правління, ні як панування за допомогою жорстоких засобів однієї людини над іншою. Послідовно відстоюючи демократичні принципи, український письменник вважає, "что всякое правление насильственное и тиранское ... никогда не было прочно и долговременно, но, jako нечто вынужденное и взаимными интересами и согласием неукрепленное, всегда оно разрушалось и с треском падало"³. Обґрунтовуючи згубність деспотичної влади, автор "Історії русів" переконує публіку, що не сила й жорстокість, а справедливість і милосердя повинні бути основними прикметами кожного правителя держави. З гуманістичних позицій він засуджує кріпацтво ("сіи крепостные, ... по неведомым в міре правам и присвоениям, продаются на торжищах и в жилищах от владельцев и хозяев своих на

¹ Шерер Жан-Бенуа. Вказ. праця. — С.146.

² Там само. — С.84.

³ Історія Русов... — К., 1991. — С.59.

ряду скота, а не редко и на собак промениваются"¹), самодурство та зажерливість царських бюрократів ("Владычество над нами чиновники Московские, незнающие прав и обычаев наших и почти безграмотные, знают только одно то, что они властны делать нам все"²), насильницькі дії російських вояків ("Москалы-соколы! Поилы вы наши волю; а колы вернетесь здоровы, поисте и останни коровы!"³), релігійний фанатизм північних сусідів ("между собою они безпрестанно дерутся и тиранствуют, находя в книгах своих и крестах что-то неладное и не по нраву каждого"⁴). Відданість невідомого письменника загальнолюдським цінностям відзначив М. Драгоманов: "Якщо автор "Исторіи Русов" не любив московських порядків, то цілком не як вузький український націоналіст, а як оборонець прав людини і привичок новішої європейської культури, й помітна річ, що його виявлення московських порядків випереджують саме ті, які висловлювали великоруські ж ліберали й "западники"⁵.

Отже, активне використання Шерером українських джерел, зокрема оригінального списку "Короткого опису Малоросії", сприяло вираженню національної своєрідності українців у Західній Європі та піднесенню авторитету вітчизняної історіографії на європейському рівні. З іншого ж боку, відразу після своєї появи "Анали" стали широко відомими в Україні. Про популярність книги свідчить те, що ще до 1798 р. з нею познайомився Яків Маркович, а в 1809 р.

¹ Історія Русов... — К., 1991. — С.98.

² Там же. — С.229.

³ Там же. — С.242.

⁴ Там же. — С.134.

⁵ Драгоманов М. В защиту неизвестного покойника автора "Исторіи Русов или Малой России" // Цит. за: Возняк М. Вказ. праця ... — С.54.

її переклав Василь Ломиковський¹. В Інституті рукописів НБУ ім. В.І.Вернадського зберігається складений у 1813 р. "Летописец о Малой России или сокращенная история о козацких гетманах и о всем случившемся и примечания достойном в Украине", що є перекладом II тому "Літопису Малоросії"². Нарешті, в "Історії русів" знаходимо не тільки відгук ідей Просвітництва, а й безпосередні текстуальні запозичення з Шерера. "Так українська історична традиція, – відзначає Д.Дорошенко, – подала руку новим ідеям, які приходили до нас з Заходу, ідеям народності, ідеям політичної свободи й соціальної рівності та справедливості. Властиво в цих західноєвропейських ідейних впливах, в їх прищепленні та акумуляції на українському ґрунті треба шукати зародок духовних течій, що хвиля за хвилею постають на Україні з кінця XVIII ст. й заповнюють собою зміст українського культурно-національного розвитку аж по нинішній день"³.

¹ Див.:История о малороссийских и запорожских казаках // Припасы для украинской истории В.Я.Ломиковского // Ін-т рукописів НБУ ім. В.І.Вернадського. – I, 54664, Лаз.34. – Арк. 331-358.

² Див.: Летописец о Малой России или сокращенная история о козацких гетманах и о всем случившемся и примечания достойном в Украине // Ін-т рукописів НБУ ім. В.І.Вернадського. – I, 6699. – 169 с.

³ Дорошенко Д. Нарис історії України. – С.10.

4.3. Джерельна основа “Історії Малої Росії” Дмитра Бантиша-Каменського

Розвиток українського національного відродження з 20-х рр. XIX ст. почав набирати чітко визначених форм. Однією з найважливіших сфер цього процесу була вітчизняна історія. Спираючись на традиції минулих поколінь, тогочасні інтелігенти прагнули відновити історичну пам'ять нації, позбутися стереотипу національної та культурної меншовартісності, малоросійської провінційності. Після втрати автономії Гетьманщини українська інтелігенція пройшла довгий і складний шлях світоглядних, моральних та історичних пошуків. Задумуючись над сумними уроками недавнього минулого, її свідоміші представники приходили до висновку, що без ґрунтового знання національної історії неможливо оцінити сучасне й робити серйозні прогнози про майбутню долю рідного краю. Тому ідея створення повного синтетичного курсу української історії була на той час надзвичайно актуальною, можна сказати, “висіла в повітрі”. У зв'язку з цим показовою є діяльність Андріана Чепи та Олекси Мартоса.

Для практичного здійснення такого завдання в першій чверті XIX ст. склалася відносно сприятлива суспільно-політична ситуація. Малоросійський військовий губернатор князь М.Г.Рєпнін (1816 – 1834) співчутливо ставився до українського автономістичного руху й послідовно відстоював місцеві інтереси перед петербурзьким урядом. Освічений і гуманний вельможа постійно виявляв великий інтерес до історії українського народу та його культури. У 1816 р. посаду правителя губернаторської канцелярії обійняв колишній

випускник Московського університету Дмитро Миколайович Бантиш-Каменський, який досконало володів кількома іноземними мовами й мав досвід роботи в архівах. Перебування в середовищі патріотичної інтелігенції, котра групувалася довкола князя Рєпніна, сприяло формуванню прогресивних поглядів у молодого чиновника, пробудженню інтересу до минулого України. Крім того, службові обов'язки надавали йому сприятливі можливості для ознайомлення з місцевим документальним матеріалом. Оцінивши високі здібності Бантиша-Каменського, князь Рєпнін доручив йому "зайнятися складанням історії Малоросії, давав йому поради, вказував джерела, просив інших про доставлення їх Бантишу і навіть сам написав нарис Берестейської битви"¹. За твердженням М.І.Марченка, "зовнішнім поштовхом до написання "Історії Малої Росії" була поява перших книг багатотомної "Історії держави Російської" М.М.Карамзіна. Той факт, що останній випустив із поля зору історію України і не надав їй у своєму викладі належного місця, викликав у Бантиш-Каменського прагнення показати, що і його край, Малоросія, як офіційно називали Україну, має свою історію"². Адже значна частина прогресивних інтелігентів вважала, що "Історія Російської держави обов'язково має розпочатися історією Малоросії у широкому розумінні"³. Таким чином, вони болісно усвідомлювали відставання України в галузі створення й поширення тогочасних історичних праць.

На жаль, автономістичні ідеї першого видання, що побачило світ 1822 р., під впливом політичної атмосфери микола-

¹ Павловский И.Ф. К истории Малороссии во времена генерал-губернаторства Н.Г.Рєпнина. — Полтава, 1905. — С.9.

² Марченко М.І. Вказ. праця. — С. 141.

³ Бурачек С. История Малой России (Сочинение Бантыша-Каменского). Издание третье. — Москва, 1842. — Три части // Маяк. — 1842. — Кн. 9. — Отд. критики. — С. 46.

ївської реакції зазнали пізніше істотної еволюції в сторону вірнопідданства до царизму. Та незважаючи на це, ми повністю погоджуємося з думками В.В.Кравченка, який застерігає від прагматичного, утилітарного підходу до наукової спадщини Д.Бантиша-Каменського, а закликає використовувати історіографічні та історико-культурні критерії при її оцінці¹.

Приступаючи до написання "Історії Малої Росії", Дмитро Миколайович міг спиратися на значний науковий доробок своїх попередників, зокрема козацьких літописців. Як припускає О.І.Гуржій, "є підстави вважати, що в книзі історик частково використав батьківський рукопис, написаний на схожу тему"². По-друге, всі представники культурної громадськості, які любили історію своєї Батьківщини, надавали Бантишу-Каменському щире підтримку, в тому числі допомагали під час розшуку джерел³. До послуг дослідника були матеріали архівів Респіна, Малоросійської колегії та Колегії іноземних справ. Слід відзначити й те, що при підготовці своєї праці науковець активно використовував багату іноземну історіографію.

Коло джерел "Історії Малої Росії", у тому числі й літописних, можна визначити повністю. Найменування основних джерел і літератури розміщені Д.М.Бантишем-Каменським у 2-х розділах:

Рукописи.

Друковані джерела та література.

¹ Див.: Кравченко В.В. Д.М.Бантиш-Каменський // Український історичний журнал. — 1990. — № 4. — С. 93—94.

² Гуржій А.И. Штрихи к портрету «настоящего историка» // Д.Н.Бантыш-Каменский. История Малой России. — К., 1993. — С. 8.

³ Див.: Из бумаг Д.Н.Бантыш-Каменского (Письма к нему разных лиц) // Русская старина. — 1904. — № 9. — С.648—649.

Оскільки укладач не дотримується алфавітного порядку прізвищ (імен) авторів або назв (заголовків) рукописів і публікацій, то можна припустити, що він згрупував різноманітні історичні матеріали за ступенем їх важливості.

З переліку рукописів, якими користувався Бантиш-Каменський, видно, що на першому місці у нього стоять акти й документи Московського архіву Колегії іноземних справ. За ними йдуть справи Малоросійської колегії, що зберігалися в архіві Чернігівського губернського правління. Українські історико-літературні пам'ятки XVIII ст. розміщені наприкінці списку під 11 – 17 і 19 – 20 номерами. У розпорядженні Бантиша-Каменського були "Історія русів" (під час роботи над першим виданням він не був ще знайомий із цим джерелом), "Короткий опис про козацький малоросійський народ" Петра Симоновського, "Літописна оповідь про Малу Росію" Олександра Рігельмана, літописи Самовидця й Граб'янки та 4 списки "Короткого опису Малоросії". В цьому огляді міститься ряд джерелознавчих моментів: назва списків літописів, прізвище, ім'я, по батькові (ініціали) власника, вказано, події якого періоду відображені у творі. Наприклад: "Краткое описание Малой России неизвестного сочинителя, начиная со времен Великого Князя Владимира Святославича по 1735 год. Рукопись мне принадлежащая"¹.

Д.Бантиш-Каменський передав секретареві Московського товариства історії та старожитностей О.Бодянському для публікації один із списків "Короткого опису Малоросії". У 6-му номері "Чтений" за 1848 р.пам'ятка була надрукована під назвою "Краткое историческое описание о Малой России до 1765 года".

Розуміючи, що ряд іноземних праць містить багато оригінальних або унікальних повідомлень стосовно української

¹ Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. – К., 1993. – С. IV.

історії, Бантиш-Каменський дає їм високу джерелознавчу оцінку. Список друкованої літератури відкривають твори Й.Пасторія, Г.Боплана й П.Шевальє, що базувалися на цінних документах, наративних джерелах і свідченнях авторів, котрі були очевидцями й учасниками подій. За сумлінність і працелюбство Й.Х.Енгеля дослідник вважає гідною похвали його "Історію України й того імені козаків", яка містить велику кількість цікавих матеріалів. Разом з цим учений не забуває нагадати читачеві й про помилки в іноземних джерелах та про причини їх наявності. В II розділі містяться вихідні дані про опублікований Федором Туманським "Летописец Малыя России" та "Короткий літопис Малої Росії" Василя Рубана й Олександра Безбородька. Бантиш-Каменський називає видавців і власників друкарень, місце, рік видання, формат тощо. Авторські коментарі дають підставу твердити, що Дмитро Миколайович намагався дати приблизну класифікацію джерел за ступенем їх достовірності та визначити їх історіографічну вартість. Зокрема він зауважує, що "Энгель более сказал о Малороссии, нежели летописи, изданные Туманским и Рубаном"¹. Опис свідчить також про зіставлення списків літописів, яке давало можливість досліднику встановлювати генетичні зв'язки між ними. Наприклад, Бантиш-Каменський помітив, що "История о начале проименования казаков, откуда казаки наречены и от какого племени и рода...во многом сходствует с изданною Г.Туманским"². Усього список джерел нараховує 54 позиції. Крім них, на сторінках "Історії Малої Росії" знаходимо посилання на "Древнюю российскую вивлиофику" М.І.Новикова, "Современные записки о России" Манштейна, "Журнал" М.Ханенка, твори К.Крюйса, Гордона, Нордберга, Бельських та інші праці, що свідчить про велику ерудицію Бантиша-Каменського, його начи-

¹ Бантыш-Каменский Д.Н. Указ. соч. — С. VII.

² Там же. — С. IV.

таність. Проте найвагомішою перевагою джерельної бази твору є порівняно широке залучення актового матеріалу.

Дотримуючись традицій книжної культури XVIII – початку XIX ст., Бантиш-Каменський вміщує на полях авторські маргіналії. Вони служать для кращої орієнтації читача в хронології подій або являють собою посилання на використану літературу. Варто зазначити, що дослідник не визначався якоюсь послідовністю в оформленні наукового апарату своєї праці. Тому діапазон посилань досить широкий – від "глухих", де вказується лише автор або назва праці, до розгорнутих, коли на полях зазначається прізвище автора, назва книги, номер тому й сторінки (*Historie de Pologne de Solignac*, t.3, p.63)¹. У багатьох випадках, коли мова йде про неопубліковані списки "Короткого опису Малоросії" або "Дійствій презильной брани", загальний характер посилань Бантиша-Каменського вимагає ототожнення джерела. Проте іноді автор не обмежується словами "Малор. летоп.", а вказує назву рукопису і навіть сторінку: "Истор. о проимен. козаков"; "Опис. кратк. о Малорос., принадл. Ник. Ник. Бан.-Кам. стр.7"². Такі ж особливості мають ідентифікаційні форми у примітках з тією тільки різницею, що тут вони стоять завжди в тексті, а не виносяться на поля.

Отже, перейдемо до розгляду особливостей використання в праці Бантиша-Каменського історико-літературних творів 30 – 80-х рр. XVIII ст. Слід одразу ж попередити, що в наше завдання не входить детальна характеристика історичних поглядів автора. Ми не прагнемо також дати оцінку змісту всього запозиченого матеріалу чи правильності його інтерпретації.

Структура книжки в тому вигляді, як вона визначилась у 2-му й 3-му виданнях, складається з 3-х частин і приміток.

¹ Бантыш-Каменский Д.Н. Указ. соч. – С. 43.

² Там же. – С. 108,118.

Перша частина охоплює події від найдавніших часів до Переяславської ради. Друга присвячена українській історії 1654–1687 рр.; третя містить матеріали від обрання Івана Мазепи до скасування гетьманства. Такий композиційний поділ свідчить про наявність у автора певних уявлень і міркувань стосовно етапів історичного розвитку України. До речі, на думку одного з перших рецензентів, "Історія п. Б.Каменського за планом своїм дуже схожа на літопис Рубана"¹. Зауважимо, що наведене твердження стосується першого видання, котре, на відміну від 2-го й 3-го, складалося з 4-х частин (книг). До того ж, періоду Київської Русі у виданні 1822 р.було присвячено всього кілька сторінок.

Відстоюючи вірнопідданську концепцію, Дмитро Миколайович розглядає національну історію як необоротний процес повернення України до лона російської монархії, що було історично обумовлено єдністю походження, віри та державності. Відповідно до своїх поглядів Бантиш-Каменський вивчає українське минуле перш за все у плані політичної історії, що істотно звужує поле його дослідження. Через це головним суб'єктом суспільного розвитку на сторінках книги виступають монархи, гетьмани, політичні діячі та полководці. Використання прагматичного методу, при якому виклад подій ведеться в їх часовій послідовності, викликало труднощі під час встановлення глибинних причин історичних явищ і взаємозв'язку між ними. З іншого боку, такий метод надавав більше можливостей для створення яскравої галереї образів історичних діячів і моралізаторських, дидактичних висновків.

¹ /Мартос А.И./ История Малой России со времени присоединения к Российскому государству, при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края. — М.,1822. Печатана иждивением сочинителя (Д.Н.Бантыша-Каменского) // Сын отечества. — 1823. — № 3. — С. 134.

Характер використання Бантишем-Каменським літописних пам'яток 30 – 80-х рр. XVIII ст. в окремих частинах роботи був різним. Як правильно встановив М.І.Марченко, "щодо показу історії стародавньої Русі аж до XV ст. він широко застосовує в своєму викладі матеріал, запозичений з "Історії держави Російської" Карамзіна, з частими посиланнями на неї і з такою самою художньою, часто захоплюючою тодішнього читача майстерністю викладу"¹. При описі подій "литовської доби" на Бантиша-Каменського справила великий вплив також і праця Соліньяка "Historie generale de Pologne". Переходячи до зображення періоду козаччини, Дмитро Миколайович висловлює нарікання на відсутність необхідних достовірних відомостей, що утруднює дослідження: "Малороссийские летописатели различным образом повествуют о первых предводителях казаков: ученый Миллер, трудолюбивый Энгель, даже известный своими глубокими сведениями в отечественной истории Георгий Конисский, противоречя друг другу, ничего не сказали об них верного, определительного. Деписателю Малой России следует самому, соображая проишествия, отыскивать истину. Он не найдет надежного путеводаителя на сей необработанной еще земле"². Спираючись головним чином на праці названих авторів та "Історію русів", Бантиш-Каменський спробував реконструювати основні події української історії середини XVI – початку XVII ст. При цьому він закликає ставитися критично до цих творів, особливо до останнього. "Деписателю времен новейших предстоит труд очищать сей мутный источник", – справедливо зауважує дослідник з приводу повідомлень "Історії русів" про легендарні подвиги гетьмана Скалозуба. А заперечуючи розповідь невідомого автора про гетьманство Михайла

¹ Марченко М.І. Вказ. праця. – С. 142.

² Бантыш-Каменский Д.Н. Указ. соч. – С.73–74.

Вишневецького, він додає: "Вот еще пример, сколь острожно надобно почерпать из оного"¹.

Проведений нами аналіз свідчить, що матеріали з історико-літературних пам'яток 30-80-х рр. XVIII ст. відіграють у зображенні картин боротьби українського народу з польсько-шляхетським поневоленням і татаро-турецькою агресією третью роль. Так, під 1576 р., розповідаючи про Баторієві реформи, вчений поряд з іншими джерелами покликається і на "Малороссийские летописи", наголошує, що "малороссийские летописатели с отличною хвалою отзываются о сем государе"².

На відміну від творця "Історії русів", який твердить, ніби Наливайко з товаришами був підступно схоплений у польській столиці, історик віддає перевагу В.Рубану, О.Рігельману й автору "Короткого опису Малоросії". Тому на 102-й і 103-й сторінках учений порівняно коротко оповідає про поразку козаків під Солоницею та страту полоненого гетьмана у Варшаві.

Серед лаконічних заміток про дії різних гетьманів, запозичених з "Короткого опису Малоросії", виділяється розповідь про правління Петра Сагайдачного. Масштабні картини важкого життя українського народу під пануванням польської шляхти Бантиш-Каменський малює на підставі "Історії русів". Зображуючи становище козацтва напередодні Національно-визвольної війни, він спирається на свідчення Романа Ракушки-Романовського. А для стислих довідок про посилення утисків після поразки козацько-селянських повстань історик використовує матеріали "Короткого опису Малоросії".

У зображенні подій 1647 – 1653 рр. твердою опорою для Бантиша-Каменського стають праці іноземних авторів, у першу чергу Й.Пасторія та П.Шевальє, оскільки останні

¹ Бантыш-Каменский Д.Н. Указ. соч. — С. 89.

² Там же. — С. 86.

особливо велику увагу надавали питанням тактики, способам бойових дій. Описуючи Жовтоводську битву, історик посилається на Пасторія й Шевальє; Корсунську — на Пасторія, Шевальє, Несецького й Енгеля; Пилявецьку — на Пасторія, Коховського, Енгеля та Рудавського. З "малоросійських летописей" він черпає лише інформацію про полонених поляків і трофеї. Правда, розповідаючи про розгром ворога під Корсунем, Бантиш-Каменський зазначає, що Богдан Хмельницький заздалегідь наказав перекопати місцевість і зробити засіки на шляху можливого відступу шляхетської армії. Цей факт історик також бере з вітчизняних джерел. Слова обуреного Хмельницького, якому не вдалося повернути законним шляхом захопленій Чаплинським хутір Суботів, і легенду про Владиславову відповідь Барабашу дослідник переніс із "Короткого опису Малоросії".

Зовсім не звертається Бантиш-Каменський до українських джерел, висвітлюючи облогу Збаража та Зборівську битву. Описуючи марш, вибір позиції, шиккування частин і перебіг бою під Берестечком, Дмитро Миколайович повністю спирається на Пасторія та Шевальє. І лише там, де йдеться про обрання козаками кропивенського полковника Джеджалія замість захопленого татарами Хмельницького, дослідник, крім названих вище авторів, посилається ще й на "малоросійские летописи".

На відміну від воєнної історії, можна відзначити більший вплив козацьких літописів на сторінки, присвячені дипломатичним справам і внутрішньополітичному життю України. Маємо на увазі урочистий в'їзд Богдана Хмельницького до Києва, прийом іноземних посольств восени 1649 р., поділ на полки, звістку про відправку посольства до царя тощо. Сюди ж належать емоційні антипольські пасажі типу: "Тогда столь великий ужас объял поляков, что жители

даже самой Варшавы намеревались удалиться в Данциг"¹, лист-відповідь Хмельницького королю, в якому переможець під Батогом дозволив собі насміхатися над ворогом, і под.

В основу розгляду подій 1654 – 1697 рр. Бантиш-Каменський поклав документи архіву Колегії іноземних справ і українські історико-літературні твори XVIII ст. Постійне застосування в II частині названих груп джерел є науково виправдане, оскільки вони найповніше відображають історію Середнього Подніпров'я, на теренах якого в ті часи існувала Українська держава. Співвідносячи літописи з архівними матеріалами, дослідник більш-менш вдало відновлював картину історичної дійсності або коригував відомості першоджерел. Доступна йому іноземна література містила набагато менше цікавого матеріалу, особливо стосовно становища на Лівобережжі в другій половині XVII ст. Це стосується подій і явищ не тільки політичної історії, а й характеристики соціально-економічного устрою, церковних справ, культурного розвитку тощо.

Наприклад, про операції в Білорусії в 1654 р. та битву під Охматовом він розповідає на підставі праці О.Рігельмана та "Короткого опису Малоросії". Лише цифрові дані про кількість полеглих на Дрижиполі запозичені ним з Коховського. За літописом Граб'янки історик передає цікаві обставини зустрічі Б.Хмельницького з ханом Магомет-Гіреєм у 1655 р. Наочна близькість "Короткого літопису Малої Росії" В.Рубана й "Історії Малої Росії" виявляється в зображенні останньої ради в Чигирині, у якій брав участь Б.Хмельницький. Даний уривок витриманий у панегіричному дусі. За допомогою образно-виражальних засобів Бантиш-Каменський змальовує зворушливий і величний портрет старого гетьмана, вдало передає внутрішній стан провідника нації, який звертається до співвітчизників з прощальним словом.

¹ Бантыш-Каменский Д.Н. Указ. соч. – С. 183.

Промова Хмельницького, що була запозичена з праці В.Рубана, повністю відповідала вірнопідданським поглядам історика. Адже у ній гетьман "жалел, что не дал Бог кончить войну с поляками, как ему хотелось, отторжением от Польши и присоединением к Российской державе наследственного оной достояния: Вольни, Покутья, Подолии и Полесья"¹. Узгоджене поєднання відповідних рядків "Історії русів" і "Короткого опису Малоросії" дало можливість Бантишу-Каменському відтворити урочистий заповіт гетьмана своєму сину Юрієві. У XVIII – на початку XIX ст. багато істориків, зокрема В.Татищев, Ф.Емін, М.Карамзін, не зупинялися перед складанням промов історичних діячів. Як бачимо, цим шляхом пішов і Бантиш-Каменський, тим більше, що джерела давали йому підстави для такої дещо довільної інтерпретації фактів.

Діяльність тих чи інших історичних осіб оцінювалася Дмитром Миколайовичем у першу чергу через їхнє ставлення до Росії. Для негативної характеристики Виговського дослідник переказує відповідні рядки "Короткого опису Малоросії", які мають свідчити про незаконне захоплення генеральним писарем гетьманства. Адже саме в національних джерелах розповідається, як Виговський за допомогою інтриг і змов доклав усіх зусиль, щоб усунути неповнолітнього Юрія Хмельницького й заволодіти булавою. Ще більше згущуючи фарби, Бантиш-Каменський дає й особисту тенденційну оцінку новообраного гетьмана: "Сей пришлец не дорожил Украйною, странною для него чуждою; равнодушен был к благоденствию ее жителей, не страшился изменить царю, был расположен ко всегдашней измене"². Такі думки суперечать офіційним документам. "Государь не имел никакой причины, — пише дослідник, спираючись на справи колезького архіву, — противиться избранию

¹ Бантыш-Каменский Д.Н. Указ. соч. — С. 219.

² Там же. — С. 223.

войска Запорожского. Выговский известен был двору российскому, как человек преданный, усердный, искренний"¹. З іншого боку, полтавський полковник Мартин Пушкар характеризується як "проницательный...движимый примерною к отечеству любовью и должным усердием к царю"².

Описуючи внутрішньополітичну кризу, що охопила Україну в 1658 р.і призвела до збройного конфлікту, Бантиш-Каменський використовує матеріали "Короткого опису Малоросії" й "Літописної оповіді про Малу Росію". При цьому він повністю затушовує соціальну природу боротьби, натомість представляє її як зіткнення між "зрадниками", "заколотниками" та "вірними царю підданими".

Йі надалі ставлення до Росії залишається для Бантиша-Каменського головним критерієм в оцінці історичних діячів. Ілюстрацією можуть служити зображення Юрія Хмельницького, Павла Тетері, Івана Брюховецького й Петра Дорошенка, з одного боку, та Якіма Сомка, Дем'яна Многогрішного й Івана Самойловича, — з іншого.

При відтворенні подій Руїни історик широко залучає літопис Граб'янки, "Короткий опис Малоросії", "Короткий літопис Малої Росії" В.Рубана та "Літописну оповідь про Малу Росію" О.Рігельмана. Текст II частини свідчить про те, що історіограф уважно прочитав сторінки названих творів, де йдеться про поділ України на 2 частини, які дотримувалися різних орієнтацій і почали взаємне поборювання; про гетьманство Тетері та змагання кількох претендентів на булаву на Лівобережжі, котре закінчилось чорною радою й обранням Брюховецького; про наслідки Андрусівського перемир'я й драматичне правління П.Дорошенка; про занепад Правобережжя тощо. Корпус виписок із вітчизняних джерел не тільки склав фактичну базу внутрішньополітичної історії України другої половини XVII ст., а й певною мірою

¹ Бантыш-Каменский Д.Н. Указ. соч. — С. 223.

² Там же. — С. 223–224.

сформував ставлення вченого до іноземних праць, що містять відомості з даної тематики. Прекрасне знання матеріалів Московського архіву Колегії іноземних справ дозволило Бантишу-Каменському вперше у національній історіографії так ґрунтовно вивчити зовнішньополітичну історію України вказаного періоду. Завдяки цьому дослідникові вдалося показати, яким чином взаємини України з Польщею, Московським царством, Туреччиною, Кримом, Молдавією і т.д. були пов'язані з внутрішнім життям гетьманської держави й відображалися на ньому.

На відміну від II, у III частині праці Бантиша-Каменського національні історико-літературні твори 30–80-х рр. XVIII ст. відіграють більш ніж скромну роль. Основний фактичний матеріал автор щедро бере з актів державного характеру, що зберігалися в архіві Колегії іноземних справ. Адже царат виявляв особливу цікавість до українських подій і різними засобами збирав потрібні відомості, що стосувалися в першу чергу військової та політичної діяльності гетьманського уряду. Якщо буремні події 1648–1680-х рр. в Україні не сприяли збереженню місцевої документації, то відносна стабільність, яка настала після обрання на гетьманство Мазепи і, за незначними винятками, тривала упродовж XVIII ст., сприяла нагромадженню різноманітних ділових паперів. Матеріали Малоросійської колегії також розцінювалися Бантишем-Каменським як джерела першорядного значення, котрі суттєво розширюють базу для вивчення української історії XVIII ст.

Коли виявлялося, що архівних матеріалів не вистачає, авторові доводилося звертатися до "Деяний и дополнения к деяниям Петра Великого" Голикова, "Истории Петра Великого" Феофана Прокоповича та "Журнала или поденной записки Государя Императора Петра Великого", яким також надавалася перевага порівняно з козацькими літописами.

Найважливіше питання джерелознавства — питання про вибір джерел — цілком ясно ставилося науковцем, на-

приклад, у розповіді про перебування українських старшин на чолі з П.Полуботком у Петербурзі. Виклад подій, що мали місце з 3-го серпня по 18-те жовтня 1723 р., дослідник веде на основі щоденника делегації. Після чого Бантиш-Каменський вимушений зауважити: "К сожалению, здесь прерывается дневная записка малороссиян, и я принужден прибегнуть к летописям и словесному преданию"¹. В іншому місці він висловлює нарікання, що "летописи малороссийские ничего не представляют любопытного в 1713 и 1714 годах"².

Залучаючи матеріали вітчизняних історико-літературних пам'яток, Бантиш-Каменський зображує боротьбу українського народу проти турецько-татарської агресії наприкінці XVII ст., зокрема розповідає про кримські й азовські походи, подвиги С.Палія тощо. З "Літописної оповіді про Малу Росію" потрапив на сторінки його праці великий уривок, де йдеться про перехід Г.Галагана на бік Петра I. Бантиша-Каменського привабив той момент, що О.Рігельман особисто спілкувався з прилуцьким полковником.

Розповідаючи про наступ Москви, спрямований на ліквідацію української автономії, що активно розпочався після полтавської катастрофи, Дмитро Миколайович регулярно звертається до козацьких літописів. Автор вважав за потрібне хоча б коротко проінформувати читача про постой московських військ, роздачу українських земель чужинцям, участь козаків і селян у будівництві каналів і фортифікаційних роботах, свавільні вчинки О.Меншикова тощо. Відповідні рядки він супроводжує власними зауваженнями: "Первые примеры в летописях малороссийских относи-

¹ Бантыш-Каменский Д.Н. Указ. соч. — С.431.

² Там же. — С. 419.

тельно российских владельцев!"¹; "Первый пример занятия малороссиян вне родины земляными работами"² тощо.

В дусі надмірної ідеалізації Петра I, що носила апологетичний характер, Бантиш-Каменський намагається виправдати політику царя стосовно Гетьманщини, прагне обілити його в очах української громадськості. Щоб досягти поставленої мети, історик звалює всю вину на українську сторону, лише злегка докоряючи імператору за неперемінливість у засобах: "Все деяния Петра Великого имели целью благоденствие народов. Как человек, был он подвержен слабостям; но столько раз побеждал самые страсти свои! Нельзя приписывать ему в вину несоблюдение договора, поставленного царем Алексеем с Хмельницким и им самим неоднократно подтвержденного: безпрестанная измена гетманов, оказываемые полковыми и даже сотенными начальниками злоупотребления, беспорядки в судебных местах, бунты запорожцев, заставили сего государя даровать Малороссии новое образование. Петр совершил то, что исполнили бы его преемники: одно только жестокое обхождение его с представителями малороссиян и с казаками, коих он изнурял тяжкими работами, заслуживает некоторую укоризну"³.

У присвяченому діяльності Правління гетьманського уряду XLIV розділі історик активно використовує "Короткий літопис Малої Росії" В.Рубана й О.Безбородька. Це природно, оскільки двоє з чотирьох списків "Короткого опису Малоросії", що були в його розпорядженні, закінчують виклад подій 1734 і 1735 роками, а решта відзначалася великим лаконізмом. Масштабне полотно церемонії виборів Кирила Розумовського й повнокровна картина урочистого в'їзду гетьмана в Глухів постали на основі "Літописної оповіді про

¹ Бантыш-Каменский Д.Н. Указ. соч. — С. 416.

² Там же. — С. 420.

³ Там же. — С. 434.

Малу Росію" О.Рігельмана й "Короткого опису про козацький малоросійський народ і про воєнні його справи" П.Симоновського.

І самі історико-літературні твори XVIII ст., і праці зарубіжних авторів, і багата офіційна документація, яку Бантиш-Каменський так ретельно розшукував, давали йому матеріал для зіставлень, роздумів і критичних висновків. Спробуємо тепер визначити основні риси творчої лабораторії й методики Бантиша-Каменського, встановити, котрі з паралельних текстів різних джерел він використовував і чому та як поєднувалися ним ці відомості.

До висновку про необхідність критики джерел історик прийшов емпіричним шляхом, переконавшись, що в наявних матеріалах містяться різні цифрові й хронологічні відомості стосовно конкретного факту, що одні й ті ж питання висвітлюються по-різному. Тому головний метод перевірки інформації першоджерел, який застосовував Бантиш-Каменський, полягав у зіставленні їх змісту. Цей прийом допомагав досліднику встановити, в яких джерелах відобразився даний факт і однаково чи по-різному він освітлений. Виходячи з власних міркувань про достовірність джерел, він намагався брати матеріали в першу чергу з тих пам'яток, які вважав найдостовірнішими.

В "Історії Малої Росії" легко відшукати примітки, що містять критику творів іноземних авторів як з боку цифрових даних, так і з боку змісту. Для аргументації своїх думок дослідник спирається на матеріали козацьких літописів. Бантиш-Каменський рішуче заперечує свідчення Пасторія й Шевальє, котрі, принижуючи полководницький талант Хмельницького, несправедливо твердили, нібито в Корсунській битві брали участь 40 000 татар. „В кратком описании о Малой России, принадлежавшем моему родителю, — зазначає дослідник, — упоминается на стр.10: "Потоцкий дал себя обмануть хитрым казаком Языком, будто соединенные войска заключают в себе одних татар 50 000 человек и

хан присоединится к ним вскоре еще с большим числом"¹. Учений не погоджується і з тим, що "Коховский ограничивает число реестровых казаков 35 925 чел.", на тій підставі, що "летописи малороссийские заслуживают большего вероятия, согласуясь с первою статьею Зборовского договора"². Историк відкидає твердження Енгеля, ніби Лобода був гетьманом, бо всі козацькі літописці одноставно іменують його полковником³.

При розходженні "Історії русів" з козацькими літописами Бантиш-Каменський також надає перевагу останнім. Так, Дмитро Миколайович вважає фантастичним повідомлення невідомого письменника, ніби гетьман Косинський був підступно схоплений у Бресті католиками й уніатами та живцем замуруваний у стовп одного з кляшторів. "Невероятно, — розмірковує вчений, — чтобы предводитель казаков, действовавший с такою осторожностью против врагов своих, положился на их обещание и добровольно выдал себя им на жертву: сего нет в других летописях"⁴.

Про те, що дослідник зіставляв різночитання, котрі містилися в текстах українських історико-літературних пам'яток 30 — 80-х рр. XVIII ст., свідчить коментар №35 до III частини. Якщо Рігельман і Рубан стверджують, ніби Палій узяв у полон самого хана, то Г.Граб'янка згадує лише про захоплення козаками татарського султана. Бантиш-Каменський справедливо вважає вірогіднішим свідчення гадяцького полковника. Намагаючись розв'язати питання про національність і місце народження Мазепи, историк наводить довідки Вольтера, Леклерка, Голикова, Симоновського, Лесюра, Шафонського, Гордона та Прокоповича. При цьому вчений цілком слушно зауважує, що свідчення

¹ Бантыш-Каменский Д.Н. Указ. соч. — С. 513.

² Там же. — С. 518.

³ Там же. — С. 505.

⁴ Там же. — С. 504.

генерал-фельдмаршала та архієпископа "не может быть подвержено никакому сомнению"¹, оскільки й Гордон, і Прокопович були сучасниками гетьмана. Під час розгляду питання про співвідношення сил у Жовтоводській битві Бантиш-Каменський не погоджується з твердженням українських літописців, які "простирают польское войско до десяти тысяч человек, кроме казаков, что, судя по понесенному Потоцким поражению, невероятно"². У даній примітці висновок зроблено не на підставі додаткового джерельного матеріалу, а внаслідок логічних міркувань.

У ряді випадків Дмитрові Миколайовичу не вдалося встановити, яке ж висвітлення тієї чи іншої події, що наявне в різних джерелах, відповідає дійсності. В такому разі він просто констатує різницю і вводить взаємовиключні факти до своєї історії без їх критичної перевірки. Очевидно, він усвідомлював, що чинить неправильно, але, не володіючи необхідними джерелами й прийомами аналізу, залишав таку інформацію для майбутніх дослідників. Наприклад, на 251-й стор. історик наводить свідчення Енгеля про переправу в 1663 р. польського війська через Дніпро біля Ржищева й Рігельмана, котрий твердить, що поляки переправлялися біля Стайок; у 78-й примітці до I частини подає списки перших гетьманів за Міллером, Енгелем і Рубаном³; у 229-й – зазначає, що Грондський визначає кількість загиблих під Зборовом поляків до 4000, а українські літописці – до 5000 чол.⁴ тощо.

Як бачимо, для вирішення власне джерелознавчих питань Бантиш-Каменський застосував метод раціоналістичної критики, що набув поширення в науці XVIII ст. У разі багатозначності рішень він обирав те, яке підкріплювалося

¹ Бантыш-Каменский Д.Н. Указ. соч. – С. 340.

² Там же. – С. 513.

³ Там же. – С. 501.

⁴ Там же. – С. 516.

більшістю джерел та логічних аргументів. Історик зіставляв повідомлення з різних пам'яток не для того, щоб всебічно вивчити джерело, а з метою встановлення правильності висвітлення своїми попередниками тих чи інших фактів. Застосовуючи цей прийом, учений також визначав, чи мала місце в дійсності певна подія, та залучав до своєї праці матеріал, якому надавав перевагу.

Коли у Бантиша-Каменського не вистачало перевірених фактів, він вдавався до логічних доказів і робив висновки на підставі так званого "здорового глузду". Критика фактичного змісту джерел і коментар з їх тлумаченням нерідко застосовуються дослідником при роботі з матеріалами козацьких літописів. У ряді випадків три прийоми використовуються одночасно, в комплексі.

Бантиш-Каменський намагається пояснити діяльність історичних осіб особливостями їх характеру й темпераменту, зображує різні психологічні типи. Знаходячи в джерелах відомості про вчинки героїв, дослідник нерідко пробує пояснити їх мотивацію. Наприклад, розкриваючи внутрішні мотиви дійових осіб, історик пояснює, чому в 1659 р. козаки віддали перевагу кандидатурі Юрія Хмельницького, а не перяславського полковника Цюцюри: „Хотя храбрость сего полководца, оказанная при усмирении бунтовавших казаков, особенно истреблением пяти польских полков, бывших в Нежине, оправдывала, некоторым образом, желание его соделаться вождем малороссиян: но с другой стороны заслуги покойного Хмельницкого гласили в пользу его сына, и благодарность восторжествовала над мужеством”¹. Таким чином, маємо авторський коментар до повідомлення Рубана про обрання Юрія Хмельницького. Знайомлячи читача з моральним обличчям Івана Брюховецького, Бантиш-Каменський піддає різкій критиці цього авантюриста

¹ Бантыш-Каменский Д.Н. Указ. соч. — С. 231.

за жорстокість, підступність і віроломство, які в майбутньому негативно позначилися на долі всієї України. "Властитель народа, — розмірковує історик, — вступаю в права свои, старается щедрыми наградами привлечь к себе сердца людей. Сего обычая придерживаются даже злодеи: но Брюховецкий, взросший среди грубых запорожцев, имея нрав свирепый, мстительный, ознаменовал свое возвышение гибелью других"¹. Далі, йдучи за "Коротким описом Малоросії" та літописом Граб'янки, дослідник розповідає, як Брюховецький відправив у відставку багатьох гідних старшин, стратив Сомка з товаришами та заслав до Сибіру чимало своїх опонентів. У даному психологічному екскурсі перед нами постає не абстрактний державний діяч, а жива людина, живий неповторний характер. Вчинки Брюховецького Бантиш-Каменський намагається пояснити властивостями його душі, психологічними комплексами, особистими нахилами.

Зіставляючи факти про обставини смерті Ю.Хмельницького з творів Крюйса, Рігельмана, Ла-Кроа та польських документів, дослідник приходить до висновку, що в даному разі знати всі подробиці не так уже й важливо. У підході до цієї події він виявляє характерні риси історика-просвітителя, апологета розуму й моралі. Крім того, нищівна характеристика наскрізь пронизана вірогіданськими почуттями до російського престолу: "Как-бы то ни было, а Хмельницкий с 1680 года перестал более тяготить землю и наносит безславию имени, достойному всякого уважения. Сей непостоянный человек, из гетманов сделавшийся монахом, архимандритом, наконец, невольником и князем малороссийской Украины, как видно из тех же польских дел, не только изменил государю, но и самому Богу, переменяв христианский закон на магометанский. Так один

¹ Бантыш-Каменский Д.Н. Указ. соч. — С. 249.

проступок нечувствительно ведет нас к другому и потом свергает в бездну злоклучений!"¹

Інформація козацьких літописів про наругу польського воєначальника Стефана Чарнецького над останками Богдана Хмельницького та його сина Тимофія закінчується такими панегіричними рядками історика: "Хмельницкому не нужны памятники. Никакая злоба не изгладит живейшей благодарности, на веки в сердцах малороссиян к нему напечатленной"².

Цікавий коментар супроводить протилежні за сутністю висловлювання автора "Короткого опису Малоросії" й Веспасіана Коховського, зроблені з приводу смерті Богдана Хмельницького. Розуміючи відносний характер наведених цитат, історик пише: "Хмельницкий заслужил оба сии противуположные мнения. Он столь много сделал добра малороссиянам, что им нельзя не любить его, и столько причинил зла полякам, что они могли его ненавидеть"³.

Іноді дослідник вставляв свої міркування або версії для пояснення тексту першоджерела або для зв'язку між фактами. Наприклад, на 400-й сторінці він розповідає про обставини обрання на гетьманство Івана Скоропадського. Віддаючи справедливість Бантишу-Каменському, треба відзначити, що історик звернув увагу на свідчення Нордберга, за яким Скоропадський став гетьманом за наказом царя. Ця версія також побутувала і в усних переказах. Дослідник спирається також на працю О.Рігельмана, котрий розповідає, що Петро I категорично відкинув кандидатуру Павла Полуботка. Монарх побоювався, що чернігівський полковник "слишком хитер и может срав-

¹ Бантыш-Каменский Д.Н. Указ. соч. — С. 314.

² Там же. — С. 255.

³ Там же. — С. 220.

ниться с Мазепою"¹. Далі Бантиш-Каменський висловлює жаль з приводу відсутності необхідної інформації в козацьких літописах. Проаналізувавши матеріали першоджерел, він, врешті-решт, приходять до такого висновку: "После измены Мазепиной, Петр не хотел вверить управление Малороссии людям предприимчивым. Если б он мог свободно действовать, еще тогда уничтожил бы гетманство"².

Говорячи про союз Петра Дорошенка з татарами і розгром козаками польського воєначальника Маховського, Бантиш-Каменський не обмежується переказом відповідних рядків "Короткого опису Малоросії". Вчений вважає такі кроки фатальною помилкою правобережного гетьмана. На думку історика, замість дружби з татарами, Дорошенкові слід було шукати покровительства у московського самодержця: "Если б казачий вождь имел ум и политику Богдана Хмельницкого, то действовал бы иначе и старался наперед снискать любовь Обладателя России. Тогда, может быть, удалось бы ему получить верховное начальство в Украине, без восстановления против себя двух сильных союзных держав"³. Ймовірно, що справедливість такої явно алогічної гіпотези Бантиш-Каменський обґрунтовував доказом про однакові історичні обставини, в яких герої мусили діяти так, як це диктувалося самим життям. Як бачимо, в даному випадку "здоровий глузд" неправомірно превалює над аналізом джерел.

Перейдемо тепер до тих коментарів літописних пам'яток, у яких яскраво виявляється тенденційність Бантиша-Каменського.

З антиісторичних, промосковських позицій Дмитро Михайлович оцінює ряд політичних діячів України другої половини XVII ст. Переказавши рядки "Короткого опису

¹ Бантыш-Каменский Д.Н. Указ. соч. — С. 400.

² Там же.

³ Там же. — С. 262.

Малоросії" про придушення Іваном Виговським заколоту Мартина Пушкаря, дослідник засуджує Івана Богуна, котрий діяв на боці гетьмана. "К сожалению, — пише Бантиш-Каменський, — неустрашимый Богун, полковник винницкий, помрачил тогда прежнюю свою славу, обнажив меч против соотечественников!"¹ З неприхованою ненавистю ставиться історик до Івана Виговського. Свою розповідь про трагічну загибель цього видатного політичного діяча він закінчує такими словами: "Никто не жалел о сем клятвопреступнике, который, по словам малороссийских летописателей, имел столь поносный конец за свое вероломство и пролитую им невинную кровь человеческую"².

Натомість, де тільки можна, Бантиш-Каменський намагається виправдати колоніальну політику російського самодержавства щодо українського народу. Щоб підкреслити власну вірнопідданість, він піддає критиці розповідь своїх попередників про події 1666-1668 рр. на Лівобережжі. "Малороссийские летописатели, — наголошує дослідник, — умалчивают о причине появления сих воевод, сборщиков и комиссаров, о сделанной Брюховецким уступке, царскими грамотами утвержденной. Они, таким образом, слагают всю вину на государя, имевшего неоспоримое право располагать достоянием своим"³. Таким чином, історик звалює всю вину на гетьмана І.Брюховецького, з власної ініціативи якого нібито погіршилося економічне становище народу, й виправдовує кремлівський уряд. Як наголошує Михайло Брайчевський, "це не відповідає правді й несправедливо. Справжня провина за конфлікти, що виникали на тому ґрунті, лежала аж ніяк не на українських державцях, що прагнули зберегти бодай рештки гучно проголошеного самоврядування, а на царській адміністрації, яка настирливо з

¹ Бантыш-Каменский Д.Н. Указ. соч. — С. 225.

² Там же. — С. 254.

³ Там же. — С. 261.

безглуздою впертістю намагалася його повністю ліквідувати. Усе більшої й більшої сили в Україні набували надіслані з Москви урядовці, усе менше й менше влади лишалося в гетьманського правління. Звідси — шукання інших альтернатив, які можна було б протиставити російській”¹.

У світлі вірнопідданської концепції Бантиш-Каменський піднімає на щит князя Василя Голицина. Історик вважає, що цей відомий російський державний діяч і полководець не міг у 1689 р. запламити своєї честі татарським хабарем, як це помилково твердить О.Рігельман і українські літописці, оскільки фаворит царівни Софії був у той час на вершині слави й могутності².

Запозичену з “Короткого опису Малоросії” інформацію про перебування московської залоги на Січі в 1665 — 1666 рр. Дмитро Миколайович переробляє в дусі свого негативного ставлення до запорізького козацтва. Він з обуренням говорить про дії січовиків, які не схотіли миритися з воеводським ярмом. Порівняємо:

<p>“Короткий опис Малоросії” „В року 1667 прислан был от царского величества Косога на Запорожье для охранения запорожцов от татар; о чем они вознегодовали, ссорились, а для того Косога, отписався к государю и получив указ, оттуда уступил”³.</p>	<p>“Історія Малої Росії” „...Государь...отправил воеводу Косога с ратными людьми на Запорожье; велел удерживать тамошних казаков в должном повиновении. Последние, преданные Дорошенку, вознегодовали на российского полководца и наглыми поступками принудили его испросить у государя позволение возвратиться в Россию”⁴.</p>
---	---

¹ Браичевський Михайло. Конспект історії України. — К., 1993. — С. 95 — 96.

² Див.: Бантыш-Каменский Д.Н. Указ. соч. — С. 559.

³ Краткое описание Малороссии... — С. 266.

⁴ Бантыш-Каменский Д.Н. Указ. соч. — С. 262 — 263.

Лист кошового отамана Остапа Васютенка до гетьмана Івана Брюховецького від 21-го травня 1667р.¹ свідчить, що козацькі літописці точніше розуміли природу конфлікту, котрий виник на Запоріжжі, ніж представник офіційної історіографії.

“Політичну діяльність Мазепи, — пише М.Марченко, — Бантиш-Каменський розглядає як ланцюг злочинів, таємних підступів, дворушництва і зради не лише цареві і Російській державі, а й усьому українському народові”². Автори українських історико-літературних пам'яток розповідають про антифеодальні заворушення, що спалахнули в 1687 р. після скинення Івана Самойловича. Ігноруючи соціально-економічну основу конфлікту, Бантиш-Каменський розглядає його в першу чергу як протест мешканців Лівобережжя проти обрання Мазепи³. Цим самим дослідник намагається переконати читача, що український народ відразу ж органічно не сприйняв нового правителя й демонстрував до нього антипатію протягом усього гетьманства. Щоб дискредитувати Мазепу, Бантиш-Каменський неодноразово вдається до наклепницьких тверджень та інсинуацій. Сторінки літописів рясніють замітками й повідомленнями про бойові дії проти Османської імперії та Кримського ханства в 1688-1699 рр. На думку історика, українці брали участь у цих операціях не з ініціативи царя, а через особисте бажання Мазепи, котрий, “смирив покушення врагов, но не истребив вражды, вкоренившейся в сердцах...желал занимать казаков битвами, опасаясь, чтобы мечи их в мирное время не устремились против него”⁴. Таким чином, уся відповідальність за понесені жертви й еко-

¹ Див.: Акты, относящиеся к истории южной и западной России, собранные и изданные археографическою комиссией. — СПб., 1869. — Т. 6. — С. 203, 204.

² Марченко М.І. Вказ. праця. — С. 147–148.

³ Див.: Бантыш-Каменский Д.Н. Указ. соч. — С. 342.

⁴ Бантыш-Каменский Д.Н. Указ. соч. — С. 343.

номічне виснаження Лівобережжя падала не на московський уряд, а на гетьмана.

Характеристика Бантиша-Каменського як джерело-знавця була б неповною, якщо б ми не нагадали про його спробу встановити авторство "Літопису Самовидця". Дослідник досить проникливо відзначив, що цю пам'ятку створила духовна особа.

Бантиш-Каменський використав відносно широке коло творів національної історіографії 30 – 80-х рр. XVIII ст. під час роботи над "Історією Малої Росії". Причому він активно працював не лише з друкованою продукцією, а й з рукописами, зокрема з чотирма списками "Короткого опису Малоросії". Найбільше інформації для "Історії Малої Росії" дослідник почерпнув з "Короткого опису Малоросії". На другому місці йде "Літописна оповідь про Малу Росію" О.Рігельмана (60 посилань), на третьому – "Короткий літопис Малої Росії" В.Рубана й О.Безбородька. Найрідше вечний звертався до "Короткого опису про козацький малоросійський народ" П.Симоновського (всього 15 посилань).

Однак у цілому українські історико-літературні твори 30-80-х рр. XVIII ст., за винятком II частини, відігравали для Бантиша-Каменського допоміжну роль порівняно з доробком іноземців і архівними документами. Використання джерел полягало не тільки в ставленні до них як до будівельного матеріалу композиції, а й у критиці змісту. Вона проводилася шляхом логічно-сміслового аналізу тексту (як правило, з позицій "здорового глузду"), а в тому разі, коли випадала можливість, шляхом зіставлення фактів з інформацією, що містилася в інших пам'ятках, зокрема в документах. Правда, в більшості випадків Бантиш-Каменський не застосовував критичний аналіз джерельних матеріалів, а, включаючи їх до структури свого твору, детально переказував зміст. Через це йому не вдалося повністю подолати ілюстративний підхід у використанні літописів та інших джерел. Але все ж таки й наявні елементи критики були ва-

гомим кроком уперед у формуванні доброякісної бази історичного дослідження.

Загалом "Історія Малої Росії" переважала своїх попередників ґрунтовністю, документальністю й науковістю. У рецензії на третє видання, що побачила світ 1843-го р. в "Отечественных записках", невідомий автор після ряду критичних зауважень підсумовує: "Але при всьому тому, книга п. Бантиша-Каменського як матеріал, як найдокладніший літопис цілої країни повинна мати неабияку вартість в очах майбутнього історика цього краю. Одна вже та обставина, що автор мав під руками чи не найбагатший запас друкованих і письмових творів, які прямо стосуються обраного ним предмету,... надає його книзі, може, значно більшої ваги, ніж інший, найблисучіший, але поверховий виклад"¹. Втративши на сьогодні, власне, наукову вартість, праця Бантиша-Каменського й у наші дні зберігає свою загальнокультурну й історичну цінність.

¹ История Малой России, соч. Д.Н.Бантыш-Каменского, изд.3 // Отечественные записки. — 1842. — № 6. — С. 41.

4.4. Козацькі літописи середини – другої половини XVIII ст. як джерела “Запорозької старовини” Ізмаїла Срезневського

Розквіт романтизму в Україні у першій половині XIX ст., подібно до інших слов'янських народів, органічно збігається з розвитком національно-визвольного руху проти іноземного поневолення. Незважаючи на втрату незалежності, українцям вдалося зберегти державотворчі традиції та історичну пам'ять, які разом з ідеєю народності спричинилися до захоплення фольклором, етнографією, мовою та історією своєї нації. На цьому ґрунті почалося активне піднесення самобутньої літератури рідною мовою, з'явилися наукові студії, періодичні видання, що, розвиваючи національну свідомість, сприяли формуванню політичної думки.

Основними вогнищами наукового, громадсько-політичного й культурно-просвітницького життя стають в Україні університетські центри: Харків (1800–1820-ті рр.), Київ (з 1830-х рр.) і Львів. При Харківському університеті в 20-х рр. виник гурток учених-фольклористів, етнографів, істориків, письменників і культурних діячів, що розгорнули плідну дослідницько-видавничу діяльність. Українським старожитностям, народній творчості та літературі присвячені такі харківські видання, як “Украинский вестник” (1816–1819), редактором якого був Г.Квітка-Основ'яненко, “Харьковский Демокрит” (1816), “Украинский журнал” (1823–1825), “Украинский альманах” (1831), що його випустили у світ І.Срезневський та І.Розковшенко, й особливо “Запорозька старовина”. З Харковом пов'язаний і початок

наукової та літературної діяльності випускника місцевого університету Миколи Костомарова. Інтелігенція Слобожанщини підтримувала зв'язки з польськими професорами Вільнюського університету, а також із вченими Праги, що була своєрідним культурним центром відродження поневолених слов'янських народів¹.

“Головна ідея, з якою виступило нове покоління, — пише Іван Крип'якевич, — була — політичні і культурні стремління оперти на народ, на народну масу. Інтелігенція звернулася до народу, шукаючи в ньому джерел свідомості і національної сили”². Тому основною сферою дослідження вчених став фольклор, у якому найповніше відобразився світогляд народу, його почуття та ідеали. Внаслідок зміни поглядів на селянство представники еліти виявляють у народній творчості духовне багатство та відбиття національного характеру.

Паралельно з фольклорними студіями йшов розвиток історичної науки та письменства. “Історичне минуле, — зазначає Дмитро Чижевський, — різні доби його лише в світлі романтичного ставлення до минулого зробилися факторами національної свідомості. Тому студії минулого були за доби романтики складовою частиною національного руху... Народ та історія — основні теми української романтики — разом з тим — основні проблеми національного руху”³. Оспівування визвольної боротьби в минулому можна розглядати як форму протесту проти тодішньої політики національного й соціального гніту, яку проводив царський уряд у ХІХ ст. Через це значною заслугою романтизму є активна розробка різних літературних жанрів, в основі яких лежала національна історична тематика. Як правило, літературна творчість, фольклорні та історичні пошуки роман-

¹ Див.: Міжслов'янські літературні взаємини, в 2 кн. — К., 1961.

² Крип'якевич І.П. Історія України. — С. 209.

³ Чижевський Д. Історія української літератури. — Нью-Йорк, 1956. — С. 384.

тиків утворюють органічну єдність, що необхідно враховувати для глибинного розуміння специфіки національно-культурного руху.

Розвиток і поширення романтичного світогляду, що сформувався як заперечення буржуазного суспільства, привели до нової оцінки національної історіографічної спадщини XVII – XVIII ст. Захоплення романтиків викликали в першу чергу демократичні погляди ряду козацьких літописців та їхній патріотизм.

Автор статті "Гетман Хмельницький", надрукованої в 4-й книзі "Українського вестника" за 1816 р., підкреслює, що "літописи України і Малоросії стільки ж цікаві, як й історія давніх республік"¹. Як відомо, праці, присвячені минулому стародавньої Греції та Риму, протягом багатьох століть були улюбленим читанням для всієї освіченої Європи. Великий інтерес викликають порівняння української держави з античними республіками стосовно утворення, зміцнення й захисту демократії, як найпрогресивнішої форми політичної організації суспільства. Спираючись на "Анали" Шерера, історик доводить, що в козацьких літописах, "як у літописах давнини, бачимо ми суспільства, створювані військовим духом, і дух цей підтримуваний приватними правильними установами. Громадяни цих суспільств були виховувані подібно до спартанців та завжди озброєні, як римляни. Вони не намагалися, подібно останнім, підкоряти всю тоді відому землю; але хоробро захищали свої жертovníки й будинки; турботам кочового життя віддавали перевагу над розкошами рабства, батьки їх передавали своїм дітям гордість незалежності й залишали як єдину спадщину шаблю і слова: перемогти або померти"². Таке звеличення демократичних ідеалів, безумовно, звучало як виклик російському абсолю-

¹ /Без ім. автора/ Гетман Хмельницький // Український вестник. – 1816. – Кн. 4. – Ч. 1. – С. 7.

² Там же.

тизму. Не побачивши активних, сміливих, самовідданих героїв-патріотів у тогочасному житті, наш романтик шукає і знаходить їх на сторінках національних історико-літературних пам'яток. З обуренням відкидає цей свідомий українець твердження офіційних кіл, котрі називали козаків, "які ревнували за своєю свободою", зрадниками царя і Росії. Дослідник також підкреслює об'єктивність та історизм козацьких літописів, що, на відміну від давньогрецьких і давньоримських пам'яток, не містять легендарного й міфічного матеріалу.

Звернемося тепер до характеристики у світлі естетики романтизму основних принципів тогочасної методології джерелознавства. На противагу історичній науці епохи Просвітництва з її метафізикою та традиціоналізмом романтичний світогляд обрав основним об'єктом дослідження органічний розвиток абсолютного духу: "Вперше твори минулого почали розглядати в аспекті історичного становлення ідей у їх змінному, плинному формовиявленні, а не у схоластично-хронологічному, який характеризується автономністю об'єктів, які аналізуються. Романтична ретроспектива виявила відносність форми і нетлінність духу — форма перестає бути догматом змісту, виявляється, її змінність історично зумовлена"¹.

Тогочасні теоретики романтизму розглядали народно-поетичні пам'ятки як надзвичайно важливі історичні джерела для вивчення минулого будь-якої нації, незалежно від рівня її цивілізації: "Введений у нашу історію критичний принцип, який становить чисту протилежність сказанням, з презирством відкидає ці останні, сам по собі не може братися під сумнів, яким би шкідливим наслідком невідповідної причини він ні був; однак надзвичайно некритично не

¹ Бовсунівська Т. Парадокси романтичного історизму // Вітчизна. — 1997. — №3—4. — С. 110.

помітити того, що є істина й за межами грамот, документів, хронік..."¹

Досліджуючи індивідуальність народу в її історичному розвитку, наші співвітчизники нерідко надавали перевагу легендам, переказам, думам та історичним пісням. До цього їх спонукали й чисто прагматичні міркування. Адже в доступних на той час історичних джерелах, зокрема літописах, не завжди можна було знайти необхідну інформацію про ті чи інші події, особливо XIV — початку XVI ст. Крім того, не лише неповнота деталізації фактичного матеріалу, а й невідповідність світогляду офіційних історіографів народним уявленням, яка інколи мала місце, також підсилювала критичне ставлення романтиків до козацьких хронік.

Вдумливо підійшов до вивчення історіографічної спадщини козацьких канцеляристів В. Г. Полетика, помітивши не тільки позитивні риси, а й недоліки цієї категорії джерел. "Хоча я й маю в себе досить малоросійських літописців на природній нашій та іноземних мовах, у тому числі й величезний рукописний Самійла Величка, — пише він у листі до А.Чеши, — але збираю і всі, які до рук моїх не потраплять. Шкода, що я вбачаю в них одні й ті ж повторення та мало ясної істини. З усім тим я поважаю їх як вітчизняні коштовності; й таких, якщо обставини не зміняться, швидко у нас не стане"².

Стриманіше оцінював козацькі літописи Федір Туманський.

Вивчаючи літописні пам'ятки XVIII ст., О.Мартос виявив у них багато суттєвих огріхів, що стосувалися в першу чергу достовірності інформації. З цього приводу особливо гостру критику дослідник спрямував проти "Дійствій

¹ Гримм Якоб. Мысли о том, как соотносятся сказания с поэзией и историей // Эстетика немецких романтиков. — М., 1987. — С. 410.

² Горленко В. Из истории южно-русского общества начала XIX века // Киевская старина. — 1893. — №1. — С. 56.

презильной брани"¹. Однак, незважаючи на це, під час роботи над своєю "Историей Украины и козаков" Мартос дотримувався цілого ряду методичних і стильових принципів, які були характерні для козацького літописання. Рецензія цензора О.В. Нікітенка на рукопис праці Мартоса, котрий згодом загубився, дозволила В.Кравченкові припустити, "що робота українського історика недалеко відійшла від хронологічно-описової манери історіографії XVIII ст. з її військово-політичними пріоритетами і компілятивною метою укладання оригінальних текстів"².

Відомо, що Микола Гоголь висловлював своє невдоволення художньою безбарвністю та фактографічною бідністю низки коротких літописів у відтворенні героїчних сторінок української історії кінця XVI – першої половини XVII ст., автори яких рідко коли писали безпосередньо під час подій, а в основному тоді, коли в суспільній пам'яті залишилось їхнє віддалене відлуння. До того ж літописці часто спиралися на тенденційні твори іноземних авторів, які часто упереджено висвітлювали українську історію. "Я, – писав М.Гоголь до І.Срезневського, – до ваших літописів охолонув, даремно силкуючись відшукати в них те, що бажав би в них відшукати. І тому-то кожен звук пісні мені говорить жвавіше про минуле, ніж мляві та короткі літописи"³. З процитованих рядків стає зрозумілим те велике значення, яке надавав емоційний і музикальний талант Гоголя національним фольклорним скарбам, що відображали народне життя у всіх його виявах. Подібні думки неодноразово

¹ Див. :[Мартос А. И.] История Малой России со времен присоединения оной к Российскому Государству... // Сын отечества. – 1823. – № 3. – С.133–134.

² Кравченко В.В. Нариси української історіографії епохи національного відродження – Х., 1996. – С.113.

³ Срезневский В.И. Николай Васильевич Гоголь в переписке с Измаилом Ивановичем Срезневским в 1834-1835 гг. // Русская старина. – 1892. – № 3. – С.756–757.

разово висловлював і Срезневський. У "Запорозькій старовині" він пише наступне: "Літописи українські оповідають тільки про подвиги цього народу, торкаючись дуже рідко до внутрішнього життя його, й самі навіть подвиги описують іноді коротко, іноді неправильно, плутано, часто суперечачи один одному"¹. Ще менше, на думку історика, заслуговують на увагу польські хроніки, ще менше — молдавські. Російські ж літописи майже нічого не розповідають про запорожців. Ось чому такий стан речей "змушує спостерігача шукати інших джерел, і він знаходить для своїх досліджень багатий, невичерпний рудник у переказах народних" (І, І. — С. 6-7). Пізніше в рецензії на одну з фольклорних збірок науковець підкреслює, що в 20 — 30-х рр. він "встиг зібрати досить велику кількість дум та пісень, які стосуються подій XVI і XVII століття, намагався пояснити їх за допомогою літописних сказань і переказів, а їх самих використати як історичне джерело"². Таким чином, І. Срезневський був одним із перших українських учених, котрі залучали фольклорні матеріали як історичні джерела до своїх студій.

Росіянин за походженням, І. Срезневський ще немовлям був перевезений батьками до Харкова, де й минули його дитячі та юнацькі роки. Після навчання в місцевій гімназії вступив на юридичний факультет Харківського університету. Успішно закінчивши його в 1829 р., деякий час служив у дворянському депутатському зібранні, а в 1832 — 33 рр. учи-

¹ Запорожская старина. — Харьков, 1832. — Ч.1, Кн.1. — С.6. Далі, посилаючись на "Запорожскую старину", в дужках вказуватимемо номер частини, книги й сторінки. II книга I частини була видана в 1833 р., III — у 1834; I книга II частини — у 1834, II — у 1835, III — у 1838 р.

² Срезневский И. Народные южно-русские песни. Издание Амвросия Метлинского. Киев, 1852 // Известия императорской Академии наук по Отделению русского языка и словесности. — 1854. — Т. III. — С. 192.

телював на Катеринославщині. 1837 р. його було призначено на посаду професора кафедри політекономії та статистики, котру молодий викладач обіймав до свого відрядження за кордон.

Краса степової природи, багатство фольклорних пам'яток, героїчна й трагічна історія козацтва зачарували вразливу й допитливу душу хлопця. В останні роки навчання студент створює літературно-історичний гурток, до складу якого входили І.Розковшенко, брати О. та Ф. Євецькі, О.Шпигоцький та ін. Члени "харківської школи романтиків" із запалом віддалися збиранню й дослідженню народної творчості, активно студіювали козацьку історію, пробували свої сили на ниві красного письменства. Гуртківці проводили організаційну роботу, видавали літературні альманахи, збірники тощо.

Збірка фольклорних та історичних матеріалів "Запорозька старовина", що була опублікована Срезневським у 1832-38 рр., стала такою ж подією в науковому й культурному житті всієї України, як і "Малоросійські пісні" Михайла Максимовича.

Основним завданням автора було змалювати для сучасників "побут, вдачу, звичаї, подвиги цього народу воїнів, який своєю хоробрістю та сміливістю, своїм впливом на весь південний схід Європи й навіть Малу Азію, особливо в XVII столітті, своїм дивним складом і способом життя, й характером, будучи відмінним від усього, що його оточувало, заслужив місце у пам'яті нащадків" (I, I. — С. 5—6). Ще конкретніше упорядник сформулював свою мету в листі до М.Максимовича від 12 травня 1834 р.: "1. Мені бажалося не повторювати відомого вже всім з історії Б.Каменського. 2.Короткість літописців заважала мені докладно говорити щодо пояснення пісень, а переказів про той далекий час майже немає. 3.Маючи намір своїм виданням показати важливість взагалі народних матеріалів для історії України та

особливо пам'ятку з усної народословесності, я повинен був дати загальні пояснення відносно України в історичному відношенні... Мені б хотілося задовольнити й літератора, й етнографа, й історика... "¹

Як підкреслює Всеволод Ізмаїлович Срезневський, його батькові не був притаманний "малоросійський сепаратизм", викликаний боротьбою проти асиміляції й прагненням відродити національну незалежність: "Молоду людину не могли не приваблювати до себе й поетичні думи, й музичні пісні, й малодосліджена, сповнена інтересу історія Малоросії, й багатство живої старовини, що збереглася в народі, але він ставився до всього цього як спостерігач, дослідник, а не як патріот-українець"². Очевидно, такі думки ґрунтувалися на еволюції поглядів І.Срезневського, котрий в останній період своєї діяльності стояв на російських великодержавних позиціях щодо українського народу. Тим часом у 30-х рр. сам Ізмаїл Іванович залишив свідчення, що представляють його як виразника національних інтересів України. Щирою любов'ю до України, прагненням гідно виконати свій обов'язок перед її народом пройняті зворушливі рядки листа І.Срезневського від 2 вересня 1833 р. до автора "Писем из Малоросии" О.Левшина: "Вже сім років я займаюся історією України та Запорозжя, скільки міг старанніше зібрав для оної матеріали, досі ще нікому здебільшого невідомі, виключаючи пам'ять народну і небагатьох любителів старовинних рукописів, збирав, зводив, звіряв з метою принести згодом хоч кілька лепт на користь

¹ Данилов Володимир. Другий збірник українських пісень М.О.Максимовича з 1834 року // Україна. — 1928. — Кн. 37. — С. 28.

² Срезневский В.И. Из первых лет научно-литературной деятельности И.И.Срезневского // Журнал Министерства народного просвещения. — 1898. — № 1. — С. 3.

тієї країни, якій зобов'язаний усім, крім життя"¹. Про те, що розробка української історичної тематики стала основною потребою його життя, Срезневський неодноразово наголошує і в листах до матері. У них він називає себе "збирачем усього українського", підкреслює, що "головне моє заняття, улюблене — історія України"². До того ж загальна атмосфера романтичного українофільства й спілкування з друзями вносила свої корективи, сприяючи формуванню патріотизму. Ось, наприклад, яке бурхливе захоплення висловлює О.Шпигоцький, одержавши в Москві "Украинский альманах", і які цікаві міркування висловлює з цього ж приводу в листі до Срезневського від 14 вересня 1831 р.: "На осоружній Московщині мені добра доля судила побачити Українця (тобто Український альманах). Як усі спогади харківські злилися в ньому одному, моєму ненаглядному! Які нові перспективи він відкрив мені! Якими надіями він чарівник наповнив груди мої! Як солодко мрію про славу нашої України, рідної матері моєї! О друже, пильнуй, пильнуй про пробудження малоросійського генія та вір мені: твої зусилля будуть оцінені. Благаю тільки тебе, якомога більше будь недовірливий до своїх сил, будь завжди незадоволений собою — й усі будуть задоволені тобою; принижуй сам себе в своїх очах і будеш звеличений іншими, працєю у тиші, в глушині; й племіню духу, який завжди лине вгору, прокрадеться, пропалить сам завісу невідомості та, спалахнувши, розіллє рум'яну заграву, вінок твій, вінок твоїй самовідда-

¹ Письмо Измаила Ивановича Срезневского к Алексею Ираклиевичу Левшину // Киевская старина. — 1892. — № 10. — С. 123.

² Из переписки И.И.Срезневского 1829—1839 гг. // Киевская старина. — 1901. — № 6. — С. 333; № 7—8. — С.218.

ності для слави України, яка тебе годує й напуває"¹. Ці сподівання повністю виправдала "Запорозька старовина", що справила значний вплив на формування естетики романтизму, сприяла розвитку історичних жанрів української літератури, спонукала до пошуків першоджерел, стимулювала активне вивчення національного минулого.

За своєю структурою збірка складається з двох частин, кожна з яких у свою чергу поділяється на три книги. Перша книга кожної частини містить народні думи та історичні пісні як автентичні, так і стилізовані. Друга й третя книги складаються з "Летописи" (ця назва, до речі, вжита відповідно до традиції наративної прози XVII-XVIII ст.) і приміток до неї та фольклорних матеріалів. "Сказания летописцев и предания" за своїм жанром є вільним стислим переказом інформації з різноманітних історичних і фольклорних джерел. Володіючи дослідницьким обдаруванням, непоганою інтуїцією та художньою майстерністю, Срезневський створює повнокровну романтизовану картину української історії XIV – XVII ст. і надає їй певного антипольського забарвлення (у 1830-31 рр. якраз відбулося польське повстання). У передмовах до II і III книг I частини він перераховує літописи та інші джерела, які були використані під час роботи. На першому місці він називає "Історію русів", автором якої вважає Георгія Кониського. У реєстрі знаходимо два списки літопису Граб'янки ("Літопись о проименовании козаков и делах их" та видання Федора Туманського), "Записки" Афанасія Шафонського, праці Несецького, Соліньяка тощо.

Дослідники аргументовано довели безпосередню залежність стилізованих народних дум та історичних пісень першого випуску "Запорозької старовини" від "Історії

¹ Срезневский В.И. Украинский альманах // Киевская старина. – 1893. – № 1. – С. 30.

русів"¹. Твір невідомого письменника став основним джерелом також для "Сказаний летописцев и преданий" І частини збірки. За зразком автора політичного памфлету вправне перо Срезневського заселило яскравими й захоплюючими героями українську історію XVI — першої половини XVII ст. — періоду боротьби з турецько-татарськими загарбниками й польсько-шляхетськими поневолювачами. Виразність драматичних і трагічних сцен із життя козацтва, мальовничість персонажів та неповторний колорит запорізької старовини справили великий вплив на читачів і швидко перетворили видання на настільну книжку для інтелігенції.

Крім "Історії русів", Срезневський у І частині активно використовує Боплана, неодноразово звертається до літопису Граб'янки. Наприклад, при допомозі матеріалів останнього він намагається вирішити питання про походження козацтва. Причому дослідник висловлює довіру до праці гадацького полковника, стверджує, що "За непідробленість оної можна ручатися: вона блукає по Україні в незліченних списках" (І, І. — С. 8). Щоправда, пізніше Срезневський змінив своє ставлення до джерельної вартості цієї пам'ятки. У рецензії на видання 1854 р. він зокрема писав: "У головній частині вона — не літопис, а витяг з різних книг і рукописів, складений несучасником та без усякого бажання відрізнити правдиві сучасні відомості від сумнівних розповідей часу більш пізнього"².

Оскільки козацькі літописи 30—80-х рр. XVIII ст. були використані лише у II частині твору, тому ми зупинимось детальніше на характеристиці саме цього видання.

¹ Див.: Харківська школа романтиків. — Харків, 1930. — Т. 1.

² Срезневский И.И. Библиографические записки о новых книгах // Известия императорской Академии наук по Отделению русского языка и словесности. — 1855. — Т. 4. — Вып. 6. — С. 316.

На перше місце серед своїх джерел дослідник традиційно ставить літописи. Цей розділ нараховує 12 позицій. Другу групу джерел історик назвав рукописними записками. Тут ми бачимо "Опис Малої Росії" та "Записки про Малу Росію" Шафонського, "Опис Харківського намісництва", витяги із записок Міллера про козаків тощо. Наступний комплекс складають думи та історичні пісні. В четвертій групі джерел містяться легенди й перекази. Варто зазначити, що, використовуючи фольклорні пам'ятки як історичне джерело, дослідник вважав за необхідне вивчати й писемні документи аналогічного змісту. До п'ятої групи належать праці іноземних авторів: Лубенського, Боплана, Шевальє, Пасторія, Енгеля, Несецького та ін. Більшість із них була присвячена історії козацтва. І, нарешті, останнє місце займають акти, дипломатична документація й "Історія Малої Росії" Дмитра Бантиша-Каменського.

На жаль, Срезневський не дає бібліографічного опису друкованих іноземних творів, а згадує лише прізвища авторів. У заключному випуску він просто зазначає, що серед іноземців найбільше користувався працею польського історика Несецького. Ще гірша справа з рукописними матеріалами. Тому під час ототожнення деяких списків основним методом ідентифікації може бути тільки текстуальний аналіз. Серед джерел II книги II частини Срезневський називає, зокрема, "Історію русів", два списки Граб'янки ("Літопись о проименовании козаков" і видання Ф.Туманського) та "Короткий літопис Малої Росії" В. Рубана. В розпорядженні науковця були також три списки "Короткого опису Малоросії", а саме Олексія Дівовича, "Летопись от 1506 по 1734" і "Описание Малой России от 1340 по 1754". Ці ж самі джерела, за винятком "Літописи о проименовании козаков", перераховані й у III книзі.

Привертають увагу висловлювання Срезневського про особливості його роботи з джерельними матеріалами. Він заявляє, що "всюди, де тільки можна було, повторював

дослівно сказання старих літописців; довіряв їм, де вони не суперечили між собою, а де суперечили, вибирав сказання того літописця, якого вважав більш гідним поваги" (II,III. — С. 6). З процитованих рядків стає зрозумілим, що й самі хроніки, й іноземна література давали досліднику багатий матеріал для роздумів, а також зіставлення й критики інформації козацьких літописів. Однак авторські коментарі з цього приводу в історичному нарисі, на жаль, відсутні. Важливим ключем для розуміння методики використання літописного матеріалу є наступне зауваження Срезневського: "Взагалі я розглядав сказання літописців як перекази і як перекази передавав їх" (II,III. — С. 6). Отже, замість критичного аналізу фактів у "Запорозькій старовині" ми зустрічаємося з художнім дослідженням історії, що полягає в пошуку й творчому відборі інформації про кульмінаційні моменти вітчизняного минулого. Відсутні ланки в ланцюгу історичних подій, які неможливо було реконструювати за допомогою наукових студій та автентичних джерел, заповнювалися за рахунок творчої уяви письменника, його фантазії, різного роду містифікацій. Подібне явище мало місце зокрема в "Истории Российской" В.Татищева¹ та культурах інших європейських народів ("Твори Оссіана" Д.Макферсона, "Гюзла" П.Меріме, Краледворський та Зеленогорський рукописи В.Ганки). Розширення меж і можливостей у творенні художніх картин і образів сприяли посиленню ролі автора в історико-літературному процесі. Підтвердженням цього є і структура "Летописи" III книги. На відміну від аналогічних частин, вона містить не суцільний виклад історичних подій у їх хронологічній послідовності, а 5 окремих розділів: "Выговский и Пушкарь", "Юрий Хмельниченко", "Брюховецкий и Морозенко", "Самойлович и Мазепа" та "Палий". Ці сказання, на думку автора,

¹ Див.: Толочко Алексей. "История Российская" Василия Татищева: источники и известия. — М., 2005. — 543 с.

присвячені доленосним подіям історії українського народу другої половини XVII ст.

Як доводить Т.Бовсунівська, "різнобій тлумачень офіційної літописної традиції та неофіційної народної узгоджувався романтиками у такий спосіб: архаїка поетизувалась, внаслідок чого фантазія в народному дусі заступала об'єктивний факт; останній мислився другорядним, бо легко міг бути замінений на інший"¹. Внаслідок цього на сторінках історичних нарисів з'являються такі фольклорні персонажі, як Федір Безрідний і Морозенко. Останній виступає не лише як соратник Б.Хмельницького, а й як легендарний герой, що уславився в боротьбі з татарськими ордами в 60-х рр. XVII ст. Розчарувавшись в антинародній політиці І. Брюховецького, котрий, прагнучи за будь-яку ціну зберегти булаву, уклав союз з Кримом і вирішив прийняти турецьке підданство, Морозенко взяв активну участь у позбавленні його гетьманства. В українській історії середини XVII ст. відомий лише один історичний діяч з подібним прізвищем. Це сподвижник Б.Хмельницького, корсунський полковник Станіслав Мрозовицький (Морозенко), котрий загинув у 1649 р. під час облоги Збаража. Порівнюючи оповідання про Хмельницького й Барабаша, вміщене до "Історії русів", з текстом народної думи, Срезневський вважає, що зміст останньої набагато ближче до дійсності відображає історичні події (II, II, С.148 – 150). Наведені дослідником аргументи відзначаються переконливістю, але ж при цьому він не врахував того, що сама дума є плодом народної фантазії.

Як відомо, "Короткий опис Малоросії" є майстерним витягом найважливішої інформації з "Дійствій презильної брани". У свою чергу для написання "Короткого літопису

¹ Бовсунівська Т. Вказ. праця // Вітчизна. — 1997. — № 3-4. — С. 112.

Малої Росії" В.Рубан скористався матеріалами "Короткого опису Малоросії", довівши виклад подій до 1776 р. Причому еволюція текстів названих творів проходила в кількох напрямках. Деякі сюжети під пером авторів зазнавали істотної трансформації в ідейному та стилістичному планах, деякі ж вводились у тканину твору майже без змін. Оскільки Срезневський взагалі не робить посилань на конкретні джерела в "Летописи", то проблема їх ідентифікації становить немалі труднощі (Правда, в кінці кожного "сказання" III книги автор перераховує твори, що були використані для написання цих оповідань). Лише у виняткових випадках ми зустрічаємо "глухі" посилання, як "за словами літописців" (II,III. — С. 9). Але, як побачимо далі, навіть при посиланні на конкретні джерела, які містяться в примітках, не завжди можна вірити йому на слово. Тому основним способом для встановлення джерельної основи служить текстуальний аналіз, що передбачає порівняння мовностильових особливостей уривків і повноти їх інформації. Зокрема нас цікавитиме відсутність чи наявність різних деталей: імен і прізвищ, топонімів, цифрових даних тощо. Трохи легше працювати з коментарями до "Сказаний летописцев", оскільки в них уже наявний науковий апарат, причому Срезневський вдається до цитування першоджерел. Звертаючись до друкованої продукції, він нерідко вказує том і сторінку, проте й тут зустрічаються "глухі" посилання типу "Літопис Рубана говорить про реєстрування козаків" (II,II. — С.128) або "що заперечують літописи" (II,II. — С.170).

Перша частина "Летописи", що охоплює події 1640-1654 рр., укладена в основному на підставі матеріалів "Дійствій презильной брани". Автор також залучає інформацію "Короткого опису Малоросії" та фольклорні джерела. Нерідко прагнення ще більше звеличити козацьке минуле, драматизувати якийсь літописний епізод спонукає його до самостійної художньої творчості.

Уже із самого початку розповіді про хід кампанії 1648 р. виразно помітне використання Срезневським літопису Граб'янки. Розглядаючи активну зовнішньополітичну діяльність Б.Хмельницького взимку 1649 р., автор також звертається до цього джерела, оскільки в "Короткому описі Малоросії" немає згадки про трансільванське посольство й загальну військову раду, де обговорювалося питання про взаємини з Річчю Посполитою.

Зате на сторінках "Запорозької старовини", присвячених облозі Збаража, яскраво простежуються паралелі з відповідним уривком "Короткого опису Малоросії". Порівняємо:

<p>"Короткий опис Малоросії" „а на остаток для стіснення их сам Хмелницкий велі окопать вкруг валом, где поляки, по истоцаніи живности, с голоду конские мяса и собачие и кошечие и миши іли, землю спекую кусали зубами..."¹</p>	<p>"Запорозька старовина" „осажденные с каждым днем терпели большой недостаток и в том, и в другом: голод заставил их питаться лошадыми, собаками, кошками, печеной землей, вареными кожами" (II,II. — С. 37).</p>
---	---

На відміну від Граб'янки, Срезневський не описує всіх перипетій облоги і штурмів, не пояснює особливостей тактичних дій противників. Як і невідомий письменник, він не перераховує прізвищ загиблих польських аристократів. Не згадує Ізмаїл Іванович і про спробу шляхтичів вести сепаратні переговори з татарами, щоб посварити союзників і таким чином врятуватися від загибелі. Відсутнє в "Запорозькій старовині" й прізвище поляка, якому пощастило пробратися до армії Яна Казимира й повідомити короля про критичний стан обложеного шляхетського війська.

¹ Краткое описание Малороссии... — С. 224.

Проте творча уява Срезневського була вражена повідомленнями про подвиг ворожого воїна. Цю звістку майстер слова піддав літературній обробці в романтичному стилі й перетворив у самостійний епізод, в якому незвичайність обставин і гостроту сюжету підсилює створена за допомогою засобів народної символіки картина глухої ночі.

Опис Срезневським Зборівської битви, розповідь про порушення поляками договору 1649 р., приготування до бойових дій і посольство Маковецького, на нашу думку, запозичені з твору гадяцького полковника. На підставі цього ж джерела автор інформує читачів про події від Берестецької битви до укладення Білоцерківської угоди (в "Короткому описі Малоросії" немає назви міста Паволоч, де помер Ярема Вишневецький, та не зазначено про спалення карателями Трилісів).

Творчо осмисливши й проаналізувавши всю доступну інформацію, Срезневський на сс. 52-53 описує характер Б.Хмельницького. Однак у даному уривку, крім літописної традиції, виявляється вплив народницьких ідей (засудження гордості й владолюбства гетьмана) та російського націоналізму (різко негативна оцінка постаті І.Виговського).

Художнім експромтом, створеним фантазією письменника, можна вважати оповідання про три змови Мартина Сулими проти Б.Хмельницького.

Картина Батозької битви змальована Срезневським на підставі "Дійствій презільной брани", оскільки обидва уривки містять кілька відомостей, що не мають відповідників у "Короткому описі Малоросії" (наприклад, ім'я сина коронного гетьмана М.Калиновського).

Друга частина "Летописи", яка охоплює події з 1654 до 1657 р., за словами Срезневського "є дослівно виписка із "Описания Малой России от 1340 по 1754" (II, II. — С. 5). На цих сторінках упорядник, як правило, не відходить від тексту свого першоджерела. Тільки звістка про загибель Івана

Золотаренка від руки органіста й підпал останнім корсунської церкви під час поховання викликає деякі асоціації з "Історією русів".

Зіставлення текстів змушує визнати недостатньо обґрунтованим припущення В.Кравченка, ніби на сторінках "Запорозької старовини", котрі присвячені подіям 1654-1657 рр. "перед нами — відредагований і підправлений автором... уривок з літопису Г.Граб'янки, який має таку ж подібність до оригіналу, що й авторські редакції деяких справжніх історичних пісень"¹. Натомість порівняння цього фрагменту з відповідними матеріалами "Короткого опису Малоросії" дає всі підстави говорити про те, що Срезневський безпосередньо скористався саме цим уривком, а не "Дійствами презільной брани".

Розповідаючи у примітках до "Летописи" про становище українського народу напередодні Національно-визвольної війни, Срезневський на 107—108-й і 109—110-й сторінках цитує "Літопис Самовидця", правда не з оригіналу, а за "Історією Малої Росії" Д.Бантиша-Каменського. Щоб увиразнити в читацькій уяві картини гніту, історик залучає собі на допомогу й список "Короткого опису Малоросії" Олекси Дівовича, де сказано: "Народ уходил, кто куды знал, и нигде же ничего не улучал доброго. Поляки своего для зиску и прихоти были вельми всім тяжки, же заледві кто по наказу пахал, и ничего не мал добра" (II, II. — С. 109). Посилаючись на цю ж пам'ятку, вчений наводить надзвичайно цікаву інформацію про перетворення православних храмів на синагоги й переплавку на монети церковних скарбів (II, II. — С.111). Ці відомості не підтверджуються іншими історичними джерелами. Однак, на відміну від козацьких літописців, які також уважно роз-

¹ Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). — С. 282.

глядали питання причин польсько-українського конфлікту, Срезневський абсолютизує роль релігійного фактора. "Бунти, породжені податками, самоправством поміщиків, старост і жидів, та навіть обмеженням прав козацьких, були незначні в порівнянні з бунтами, які були наслідком гоніння віри Православної" (I, III. — С. 18). Цим самим він дає зрозуміти, що глибокі релігійні уявлення були однією з головних етнічних рис українців, що відрізняла їх від представників інших націй, які проживали в Речі Посполитій: поляків, литовців і німців. Усвідомлюючи, що процеси асиміляції загрожували насамперед духовним цінностям українського народу, Срезневський надає важливої ваги національному моменту. Визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького, на думку історика, проходила під гаслами віросповідного патріотизму.

І.Срезневський подає також "свідчення" О.Дівовича про заснування після відбудови Кодацької фортеці запорожцями Федора Линчая Микитинської Січі. Насправді ж уся інформація про діяльність цього козацького ватажка є плодом фантазії Ізмаїла Івановича. Те, що оповідання про линчаївців мають літературний, а не історичний характер переконливо довів М.Грушевський¹. При цьому він простежив генезу сюжету даного апокрифа у працях М.Маркевича, П.Буцинського, Д.Яворницького й Ф.Равіти-Гавронського.

У 8-й примітці наведено реєстр козацьких полків за "Коротким літописом Малої Росії" В.Рубана. Автор висловлює свої зауваження щодо цього списку й зазначає, що "а

¹ Див.: Грушевський М.С. Одна з легенд Хмельниччини. Хмельницький і линчаївці // Сборник статей в честь Дмитрия Александровича Корсакова. По поводу сорокалетия его учёной и пятидесятилетия учёно-литературной деятельности. — Казань, 1913. — С. 510—513.

військо охотне — додають інші літописи ("Короткий опис Малоросії" — І.Д.) без ліку" (II,II. — С. 129).

Розповідаючи про ряд цікавих епізодів з української історії 1630—1654-х рр., Срезневський відсилає читача до праці Петра Симоновського. Так, він стверджує, ніби "за словами Симоновського, вільні гайдамаки, склавши із себе особливу дружину, обрали Адама Тешлика отаманом і, відійшовши за р.Саксагань, побудували Тешлик" (II,II. — С. 116). Однак у "Короткому описі про козацький малоросійський народ" немає згадки про заснування Тешлицької Січі, до того ж жодного разу не вживається термін "гайдамаки". У примітці № 9 він, знову ж таки посилаючись на Симоновського, розповідає про так званий Переяславський бунт 1651 р. За його словами 20 000 запорожців нібито захопили Переяслав і хотіли вбити Б.Хмельницького, який вимушений був рятуватися втечею. Приєднавши до себе п'ятитисячну юрму голоти, бунтівники вирушили до Чигирин, але зазнали поразки й відступили до Переяслава. Гетьман обложив місто й через два тижні взяв його штурмом. Після чого всі заколотники були страчені. Звичайно, нічого подібного в "Короткому описі про козацький малоросійський народ" ми не зустрічаємо. Очевидно, Срезневський добре усвідомлював вразливість своєї підробки. Тому для більшої переконливості він виступив з критикою праці Симоновського. По-перше, історик висловив сумнів щодо нелюдської жорстокості Б.Хмельницького. По-друге, він стверджує, що "Симоновський іноді любить наслідувати Кониського" (II,II. — С. 130). І, нарешті, підсумовує таким чином: "Принаймні засвідчити не тільки правду, а й правдоподібність слів його в цьому разі нічим не можна. Навіть у Кониського цей бунт не описаний" (II,II. — С.130).

За умовами Білоцерківського мирного договору 1651 р., козацький реєстр мав бути скорочений удвічі, тобто на 20 000 чол. Крім цього, всі нереєстрові козаки й добровольці, котрі були учасниками бойових дій, також мусили

повертатися в підданство до польської шляхти. Така перспектива реставрації кріпосницьких порядків викликала велике невдоволення серед українців. Багато з них через це переселилися на Слобожанщину. На Правобережжі обурені "випищики" вбили білоцерківського полковника Громику. За участь у селянському русі у квітні 1652 р. були страчені полковники Матвій Гладкий і Лук'ян Мозиря. Отже, реальні події 1651 – 1652 рр. зазнали на сторінках "Запорозької старовини" істотної трансформації.

З подібною ситуацією зустрічаємося і в 2-й примітці "Мятеж Тухи. 1654", що також нібито була складена на підставі "Короткого опису про козацький малоросійський народ". У ній розповідається про запорозького отамана Полікарпа Туху. Цей військовий діяч спочатку активно підтримував гетьмана, бо був переконаний, що Хмельницький веде боротьбу за здобуття повної незалежності України й прагне стати її суверенним володарем. Кошовий "називав Хмельницького ... наступником Св.Володимира, Великим Князем Української Росії" (II,II. — С. 135 – 136). Довідавшись про Переяславську угоду, Туха категорично відмовився присягати цареві й підняв заколот. Але в бою на річці Тясмин семитисячний загін противників союзу з Московією був розбитий, а їх ватажок покінчив життя самогубством.

Як бачимо, Срезневський виявив глибоку проникливість в оцінці українсько-московських взаємин. Він розумів, що не все населення гетьманської держави прагнуло приєднатися до одновірної Москви і що серед українців існувала сильна самостійницька партія.

Отже, Срезневський намагався створити народнопоетичну історію України, тому поряд з хроніками й фольклорними джерелами використовував втілений у літописну чи поетичну форму вимисел. Захоплений романтик не тільки дав простір фантазії, а й домислював, редагував матеріал оригінальних пам'яток. Доповнюючи справжні джерела

плодами своєї творчості, Срезневський не міг не турбуватися про те, як приховати фальсифікації. З цією метою він знаходить уявні джерела для своїх стилізацій, одним з яких стала маловідома сучасникам праця П.Симоновського. Наступним кроком було створення фальшивих літописів, – таких, як "Пространная повесть о том, что случилось на Украине". В "Запорозькій старовині" поряд з оригінальними джерелами він посилається й на цю власну підробку.

Початок сказання "Выговский и Пушкарь", де розповідається про призначення Хмельницьким трьох опікунів для свого сина, створено на матеріалі "Короткого опису Малоросії" Дівовича. Але звістку про заповіт старого гетьмана Мартину Пушкареві придумав сам протипольськи настроєний Срезневський. До цього його, очевидно, підштовхнуло твердження автора „Історії русів” про те, що полтавський полковник став радником Юрія Хмельницького зі згоди всієї нації.

Розгорнуту психологічну й політичну характеристику Юрію Хмельницькому, Івану Виговському й Мартину Пушкарю також дає сам Срезневський. Юрась виступає слабкохарактерною молодого людиною, котра не відповідає за свої вчинки. Позбавлений сили волі й військової кмітливості, гетьман, з іншого боку, виявляє хитрість і схильність до інтриг. У різко негативному плані, відповідно до стереотипів імперської історіографії, змальовано "польського" шляхтича І.Виговського, основними рисами характеру якого є підступність та віроломство. Головною метою його діяльності є здобуття будь-якими засобами гетьманської булави, а потім і удільного князівства. Натомість Пушкар постає перед нами як вірний соратник Б.Хмельницького, невідкупний та безстрашний воїн, що завжди захищає соціальну справедливість і зберігає вірність московському цареві.

Промова Пушкаря на раді й листи його до Виговського є стилізаціями укладача. Увесь III розділ написаний на

підставі "Історії Малої Росії" Бантиша-Каменського, котрий у свою чергу користувався архівними матеріалами. Рядки, що оповідають про спробу гетьмана вплинути на свого опонента за допомогою митрополита Діонісія Балабана, теж були переписані з цього джерела. І нарешті, в основу заключного VI розділу, де йдеться про загибель Пушкаря й спалення Полтави, також лягли відповідні сторінки праці Бантиша-Каменського.

Сам Срезневський так визначає джерела оповідання про гетьманство Юрія Хмельницького: "Найголовнішим джерелом для цього сказання були для мене Записки Шафонського. Незначні доповнення зроблено з інших літописів, відомості яких порівнював я з оповіданнями Бантиша та з Актами" (II, III. — С. 50 — 51). Дійсно, доповнень до основного джерела, які б були запозичені з козацьких хронік, у нарисі небагато. До них можна зарахувати, наприклад, інформацію про ставлення Ю.Хмельницького до війська Потоцького й шляхетських залог восени 1659 р. Проведений текстуальний аналіз свідчить про активне використання вченим матеріалів "Історії Малої Росії". Звідси Срезневський виписав зміст "Переяславських статей" і запозичив відомості про невдачу кампанію 1660 р. (обітниця переяканого гетьмана постригтися в ченці промовисто підтверджує нашу тезу).

Наступне оповідання має назву "Брюховецкий и Морозенко". За словами автора, "хід подій запозичено мною у цьому сказанні з "Описания Малой России от 1340 по 1754». Найважливіші доповнення взято із Записок Шафонського" (II, III. — С. 63). Справді, розповідаючи про основні віхи гетьманства Брюховецького та антимосковське повстання 1668 р., Срезневський спирався на матеріали "Короткого опису Малоросії". Але стосовно подій 1668 р. запропонована козацьким канцеляристом оцінка української історії не відповідає суспільно-політичним поглядам Срезневського. Якщо літописець основними причинами московсько-укра-

їнського конфлікту вважає брутальну поведінку воєвод і несправедливу політику царського уряду, то Ізмаїл Іванович усе звалює на підступність Брюховецького та політичну несвідомість українців. "Народ, — намагається довести історик, — сам не знав, чого шукав: він повстав на росіян; нерідко бачили, що виходили юрбами українці на українців, самі не знаючи, за що будуть битися, і боролися, самі не знаючи, за що проливають кров" (II,III. — С. 57). Ті ж епізоди, де йдеться про діяльність Морозенка, перегукуються з історичними піснями або створені художньою уявою автора. Шкодуючи з приводу втрати в документальних джерелах і літописах інформації про цього діяча, майстер слова спробував реконструювати її за допомогою багатой національної поетичної культури. Отже, на відповідних сторінках "Запорозької старовини" ми маємо справу з літературним героєм Морозенком, а не з історичною особою.

Стверджуючи, ніби "Записки" Шафонського є головним джерелом сказання про Самойловича й Мазепу, Срезневський навмисне заплує читача. Текстуальний аналіз переконливо свідчить про використання автором у першу чергу праці Бантиша-Каменського.

"Подробиці про Палія до заслання його в Єнісейськ, — зазначає Срезневський, — взято з Дзівовича; інші — з Шафонського." (II,III. — С. 109). Зіставлення творів підтверджує слова історика про те, що текст списку "Короткого опису Малоросії" Дівовича відобразився в цьому нарисі "Запорозької старовини". Особливо близько стоять одне до одного запозичені майже без скорочень оповідання про діяльність Палія у 1680 — 90-і рр., поразку поляків під Фастовом, розгром загону полковника Рустича та очаківський похід. До того ж розповідь про подробиці штурму турецької фортеці Очаків з усіх списків "Короткого опису Малоросії" зустрічається тільки у Г.Покаса й О.Дівовича. Така схожість викликана стислістю, композиційною стрункістю та цільністю кожного з оповідань Дівовича.

У примітках до „сказаній” заключного випуску Срезневський зазначає про страту Виговським молодшого брата полковника Григорія Гуляницького за підтримку Пушкаря. Для того, щоб переконати читача у правдивості сказаного, історик посилається на авторитет Дівовича, Рогалевського й Симоновського. Однак на сторінках “Короткого опису про козацький малоросійський народ” не фігурує така особа, як брат Гуляницького.

Таким чином, ми не можемо не погодитися з твердженням А.Крюкова, котрий зазначає, що в “Запорозькій старовині” “підхід Срезневського до змісту використаних ним джерел та літератури не відрізняється послідовністю. Поряд з критичним ставленням до джерел ми зустрічаємо й почерпнуті ним відомості із сумнівних джерел, відверті вигадки, які не завжди спростовуються Срезневським”¹.

Проведене нами дослідження дає підстави стверджувати, що основними джерелами II частини “Запорозької старовини” були “Історія Малої Росії” Бантиша-Каменського й “Дійствія презильной брани”. Питома вага “Короткого опису Малоросії” є значно меншою, а “Короткий літопис Малої Росії” Рубана взагалі використовується у виняткових випадках.

Характеристика джерельної основи “Запорозької старовини”, встановлення мотивів, якими керувався Срезневський, використовуючи ті чи інші літописні пам’ятки, фольклорні твори та власні стилізації, дозволяє чітко окреслити коло проблем, що хвилювали упорядника та його сучасників, виявити нові додаткові риси історико-культурної атмосфери тієї епохи. “Як у підробках під фольклор, так і в цих історичних фікціях, — зазначав Михайло Грушевський, — матеріал подавався вже приготований: постілізований в аспектах свого часу, відповідно до певних

¹ Крюков А.В. И.И.Срезневский как историк. Дисс. на соискание уч. ст. канд. ист. н. — К., 1977. — С.81.

соціальних чи патріотичних вимог і до літературного смаку, тому він більше був суголосний своїй літературній верстві, ніж матеріал автентичний, легше нею сприймався і ефективніше стимулював її своїм ілюзорним авторитетом. Тим пояснюється, що, скажімо, "Історія русів" або "Запорозька старовина" далеко сильніше вплинули на літературну творчість 1830–1840-х років, ніж автентичні хроніки та непідроблені думи або пісні"¹.

¹ Грушевський М.С. З історичної фабулістики кінця XVIII в. – С.608.

4.5. До питання про час написання та авторство "Повести о том, что случилось на Украине, как она Литвою завладена..."

"Повесть" була опублікована 1848 року відомим українським археографом О.М.Бодянським у 5-му номері "Чтенний в Императорском обществе истории и древностей при Московском университете". У розпорядженні Бодянського був єдиний список, складений особисто І.І.Срезневським і переданий ним же секретареві товариства. Надруковану пам'ятку супроводжувала коротенька передмова видавця. Поскілки в заголовку невідомий автор обіцяє "широко" описати історичні події, а загальний обсяг твору складає неповних 16 сторінок, то Бодянський зауважив, що "Повість є скорочення якого-небудь детального літопису"¹. Крім того, видавець висловив припущення, що пам'ятку було складено в роки гетьманства Хмельницького, оскільки вона закінчується повідомленням про смерть гетьмана в 1657 р. та її стиль нагадує "мову й прийоми тих учених з духовного звання, сучасників Богдана, які пройняті були більше духом церковної, ніж польської мови"².

У фундаментальному "Опыте русской историографии" В. Іконников розглядає "Повесть" як вдалу спробу переходу від літописного оформлення матеріалу до систематичного

¹ Бодянский О.М. Предисловие // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1848. — № 5. — Смесь. — С. 1.

² Там же. — С. II.

викладу історичних подій. Відсутність у тексті полонізмів і наявність суспільно-політичної лексики та літературних зворотів, що були характерні для російської мови XVIII ст., дали підставу вченому вважати, що твір був написаний не раніше, ніж "Короткий опис Малоросії" (охоплює події до 1734 р.) і "Літописец, или описаніе краткое знатнійших дійств и случаев", котрий був складений наприкінці 1742 р.¹

У примітках до II частини VIII тому "Історії України-Русі" М. Грушевський зазначив, що в тексті "Повести" "звертають на себе увагу екстраваганції, не звісні в старшій традиції", та що "походження вона, без сумніву, дуже пізнього"².

До творів, складених у другій половині XVIII ст., зараховує цю пам'ятку і Д.Дорошенко³.

Єдиною розвідкою, що спеціально присвячена вивченню літопису, є стаття А.Єршова "Про джерела, час складання і автора "Повести о том, что случилось на Украине, как она Литвою завладена". Дослідження має в цілому джерелознавчий характер. На початку історіограф робить аргументоване і слушне зауваження, що "Повесть пространная" являє собою не скорочення якогось просторішого літопису, а твір цілий, самостійної композиції"⁴. Провівши текстуальний аналіз, Єршов приходить до висновку, що основним джерелом для невідомого автора був "Короткий літопис Малої

¹ Иконников В.С. Опыт русской историографии. — К., 1908. — Т. 2. — Кн. 2. — С. 1605.

² Грушевський М.С. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. 8. — Ч. II. — С. 207.

³ Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. — К., 1996. — С. 32.

⁴ Єршов А. Про джерела, час складання і автора «Повести о том, что случилось на Украине, как она Литвою завладена» // Записки историко-филологического відділу ВУАН. — 1927. — Кн. XI. — С. 1.

Росії", виданий у 1777 р. у Петербурзі В.Г. Рубаном. Частина наведених у статті паралелей не викликає жодних заперечень, деякі приклади вимагають певних уточнень, з кількома ж твердженнями дослідника взагалі не можна погодитись. Учений також коротко охарактеризував стильові особливості твору. Значна кількість церковнослов'янської лексики та ідейні погляди літописця дали підставу йому твердити про те, що "Повість" нібито була складена духовною особою. При цьому в статті не розглядається ідейна концепція літопису. Дослідник наводить, правда, 2 уривки, що можуть дати певне уявлення про ідейні погляди автора. В одному з них повідомляється про страждання за віру, які терпіли православні, оскільки католики використовували релігію не на благо людей, а для задоволення власних користолюбних інтересів. У другому зазначено, що, зглянувшись на долю православних, Господь послав їм визволителя в особі Богдана Хмельницького. Час написання літопису Єршов обмежує 1777–1792 рр. "Повість" було складено не раніше 1777 р., оскільки саме тоді було опубліковано "Короткий літопис Малої Росії". Верхньою межею, на думку вченого, є рік другого розподілу Польщі. "...Можна припустити, — пише Єршов, — що інакше автор П-ті, переписуючи із св. джерела ("Короткого літопису Малої Росії" В.Рубана — І.Д.) фразу "должно Волинь, Покутьє, Подолію и Полесьє, ныне Поляками владеемыя, и в тех землях народ Малороссійскій Благочестивый, к Унії принуждаемый, насильно оружіем нашим от ига Польского избавить, и все то, чем прежде Великіи Князи Великороссійскіи и Самодержцы наследственно владели, к Самодержавію Всероссійскому паки присовокупить" змінив би її і будь що будь не написав би "ныне Поляками владеемыя" або зробив би відповідну до цього примітку, бо Волинь, Покуття, Поділля й Полісся якраз при др. розборі Речі Поспо-

литої одійшли до Московщини"¹. На наш погляд, у даному випадку Єршов допустив неточність, оскільки вилучив цитовані рядки з контексту, у якому вони виконують функцію непрямой мови: "как говорил он (Богдан Хмельницкий — І.Д.), крайне было должно Воынь, Покутъе, Подолою и Полесье, ныне Поляками владеемые... к Самодержавію Всеросійскому паки присовокупить"². Адаже при передачі чужої мови граматична категорія часу дієслів вживається з точки зору того, кому належить висловлювання (тобто Богдана Хмельницького), а не з точки зору літописця, котрий передав зміст промови гетьмана.

Детальний текстуальний аналіз твору дає всі підстави твердити, що його автор використовував джерела, які були складені та потрапили до наукового й літературного обігу після 1777 р.

Кілька повідомлень "Повести" безпосередньо пов'язані з матеріалами "Історії русів", котра була написана, ймовірно, у першому десятилітті ХІХ ст. Так, тільки у двох творах зустрічається інформація про загибель гетьмана Свірговського під містом Кілією. На відміну від усіх інших українських історико-літературних пам'яток ХVІІ—ХVІІІ століть, які називають керівника національно-визвольного повстання 1596 р. лише на прізвище, в "Історії русів" гетьман Наливайко має ім'я Павло. Повідомлення "Повести" про те, що козаки обрали гетьманом "храброго и преславно-

¹ Єршов А. Про джерела, час складання і автора «Повести о том, что случилось на Украине, как она Литвою завладена». — С. 9.

² Повесть о том, что случилось на Украине, как она Литвою завладена, аж до смерти гетмана войска Запорожского Зиновія Богдана Хмельницкого — повестью скажем пространно // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1848. — № 5. — Смес. — С. 16. Далі, посилаючись на це видання, вказуватимемо в тексті номер сторінки.

го Павла, прозвищем Наливайка" (С. 4) свідчить про знайомство її автора з працею Псевдокониського. Йдучи за цим першоджерелом, він також наголошує, що новообраний гетьман відмовився від розв'язання польсько-українського конфлікту військовим шляхом, а намагався спочатку порозумітися з королівським урядом. Лише розпочаті польським гетьманом Жолкевським бойові дії примусили козаків взятися за зброю. Як і в "Історії русів", переможна битва Наливайка з поляками відбувається під Чигирином. Крім названих творів, це місце битви Наливайка не зустрічається в жодному іншому джерелі. Зображуючи саму батальну сцену, невідомий письменник спирався на власну уяву, залучав засоби народнопоетичної творчості, але не використовував при цьому матеріал з "Історії русів". З великою долею ймовірності можна також твердити, що легенда про заснування польським королем Степаном Баторієм міста Батурина, яке було назване на честь монарха і призначалося для резиденції гетьманського уряду, потрапила на сторінки "Повести" саме з "Історії русів".

<p>"Історія русів" "Для резиденції Гетмана и всего Малоросійскаго Трибунала, воздвигнул на имя свое при реке Сейме город Батурин..."¹</p>	<p>"Повесть" "Памятны суть всем Козакам имя Короля Стефана и прозвание Баторий, еже и град во свое нарицание поставил, Батурин, и Козакам подарил" (С.2).</p>
---	--

Автори більшості історико-літературних пам'яток, котрі приписували С.Баторію реформування козацького війська, зазначали, що козаки отримали від короля місто Трахтемирів. Правда, О.Рігельман пише, що "Стефан Баторий в царствование свое, в Малой России, на восточной стороне Днепра, при реке Сейме, впадающей в Десну, на левой ее

¹ Історія Русов... — К.,1991. — С. 26.

стороне, построил город, так, как в отчине своей, и назвал оный, по прозванию своему, Баторин"¹. Однак тут же історик підкреслює, що "в сих местах тогда козаков поселенных еще не было"². Отже, місто не могло призначатися для гетьманської резиденції. Подібну, але суперечливу інформацію зустрічаємо на сторінках "Краткого літоизобразительного знаменитых и памяти достойных дійств и случаев описанія." У тексті літопису під 1576 р. читаємо: "Тот же король Стефан Баторій, опроч стариннаго города козацкого Чигирина, дал козакам Терехтемиров с монастырем для зимовых квартир, а для резиденции гетманской устроил над рікою Сеймом город новый и назвал его, от своего прозвания, Баторин, кой нынѣ называется Батурина; а платил всякому козаку в год по червонцу и по кожуху"³. Однак далі автор, за якого деякі дослідники вважають Якова Лизогуба, повністю заперечує попереднє твердження: "Сей город не для резиденции гетманской построен, но король для себя его построил, яко свою маетность, ибо в сіе время в Малой Росіи на сей сторонѣ Дніпра еще не было козаков, ни гетмана, а он стал резиденцією гетманскою уже при гетмане Игнатовичі (тобто Дем'яні Многогрішному – І.Д.), в 1670 году"⁴. На наш погляд, еволюція фабули про заснування Батурина має такий вигляд: "Краткое літоизобразительное знаменитых и памяти достойных дійств и случаев описаніе" "Літописна оповідь про Малу Росію" О.Рігельмана "Історія русів" "Повесть о том, что случилось на Украине". Можливо, що інформацію про ім'я Наливайка, Чигиринську битву та заснування Батурина автор "Повести" почерпнув не безпосередньо з рукописного списку "Історії русів", а з другого видання "Історії Малої Росії" Д. Бантиша-Каменського, що

¹ Рігельман О.І. Указ. соч. – С. 61.

² Там же.

³ Краткое літоизобразительное знаменитых и памяти достойных дійств и случаев описаніе... – С. 54.

⁴ Там само. – С. 54–55.

побачило світ у 1830 р. Про похід Свірговського цей історик оповідає на основі праці Енгеля, тому, певна річ, там не зустрічається топонім "Кілія". Отже, інформація про загибель Свірговського, без сумніву, є прямим запозиченням автора "Повести" з твору Псевдокониського. Можливо, що у зображенні розподілу Гедимінової спадщини автор "Повести" спирається на текст "Історії Малої Росії". Порівняємо:

<p>" Історія Малої Росії" "Каждый из семи сыновей Гедимины получил от него в наследство особенный удел: Монтовид или Монтвил Кернов и Слоним; Наримант Пинск; Ольгерд Крев (сверх Витебска наследия жены его); Евнутий Вильну или столицу с достоинством великого князя; Кестутий Троки; Корьяд Новогородок, а Любарт остался государем Воляни, наследственного достоинства его супруги"¹. "умел еще Гедимин мирным договором с Польшею утвердить за другими своими сыновьями Кестутием Брест, а за Любартом Холм, Луцк и Владимир, как бы законное наследство его супруги"².</p>	<p>"Повесть" "Наследіе его меж семью сынов разделилось: Монтовид взял Кернов город со областью; а Наримон Пинск да на Воляни, а Ольгерд Кривскіи земли; а Кистут Жмудь, Брест да Троки; а Корят земли Новгородецкіи; а Любарт Володимер да Луцк и со всею землею Волянскою; а меньший сын Гедимины, Явнутій, Вильну взял да Украину и Великим Князем всея Литвы стался" (С. 1.).</p>
---	---

¹ Бантыш-Каменский Д.Н. Указ. соч. — С. 17.

² Там же. — С. 18.

Отже, джерельний аналіз "Повести" свідчить про використання її автором, крім праці Рубана, ще "Історії русів" і, що дуже ймовірно, "Історії Малої Росії" Бантиша-Каменського. Причому вірогідність знайомства загадкового аноніма з працею останнього не залишає підстав для припущення про те, що Псевдокониський міг користуватися матеріалами з "Повести".

Варто зазначити, що досі не знайдено не тільки оригіналу пам'ятки, а й жодного її списку з XVIII — початку XIX століть. Науці відомий лише список, який був власноручно написаний І.Срезневським на початку 30-х рр. XIX ст. Хоч українські історики та письменники другої половини XVIII ст. у своїй науковій і літературній діяльності активно зверталися до різноманітних джерел, проте слідів використання "Повести" ми не знаходимо в жодному з творів цього періоду. Перші згадки про цей літопис зустрічаємо на сторінках "Запорозької старовини". "Повесть" була внесена Срезневським до списку джерел української історії у 2-й і 3-й книгах I частини та 2-й II частини збірки, що побачили світ у 1833, 1834 і 1835 рр. Під час роботи над "Богданом Хмельницьким" використовував інформацію з даного літопису й Микола Костомаров. Історик зараховував твір анонімного автора до малодостовірних джерел, якими можна користуватися з великою обережністю. Вчений посилається на публікацію літопису, розповідаючи про виникнення козацтва та реформи С. Баторія. Дослідник почерпнув з "Повести" інформацію про розгортання Національно-визвольної війни влітку 1648 р. Значний інтерес викликали в Костомарова повідомлення літопису про діяльність загонів Лисенка Вовгури та Харченка Гайчури (Жодними документальними, літературними чи фольклорними джерелами не підтверджується участь у визвольному русі 1648—1651 рр. історичних осіб із такими іменами). Слідом за автором "Повести" історик називає повстанців гайдамаками.

Той факт, що всупереч літописній традиції невідомий автор прикладає назву "гайдамаки" до учасників національно-визвольної боротьби кінця XVI—XVII ст., також є важливим свідченням неавтентичності твору. Перше повідомлення про виступи гайдамаків зустрічається в польських джерелах під 1717 р. Дане словесне позначення українських повстанців, котрі діяли у XVIII ст. на Правобережній Україні, широко вживається в народних думках та історичних піснях того часу, проте (за винятком праці В.Рубана) не трапляється в літописах, що описують події цієї ж доби, не кажучи вже про попередні епохи.

Ототожнення козаків і гайдамаків як борців проти національного й релігійного гніту з боку Речі Посполитої було характерним для літератури та історіографії першої половини XIX ст., що обумовлювалося тогочасним рівнем історичних знань. У безпосередньому зв'язку з поглядами автора "Повести" розглядає проблему походження та історичної ролі гайдамаків Срезневський. Учений ототожнює їх з тими козаками, котрі не були записані до реєстру: "Починаючи з перших часів поширення козацтва в Україні, бачимо у ній два роди козаків: одні мали назву «лейстрових» (записаних у реєстрі), а інші належали до вільних кравчин (громад). Ці ж останні, далеко перевищуючи перших за кількістю, називалися загальним іменем «гайдамак» або «гайдамаків»"¹. Але разом з цим історик відрізняє гайдамаків від запорожців, вважаючи, що останні були дисциплінованішими й не виявляли такої жорстокості до ворогів. Перші виступи гайдамаків як серйозної соціальної сили припадають, на думку Срезневського, на кінець XVI ст. Він припускає можливість того, що "гайдамаки першими підняли прапор бунту проти поляків, тому що вони здебільшого склалися із селян, які втекли від своїх володарів, і без су-

¹ Срезневский И.И. Козаки-гайдамаки униатской войны 1595—1654 // Очерки России, издаваемые Вадимом Пассеком. — М., 1840. — Кн. III. — С. 123.

мніву бажали помститися їм за утиски"¹. Однак твердження Срезневського, ніби "початок уніатської війни між православною Україною й католицькою Польщею, яка бажала повернути її до католицизму через унію — з'єднання церкви греко-російської з папською, можна вважати часом появи козаків-гайдамаків"², суперечить його ж попереднім думкам про те, що гайдамаки існували з часу становлення козацтва як окремого соціального стану.

Відповідно до матеріалів "Запорозької старовини" Срезневський описує участь гайдамаків у повстанні Наливайка, якого тут теж названо Павлом. При цьому слідом за "Повестью" дослідник наголошує на вирішальній ролі гайдамацького загону в Чигиринській битві. Зіставивши рядки "Повести" і статті, де йдеться про події другої половини 1648 р., ми переконуємося, що вони близькі в передачі прізвищ керівників повстанців і в окремих деталях.

<p>"Повесть" "Знаменитейший между отрядами сими был небольшой отряд асаула Лисенка, Вовгуревским именованной, по имени Вовгурия, прозвища Лисенка. Оный состоял токмо из 150 воинов охочеконных, хорошо вооруженных, и дополняем бывал Гайдамаками. Все тии Вовгуревскіи ратники необычайной силой отличалися и</p>	<p>"Козаки-гайдамаки униатской войны 1595 — 1654" "Вся западная Украина наполнилась толпами вольников, истреблявших врагов православия: около Канева Лисенко с Вовгуревцами сдирал кожи с униатов и жидов; вокруг Киева делал тоже Харченко; на Подоле буйствовали толпы гайдамак с Остапом Павлюком и Морозенком; на Волини падала</p>
---	---

¹ Срезневский И.И. Козаки-гайдамаки униатской войны 1595 — 1654 // Очерки России, издаваемые Вадимом Пассеком. — М., 1840. — Кн. III. — С. 124.

² Там же.

<p>случая незнато, же бы кто один з них в плен живой отдался врагу на позор, а врагу от них тяжко бывало, кольми паче Жидам. Обычай их был с живых шкуру сдирать. В Каневе и в Северских влостях наипаче они себя жестокосердными оказали. И Поляки страшились их паче всякого войска Козацкого. Второй отряд Козацкий был полковника Ганджи, действовал на Воьныи; а третій, Осипа Павлюка, на Подоле, Жидам и шляхтичам Польским беды чинил; а четвертый в Кіеве и городах окружных Козака Харченка, и потом сей до Лисенка присоединился. Пятый отряд был той Максима Кривоноса" (С. 8).</p>	<p>шляхта польская под ударами Ганджи. Чорнота, Калин, Воронченко, Лобода, Бурлай, Полкожуха, Небаба, Нечай, Тиша с дружинами проникали вглубь Польши. Всех грознее была кравчина Максима Кривоноса"¹. (Наведений уривок міститься й у II томі II частини "Запорозької старовини").</p>
---	--

Кілька квазіісторичних фактів, які фігурують на сторінках "Повести", відображені також у стилізованих думах та історичних піснях, що були вміщені до "Запорозької старовини". Як в "Історії русів" і "Повести", у "Надгробной песни Свирговскому" та "Второй надгробной песни Свирговскому" повідомляється про загибель цього гетьмана під Кілією:

¹ Срезневский И.И. Козаки-гайдамаки униатской войны 1595 – 1654. – С. 135 – 136.

“Ой, доня ж, доня, моя доня
Годі сумовати:
Що нашого молодого Йвана
У могилі шукати,
У глибокій у могилі
Біля города, біля Килії”¹.
“Тоді жаворонки повилися.
- Де ж ви из нашим гетьманом
простилися.
- У глибокій, у могилі,
Біля города, біля Килії
На турецькій лінії”².

Ідентичність імені гетьмана Наливайка у підробленій думі “Битва Чигиринская” та “Повести” може свідчити про те, що й дума, і літопис створені на основі “Історії русів”, можливо, однією й тією ж особою. Стилізована дума присвячена неісторичній битві Наливайка з поляками під Чигирином. Правда, на відміну від літопису, хід бою у думі передано за “Історією русів”, але наявність однакового топоніма ставить, на наш погляд, обидві підробки в безпосередній зв'язок між собою.

Героями історичних пісень “Убиение Наливайка” і “Подвиги Лободы”, що присвячені подіям кінця XVI ст., виступають гайдамаки, котрі, як у “Повести” та згаданій вище статті Срезневського, ототожнюються тут із козаками.

У пісні “Поход на Пиляву” серед ватажків козацького війська поряд із Морозенком фігурують неісторичні Лисенко Вовгуря та Харченко Гайчура. Причому Лисенкові відводиться роль головного героя пісні.

Однією з основних стильових особливостей літопису є його зв'язок з фольклором. Перш за все впадає в око

¹ Надгробная песнь Свирговскому // Запорожская старина. — Харьков, 1833. — Ч. 1. — Т.1. — С. 30.

² Вторая надгробная песнь Свирговскому // Там же. — С. 33.

ритмічний характер мови в багатьох місцях тексту. Причому важливим елементом ритму нерідко виступає рима. Ритмічна будова і співзвучність у закінченнях слів притаманні багатьом рядкам "Повести". Основною одиницею ритму є словосполучення, до складу якого входить дієслово-присудок. Такі словосполучення з однорідними присудками об'єднуються в речення: "Шляхтичи же посполство утеснять стали, налогами обирають, вольностей лишать, всячески безчестно поступали (С. 1). "Поляки победили и Гетмана в полон взяли, и мученической смерти предали" (С. 6). У наведених прикладах без особливих труднощів можна виділити точні одногрупні прості рими. Іноді в ролі ритмічних компонентів можуть виступати й речення: "Готов мир держать, егда же и Козаки его получат, тако отвещал Хан. И весьма тому возрадовался Король Иоанн" (С. 9). На письмі одиниці ритму відокремлюються одна від одної комами (зрідка крапками), а при вимові паузами. Рими надають музикального характеру прозовій мові, підсилюють виразність змісту, створюють емоційну напруженість. Такі особливості звукової організації мови літопису ставлять "Повість" осторонь від інших історико-літературних пам'яток XVIII ст.

Лексичний склад твору також свідчить про фольклорні впливи. У тексті зустрічаються постійні епітети: страшная сеча, славного и прехраброго Козака, силу великую тощо. Особливо улюбленим видом означень у словнику письменника є характерні для народнопоетичної традиції прикладки: Днепр реку, Чигрин город, Константин князь і т.п. До фольклорних засобів, що використовуються на сторінках "Повести", належать і тавтології типу "мыслию гадал", "наряды нарядили" тощо. Назвавши перших утікачів від польсько-шляхетського гніту "вольными юнаками", автор, на нашу думку, спирався на сербський народний епос, що користувався особливою популярністю серед української та російської інтелігенції в першій половині XIX ст.

Проте механічно підібрані автором народнопоетичні засоби не сприймаються як органічні складові компоненти тексту. Деякі з них можна розглядати як знаряддя стилізації під фольклор.

Для мовної еволюції жанру історико-літературної прози XVIII ст. характерний поступовий перехід від книжної української та слов'яноукраїнської мов до російської літературної мови. Як зазначає П. Житецький, "починаючи з тридцятих років XVIII ст., з'являється в книжній українській мові більш або менш помітна домішка слів, звуків і форм російських. У творах, написаних цією мовою, майже немає слов'янізмів, майже немає в ній і полонізмів, навіть польських сполучників, які були звичайними в книжній українській мові XVII ст."¹ Якщо складений у 1742 р. "Літописец, или описаніе краткое знатнійших дійств и случаев" ще має зв'язки з національною мовною традицією, то "Короткий опис про козацький малоросійський народ" (1765 р.) Петра Симоновського та "Зібрання історичне" (1770 р.) Степана Лукомського написані майже чистою російською мовою. Досконало володіли російською мовою Василь Рубан, Михайло Антоновський, життєвий шлях яких був тісно пов'язаний з Петербургом і Москвою, не кажучи вже про Олександра Рігельмана. Занепад книжної української мови на Лівобережжі поступово призвів до того, що "з шестидесятих років XVIII ст. ми вже не маємо жодного історичного твору, написаного книжною українською мовою"². Більше того, "вона (давня українська мова — І.Д.) здавалась недоречною навіть у старовинних літописах і хроніках"³, котрі перед публікацією підлягали перекладу на російську. Тому під тиском суспільно-політичних і культурних обставин, які склалися у другій половині XVIII ст., представники націо-

¹ Житецький П.Г. Вибрані праці. Філологія. — К., 1987. — С. 190.

² Там само. — С. 197.

³ Там само.

нально-свідомої старшини та інтелігенції були вимушені писати історичні твори російською мовою, що почала виконувати функцію однієї з літературних мов, подібно до латини в XVI—XVII ст.

На відміну від пам'яток історико-літературного жанру, що були створені в другій половині XVIII ст., лексичний склад "Повести" характеризується надзвичайною строкацією. У ньому зустрічається й російська лексика, і церковнослов'янізми, й українські слова.

Основну масу лексичного складу "Повести" утворюють слова російської літературної мови. Причому аналіз тексту свідчить про те, що автор був прекрасно знайомий з її нормами. Перевага російської лексики особливо відчувається у II частині твору, хоча й там ми не зустрічаємо фрагментів тексту, які б не містили домішок українських або старослов'янських елементів.

Вагоме місце в мові пам'ятки займають лексичні старослов'янізми: град, плен, паче, зело, убіен, суть, егда, бысть, сей, вошед, разбегшийся, обаче, пріял і т.д. Вплив церковнослов'янської мови позначився і на фонетичних та морфологічних особливостях літопису. До них можна зарахувати наявність неповноголосних сполучень ра, ла, ре, ле: измлада, град, пребывал; буква щ у словах типу отвещал, хоцут тощо. Деякі дієслівні форми містять у собі виразні риси старослов'янської морфології: пойман бысть, изламывати, отсеци, убіен, смущашеся тощо. Зустрічається в "Повести" й церковнослов'янська фразеологія типу: Господь Бог милосердный умилосердивсь и явлешесея благостию; во спасение послан был; обратитесь, сынове нечестивий, яко же глаголит Іеремія; не угодно Богу милосердному і под. Вжиті в літописі старослов'янізми, як правило, не виконують стилістичної функції, за винятком написаних високим стилем авторських роздумів про страждання за віру.

Значний відсоток лексики "Повести" становлять слова української мови: той, але, гвалты, полон, добре, треба, при-

клад, рада, року, стогнала і т.д. Нерідко автор вживає іменники й дієслова із закінченнями, властивими для української мови: будемо, ходити, не боялись страху, до Криму і под. У творі нерідко можна зустріти речення, в яких переважає українська лексика: "От того ж року начали Козаки до Криму в частую ходити; косяки и отары обирати, дорогии ткани и серебро и прочая" (С. 2). Як і старослов'янськи, українські слова й вирази, як правило, не вживаються з певною стилістичною метою, хоча в кількох випадках надають викладу яскравого національного колориту.

Досить рідко трапляються на сторінках літопису полонізми: барзо, жодовник, же, жеби. Наведені сполучники можна зустріти у творі нечасто.

Слова, що належать до російської, української та церковнослов'янської мов, нерідко без будь-якого стилістичного відтінку вживаються для позначення якогось поняття на одній і тій же сторінці. Іноді лексичні дублети зустрічаються в межах одного речення або сусідніх речень. Наприклад: "Тогда же казали Козаки: Треба, рекли, напасти и запясти. А Наливайко ответ так говорил..." (С. 4)

У тексті пам'ятки спостерігаються паралелізми у вживанні церковнослов'янських, польських і російських сполучників: егда-когда, аки-как, что-же, дабы-чтобы-жебы.

Деякі речення "Повести" вражають своєю незграбністю й надуманістю, оскільки автор не зміг як слід згрупувати різноманітні за походженням мовні засоби. Наприклад, в уста Наливайка письменник вкладає таку неоковирну відповідь козакам: "Егда Гетманом мя избрали, то и радку мою принять треба. Никого же обижают сами впредь не будемо" (С. 4). Таке неприродне і штучне поєднання старослов'янської, української та російської лексики з недоречно вжитою народнопоетичною пестливою формою від слова "рада" не було характерним для історико-літературних творів другої половини XVIII ст. Натомість подібні методи обробки текстів першоджерел і відповідне поводження з

мовними засобами практикувалося в епоху романтизму з його інтересом до історії, фольклору й народної мови. В "Повести" так само, як і в імпровізованих поетичних творах "Запорозької старовини", помітно наслідування мовностильових особливостей та віршово-ритмічних форм українського фольклору.

У перші десятиліття XIX ст. важливе місце в ідейних поглядах українських романтиків займала національна історія. Особливості романтичного світогляду виявлялися не лише в літературі та мистецтві, а й у науковій сфері. Наприкінці 20-х рр. XIX ст. серед студентів Харківського університету склався невеликий літературний гурток, до складу якого входили Ізмаїл Срезневський, Іван Розковшенко, Опанас Шпигоцький, Федір і Орест Євєцькі та ін. Захоплення українським минулим, що було зокрема викликане знайомством з "Історією русів"¹ і фольклором, спонукало членів гуртка почати розшук джерел та народнопоетичних пам'яток. Особливу цікавість у молодих ентузіастів викликали історичні події XVI—XVII ст. Вони вважали, що саме в той період найповніше і найяскравіше виявилися локальний колорит, національна окремішність, особливості героїчного духу незвичайного "народу воинов", котрий саме завдяки своїй самотності заслуговує на всебічні наукові студії. Але відомі дослідникам історико-літературні пам'ятки, за винятком хіба що "Історії русів", містили небагато інформації з історії українського козацтва перед Національно-визвольною війною під проводом Богдана Хмельницького. Не вдалося також гуртківцям виявити такі твори народної поезії, які б оспівували національних героїв XVI—першої половини XVII ст., котрі були зображені на сторінках "Історії русів". Як справедливо зазначив А. Шамрай, "немає сумніву, що Срезневський і його приятелі вірили в

¹ Див.: Шамрай А. До початків романтизму // Україна. — К., 1929. — жовтень—листопад. — С. 38.

автентичність "Истории русов" і тому були переконані в існуванні дум і пісень про найдавніші часи Запорозької Січі"¹. Через це молоді дослідники вирішили реконструювати втрачені, на їх думку, зразки дум та історичних пісень, вдаючись при цьому до прийомів стилізації. Мабуть, паралельно з цим вони спробували відтворити картину українського минулого в історичній праці, яку й було складено на підставі різних джерел і доповнено епізодами, створеними власною творчою уявою письменників. "Повесть о том, что случилось на Украине" мала, за їхнім задумом, не тільки частково заповнити "неповноту" історичних знань, а й повинна була служити додатковим підтвердженням автентичності стилізацій, вміщених до "Запорозької старовини". Чи не цей твір мав на увазі М. Костомаров, коли писав у листі до Корсуна: "Срезневський не тільки друкував фальшиві вірші, видаючи їх за народні пісні та думи, а й навіть підставляв і повідомляв фальшиві літописні розповіді"².

Хоч "Повесть", що була створена в 1830—1832 рр. ХІХ ст., і не є оригінальною пам'яткою попередньої доби, тобто ХVІІІ ст., проте вона залишається цінним свідченням про рівень свідомості тогочасної інтелігенції, представники якої прагнули опоетизувати у своїх творах минуле рідного краю і зробили, таким чином, вагомий внесок у розвиток національного відродження.

¹ Шамрай А. Вказ. праця. — С. 44.

² Костомаров М.І. Лист до О.Корсуна від 10 лютого 1880 року // Харківська школа романтиків. — Т.1. — Харків, 1930. — С. 53.

4.6. Козацькі літописи в науковій спадщині Миколи Маркевича

Вплив слов'янського відродження та ідей романтизму, загальне піднесення освіти, науки й культури в 30 – 40-х рр. XIX ст. викликали активний розвиток української історіографії. Наголошуючи на масовому характері захоплення національною історією, Іван Крип'якевич підкреслює, що "рідко хто з освічених людей того часу не пробував своїх сил у досліджуванні минулого"¹.

Теоретики романтизму розглядали історичний процес не як сукупність діянь монархів і аристократів, а як постійний розвиток абсолютного духу. Захоплюючись неповторністю української історії, романтики відтворювали її у своїх художніх і наукових творах для виховання патріотичних почуттів у співвітчизників. Відповідно до особливостей романтичного світогляду головним об'єктом дослідження став український народ, під яким тогочасні інтелігенти розуміли в першу чергу селянство з його фольклором, етнографією та історією. "В естетиці українського романтизму, – зазначає Т.Бовсунівська, – принципи історизму та народності розвивались як взаємозумовлена спільність. Історична тематика починає переважати в романтичних творах, художня ж її адаптація відбувається шляхом застосування народнопоетичних мистецьких принципів"².

¹ Крип'якевич І. П. Історія України. – С. 260.

² Бовсунівська Т. Вказ. праця // Вітчизна. – 1997. – № 3–4. – С. 110–111.

Типовим представником романтичного напрямку в українській історіографії та літературі був Микола Андрійович Маркевич (1804–1860). У неопублікованих "Рассуждениях об истории" він висловлює свої погляди на предмет і завдання історичної науки. Піддавши справедливій критиці представників офіційної російської історіографії, праці яких були заповнені описами життя й діяльності царів, полководців і міністрів, Маркевич закликає досліджувати передусім історію народу, економіки, права, наук і мистецтва¹. До того ж В. Татищев, І. Болтін, М. Щербатов, М. Карамзін та інші, як правило, нехтували українською історією і зверталися до неї, лише розповідаючи про приєднання Малоросії до Московського царства. В результаті окремі події українського минулого розглядалися тільки епізодично, в контексті загальноімперського історичного процесу.

Звичайно, такий стан речей не міг задовольнити нашого патріота, який намагався не лише розібратися в історичній долі своєї Батьківщини, а й екстраполувати проблеми минулого на актуальні тогочасні питання. Висловлюючи щире вдячність Кіндрату Рилєєву за ушлявлення героїв національно-визвольної боротьби українського народу, Маркевич урочисто заявляє від імені своїх земляків, "в яких живе відданість вітчизні та сила почуттів нащадків Наливайка": "Ви ще знайдете живим у нас дух Полуботка. Прийміть нашу спільну подяку; ви багато зробили, дуже багато! Ви підносите цілий народ..."². Разом з цим нащадок козацької старшини не може змиритися з колоніальним статусом своєї Батьківщини й кидає гнівні докори на адресу московських поневолювачів: "Лихо тому, хто йде на приниження

¹ Див: Косачевская Е. М. Н. А.Маркевич. — Ленинград, 1937. — С. 98 — 99.

² Маркевич Н. Письмо к К. Ф. Рылееву от 25 сентября 1825 г. // Русская старина. — 1888. — Т. XII. — С. 599.

інших країн, хто намагається покрити зневагою цілі народи..."¹. Волелюбні й незалежницькі ноти, що виразно бриляють у процитованих рядках, свідчать про наближення якісно нового періоду національного відродження. Цей етап характеризувався переходом до політичної діяльності й був пов'язаний із заснуванням Кирило-Мефодіївського братства. Якщо суспільна практика перших трьох десятиріч XIX ст. виражалась у наукових студіях і активному розвитку культури, то основною заслугою товариства стало формулювання першої політичної програми українського національно-визвольного руху.

Влітку 1838 р. Маркевич розпочав писати "Історію Малоросії". Ще в 1821 р., перебуваючи на військовій службі, він активно розшукував різноманітні історичні джерела. За 17 років любителю вдалося зібрати солідну колекцію, що давала змогу приступити до написання синтетичної історичної праці. До історичних студій Маркевича спонукало й особисте знайомство з відомими представниками наукової й культурної еліти: А. Я. Стороженком, М. І. Ханенком, П. П. Білецьким-Носенком, М. О. Максимовичем, М. А. Рігельманом та ін. Наприклад, останній як "малоросіянин" просить Маркевича приступити "негаймо до виконання Вашого наміру, чим зробите послугу й своїй вітчизні... Думка моя, що кожна історія вимагає характеристик народу, які його описують, і тішу себе, ... що Ви поповните цей недолік попередників Ваших, звільнивши нас, малоросіян, від того безглузлого наклепу, яким ганьблять нас попередники..."². З подібними проханнями до Маркевича неодноразово звертались А.Я. Стороженко й М. І. Ханенко. Віддаючи належне літературному обдаруванню автора "Украинских мелодий", закликав його до наукових студій і М. Максимович: "І

¹ Маркевич Н. Письмо к К. Ф. Рылееву от 25 сентября 1825 г. // Русская старина. — 1888. — Т. XII. — С. 599.

² Цит. за: Косачевская Е. М. Н. А. Маркевич. — С. 104.

хто ж дослідить та покаже нам у живій, повній картині минуле життя Прилуцької України, як не той історик-поет, який колись наспівував нам у своїх "Мелодіях":

Удай, Удай, мне родной,
Я люблю тебя, я твой!"¹

Деякі цілі й завдання своєї праці Маркевич детально уклавав у листах до О.Бодянського. По-перше, він намагався аргументовано заперечити тенденційні "казки" польських істориків, які зображували "козаків і гетьманів" "бунтівливим хлопством". Автор прагнув піддати справедливій різкій критиці "навіть малоросіян", котрі "озлобилися і розлютились проти козаків", "титувували їх як утікачів, розбійників, набродом волоцюг... паплюжили імена захисників православ'я ... визволителів народу від магнатів"². Очевидно, що наш дослідник не міг не вступити в тій чи іншій формі в полеміку й з офіційною історіографією, представники якої не визнавали самостійного існування української історії. На противагу М. Погодіну, М. Устрялову та їм подібним, Маркевич вважає українців "старшими братами" московитів; доводить, що наші предки сформувалися як етнос і утворили власну державу набагато раніше за своїх північних сусідів. Звідси випливало, що козацька доба була органічним продовженням давньоруського князівського періоду. "Тому важливо було відзначити, — говорить Олександр Грушевський, — що й після піднесення на півночі Московського князівства на півдні не переривалися традиції суспільного розвитку, йшло своїм звичаєм суспільне

¹ Максимович М. Заметка о первых гетманах козацких и первых полковниках прилуцких (письмо к Н. А. Маркевичу) // Собрание сочинений М. А. Максимовича. — К., 1876. — Т. 1. — С. 325.

² Косачевская Е. М. Письма Н. А. Маркевича к О. М. Бодянскому. Из истории русско-украинских научных и культурных контактов // Духовная культура славянских народов. Литература. Фольклор. История. — Л., 1983. — С. 229, 239.

життя, вироблювалися нові норми життя під впливом умов, які змінилися. Та особливо важливо було саме підкреслити безперервність культурного й суспільного зростання українського народу"¹. Професор свідчить, що Маркевич прагнув також довести привілейований статус козацтва Речі Посполитої у світлі вирішення питання про урівняння української старшини в правах з російським дворянством.

Список джерел, які були використані Маркевичем під час роботи над "Історією Малоросії", надрукований у V томі. Всі найменування розміщені за трьома розділами:

I. Видання російською мовою.

II. Іншомовні видання.

III. Рукописи.

Причому дослідник не дотримується алфавітного порядку прізвищ авторів чи назв (заголовків) джерел у своєму списку.

Перший розділ налічує 32 позиції. Серед них варто виокремити обидва видання "Історії Малої Росії" Дмитра Бантиша-Каменського, "Літописець Малої Росії", опублікований в 1793 р. Федором Туманським, "Короткий літопис Малої Росії" Василя Рубана, "Опис України" Гійома Боплана (переклад з французької Устрялова) і "Синопис". Маркевич використав 19 іншомовних видань, зокрема праці Пасторія, Шерера, Шевальє, Соліньяка, Несецького тощо. Найбільшим за обсягом є останній розділ, який нараховує 33 пункти. Причому укладач вважав за доцільне додати коментар до назви кожного рукопису. Оскільки всі пам'ятки належали до особистої колекції автора, то він обов'язково зазначає попереднього власника. В ряді випадків дослідник проводить ототожнення джерел (вказує, чи це оригінал, чи копія (список) і зазначає їх формат). У розпорядженні істо-

¹ Грушевский А. С. Н. А. Маркевич (Из прошлого украинской литературы и историографии) // Журнал Министерства народного просвещения. — 1911. — № 1. — С. 108 — 109.

ріографа були 2 списки літопису Граб'янки. Один із них, що називався "Літопись презільной и от начала поляков крвавшей и небывалой брани", був отриманий від київського чиновника Миколи Писарева; укладачем другого був ієромонах київського Фролівського монастиря Максим Пліска. Маркевич ознайомився також із двома списками "Короткого опису Малоросії". Перший мав назву "Краткое описание военных дел Малороссии от 1506 по 1734 год." Другий список — "Летописец краткий" був копією, зробленою за наказом Кирила Розумовського з рукопису, котрий гетьман подарував Академії наук. Через це автор у примітках до "Історії Малоросії" називає дану пам'ятку "Летописью Разумовского". Цей список Маркевич отримав від князя Василя Репніна, а останній успадкував його від своєї матері — онуки гетьмана.

Основним джерелом, на яке спирався дослідник при написанні першого тому, що охоплює події від найдавніших часів до смерті Богдана Хмельницького, була "Історія русів". Окремі фрагменти з цього твору Маркевич використовував ще у своїх історичних працях 20 — 30-х рр. Пізніше він писав: "Рукопис Кониського знаходиться у багатьох малоросіян. Списки більш або менш правильні... Його читають і в Росії. Я сам привозив на показ цю історію в Москву та давав її на прочитання деяким з відомих наших письменників"¹.

Основне питання джерелознавства — питання достовірності — було головним і для Маркевича. На перше місце історик ставив розповіді очевидців і учасників подій. Некритично оцінивши повідомлення письменника, ніби його твір складений на підставі документів і щоденників Богдана та Юрія Хмельницьких, Маркевич робить помилковий вис-

¹ Маркевич Н. О козаках // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1858. — Кн.ІV. — С. 32.

новок про повну об'єктивність матеріалів "Історії русів". Другою причиною був авторитет Георгія Кониського, в авторстві якого дослідник нітрохи не сумнівається. "Проте, передбачаючи, — пише Маркевич, — що літопис Кониського є дійсно літопис гетьманський, що таке свідчення Преосвященного Георгія справедливе й що гідний поваги вчений муж, зразковий громадянин і архіпастир благочестивий не запевняв би даремно та не давав би свого архіпастирського слова в тому, що з власних записок Богдана та Юрія Хмельницьких складено його літопис ... ми необхідно маємо вірити щодо чисел і подій більше гетьману, ніж історикам, які в битвах тих не бували"¹.

Важливою причиною використання цього твору було те, що Маркевича приваблювали в ньому відомості про події української історії XV — першої половини XVII ст. Адже про той період збереглися дуже скупі звістки в інших вітчизняних пам'ятках. Яскравим доказом цього є свідчення самого Маркевича: "Не думаю, щоб багато хто мав у себе список Історії Малоросійської архієпископа Кониського: шкода, проте, що його не видано... Ця книга гідна більшої популярності за повнотою огляду та цікавими подробицями або випущеними іншими істориками з поля зору, або викладеними занадто коротко. Шерер говорить про все, що було до Хмельницького побіжно, Бантиш-Каменський починає історію з Хмельницького. Кониського не видано й так послатися на нього не можна, а незважаючи на те, як пропустити імена Феодора Богдана, Підкови, Шаха, Косинського, Наливайка, Лободи, Сагайдачного та інших, їм подібних"². Зміст хроніки відповідав також суспільно-політичним поглядам і культурним уподобанням Маркеви-

¹ Маркевич Н. История Малороссии. — М., 1842. — Т. 1. — С. 230 — 231. Далі, посилаючись на це видання, у тексті в дужках вказуватимемо номер тому і сторінки. II—V томи були надруковані в 1843 р.

² Маркевич Н. Украинские мелодии. — М., 1831. — С. 135.

ча, задовольняв його ідейні переконання та літературні смаки. Адаже антикріпосницьким поглядам невідомого автора симпатизували декабристи та багато інших знайомих Миколи Андрійовича.

Характер роботи історика з текстом пам'ятки в загальних рисах проаналізував О.Грушевський: "Маркевич дуже близько дотримується тексту "Історії русів", намагається не пропустити жодного влучного зауваження попередника. Фактичні вказівки теж дуже часто Маркевич бере з "Історії русів"; в інших випадках текст "Історії русів" слугує основою, і Маркевич тільки розвиває більш детально її думки та положення"¹. У разі розбіжності інформації з різних джерел перевага надається, як правило, "літопису Кониського".

Слід відзначити, що науковий апарат перших двох томів "Истории Малороссии" не відповідав існуючим вимогам того часу. Маркевич може неточно передати текст оригіналу, не турбується про посилання на авторів, із творів яких дослівно переписав ті чи інші відомості. У I й II томах немає жодного розгорнутого посилання. Поклики, що зустрічаються в тексті, здебільшого "глухі": "Літописці наші пишуть", "говорить наш літопис", "ось слова літописців" і под. У ряді випадків автор згадує прізвища Кониського, Бантиша-Каменського та кількох іноземних істориків. Таких посилань більше у II томі, причому деякі з них виносяться на поля. Серед маргіналій останнього впадають в око вказівки на списки літопису Граб'янки. На полях Маркевич також вказує на цитовану сторінку й том праці Бантиша-Каменського, чого ми не спостерігаємо в тексті. На додачу у виданні були відсутні іменний і географічний покажчики.

Такий рівень підготовки наукового апарату викликав справедливі критичні зауваження з боку сучасників. Щоб виконати побажання публіки й полегшити користування

¹ Грушевский А. С. Н. А. Маркевич (Из прошлого украинской литературы и историографии). — С. 112.

читачів "Історією Малоросії", науковець у примітках до V тому вирішив назвати основні джерела, які були використані ним при роботі над тим чи іншим розділом. Для цього під номером розділу вказуються сторінки, що розповідають про певні історичні події. Далі йде перелік джерел, у яких читач може почерпнути необхідну інформацію. Біля назв друкованих видань стоять том і сторінка, архівні джерела містять відповідні номери справ. Однак варто підкреслити, що автор не обов'язково цитує чи в якійсь іншій формі залучає до своєї праці матеріали пам'яток, які є у подібних списках. Як правило, він спирається на 1–2 джерела. Решта ж названих їм творів просто містить відомості з цієї тематики. Такі реєстри слугують підтвердженням авторської ерудиції та можуть використовуватися для довідок. Більше того, в ряді випадків між текстом і списком джерел виявляються серйозні розбіжності. Наприклад, оформлення приміток до 15-го розділу має такий вигляд:

"Стр. 244 – 249. Зборовский трактат.

Пасторий. 70. 71.

Собрание дел Росс. с Польш. IV.

В Бант-Кам. I. 269. 270. Находятся только вторые статьи" (V. – С. 45 – 46). Насправді ж 7 "основних" статей слово в слово переписані з "Історії русів"¹, хоча ця хроніка й не потрапила до вищенаведеного переліку. 12 "другорядних" статей у свою чергу були запозичені з праці Бантиша-Каменського² Цей свого роду дубляж став можливий з тієї причини, що патріотично настроєний дослідник не зміг знехтувати інформацією "Історії русів". Адже перша стаття стилізованого невідомим письменником Зборівського трактату проголошувала Україну незалежною державою: "I. Народ Рускій, со всеми его областями, городами, селениями и всякою к ним народною и національною принадлеж-

¹ Див.: Історія Русов... – К., 1991. – С. 94–95.

² Див.: Бантыш-Каменский Д. Н. Указ. соч. – С. 154.

ністю, уволюється, освободжається и изъемлется от всех притязаній, и долегливостей Польских и Литовских на вечныя времена, яко из веков вольный, самобытный и незавоеванный"¹. При бажанні можна було б навести цілу низку подібних прикладів.

Хоча Маркевич і вважає, що "долг историка требует видеть своими глазами все древние бумаги, для того, чтоб не черпать иначе, как из самого источника" (V. — С. 49), проте не завжди дотримується цього правила на практиці. Так, серед авторів, які доводять польське походження Івана Мазепи, Маркевич згадує Петра Симоновського. На цього свого попередника історик посилається й тоді, коли описує демонстративний від'їзд Мазепи з Москви в 1706 р. після сварки з Петром I з приводу перетворення козацьких полків на регулярне військо. Микола Андрійович не тримав у руках "Короткий опис про козацький малоросійський народ", а скористався працею Бантиша-Каменського. Порівняємо:

<p>"Історія Малої Росії": "Вольтер, Леклерк, Голиков, Симоновский и Лесюр утверждают, будто "Мазепа был шляхтич польский..." (С.340). "...а Симоновский прибавляет, что Мазепа выехал тогда из Москвы без дозволения государя" (С. 569).</p>	<p>"Історія Малоросії": "Вольтер, Леклерк, Голиков, Лесюр и Симоновский считают его поляком..." (II. — С. 485). "...а Симоновский прибавляет, что Мазепа немедленно выехал из Москвы без позволения государева" (II. — С. 385).</p>
--	---

Це ж саме стосується й негативної характеристики Івана Самойловича. Поведінка пихатого гетьмана та його синів у 1680-ті рр. викликала обурення серед громадськості Лівонії.

¹ Історія Русов... — К.,1991. — С. 94.

бережжя. Відповідна цитата була запозичена не з "Літопису Самовидця", а з примітки № 164 в "Історії Малої Росії". З цієї ж книги Маркевич виписав і переважну більшість архівних матеріалів, які вмістив до свого п'ятитомника.

Як було сказано вище, в основу розгляду подій до 1657 р. Микола Андрійович поклав "Історію русів". "Запозичивши з "Історії русів" провідні погляди та основний фактичний матеріал, — пише О. Грушевський, — Маркевич не міг, однак, цим одним задовольнитися. Розміри "Історії русів" здавалися вузькими для Маркевича: його план задумано було більш широко"¹. Постійне залучення з метою розширення своєї праці "Історії Малої Росії" Бантиша-Каменського науково коректне й логічно виправдане. Адже ця книга містила добірку цінних архівних матеріалів, які були недавно перед тим відкриті в московських сховищах. Спираючись на них, дослідник мав змогу детально висвітлити перебіг важливих подій середини XVII ст. особливо тих, що стосувалися дипломатичних взаємин гетьманського уряду з сусідніми державами. Третім за важливістю джерелом, яке було використане в I томі, є літопис Граб'янки.

Якщо розглядати джерельну основу II тому, то тут ситуація дещо міняється. Викладаючи події української історії 1658–1770-х рр., Маркевич переважно користувався матеріалами "Історії Малої Росії". Вміщений до неї корпус архівних джерел склав фактичну базу політичної історії України тієї доби. Сам дослідник підтверджує це своїми словами про Бантиша-Каменського, "которому много и много обязан я в моих изысканиях" (II. — С. 134). Поряд з "Історією Малої Росії" Маркевич залучив для висвітлення вітчизняного минулого "Історію русів" та літопис Граб'янки. Причому для другої половини XVII ст. перевага надається "Дійствиям презильной брани", а для XVIII ст. —

¹ Грушевский А. С. Н. А. Маркевич (Из прошлого украинской литературы и историографии). — С.119.

хроніці невідомого автора, оскільки гадяцький полковник закінчує виклад подій 1708 р.

Робота Маркевича з джерельним матеріалом значною мірою відбивала особливості розвитку історичної науки на Україні середини ХІХ ст. На жаль, стосовно критичного аналізу джерел дане видання було кроком назад у порівнянні з "Історією Малої Росії" Бантиша-Каменського. В "Історії Малоросії" прийоми й методи літописання ХVІІІ ст. успішно конкурували з новими науковими вимогами часу. Багатотомова традиція літописної історіографії відмирала досить повільно. Тому наш автор нерідко застосовує такі особливості роботи з джерелами, котрі були характерні для літописців. Це й механічне поєднання матеріалу, що іноді призводить до дублювання, вказівка на наявність двох або кількох версій без намагання визначити їх достовірність. Коли ж така спроба й робиться, то перевага, як правило, надається вітчизняним творам перед іноземними, що іноді спричиняло спотворення історичних реалій. Недостатній рівень критицизму, надмірне захоплення авторитетом творця "Історії русів" і прагнення висвітлити яскраві та драматичні події призводили до того, що на сторінки праці Маркевича потрапили такі літературні епізоди, як Кам'янецька битва 1648 р. чи розгром козаками армії князя Четвертинського у вересні 1650-го. Останній факт був вигаданий Псевдокониським, щоб підтримати престиж українського війська, яке наступного року зазнає поразки під Берестечком, довести її випадковість перед читачами.

У прагненні пояснити причини й відтворити послідовність подій, застосувати наукову критику, особливо в полеміці з польськими авторами, знайомлячи публіку з архівними матеріалами, Маркевич діє як історик. Варто також підкреслити, що, на відміну від літописців, Микола Маркевич ніколи не займався стилізаціями, не видумував факти, а черпав їх повністю із своїх джерел.

Хоч у примітках "Короткий літопис Малої Росії" В. Рубана й О. Безбородька згадується 65 разів, а "Короткий опис

Малоросії" — 45 (41 раз список Розумовського й 4 — "Краткое описание военных дел"), проте цей факт не завжди служить повною гарантією використання пам'яток у кожному конкретному випадку й тим більше не дає уявлення про розмір запозичень. Проведений нами текстуальний аналіз свідчить, що на сторінках I і II томів "Історії Малоросії" інформація з вищезазначених джерел зустрічається надзвичайно рідко. Це пояснюється тим, що обидва літописи не були самостійними творами. Так, "Короткий опис Малоросії" є стислим витягом з "Дійствій презильної брани". Скориставшись працею невідомого автора, В. Рубан і О. Безбородько продовжили виклад подій до 1770 р. Отже, Маркевич не міг знайти в них багато оригінальних фактів, які б мали важливе значення для поглибленого дослідження різних тем національної історії XVI—XVII ст.

Пошук відповідних запозичень ускладнюється тим, що в тексті I і II томів, за винятком єдиної цитати з вказівкою на авторство Рубана, немає жодного посилання на ці твори.

Перші сліди "Короткого літопису Малої Росії" знаходимо в звістці про гетьманство Гавриловича в 1632 р., котру Маркевич міг почерпнути як з оригіналу, так і з праці Бантиша-Каменського.

Розповідаючи про формування козацького реєстру після укладення Зборівської угоди, вчений наводить відомості різних джерел про його чисельність. Цифрові дані, що називають 37 549 і 57 889 чол., безсумнівно, взяті з "Короткого опису Малоросії" та "Короткого літопису Малої Росії".

В основу опису битви під Вінницею взимку 1651 р. лягла відповідна батальна сцена з "Історії русів"¹. Низка фактів, однак, не має аналогій з картиною невідомого майстра сло-

¹ Див.: *История Русов...* — К., 1991. — С. 105 і *Маркевич Н. История Малороссии.* — Т. I. — С. 266.

ва. Тут була використана інформація "Дійствій презільной брани" чи "Краткого описания Малороссии". Маркевич не міг опустити свідчень гадяцького полковника й невідомого автора про воєнну хитрість Богуна, котрий наказав прорубати великі ополонки на Бузі та притрусити їх соломою. Правда, у страшну пастку поляки на сторінках праці Маркевича потрапляють не на початку бою, як це було насправді, а наприкінці, під час втечі від козаків.

Відомості "Історії Малоросії" про демаркацію кордону Гетьманщини в 1657 р. також знаходять відповідники в "Короткому описі Малоросії" та "Дійствіях презільной брани."

Використання Маркевичем саме "Короткого опису Малоросії" у згадці про поїздку Івана Брюховецького до Москви в 1665 р. підтверджується однією важливою деталлю. На відміну від Г. Граб'янки, що також констатує факт заслання до Сибіру генерального писаря, невідомий автор називає прізвище потерпілого — Шийкевич. У примітках Маркевич зазначає, що розповідь про спалення, за наказом Брюховецького, гадяцької полковниці Острої виписана з праці В. Рубана. Правда, про цю жорстоку страту повідомляють й інші вітчизняні джерела. Обставини смерті І. Брюховецького передані вченим досить докладно на підставі матеріалів літопису Граб'янки. При цьому дослідник наводить одну подробицю, котра збігається із свідченням В. Рубана. Йдеться про те, що розлючена юрба забила до смерті гетьмана дрючками.

Через текстуальну близькість неможливо точно встановити, чи повідомлення про смерть Драгинича було запозичене Миколою Андрійовичем з "Історії Малої Росії", чи безпосередньо з "Короткого літопису Малої Росії".

<p>"Короткий літопис Малої Росії": "...онный Драгинич вскоре умре от безмерного употребления горячих напитков"¹.</p>	<p>"Історія Малої Росії": "...упоминают в летописях и о другом заднепрском гетмане Драгиниче, вскоре умершем от излишнего употребления горячих напитков" (С.318).</p>	<p>"Історія Малоросії": "Драгинич умер от излишнего употребления крепких напитков" (II. — С. 287).</p>
--	--	---

Хоч у V томі Маркевич і переконув нас, ніби інформація про народні заворушення, що спалахнули після обрання Мазепи, отримана ним з "Короткого опису Малоросії" та хроніки Рубана, проте текстуальний аналіз свідчить на користь Бантиша-Каменського:

<p>"Короткий опис Малоросії": "Того ж года чернь и мужики панов своих, паче же арендаров, грабовали, а некоторых и мучили, допитуясь денег, пока оних бунтовщиков усмирено"².</p>	<p>"Історія Малої Росії": "Недовольные отставкою Самойловича и избранием Мазепы малороссияне сначала роптали, потом вышли из повиновения, умертвили многих владельцев, ограбили сборщиков податей и смеялись над универсалами своего предводителя. Несколько великороссийских полков выслано для усмирения мятежников" (С.342).</p>	<p>"Історія Малоросії": "Такое начало правления ужаснуло малороссиян; народ начал роптать, волноваться, взбунтовался, перебил многих владельцев и, издеваясь над гетманскими универсалами, ограбил сборщиков податей. Мазепа усмирил их полками московскими" (II. — С. 317).</p>
---	--	---

¹ Рубан В. Указ. соч. — С. 140.

² Краткое описание Малороссии... — С. 288.

Як бачимо, на відміну від свого попередника, історики ХІХ ст. усю вину за конфлікт покладають на новообраного гетьмана. Змальовуючи темними фарбами постать Мазепи, вони намагаються довести, що Іван Степанович не мав ніякої підтримки серед населення України, тому для вирішення внутрішніх проблем вимушений був спиратися на царські війська. Зазначимо також, що Г. Граб'янка взагалі не згадує про цю подію.

Привертає увагу розповідь Маркевича про життя й діяльність Семена Палія, зокрема про його взаємини з польсько-шляхетською адміністрацією. При порівнянні цього фрагмента з відповідними рядками "Історії русів" впадає в око їх велика подібність, хоч наш дослідник запевняє, ніби він у першу чергу користувався працею Рубана. Але ж у Маркевича, як і у невідомого автора, підступним шляхтичам вдається схопити фахівського полковника саме під час поїздки на богомілля до Києва. Обидва історики однаково передають і власні назви: полковник Абаза, гетьман Могила, замок Майжелевский тощо. Рубан, наприклад, правобережного гетьмана називає "Мигулой".

З подібною ситуацією зустрічаємося і при визначенні джерельної основи уривка, де йдеться про тактику загонів правобережного козацтва в боротьбі з татарами. Хоч у списку джерел стоять "Короткий опис Малоросії", "Короткий літопис Малої Росії" й немає "Дійствий презильной брани", однак інформація про степові походи запозичена саме з останньої пам'ятки.

"Літопис Григорія Граб'янки":

"...Понеже на тих диких и широких степах не иміється ни единой стезі, ни сліду, яко на морі. Обаче тіе вишеписанніе ватаги, добре знаючи проходи, аки би по широких извістних путех, з великим опасеніем, даби не были где от Татар изслідованни, не иміючи собі чрез нісколько місяцей огня, и единожды в сутки зіло скудной пици — толокна и су-

харей толчених вкушаючи и коням рзати не даючи, аки би дикі звіри кріючися в тернах и комишах..."¹.

"Короткий опис Малоросії":

"...Ездячи же на тих пустошироких степах, иногда звіринным мясом кормилися, а иногда толокна толко да сухарей толченых в сутки раз вкушали, с великим от татар опасеніем, не имія ни дороги, ни сліда и коням рзати не допущая, и без огня, будто звіры, по тернах и комишах кормилися..." (С. 289 – 290).

"Історія Малоросії":

"Хотя на широких и пустых степях нет ни одной тропинки, ни следу, как на море; но эти ватаги, хорошо зная пути, ездили как по большим дорогам; опасаясь преследования от татар, месяц-другой огня не разводили, питались раз в день скудною пищею, толокном и толчеными сухарями, коням не давали ржать, крылись по камышам и тростникам, как дикие звери..." (II. – С. 333 – 334).

Звістка Маркевича про заведення в 1722 р. президентом Малоросійської колегії грошових і хлібних зборів з мешканців Гетьманщини бере початок з тексту "Короткого опису Малоросії".

<p>"Короткий опис Малоросії":</p> <p>"И тогож юля 20 дня прибил в Глухов Степан Веляминович и, учинив Коллегию, начал денежные и хлібные зборы збирать в Малой Росіи от всіх ..." (С.307 – 308).</p>	<p>"Історія Малоросії":</p> <p>"Через семнадцать дней по смерти Скоропадского приехал Степан Лукич Веляминов в Глухов и стал собирать хлебные и денежные зборы" (II. – С. 568).</p>
--	---

У повній відповідності з Рубаном історик вказує, що, приїхавши до Петербурга, члени української делегації на чолі з П. Полуботком "остановились у Троицкой пристани,

¹ Летопись Григория Грабянки. – С. 238 – 239.

подле кофейного дому" (II. — С. 575). Бантиш-Каменський не локалізує місце розташування заїжджого двору, в якому спочатку мешкали козацькі старшини¹.

Зіставлення текстів трьох творів ясно свідчить, що розповідь автора "Короткого опису Малоросії" про Гілянський похід 1725 р. відобразилася в "Історії Малоросії" незалежно від Бантиша-Каменського. Останній не називає прізвища донощика, котрий став винуватцем арешту Лизогуба й Горленка.

Найприродніше вважати, що під час написання уривка про Сулакський похід 1726 р. Маркевич використав матеріали "Короткого літопису Малої Росії", оскільки в V томі вчений відсилає нас лише до цього джерела. Миколу Андрійовича глибоко хвилювали великі страждання земляків за правління Петра I, Катерини I та Анни Іоаннівни, хоча на словах він ніби й схвалював остаточну мету національної політики царського уряду.

З праці Рубана Маркевич почерпнув також інформацію про зміну імперської адміністрації Гетьманщини в 1738 р. Найбільшим за обсягом запозиченням з "Короткого літопису Малої Росії" є розлога цитата про діяльність губернатора Кейта. І нарешті, ще один випадок, який свідчить про існування безпосереднього зв'язку між обома творами. Маємо на увазі перелік пільг, які надала цариця Єлизавета потерпілим від стихійних лих мешканцям Лівобережжя. Те, що дослідник, на відміну від Бантиша-Каменського, не називає кількості виведених російських полків, робить у даному разі малоімовірним залучення "Історії Малої Росії."

Тепер розглянемо роботу вченого з короткими козацькими літописами в V томі.

На с.13–14 він цитує статті "Короткого опису Малоросії" про гетьманство Свірговського й Скалозуба, polemизуючи з Бантишем-Каменським, який не визнавав за цими особами гетьманського титулу.

¹ Див.: Бантыш-Каменский Д. Н. Указ. соч. — С. 430.

На с. 16 Маркевич порівнює звістку про загибель Косинського під П'яткою, що міститься в "Короткому описі Малоросії", працях Бантиша-Каменського, Енгеля, Рубана тощо, з легендарною версією Псевдокониського. Причому Микола Андрійович схиляється на сторону останнього, бо автор "Історії русів" підкріплює своє твердження "автентичними" грамотами, а перераховані вище історики просто констатують факт.

У примітках до 7-го розділу наведено відомості з різних джерел, у тому числі й з "Короткого опису Малоросії", про місце смерті й поховання Петра Сагайдачного.

Для обґрунтування необ'єктивного твердження, ніби гетьман Остряниця не зазнав поразки від поляків, а став жертвою ворожої підступності, Маркевич спирається на "Короткий опис Малоросії" й "Діївства презильной брани". Наведені цитати, за авторським задумом, мали б також переконати читача у звірячій жорстокості карателів.

Щоб детальніше висвітлити становище українського народу напередодні Національно-визвольної війни, точніше визначити причину конфлікту та докладніше ознайомити читачів з біографією Б. Хмельницького, Маркевич на 28–31-й сторінках випишує розлогий уривок з Граб'янки. При цьому він зазначає, що "летопись Разумовского во всем сходна с отрывками, мною приведенными" (V. — С. 31). Трохи далі історик висловлює здивування з приводу відсутності в "Короткому описі Малоросії" й "Діївствах презильной брани" звісток про Кам'янецьку битву, котру так майстерно змалював Кониський. У примітках до розділу, де викладається перебіг кампанії 1648 р., зазначено, що Рубан, на жаль, не розповідає про похід козацького війська до Галичини.

Уважно студіюючи "Annales de la Petite-Russie", Маркевич приходять до такого висновку: "Одну часть своего творения Шерер перевел из летописи графа Кириллы Григорьевича Разумовского... Другая часть почти вся взята из Боплана" (V. — С. 91). Для більшої переконливості

дослідник наводить кілька текстуальних паралелей. Правда, двадцятьма роками раніше в рецензії на перше видання праці Д. Бантиша-Каменського було зазначено, що літопис Рубана "вшанував Шерер перекладом французькою мовою, хоча не вважав за потрібне застерегти про те"¹. Взагалі ж питання джерельної основи книжки Шерера ще потребує ретельного вивчення.

В "Історії Малоросії" подано 3 списки козацьких полків за 1650 р. з числом козаків у кожному. В примітці дослідник помилково вказує, ніби список Рубана "ближе к истине" (V. — С. 106), ніж реєстр з "Короткого опису Малоросії", в якому налічувалося на 20 340 осіб менше. На гадку історика, в Ніжинському й Чернігівському полках "показано слишком мало козаков, тогда как эти полки были многочисленнейшими" (V. — С. 106). До V тому Маркевич вмістив 10 зведених хронологічних таблиць українських гетьманів, що були складені на підставі різних джерел, у тому числі "Дійствій презільной брани", "Короткого опису Малоросії" та "Короткого літопису Малої Росії".

Незважаючи на низку недоліків "Історії Малоросії", що стосувалися повноти інформації та рівня критики джерел, суспільно-політичні погляди її автора були пройняті демократизмом і великим патріотизмом. Жанркові особливості твору полягають у поєднанні науковості й художності. Образно-емоційне начало, яке властиве самій історичній дійсності, з різноманітних джерел, а особливо з "Історії русів", перейшло на сторінки праці Маркевича. В арсеналі пізнавальних засобів Миколи Андрійовича, котрий був не тільки науковцем, а й поетом, образне мислення займало значне місце. Прагнути створити захоплюючу й художньо

¹ /Мартос А. И./ История Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче с кратким обозрением первобытного состояния сего края. Печатана иждивением сочинителя (Д. Н. Бантыша-Каменского) // Сын отечества. — 1823. — № 3. — С. 135.

виразну історію своєї нації, Маркевич вдавався до певної романтичної ідеалізації минулого. Особистий письменницький талант допоміг йому яскраво відтворити драматичні й трагічні сторінки вітчизняної історії. "Маркевич прагнув, — пише Є. Косачевська, — якнайповніше відтворити масові народні рухи, показати "вождів і начальників", їх мужність, героїзм, доблесть у боротьбі з ворогами, виявив увагу та інтерес до соціальних причин руху, використовуючи при цьому цілі пласти демократичних джерел"¹. Ідейна спрямованість твору відповідала поглядам тогочасної прогресивної української інтелігенції, яка, захоплюючись національно-визвольною боротьбою свого народу в XVI — XVII ст., мріяла про зміну існуючого стану речей. Викладені обставини сприяли популярності "Історії Малоросії" в українському суспільстві. В 1870 р. Г. Карпов зазначав, що "до останнього часу кілька поколінь виховувалося на читанні творів Маркевича"².

З іншого боку, праця Маркевича була відразу ж вороже зустрінута польськими та російськими шовіністами, котрі за будь-яку ціну намагалися довести відсутність державно-політичної традиції в процесі історичного розвитку української нації.

"Ще одна "Історія Малоросії"?... Коли ж буде цьому кінець?" — з обуренням вигукує на початку своєї рецензії Осип Сенковський³. Озлоблений реакційний критик з ненавистю називає козаків кровожерними вбивцями та грабіжниками, категорично засуджує жорстокість форм боротьби українців проти шляхетської Польщі. "Найне-

¹ Косачевская Е.М. Н.А.Маркевич. — С. 173.

² Карпов Г. Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся. — М., 1870. — С. 29.

³ Сенковский И. История Малороссии. Москва, в типографии Августа Семена, 1843. Четыре части // Библиотека для чтения. — СПб., 1843. — Т. 56. — Критика. — С. 1.

збагненніша річ на світі в дев'ятнадцятому столітті, — пише Сенковський, — це безперечно, та непохитна, незрівнянна пихатість, з якою деякі малоросійські історики, захоплюючись покійним козацьким патріотизмом, оплакують падіння "гетьманщини", оспівують блаженство жителів України під батоном козацтва, під управлінням озброєної й неспокоїної орди відчайдушних головорізів і грабіжників за ремеслом та звинувачують в утисках сусідів, які для своєї безпеки й для користі самої країни намагалися стримувати буйства цього правлячого ополчення, завжди готового до бунту або до нападу"¹. На думку переконаного українофоба, позбавлене моральних вартостей і освіти козацтво було неспроможне створювати власні культурні цінності. Натомість хижі ватаги українських козаків і мужиків могли тільки руйнувати здобутки культури й цивілізації сусідніх народів, у першу чергу польської шляхти. Гостро й дошкульно розкритикувавши "Історію Малоросії", Сенковський підсумовує, що Маркевич уклав "чотири томи позбавлених смаку вигуків, легковажних міркувань, дитячих казок і брутальних вигадок темних місцевих літописців"².

Урядові кола відмовилися задовольнити справедливе обурення української громадськості такою нахабною вихваткою О. Сенковського, оскільки особисті погляди критика в даному разі збігалися з офіційною імперською політикою стосовно українського питання. В пояснювальній записці цензори П. А. Корсаков і А. В. Фрейганг "головний захист... побудували на наступній думці статей "Библиотеки для чтения": Малоросія ніколи не становила окремого політичного суспільства, робила багато дурниць та лиха сусідам і що все це кінчилося лише з того часу, як вона з'єдналася з Росією"³.

¹ Сенковський И. История Малороссии. Москва, в типографии Августа Семена, 1843. Четыре части // Библиотека для чтения. — СПб., 1843. — Т. 56. — Критика. — С. 28.

² Там же. — С. 30—31.

³ Никитенко А. В. Дневник. В трех томах. — Л., 1955. — Т. 1. — С. 278.

З іншого боку, поява п'ятитомника викликала роздратування серед реакційних імперських кіл. Захлинаючись від безсилої люті, відомий україножер В. Белінський намагався довести, ніби "Малоросія ніколи не була державою, отже, й історії, у точному значенні цього слова, не мала. Історія Малоросії є не більше як епізод із царювання царя Олексія Михайловича... Історія Малоросії – це побічна ріка, що впадає у велику ріку російської історії. Малоросіяни завжди були племенем і ніколи не були народом, а тим менше – державою"¹. Великодержавні шовіністи, котрі відмовляли українській нації в праві на існування, органічно не сприймали "Історії Малоросії", що була певним науковим явищем і мала суспільний резонанс. Підтвердженням останнього, до речі, є й голоси ворожої критики.

Отже, козацькі хроніки 30 – 80-х рр. XVIII ст. справили незначний вплив на "Історію Малоросії" через їх компілятивний характер, уривчастість і лаконізм. Маркевич використовував ці джерела лише для внесення дрібних доповнень і уточнень до відомостей Бантиша-Каменського, автора "Історії русів", Граб'янки.

Літописні матеріали були використані Маркевичем і в історичних екскурсах об'ємної розвідки "Реки Полтавской губернии"². В цій праці дано розгорнуту характеристику річкової сітки у зв'язку з кліматичними умовами, особливостями рельєфу, геологічної будови місцевості та специфікою органічного світу регіону. Причому гідрографічні відомості вдало доповнюються історичними довідками, почерпнутими з "Літопису руського", "Опису України" Гійома Левассера де Боплана, козацьких літописів, "Історії

¹ Белинский В. Г. История Малороссии Николая Маркевича. Москва. 1842. Четыре тома // Белинский В. Г. Полное собрание сочинений. – М., 1955. – Т. VII. – С. 60.

² Див.: Маркевич Н. Реки Полтавской губернии // Записки Императорского русского географического общества. – 1856. – № 11. – С. 335 – 461.

русів", різноманітних грамот, універсалів тощо. Така жанрова своєрідність твору дозволяє поставити Маркевича біля витоків національної біогеографії.

Через відсутність посилянь і лаконізм викладу на даний час неможливо визначити, "Дійствами презильной брани" чи "Коротким описом Малоросії" користувався дослідник, повідомляючи про перебіг конфлікту між Пушкарем і Виговським і загибель 1696 р. великої кількості татар у гирлі Ворскли. Зате звістки, що стосуються походу Д. Апостола на Коломак проти ординців у 1723 р. і будівництва Української лінії в 1731 – 1733 рр., без сумніву, почерпнуті з "Короткого опису Малоросії". Повністю запозичена з "Історії русів" розповідь про колонізацію належних до гетьманської бурави надсультських земель, а також звістка про переправу Я. Сомка через Дніпро на Мишуриному Розі під час погоні за Ю. Хмельницьким в 1662 р. В історичних переказах, присвячених річці Стариці, Маркевич наводить цитату з праці О. Рігельмана про розгром у 1638 р. польського війська козаками Остриниці та Гуні¹.

Окремі замітки з праць А. Шафонського, О. Рігельмана й В. Рубана містяться в рукописній монографії "Статистика прошлого столетия. Монастыри киевские. Духовенство вообще, расколы и пр." Під час роботи над словником української мови упоряднику також доводилося частенько заглядати в козацькі літописи².

"Я люблю пристрастно науку, – зізнається Маркевич у листі до О. Бодянського від 1 липня 1848 р., – й вважаю невдячною справою скнарою тремтіти над рукописами, не ділячись ними з людьми, які розуміють усю ціну їх"³. Як член Московського товариства історії та старожитностей російських, Маркевич намагався брати посильну участь у

¹ Див.: Маркевич Н. Реки Полтавской губернии... – С. 428.

² Див.: Косачевская Е. М. Письма Н. А. Маркевича к О.М. Бодянскому. – С. 239.

³ Там же. – С. 226.

діяльності цієї організації, зокрема у виданні наративних джерел. Так, у квітні 1848 р. він вислав О. Бодянському список "Дійствій презильной брани", що був укладений М. Пліскою. Разом з цим історик запропонував колезі опублікувати й "Короткий опис Малоросії". На жаль, цим планам у зв'язку з несприятливими об'єктивними й суб'єктивними обставинами не вдалося здійснитися. Через господарські клопоти та невпорядкованість великої бібліотеки Маркевич не встиг швидко знайти рукопис і надіслати його до Москви¹. Як відомо, вже наприкінці року Бодянський був звільнений з посади секретаря товариства, а видання "Чтений" припинене. Тому рукопис Пліски редакція повернула власнику.

У присвячених Маркевичу спогадах М. Макаров так відгукується про його основну наукову працю: "Як історія, як живе, критичне відтворення минулого, його твір не міг задовольнити вимог науки й у той час, але як зібрання та обнародування різних історичних матеріалів, він дорогоцінний для кожного, хто вивчав південний край наш, і зберіг за Миколою Андрійовичем ім'я корисного й працелюбного діяча"². Недоліки й переваги "Історії Малоросії" були враховані наступниками Маркевича. Прогресивні ідеї видання знайшли свій дальший розвиток у працях П. Куліша, М. Костомарова, М. Максимовича та інших українських учених. Новий період вітчизняної історіографії характеризується значним розширенням історичної тематики, активним залученням нових архівних матеріалів та поглибленою критикою джерел. При цьому козацькі літописи й надалі продовжували перебувати в полі зору дослідників.

¹ Див.: Косачевская Е. М. Письма Н. А. Маркевича к О.М. Бодянскому. — С. 217.

² Макаров Н.Я. Воспоминания о Н. А. Маркевиче // Основа. — 1861. — № 1. — С. 294.

Висновки

30–80-ті рр. XVIII ст. характеризуються посиленням наступом російського централізму на українську автономію, що врешті-решт завершився скасуванням гетьманства, зруйнуванням Запорозької Січі, закріпаченням селянства, знищенням решток державного життя й перетворенням Гетьманщини на звичайну провінцію імперії. Козацьке літописання цього періоду потрібно розглядати насамперед як наочний вияв завзятого й послідовного опору автономістів тогочасному російському імперіалізму в ідеологічній і культурній сферах. Літописна справа мала офіційну або напівофіційну політичну спрямованість та особливу підтримку гетьманського уряду. На нашу думку, саме на безпосереднє замовлення адміністрацій Данила Апостола й Кирила Розумовського були створені такі офіційні пам'ятки національної історіографії, як "Короткий опис Малоросії" та "Короткий опис про козацький малоросійський народ" Петра Симоновського. Їх поява свідчить про формування офіційних ідеологічних творів історичної літератури, що відповідали актуальним соціокультурним та політичним запитам провідних верств українського суспільства XVIII ст. Виникнення подібних праць потрібно розглядати також як наслідок поступу в духовному розвитку нашої нації, зокрема й успіхів історіографії, що стали можливими завдяки існуванню автономної Української держави. Володарі України XVIII ст. та члени їх родин охоче поповнювали власні бібліотеки різноманітними історичними джерелами, в першу чергу козацькими літописами.

Прагнучи використати кращі досягнення західноєвропейського просвітницького досвіду для стрімкого розвитку

інтелектуального потенціалу козацької держави, уряд останнього гетьмана розробив спеціальну програму заходів у сфері освіти й науки. Запланована Кирилом Розумовським реформа полягала в секуляризації системи освіти, яка повинна була б складатися з університетів та гімназій. У 1760 р. за тогочасними західноєвропейськими стандартами було розроблено проект Батуринаського університету. Ще один університет планувалося відкрити на основі Києво-Могилянської академії, котра мала належати до його структури на правах богословського факультету.

Напрямок і характер літописної роботи, що велася з приватної ініціативи, також визначалися патріотизмом, який був викликаний загрозою знищення національного життя. Опір централізаторській політиці петербурзького уряду сприяв активізації неофіційного літописання. Що ж до історичних творів, які представляли гетьманське літописання, то вони відрізнялися від обласних пам'яток більш складною формою викладу матеріалу й вищим ступенем історичних узагальнень.

Перетворення козацької старшини у привілейований стан землевласників спричинило потребу для неї в легітимації свого нового соціального статусу. Через це захист станових інтересів соціальної еліти українського суспільства слід розглядати як внутрішній соціально-політичний фактор, що також сприяв поживленню історичних студій. Можна стверджувати, що з 70-х років для більшості старшин привілейоване становище було важливішим за питання політичної автономії.

В історико-літературних творах 30–80-х рр. XVIII ст. національно особливе простежується як в опрідметнених у них авторських думках, так і тих чи інших сюжетних лініях, контексті та соціокультурних архетипах. Найяскравіше різні зрізи національної свідомості виявляються тоді, коли історик порушує питання, що на час написання твору є найважливішими для долі його нації. Причому, літописні сторінки містять і пізнавальні, й емоційні та оціночні форми

вираження авторського світогляду. Історіографічні пам'ятки виразно засвідчують усвідомлення українцями XVIII ст. своєї етнокультурної окремоті. В текстах вона фіксується в етнічній та топонімичній термінології; політонімах, якими позначено сусідніх та віддалених народів; переконанні про власну культурну інакшість і навіть вищість над росіянами та культурну відмінність від поляків, не кажучи вже за мусульманські народи. Про високе відчуття національної єдності, насамперед в етнокультурному аспекті, свідчить традиційно часте вживання на сторінках літописних творів таких етнополітичних термінів, як "народ", "нація" й "вітчизна". Причому літописці висловлюють тверде переконання в тому, що протягом своєї багатовікової історії Україна була невід'ємною складовою частиною європейського світу. Всіляко підносячи ідею служіння своєму народові та державі, українська інтелігенція водночас гостро засуджувала національне зрадництво.

Важливим складовим елементом національної свідомості для українського середовища середини XVIII ст. виступає релігійний фактор. Розглядаючи православ'я як один з ефективних засобів у політичній боротьбі проти ополячення та окатоличення, українські історіографи виявляли значний інтерес до релігійних справ другої половини XVI – першої половини XVII ст., особливо до Берестейської унії та її наслідків. Водночас торкаючись політичних та соціальних подій другої половини XVII – XVIII ст., більшість козацьких канцеляристів уже приділяли мінімальну увагу релігійним проблемам.

Кращі представники української інтелігенції звернулися до дослідження вітчизняного минулого з метою збереження історичної пам'яті нації. Природно, що основним об'єктом дослідження для історіописців-канцеляристів стала козацька доба національної історії. Попереднім періодам у світській історіографії XVIII ст. приділяється значно менше уваги.

А проте більшість літописних пам'яток починається з давньоруської епохи, оскільки в умовах перебування більшості етнічних українських земель під владою іноземних загарбників духовні сили нації були звернені до часів державної незалежності, єдності й могутності. Тісний зв'язок між подіями IX – XIV і XV – XVIII століть безумовно сприяв утвердженню в українському середовищі усвідомлення тяглості національної історії за відсутності правлячої династії. Висвітлюючи процес формування козацького стану, канцеляристи представляли козаччину як основний чинник українського життя після втрати незалежності.

Тема боротьби козацтва з турецько-татарською експансією знайшла яскраве відображення на сторінках літописів. Прославляючи бойові подвиги, героїзм і відвагу козаків, історики тим самим наголошували на їхніх заслугах перед Річчю Посполитою.

Чимало питань української історії кінця XVI – першої половини XVII ст. у козацьких літописах стосуються польсько-українського конфлікту. Чітко усвідомлюючи органічний взаємозв'язок між усіма антипольськими збройними повстаннями, історики оцінювали їх як єдиний процес національно-визвольної боротьби, що велася з різною інтенсивністю, починаючи з 1590-х років.

На конкретному історичному матеріалі автори розповідають про формування Української держави – Гетьманщини в Україні в 1648–1764 рр. Багато уваги історіографи звертають на визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького, оскільки саме цьому гетьману вдалося відновити національну незалежність.

Основне місце в історичних працях 30 – 80-х рр. XVIII ст. посідає проблема українсько-московських взаємин. Необхідно було нагадати заслуги козацтва перед Росією в боротьбі з Річчю Посполитою, Османською імперією, Швецією тощо та, з іншого боку, детально запротоколювати випадки кричущих порушень північним сусідом національних прав усіх станів українського суспільства. Таким чи-

ном, героїчна й трагічна історія рідного народу розглядається літописцями як засіб виховання справжнього патріотизму й національної свідомості.

У козацьких хроніках 30 – 80-х рр. XVIII ст. ідеться переважно про історію Наддніпрянщини, котра стала центром творення гетьманської держави. Починаючи з гетьманства Мазепи, основна увага авторів прикута до подій на Лівобережжі. Але літописці по суті тримали в полі зору всю українську етнічну територію. Особливо цінною є інформація, що засвідчує розуміння тогочасною інтелігенцією українськості таких прикордонних регіонів, як Надсяння, Холмщина, Берестейщина, Турово-Пінщина та Слобожанщина.

В історичному розвитку кожної нації ідея соборності нерозривно пов'язана з проблемою державності. Адже за відсутності власного апарату політичної влади об'єднання всіх етнічних земель у кордонах однієї національної держави виявляється неможливим. З іншого боку, гасло возз'єднання всіх українських територій аж до Вісли сприяло розгортанню й поглибленню державотворчих процесів, особливо за гетьманування Б. Хмельницького й П. Дорошенка. Тому в суспільній свідомості Лівобережжя середини – другої половини XVIII ст. переважав етнічний аспект розуміння соборності як природної цілісності всіх українських земель і духовної консолідації нашого народу.

Щоб обґрунтувати право на автономне існування Української держави, козацькі канцеляристи в міру своїх можливостей зверталися до ділових паперів, які, зокрема, стосувалися сфери зовнішньої політики. За відсутності оригіналів на допомогу приходили стилізація чи творча фантазія.

У всіх без винятку історіографічних пам'ятках 30 – 80-х рр. XVIII ст. робиться наголос на литовсько-польському походженні українських прав і вольностей. Деякі з авторів генетично пов'язують політико-правове становище Гетьманщини зі статусом Київського князівства та його мешканців у складі Великого Князівства Литовського. Історики

підкреслювали, що, вступаючи на престол, монархи Ягеллонської династії надавали привілеї, основні положення яких закріплювали суспільний і адміністративний устрій українських земель, принципи організації та діяльності місцевих органів влади, основні права громадян тощо.

Щоб засвідчити соціальну значущість козацтва, літописці намагалися переконати читача, ніби ще на початку XVI ст. цей соціальний стан уже мав формальний юридичний статус.

Значна частина літописців відкрито чи завуальовано обстоювала право Гетьманщини на збереження автономного статусу під протекторатом російського царя. Вони висловлювали переконання, що політико-правові взаємини України з Московією повинні базуватися на основі Переяславського договору 1654 р. Причому, добровільність цієї угоди посилювала її вагомість в очах наших співвітчизників. Важливе значення для розуміння політико-правового рівня національної свідомості мають гетьманські статті XVII – XVIII ст., до змісту яких при потребі звертаються літописці. Українські історики прагнуть наголосити на двосторонності зобов'язань сторін під час їх укладання і наводять лише найважливіші та найкорисніші для гетьманського уряду пункти, а невивідні свідомо замовчують. Використані у праці П. Симоновського імперські документи 1742 – 1751 рр. є яскравим свідченням політико-правової окремішності Гетьманщини, яку ще в середині XVIII ст. добре усвідомлювали не лише українці, а й росіяни. Вагомим доказом цього є й описи прийому українських правителів і дипломатів при царському дворі, що наведені в "Короткому описі про козацький малоросійський народ".

30 – 80-ті рр. XVIII ст. були періодом поступового переходу від традиційного літописання до наукових досліджень з філософією історії та посиленням критичного аналізу матеріалів. У зазначений хронологічний проміжок часу зростає зацікавлення освічених людей специфічними історіографічними та джерелознавчими проблемами. Пред-

ставники національної історичної школи починають усвідомлювати, що історія є спеціальною галуззю системи наукових знань і робити перші вагомі кроки в дослідженні закономірностей історичного процесу.

Характерною рисою української історіографії цього часу є існування двох видів історико-літературних творів: власне літописних і нелітописних. До першого належить зокрема Чернігівський літопис, у якому збережена виразна порічна форма викладу матеріалу. Більшість пам'яток, створених світськими особами на Лівобережжі, тільки зовні нагадують літописи. За своєю суттю вони є систематичним зв'язаним викладом національної історії, написаним за єдиним планом, витриманим в одному стилі. За кількістю використаних джерел, обсягом і особливостями авторських поглядів певною мірою остронь від цієї групи пам'яток стоїть "Літописна оповідь про Малу Росію" Олександра Рігельмана. Текст цього твору, як і "Короткого опису про козацький малоросійський народ" Петра Симоновського, поділяється на структурні компоненти, що свідчить про удосконалення техніки наукової роботи.

Головною рисою усіх досліджених пам'яток (за винятком Чернігівського літопису) є їхній компілятивний характер. Такий стан речей відображав загальний рівень історіографії XVIII ст.

В культурній традиції 30 – 80-х рр. XVIII ст., коли історія ще остаточно не відокремилася від словесності, ідеалом історіописання для козацьких історіографів була белетризована оповідь про минуле, що, крім джерельних матеріалів, спиралася на певні суто літературні прийоми автора.

З погляду методології провідними для козацького літописання даного періоду були раціоналістичні моделі. Йдеться про перевагу прагматичної розповіді, в центрі якої перебували найвизначніші особи козацького стану, використання етико-психологічних оцінок і моралізаторського стилю. При цьому раціоналістичне мислення містило еле-

менти провіденціалізму й пишномовної риторики, що залишилися у спадок від попередньої доби. Нерідко автори вдавалися до практики художньої реконструкції документальних джерел і, навіть, історичних містифікацій.

Авторська та редакційна робота укладачів історико-літературних пам'яток зводилися до таких основних моментів:

Використання різноманітних джерел — як вітчизняних, так й іноземних. Залучення останніх, що було звичною справою для українських інтелігентів XVII — XVIII ст., давало їм можливість познайомитися з кращими досягненнями європейської наукової думки. Брак необхідної літератури, причиною якого був рукописний характер джерел, створював іноді значні труднощі, зокрема призводив до нерівномірності або неповноти викладу.

Доповнення й уточнення інформації своїх попередників. Насамперед йдеться про хронологію, топоніміку, ономастику та генеалогію.

Оформлення посилань щодо використаних джерел.

Критика, власне, елементи наукової критики джерел. Найчастіше історики звертали увагу на достовірність тих чи інших фактів. Причому, вони робили відповідні висновки за допомогою зіставлення змісту різних пам'яток, покладаючись на закони формальної логіки або під впливом власних ідейних переконань. Потрібно додати, що критичні зауваження, як правило, не висловлювалися безпосередньо, а органічно впліталися в текст праці.

Історіографічні праці, що вивчаються, за своїми жанровими особливостями є історико-літературними творами. Історичні події в них могли не лише викладатися в інформаційному плані, в причинно-часовій послідовності їх протікання, а бути опрацьовані згідно з поглядами авторів. Зміни, що їх вносили автори до фактичного матеріалу, визначалися загальною концепцією твору. Через це наявність тенденційних матеріалів або відвертих фальсифікацій треба не стільки пояснювати наївністю історика, що занадто

довірливо поставився до свідчень першоджерел, скільки розглядати їх як свідомий вибір або ж взагалі продукт самостійної літературної творчості майстра слова. Особливо часто в історико-літературних творах зустрічаються стилізації різних документів: королівських привілеїв, договорів, гетьманських універсалів, листів тощо. Подібна роль відводилася авторами й фабулам фольклорного походження, котрі вже зі складеним сюжетом потрапили в структуру літописних пам'яток 30 – 80-х рр. XVIII ст.

З формального боку редакторська робота проводилась на двох рівнях:

Філологічному, що полягав у мовностильовій обробці тексту для надання ідейно-естетичної значущості його елементам.

Фактологічному – внесенні змін (зокрема доповнень і скорочень) до наявного фактичного матеріалу.

Наприкінці XVIII ст. в Україні активізувався процес національного відродження. Воно виявилось, зокрема, у зверненні тогочасної інтелігенції до народного життя, активному вивченні нею фольклору й етнографії, становленні нової української літератури, що творилася живою народною мовою. На формування світогляду української еліти помітний вплив справили демократичні ідеї французької революції та національні рухи серед поневолених слов'янських народів. Національне відродження, що на перших стадіях виявлялося у сфері культури та науки, породило в українській історіографії кінця XVIII – першої половини XIX ст. інтерес до використання та дослідження так званого козацького літописання.

На історичні студії першої половини XIX ст. тією чи іншою мірою впливали державницькі патріотичні ідеї, наявні в історико-літературних пам'ятках попереднього періоду. Зокрема ряд сюжетів праць В. Рубана й П. Симоновського, що стосувалися подій української історії XVI – XVIII ст., привернули увагу Максима Берлинського

під час роботи над його фундаментальною "Історією міста Києва".

1799 р. у Петербурзі побачив світ IV том "Опису всіх народів, які проживають у Російській державі" Й. Г. Георгі, частину розділів до якого написав Михайло Антоновський. В основу великого розділу "Про козаків малоросійських колишніх разом з нарисом історії про Малу Росію» останній поклав матеріали «Короткого літопису Малої Росії» В. Рубана й О. Безбородька. Антоновський майже посторінково, а в багатьох місцях трохи не дослівно використав названий твір. Щоправда, він провів певну редакторську роботу, зокрема вніс кілька незначних доповнень з інших джерел, висловив особисту думку стосовно ряду фактів тощо. Загалом же XXIII розділ "Опису всіх народів, які проживають у Російській державі" є своєрідною редакцією праці В. Рубана й О. Безбородька. На жаль, за своїми науковими якостями й методологічними прийомами праця Антоновського виявилася не на висоті тогочасних вимог (учений просто репродукував творчу манеру своїх попередників).

Активне використання автором „Історії русів" „Аналів" Шерера свідчить про опосередкований вплив „Короткого опису Малоросії" на невідомого історика. Адже II том праці французького дослідника базується саме на матеріалах „Короткого опису Малоросії".

20–30-ті рр. XIX ст. були переломними в розвитку національної історіографії. За рахунок залучення істориками архівного матеріалу, розширювалося коло джерел і зростала їх питома вага, формувалося нове ставлення до джерел, що полягало в посиленні критичного аналізу. Причому під вогонь критики потрапили козацькі літописи XVIII ст. і, особливо, "Історія русів". Виходячи з міркувань про об'єктивність відображення дійсності, деякі вчені схилилися до думки, що саме чужоземців – Г. Боплана, П. Шевальє та Й. Пасторія, а не Псевдокониського чи Г. Граб'янку, "без

образи патріотизму малоросіян... можна назвати батьками української історії"¹. Загалом у 20–30-ті рр. відбувалося послідовне накопичення історичного досвіду та розвиток теоретичної думки.

Серед багатьох джерел "Історії Малої Росії" Дмитра Бантиша-Каменського були "Короткий опис про козацький малоросійський народ" П. Симоновського, "Літописна оповідь про Малу Росію" О. Рігельмана, "Короткий літопис Малої Росії" В. Рубана та чотири списки "Короткого опису Малоросії".

У першій частині, що охоплює події від IX ст. до 1653 р., вищеперелічені пам'ятки відіграли третьюрядну роль. Водночас на розповідь Д.Бантиша-Каменського про історію Київської Русі визначальний вплив справила "История государства Российского" Миколи Карамзіна. Окрім названої праці в числі головних джерел для зображення литовської доби була також "Historie generale de Pologne" Соліньяка. І тільки там, де йдеться про боротьбу українського народу з польсько-шляхетськими поневолювачами, зустрічаються окремі фрагментарні вкраплення матеріалів із праць вітчизняних істориків 30–80-х рр. XVIII ст. Основну інформацію про події 1648–1653 рр. дослідник черпав з іноземної літератури.

Зате сюжети з військово-політичної, соціально-економічної та культурної історії України 1654–1657 рр. були написані Д.Бантишем-Каменським насамперед на основі документів архіву Колегії іноземних справ, а також українських історико-літературних творів XVIII ст. Користуючись методом взаємодоповнення й коригування названих груп джерел, дослідник подав відносно вдалий системний виклад історії козацької держави, що існувала в Середньому Подніпров'ї. Третю частину своєї праці він побудував на-

¹ Маргос А. И. Указ. соч. // Сын отечества. – 1823. – № 3. – С. 132.

самперед на основі документальних матеріалів московських архівосховищ, а також архіву Чернігівського губернського правління.

Отже, в комплексі джерел "Історії Малої Росії", котра переважала подібні попередні видання ґрунтовністю, документальністю й науковістю, знайшлося відповідне місце і для козацьких літописів 30–80-х рр. XVIII ст., які, за винятком II частини, відігравали для Бантиша-Каменського допоміжну роль порівняно з працями іноземців і архівними фондами.

Інший напрям у використанні історико-літературної спадщини козацьких канцеляристів започаткував Ізмаїл Срезневський. У другій частині "Запорозької старовини" він звернувся до "Короткого опису Малоросії" при зображенні картин польського гніту, облоги Збаража, перших років гетьманства Івана Брюховецького, подвигів Семена Палія тощо. Особливо значний за обсягом уривок, в основу якого покладено це джерело, присвячений подіям 1654–1657 рр. У примітках до другої частини І.Срезневський спирається також на "Короткий літопис Малої Росії" В. Рубана. Укладач вмістив до "Запорозької старовини" кілька квазіпосилань на рукопис П. Симоновського з тим, щоб надати правдивості власним вигаданим фактам. Зусилля автора були спрямовані не стільки на пояснення причин історичних подій і встановлення їх достовірності, скільки на розвиток захоплюючого сюжету та створення образів окремих героїв. Таким чином, І.Срезневського певною мірою можна розглядати як історика-письменника, що стояв біля витоків вітчизняної історичної прози. Стилізації, до яких вдавався цей автор, серед іншого свідчать про моральну та історичну вартість так званих козацьких літописів для тогочасної патріотично налаштованої інтелігенції.

Коректніше, порівняно з І.Срезневським, використовував творчий доробок істориків XVIII ст. (зокрема "Короткий літопис Малої Росії" В.Рубана та "Короткий опис Малоросії") Микола Маркевич. Неточності у висвітленні

фактів і подій, що зустрічаються на сторінках "Історії Малоросії", як правило, можна пояснити недосконалістю джерелознавства першої половини ХІХ ст. Зокрема до появи в тексті І і ІІ томів ряду літературних сюжетів призвело занадто довірливе ставлення дослідника до матеріалів "Історії русів".

Історіософські погляди М.Маркевича значною мірою формувалися під впливом ідей європейського романтизму. Історик розглядав українське минуле насамперед як низку героїчних діянь видатних співвітчизників. Через це він приділяв велику увагу героїчним особистостям, які були носіями демократичних ідеалів українського народу та втіленням національного духу. Певна романтична ідеалізація М.Маркевичем історії своєї Батьківщини, захоплення традиціями козаччини та гетьманщини зрештою сприяли піднесенню національної свідомості й патріотизму.

Загалом з другої половини ХІХ ст. розпочався також новий етап у використанні та дослідженні козацького літописання, особливістю якого було те, що наявна в історико-літературних пам'ятках белетристика була піддана критиці з позицій історизму та об'єктивності.

Таким чином, козацькі літописи 30-80-х рр. ХVІІІ ст. створювалися в той час, коли в соціально-політичному та культурному житті України відбувалися важливі процеси, які проходили на тлі руйнації козацької державності. Це суттєво вплинуло на розвиток тогочасної української історичної думки, в першу чергу козацьких літописців. Останні значну увагу приділяли на сторінках своїх творів історії козацтва та обґрунтовували провідну роль цього стану в українському суспільстві ХVІ – ХVІІІ ст. Слід підкреслити, що при цьому вони зверталися до висвітлення національно-визвольної боротьби українського народу, історії його державності, доводячи в той чи інший спосіб національну своєрідність українців, їх права на власну державу й історичну прогресивність її існування. Автори козацьких літописів надавали своїм працям публіцистичного спрямування,

переконаючи в доцільності збереження Гетьманщини, козацьких прав і привілеїв. Відгукуючись на злободенні події, вони робили свій внесок у формування національної та історичної свідомості українського народу.

Водночас ними було зроблено важливий внесок у розвиток вітчизняної історіографії. Саме на той період припадає завершення перехідного періоду від літописання до історичної науки в сучасному розумінні цього слова і такі твори, як "Історія русів", праці Петра Симоновського, а дещо пізніше Миколи та Дмитра Бантишів-Каменських, Миколи Маркевича яскраво це засвідчили. Дуже важливими є оцінки й підходи щодо історичного минулого України, вироблені козацькими літописцями. Започатковані ними традиції були творчо розвинуті пізніше (досить згадати імена Тараса Шевченка, Миколи Костомарова й Пантелеймона Куліша).

Хоча козацькі літописи тієї пори нерідко мали значною мірою компілятивний характер, що взагалі було досить характерно навіть для тогочасної західноєвропейської історіографії, однак у них цілком достатньо збереглися оригінальні повідомлення. Це викликано тим, що автори козацьких літописів активно використовували власні спогади, свідчення очевидців, фольклорні матеріали, зрештою, численні й далеко не завжди збережені документи з архівів Гетьманщини (гетьманської, полкових та сотенних канцелярій). Аналіз цих свідчень поруч з порівняннями текстів дозволив пролити світло не тільки на ряд подій української історії, насамперед XVII—XVIII ст., а й прояснити важливі питання походження та авторства цілого ряду пам'яток української історіографії XVIII ст., впливу козацьких літописів на історіографію XIX ст., зробити серйозні кроки на шляху майбутньої якісної публікації деяких творів.

Список використаних джерел

I. Архівні матеріали

Інститут рукопису НБУ ім. В.І.Вернадського

1. Выписки из дневного журнала Юрия Быковского // Припасы для украинской истории В.Я.Ломиковского. — I, 54663, Лаз. 34. — Арк. 174 — 174 зв.
2. История о малороссийских и запорожских казаках // Припасы для украинской истории В.Я.Ломиковского. — I, 54664, Лаз. 34. — Арк. 331 — 358.
3. Краткий журнал о поездке в Москву гетмана Даниила Апостола. 3 февр. — 6 сент. 1728. — VIII, 162/80/. — 64 арк. [// Судиенко М.И. Материалы для отечественной истории. — К., 1853. — Т. 1. — С. 1 — 124.]
4. Краткое описание Малороссии. — I, 58240, Лаз. 59. — 107 арк.
5. Краткое описание Малороссии. — I, 839/6276. — 51 арк.
6. Краткое описание Малороссии. — I, 581, I, 593. — 112 арк.
7. Краткое описание Малороссии. — 312/689 с. — 108 арк.
8. Краткое описание Малороссии. — VIII, 155, Лаз. 68. — 107 арк.
9. Летописец о Малой России или сокращенная история о козацких гетманах и о всем случившемся и примечания достойном в Украине. — I, 6699. — 169 с.
10. Літописец краткій, принадлежащий к истории украинской о владѣвших в ней прежних гетьманах. — I, 203. — 48 арк.
11. Ніжинський літопис. — 310, 34. — Арк. 154 зв. — 173.
12. Описание краткое о малороссийском народе. — I, 7379. — 86 арк.
13. Рубан В. Краткая летопись Малья России. — I, 5423. — 97 арк.
14. Фрагменты летописи Гадячского полковника Г.Грабянки. — I, 6300. — 61 арк.

Центральний державний історичний архів України

15. Краткое описание Малороссии. — КЮНЛ, № 21. — 94 арк.

II. Опубліковані джерела

16. Акты Московского государства, изд. под ред. Д.Самоковасова. — СПб., 1901. — Т. 3: Разряд, Приказ, Москов. стол. — 674 с.

17. Акты Московского государства, изд. под ред. Н.А.Попова. — СПб., 1894. — Т. 2: Разряд, Приказ, Москов. стол. — 773 с.
18. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1861. — Т. 3: 1638—1657. — (2), 604, 134, 22 с.
19. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1863. — Т. 4: 1657—1659. — 7, 276 с.
20. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1867. — Т. 5: 1659—1665. — VIII, 335 с.
21. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1869. — Т. 6: 1665—1668. — IV, 6, 279 с.
22. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1872. — Т. 7: 1657—1663, 1668—1669. — IV, 10, 398 с.
23. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1875. — Т. 8: 1668—1669, 1648—1657. — 10, 400, 23 с.
24. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1877. — Т. 9: 1668—1672. — 26 с., 988 стб., 24 с.
25. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1878. — Т.10: Доп. к 3 т. — 8 с., 838 стб., 24 с.
26. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1879. — Т. 11: 1672—1674. Прибавления 1657. — 23 с., 820 стб., 18 с.
27. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1882. — Т. 12: 1675—1676. — 20 с., 874 стб., 15 с.
28. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1884. — Т. 13: 1677—1678. — 14 с., 766 стб., 18 с.
29. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1892. — Т. 15: 1658—1659. — X, 5 с., 462 стб., 26 с.
30. Антоновский М. Записки Михаила Ивановича Антоновского // Русский архив. — 1885. — Кн. I. — С. 145—178.
31. Архив Юго-Западной России. — Ч.3. — Т.2: Акты о казаках (1679—1716 гг.) /Под ред. В.Б.Антоновича/. — К., 1868. — 1052 с.
32. Бантыш — Каменский Д.Н. История Малой России. — К.: Час, 1993. — 604 с.
33. Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. — К.:Наукова думка, 1970. — 200 с.

34. Белинский В.Г. История Малороссии Николая Маркевича. Москва. 1842. Четыре тома // Белинский В.Г. Полное собрание сочинений – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – Т. 7. – С. 44–65.
35. Берлинський М.Ф. Історія міста Києва. – К.: Наук. думка, 1991. – 320 с.
36. Берлинский М.Ф. Несколько глав из сочинения Максима Берлинского: "Историческое обозрение Малороссии и города Киева" // Молодик на 1844 год. – СПб., 1844. – С. 163–196.
37. Берлинский М.Ф. Разделение Малороссии на полки (Из истории г. Берлинского. гл. 29. Ч 1) // Улей. – Ч.І. – 1811. – № 3. – С. 197–203.
38. Бумаги Императрицы Екатерины II //Сборник императорского русского исторического общества. – СПб., 1871. – Т. 7. – XXXVI, 418 с.
39. Бумаги Императрицы Екатерины II //Сборник императорского русского исторического общества. – СПб., 1872. – Т. 10. – XXXVI, 480 с.
40. Бумаги Императрицы Екатерины II //Сборник императорского русского исторического общества. – СПб., 1874. – Т. 13. – III, 469, 3 с.
41. Бумаги Императрицы Екатерины II //Сборник императорского русского исторического общества. – СПб., 1885. – Т. 42. – XXXIV, 502 с.
42. Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. – К., 1848. – Т. I. – VIII, 454, 51, XXX с.
43. Величко С. Літопис. – К.: Дніпро, 1991. – Т. I. – 376 с.
44. Величко С. Літопис. – К.: Дніпро, 1991. – Т. II. – 644 с.
45. Величко С. Сказаніе о войні козацкой з Поляками – К., 1926. – Т. 1. . – 269 с.
46. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – Т. I. . – 588 с.
47. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – Т. 2. – 560 с.
48. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – Т. 3. – 645 с.

49. /Георги И.Г./ Описание всех обитающих в Российском государстве народов. — СПб., 1799. — Ч. 4. — 377 с.
50. Гетман Хмельницкий // Украинский вестник. — 1816. — Кн. 4. — Ч. 1. — С. 7—21.
51. Гетман Хмельницкий // Украинский вестник. — 1816. — Кн. 4. — Ч. 2. — С. 3—19.
52. Гисторія Г.Граб'янки. Літопис краткій... — Житомир, 2001. — 278 с.
53. Грабянка Г. Дійствия презильной и от начала поляков крвавшей и небывалой брани... року 1710. — К.: Временная комиссия для разбора древних актов, 1854. — ХХІХ, ІV, 374, VI с.
54. Грабянка Г. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. — К.: Т-во "Знання", 1992. — 188 с.
55. Грибовский М. Исторические замечания о Малороссии от смерти Богдана Хмельницкого до Полтавского сражения // Украинский вестник. — 1816. — Кн. 4. — Ч. 2. — С. 19—33, 151—168, 265—297.
56. Густынская летопись // Полное собрание русских летописей. — СПб., 1843. — С. 233—373.
57. Данилов В. Другий збірник Українських пісень М.О.Максимовича з 1834 року // Україна. — К., 1929. — Кн. 37. — С. 27—30.
58. Дивович С. Разговор Великороссии с Малороссиею // Українська література ХVІІІ ст. Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори /Вступ. ст., упоряд. і прим. О.Мишанича/. — К.: Наукова думка, 1983. — С.384—414.
59. Документи Богдана Хмельницького (1648—1657). /Упоряд. І.Крип'якевич та І.Бутич/. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — 740 с.
60. Документы об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. — К.: Наукова думка, 1965. — 826 с.
61. Евецкий О. Об изгнании Зиновия Хмельницкого из Субботова // Телескоп. — 1835. — Ч. XXV. — № 4. — С. 585—593.
62. Запорожская старина. — Харьков, 1832. — Ч.І. — Кн. 1. — 132 с.
63. Запорожская старина. — Харьков, 1833. — Ч. І. — Кн.ІІ. — 140 с.
64. Запорожская старина. — Харьков, 1834. — Ч. І. — Кн.ІІІ. — 168 с.

65. Запорожская старина. — Харьков, 1834. — Ч. II. — Кн. I. — 82 с.
66. Запорожская старина. — Харьков, 1835. — Ч. II. — Кн. II. — 184 с.
67. Запорожская старина. — Харьков, 1838. — Ч. II. — Кн. III. — 164 с.
68. Из бумаг Д.Н.Бантыш-Каменского (Письма к нему разных лиц) // Русская старина. — 1904. — № 9. — С. 643—667.
69. Из переписки И.И.Срезневского. 1829—1839 гг. // Киевская старина. — 1901. — № 6. — С. 317—343.
70. Из переписки И.И.Срезневского. 1829—1839 гг. // Киевская старина. — 1901. — № 7—8. — С. 210—243.
71. Исторический памятник о Пинске // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — М., 1847. — № 5. — С. 31—38.
72. История Малой России, соч. Д.Н.Бантыш—Каменского, изд. 3 // Отечественные записки. — 1842. — № 6. — С. 41—42.
73. История Русов или Малой России. — К., 1991. — IV, 263, 46 с.
74. Квитка И. Записки о Слободских полках с начала их поселения до 1766 года // Прибавления к "Статистическому листку" 1883 года. — Харьков, 1883. — 26 с.
75. Киевская летопись // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — К., 1888. — С. 71—92.
76. Косачевская Е.М. Письма Н.А. Маркевича к О.М.Бодянскому. Из русско-украинских научных и культурных контактов // Духовная культура славянских народов. Литература. Фольклор. История. — Л.: Наука, 1983. — С. 210—241.
77. Костомаров М.І. Лист до О.Корсуна від 10 лютого 1880 року // Харківська школа романтиків. — Харків: Державне видавництво України, 1930. — Т. 1. — С. 53.
78. Краткое летоизобразительное знаменитых и памяти достойных действий и случаев описание // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н.Белозерским. — К., 1856. — С. 51—106.
79. Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца. — К., 1878. — С. 209—319.
80. Л[азаревский] А. Летописные заметки (1651—1749 гг.) // Киевская старина. — 1883. — № 3. — С. 680—682.

81. Лазаревский А. Частная переписка Г.А.Полетики (1750 – 1784) // Киевская старина. – 1893. – № 3. – С. 493 – 527.
82. Лазаревский А. Частная переписка Г.А.Полетики (1750 – 1784) // Киевская старина. – 1893. – № 4. – С. 98 – 119.
83. Лазаревский А. Частная переписка Г.А.Полетики (1750 – 1784) // Киевская старина. – 1893. – № 5. – С. 209 – 227.
84. Лазаревский А. Частная переписка Г.А.Полетики (1750 – 1784) // Киевская старина. – 1893. – № 6. – С. 491 – 506.
85. Лазаревский А. Частная переписка Г.А.Полетики (1750 – 1784) // Киевская старина. – 1893. – № 10. – С. 112 – 123.
86. Лазаревский А. Частная переписка Г.А.Полетики (1750 – 1784) // Киевская старина. – 1893. – № 11. – С. 298 – 316.
87. Лазаревский А. Частная переписка Г.А.Полетики (1750 – 1784) // Киевская старина. – 1894. – № 4. – С. 128 – 145.
88. Лазаревский А. Частная переписка Г.А.Полетики (1750 – 1784) // Киевская старина. – 1894. – № 6. – С. 498 – 513.
89. Лазаревский А. Частная переписка Г.А.Полетики (1750 – 1784) // Киевская старина. – 1894. – № 10. – С. 111 – 135.
90. Лазаревский А. Частная переписка Г.А.Полетики (1750 – 1784) // Киевская старина. – 1895. – № 5. – С. 239 – 262.
91. Лазаревский А. Частная переписка Г.А.Полетики (1750 – 1784) // Киевская старина. – 1895. – № 6. – С. 350 – 366.
92. Лазаревский А. Частная переписка Г.А.Полетики (1750 – 1784) // Киевская старина. – 1895. – № 7–8. – С. 85 – 99.
93. Літописец, или описаніе краткое знатнѣйшихъ дѣйствъ и случаевъ // Сборникъ летописей, относящихся къ исторіи Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С.1 – 69.
94. Летописецъ Малья Россіи // Россійскій магазин. Трудями Федора Туманскаго. – СПб., 1793. – Ч. 2. – С. 17 – 108, 209 – 290, 366 – 388.
95. Летописецъ Малья Россіи // Россійскій магазин. Трудями Федора Туманскаго. – СПб., 1793. – Ч. 3. – С. 54 – 73, 75 – 76, 125 – 156, 205 – 236, 280 – 311, 436 – 439.
96. Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – 208 с.

97. Лукомский С. Собрание историческое // Летопись Самовидца. — К., 1878. — С. 209—319.
98. Макаров Н.Я. Воспоминания о Н.А.Маркевиче // Основа. — 1861. — № 1. — С. 293—297.
99. Маркевич Н.А. Архив Н.А.Маркевича // Отечественные записки. — 1851. — № 2. (Т. 74). — С. 328—336.
100. Маркевич Н. История Малороссии. — М., 1842. — Т. 1. — 4, 387, X с.
101. Маркевич Н. История Малороссии. — М., 1843. — Т. 2. — 4, 673, XVI с.
102. Маркевич Н. История Малороссии. — М., 1843. — Т. 3. — 6, 406, III с.
103. Маркевич Н. История Малороссии. — М., 1843. — Т. 4. — 4, 483, VII с.
104. Маркевич Н. История Малороссии. — М., 1843. — Т. 5. — 4, 345, IV с.
105. Маркевич Н. О козаках // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — М., 1858. — Кн. IV. — С. 1—42.
106. Маркевич Н. Письмо к К.Ф.Рылееву от 25 сентября 1825 г. // Русская старина. — 1888. — Т. XII. — С. 597—599.
107. Маркевич Н. Реки Полтавской губернии // Записки Императорского русского географического общества. — 1856. — № 11. — С. 335—461.
108. Маркевич Н. Украинские мелодии. — М., 1831. — 8, XXX, 154 с.
109. /Мартос А.И./ История Малой России со времени присоединения к Российскому государству, при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края. М., 1822. Печатана иждивением сочинителя (Д.Н. Бантыша—Каменского) // Сын отечества. — 1823. — № 3. — С. 130—138.
110. Межигорская летопись // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — К., 1888. — С. 93—99.
111. Мицик Ю. Буремний 1648 рік (Добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу

- середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К.: Генеза, 1998. — С. 277—318.
112. Миллер Ф.И. Краткая выписка о малороссийском народе и запорожцах // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — М., 1847. — № 5. — С.69—74.
113. Никитенко А.В. Дневник. В трех томах — Л.: Гос. изд-во худ. лит., 1955. — Т.1. — 544 с.
114. Орлик П. Вивід прав України // Вивід прав України. — Нью-Йорк, 1964. — С. 86—94.
115. Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, Высочайше учрежденною при киевском военном, подольском и волинском генерал-губернаторе. — К., 1859. — Т.4. — 968 с.
116. Письма и бумаги императора Петра Великого. — СПб., 1887. — Т. 1: (1688—1701). — XXXII, 888, LIII с.
117. Письма и бумаги императора Петра Великого. — СПб., 1889. — Т. 2: (1702—1703). — XXI, 720, LXII с.
118. Письмо Измаила Ивановича Срезневского к Алексею Ираклиевичу Левшину // Киевская старина. — 1892. — № 10. — С. 123—124.
119. Повесть о том, что случилось на Украине, как она Литвою завладена, аж до смерти гетмана войска Запорожского Зиновия Богдана Хмельницкого повестью скажем пространно // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1848. — № 5. — Смесь. — С. 1—16.
120. Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1830. — Собр. I. — Т.1: с 1649 по 1675, от № I до 618. — 1029, 12 с.
121. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. — СПб., 1830. — Собр. I. — Т.4: 1700—1712. — 881 с.
122. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. — СПб., 1830. — Собр. I. — Т.7: 1723—1725. — 992, (3) с.
123. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. — СПб., 1830. — Собр. I. — Т.16: 1762—1764. — 1018 с. + 102 с.

124. Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Феофан. Філософські твори в трьох томах. — К.: Наукова думка, 1979. — Т. I. — С. 101—433.
125. Протокол заседания общества 1847 года, генваря 25-го дня // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1847. — № 7. — С. I—III.
126. Прошение малороссийского шляхетства старшин, вместе с гетманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 году // Український історичний журнал. — 1993. — № 7—8. — С. 88—98.
127. Ригельман А.И. Летописное повествование о Малой России. — М., 1847. — V, 5, 220, 4, 202, VI, 50, 4, 148, 4, 102, XIV с.
128. Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. — К.: Либідь, 1994. — 768 с.
129. Рубан В. Краткая летопись Малья России. — СПб., 1777. — 8, 242, LX, 2, 118 с.
130. Сенковский И. История Малороссии. Москва, в типографии Августа Семена, 1843. Четыре части // Библиотека для чтения. — Т. 56. — Критика. — СПб., 1843. — 46 с.
131. Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народе. — М., 1847. — 6, 159, 17 с.
132. Софонович Ф. Літописец або кройніка о землі полской // Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх. — К.: Наукова думка, 1992. — С. 244—259.
133. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. — К.: Наукова думка, 1992. — 336 с.
134. Срезневский В.И. Из первых лет научно-литературной деятельности И.И.Срезневского // Журнал Министерства народного просвещения. — 1898. — №1. — С. 1—39.
135. Срезневский В.И. Николай Васильевич Гоголь в переписке с Измаилом Ивановичем Срезневским в 1834—1835 гг. // Русская старина. — 1892. — № 3. — С.751—760.
136. Срезневский В.И. Украинский альманах // Киевская старина. — 1893. — № 1. — С. 20—33.

137. Срезневский И.И. Библиографические записки. Новые книги // Известия императорской Академии наук по Отделению русского языка и словесности. — СПб., 1855. — Т. 4. — Вып. 6. — С. 22—36, 80—85, 160—168, 185—195, 244—251, 313—322, 353—356, 378—381.
138. Срезневский И.И. Козаки-гайдамаки униатской войны 1595—1654 // Очерки России, издаваемые Вадимом Пассеком. — М., 1840. — Кн. III. — С. 121—138.
139. Срезневский И.И. Народные южнорусские песни. Издание Амвросия Метлинского. Киев, 1852 // Известия императорской Академии наук по Отделению русского языка и словесности. — СПб., 1854. — Т. 3. — С. 192.
140. Судьенко М.И. Материалы для отечественной истории. — К., 1853. — Т. 1. — [IV], V, [3], 124, X, 168, 37, [2] с.
141. Універсали Богдана Хмельницького 1648—1657. Упоряд.: І.Крип'якевич, І.Бутич. — К.: Альтернативи, 1998. — 382 с.
142. Ханенко Н. Диариуш или журнал, то есть повседневная записка случающихся при дворе ясновельможного, его милости, пана Иоанна Скоропадского... okazji и церемоний, тако ж и в канцелярии войсковой отправуемых дел, наченшийся 1722 году, и оконченный в том же году, по преставлении и погребении помянутого ж гетмана ясновельможного Иоанна Скоропадского, в месяце июле, войсковой канцелярии старшим канцеляристом Николаем Ханенком. — М., 1858. — XXI, 74 с.
143. Ханенко Н. Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка. 1727—1753 гг. — К., 1884. — 524 с.
144. Хмельницкая летопись // Летопись Самовидца. — К., 1878. — С. 77—81.
145. Чернігівський літопис. Неопубліковані сторінки // Україна. Наука і культура. — К., 1989. — С. 220—231.
146. Чернігівський літопис (Підготовка до друку, передмова і коментар Ю.Мицика) // Сіверянський літопис. — 1996. — № 4. — С. 105—122.
147. Черниговская летопись // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н.Белозерским. — К., 1856. — С. 11—44.

148. Черниговская летопись по новому списку // Киевская старина. — 1890. — №4. — С.70—80.
149. Черниговская летопись по новому списку // Киевская старина. — 1890. — № 5. — С.81—96.
150. Черниговская летопись по новому списку // Киевская старина. — 1890. — № 6. — С.97—104.
151. Черниговская летопись по новому списку (1587—1725) и Коломацкие челобитные с предисловием А.Лазаревского. — К, 1890. — 43 с.
152. Шевалье П. Історія війни козаків проти Польщі. — К.: Вид-во АН УРСР, 1960. — 200 с.
153. Шерер Ж.Б. Літопис Малоросії, або історія козаків-запорожців та козаків України або Малоросії. — К.: Український письменник, 1994. — 312 с.

III. Спеціальна література

154. Антонович В. Б. Предисловие // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — К., 1888. — С. I—LIX.
155. Апанович О.М. Козацтво. — ментальність українського народу // Сучасність. — 1995. — № 9. — С. 104—108.
156. Апанович Е.М. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. Исторические сборники. — К.: Наукова думка, 1983. — 224 с.
157. Апанович О.М. Урядові службовці Гетьманщини. — українська інтелігенція XVIII ст. // Український історичний журнал. — 1997. — № 2. — С.92—97.
158. Апанович О.М. Ще одне джерело з історії України XVIII сторіччя // Україна. Наука і культура. — К., 1989. — Вип. 23. — С. 213—219.
159. Атаманенко А. Наративні джерела та історична література в творчості Д.М.Бантиша-Каменського // Осягнення історії: Збірник праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського. — Острог. — Нью-Йорк, 1999. — С. 119—136.
160. Багалій Д. Нарис української історіографії. Джерелознавство. — Вип.2. — К., 1925. — 108 с.

161. Барабой А.З. Праці П.Шевальє з історії України // П'єр Шевальє. Історія війни козаків проти Польщі. — К.: Вид-во АН УРСР, 1960. — С. 5—24.
162. Белозерский Н. Несколько примечаний к Черниговской летописи // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н.Белозерским. — К., 1856. — С.1—10.
163. Белозерский Н. Примечание к летописям: "Краткое летоизобразительное знаменитых и памяти достойных действий и случаев описание" и Хронология ясновелможных гетманов // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н.Белозерским. — К., 1856. — С.47—50.
164. Бельчиков Н.Ф. Литературное источниковедение. — М.: Наука, 1983. — 272 с.
165. Бережков Н.Г. Хронология русского летописания. — М.: Наука, 1963. — 376 с.
166. Бовгиря А. Українські історичні хроніки пізньої доби (другої половина XVIII. — початок XIX століття) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — К., 2005. — Т.10. — С. 347—384.
167. Бовгиря А. „Чернігівський літопис“ четвертої редакції: структура та авторство твору // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — К. — Хмельницький, 2002. — Т.8. — Ч. I. — С. 5—20.
168. Бовсунівська Т. Парадокси романтичного історизму // Вітчизна. — 1997. — № 3—4. — С.110—116.
169. Бодянский О. Историческое сведение об Александре Ивановиче Ригельмане // Ригельман А. Летописное повествование о Малой России. — М., 1847. — С. I—VI.
170. Бодянский О. Предисловие // Ригельман А. Летописное повествование о Малой России. — М., 1847. — С. 3—4.
171. Бодянский О. Предисловие // Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народе. — М., 1847. — С. 3—4.
172. Бодянский О. Предисловие (к „Повести о том, что случилось на Украине, как она Литвою завладена...“) // Чтения в

- Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1848. — № 5. — Смесь. — С. I—II.
173. Бойко І. Ще раз про характер національно-визвольних воєн в епоху феодалізму // Український історичний журнал. — 1966. — № 2. — С. 84—87.
174. Борисенков Е.П., Пясецкий В.М. Экстремальные природные явления в русских летописях XI—XVII вв. — Л.: Гидрометеоздат, 1983. — 240 с.
175. Борщак І. Ідея Соборної України в Європі в минулому: По невиданих документах і стародавніх працях. — Париж, 1923. — 28 с.
176. Бочковський О. І. Наука про націю та її життя. — Нью-Йорк, 1958. — 80 с.
177. Брайчевський М. Конспект історії України. — К.: Знання, 1993. — 208 с.
178. Брайчевський М.Ю. Максим Берлінський та його "Історія міста Києва" // Берлінський М.Ф. Історія міста Києва. — К.: Наукова думка, 1991. — С.5—20.
179. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV—XVIII ст. — К.: Основи, 1995. — Т. I. — 544 с.
180. Бурачек С. История Малой России (Сочинение Бантыша—Каменского). Издание третее. — М., 1842. — Три части // Маяк. — 1842. — Кн. 9. — Отд. критики. — С. 21—47.
181. Валк С.Н. Исторический источник в русской историографии XVIII в. // Проблемы истории докапиталистических обществ. — 1934. — № 7—8. — С.33—55.
182. Василенко М. Павло Полуботок // Гетьмани України. — К.: Журнал "Україна", газета "Вечірній Київ", 1991. — С. 159—206.
183. Василенко-Полонська Н.Д. Історики Запорожжя XVIII в. // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. — К., 1927. — С. 811—824.
184. Величенко С. Володарі і козаки: замітки до проблеми легітимності і тягості в українській історіографії XVII—XVIII ст. // Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей. — К., 1993. — Т. I. — С. 117—121.

185. Возняк М. Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика. — Львів. — Київ: УММАН, 1939. — 159 с.
186. Газін В.В. Гетьманство Павла Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663—1665 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. — К.: Інститут історії України НАН України, 2001. — 20 с.
187. Голобуцький В.О. Проблема козацтва в українській та іноземній історіографії XVI — першій половині XVIII ст. // Український історичний журнал. — 1960. — № 1. — С. 109—117.
188. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. — К.: Дніпро, 1993. — 448 с.
189. Горбань М. Нариси з української історіографії: Новий список літопису "Краткое описание Малороссии". — Харків: Рух, 1923. — Ч. I. — 22 с.
190. Горленко В. Из истории южнорусского общества начала XIX века // Киевская старина. — 1893. — № 1. — С. 41—76.
191. Горобець В.М. Політична реформа на Україні в першій чверті XVIII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — К., 1991. — С. 103—109.
192. Гошуляк І. Проблема соборності України // Пам'ять століть. — 1997. — № 5. — С. 2—8.
193. Гримм Я. Мысли о том, как соотносятся сказания с поэзией и историей // Эстетика немецких романтиков. — М.: Искусство, 1987. — С. 407—410.
194. Грушевский А.С. К характеристике взглядов "Истории Руссов" // Известия отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. — СПб., 1908. — Т. XII. — Кн. I. — С. 396—427.
195. Грушевский А.С. Н.А.Маркевич (Из прошлого украинской литературы и историографии) // Журнал Министерства народного просвещения. — 1911. — № 1. — С. 59—141.
196. Грушевський М.С. З історичної фабулістики кінця XVIII в. // Академику Н.Я.Марру. Юбилейний збірник. — М. — Л.: Изд-во АН ССРСР, 1935. — С. 607—611.

197. Грушевський М. Історія України. — Руси. — К.: Наукова думка, 1995. — Т. VIII. — Ч. I. — 336 с.
198. Грушевський М. Історія України. — Руси. — К.: Наукова думка, 1995. — Т. VIII. — Ч. II. — 224 с.
199. Грушевський М. Історія України. — Руси. — К.: Наукова думка, 1995. — Т. VIII. — Ч. III. — 288 с.
200. Грушевський М. Історія України. — Руси. — К.: Наукова думка, 1996. — Т. IX. — Кн. I. — 876 с.
201. Грушевський М. С. Об украинской историографии XVIII века. Несколько соображений // Известия АН СССР. — 1934. — № 3. — С. 215–223.
202. Грушевський М. С. Одна з легенд Хмельниччини. Хмельницький і линчаївці // Сборник статей в честь Дмитрия Александровича Корсакова. По поводу сорокалетия его ученой и пятидесятилетия учено-литературной деятельности. — Казань: Издание книжного магазина М. А. Голубева, 1913. — С. 510–513.
203. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. — К.: Лыбидь, 1991. — 400 с.
204. Грушевський М. С. Самовидец Руины и его позднейшие отражения // Труды института славяноведения АН СССР. — Л., 1932. — Т. 1. — С. 157–192.
205. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII. — XVIII ст.: кордони, населення, право. — К.: Основи, 1996. — 223 с.
206. Гуржий А. И. Штрихи к портрету "настоящего историка" // Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. — К.: Час, 1993. — С. 5–16.
207. Дашкевич Я. Іван Крип'якевич. — історик консервативно — державницької школи // Воля і Батьківщина. — 2000. — № 1 (15/31). — С. 46–57.
208. Дашкевич Я. Р. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // Україна. Наука і культура. — К., 1993. — С. 44–78.
209. Дзира Я. І. Величкове оповідання про Івана Сірка в українській літературі // Український історичний журнал. — 1966. — № 6. — С. 154–156.

210. Дзира Я.І. Вступ // Літопис Самовидця. — К.: Наукова думка, 1971. — С.9—42.
211. Дзира Я.І. Джерельна основа праці О.Рігельмана з історії України // Історіографічні дослідження в Українській РСР. — К.: Наукова думка, 1969. — С. 158—178.
212. Дзира Я. І. Українська історіографія другої половини XVII. — початку XVIII ст. та перекази про Богдана Хмельницького // Історіографічні дослідження в Українській РСР. — К.: Наукова думка, 1968. — С. 171—194.
213. Доманицький В. Козаччина на переломі XVI—XVII вв. (1591—1603) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1905. — Т. 63. — № I. — С. 114—136.
214. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. — Львів: Світ, 1991. — 576 с.
215. Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. — К.: Вид-во "Українознавство", 1996. — 256 с.
216. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. — Прага, 1923. — 221 с.
217. Єршов А. "Летописное повествование о Малой России" О.Рігельмана і "Краткая летопись Малья России", видана В.Рубаном // Записки Ніжинського інституту народної освіти. — 1927. — Кн. VII. — С. 178—192.
218. Єршов А. Про джерела, час складання і автора "Повести о том, что случилось на Украине, как она Литвою завладена" // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — К., 1927. — Кн. XI. — С. 1—10.
219. Єршов А. Про літописні джерела історичних праць Ст. Лукомського // Записки Ніжинського інституту народної освіти та науково-дослідної кафедри історії культури й мови при інституті. — 1928. — Кн. VIII. — С. 105—116.
220. Єршов А. Сторінка з українського джерелознавства (До питання про літописні джерела праці О.Рігельмана "Летописное повествование о Малой России") // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. — К., 1927. — С. 841—848.

221. Житецкий П.Г. "Энеида" Котляревского и древнейший список ее в связи с обзором малорусской литературы XVIII века. — К., 1900. — 130 с.
222. Житецький П.Г. "Енеїда" Котляревського у зв'язку з оглядом української літератури XVIII ст. // Житецький П.Г. Вибрані праці. Філологія. — К., 1987. — С. 139—253.
223. Заремба С.З. Хронологічні системи літописів Самовидця, Г.Граб'янки, С.Величка // Український історичний журнал. — 1974. — № 8. — С.98—104.
224. Заремба С.З. Хронология украинского летописания второй половины XVII. — начала XVIII века. Дис. на соискание уч. ст. канд. ист. н. — К., 1974. — 191, 7, 8 табл., XVIII с.
225. Иконников В.С. Опыт русской историографии. — К., 1908. — Т. 2. — Кн. 2. — III, 1057—1955, IX, 113, XXXIII—XLIX, XI с.
226. Історія української культури: В 5-ти т. — К.: Наукова думка, 2003. — Т. 3. — 1246 с.
227. Каменцева Е.И. Хронология. — М.: Высшая школа, 1967. — 188 с.
228. Кардаш Д. Українська історична свідомість // Ольжич О. Незнаному воякові. — К., 1994. — С.242—256.
229. Карпов Г. Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся. — М., 1870. — 184 с
230. Карпов Г. Начало исторической деятельности Богдана Хмельницкого. — М., 1873. — 260 с.
231. Клепатський П. Літописець Якова Лизогуба (1506-1737). — Кам'янець-Подільський, 1920. — 8 с.
232. Климишин И.А. Календарь и хронология. — М.: Наука, 1985. — 191 с.
233. Князьков Ю.П. К вопросу о влиянии украинского хронографа на исторические сочинения XVII века // Актуальные историографические проблемы отечественной истории XVII—XIX вв. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1982. — С. 57—65.
234. Коваленко О. Іван Забіла та його хроніка з історії України // Сіверянський літопис. — 2000. — № 2. — С. 148—153.

235. Коваленко О.Б. Ніжинський літопис XVII – XVIII ст. як пам'ятка історіографії // Архівознавство. Джерелознавство. – К., 2001. – Вип. 3. – С. 63–69.
236. Коваленко О.Б. "Освічений гетьманат" Кирила Розумовського (До постановки проблеми) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань). – К. – Черкаси, 1994. – С. 186–192.
237. Коваленко О. Хроніка Івана Забіли про події 30–40-х рр. XVIII ст. в Гетьманщині // Україна в Центрально–Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. – К.: Інститут історії НАНУ, 2000. – С.452–460.
238. Когут З. Розвиток малоросійської самосвідомості і українське національне будівництво // Зустрічі. – 1991. – № 2. – С. 161–174.
239. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. – К.: Основи, 1996. – 317 с.
240. Колесник І.І. Українська історіографія. XVIII. – початок ХХ століття. – К.: Генеза, 2000. – 256 с.
241. Корпанюк М.П. Крайове та козацьке компілятивне літописання як історико-літературне явище. – К., 1997. – 160 с.
242. Корпанюк М.П. Українське крайове літописання: державницькі ідеї (дискусія) // Слово і час. – 1996. – № 11–12. – С.62–68.
243. Косачевская Е.М. Н. А.Маркевич. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1987. – 288 с.
244. Костомаров Н.И. Южнорусские летописи, изданные Н.Белозерским // Отечественные записки. – СПб., 1857. – № 2. – С.114–123.
245. Коцур А.П. Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII. – початку ХХ ст. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 423 с.
246. Кравцов Д. Гетьман Мазепа в українській історіографії ХІХ в. // Записки історично-філологічного відділу. – К., 1925. – Кн.6. – С.234–246.
247. Кравченко В.В. Д.М.Бантиш–Каменський // Український історичний журнал. – 1990. – № 4. – С. 88–94.

248. Кравченко В.В. Історіографія історії України доби національного Відродження (кінець XVIII. — перша половина XIX ст.) // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15—17 листопада 1995 р.). — Харків, 1995. — Вип. I. — С. 219—224.
249. Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII. — середина XIX ст.). — Х.: Основа, 1996. — 376 с.
250. Кравченко В.В. Поема вольного народу. — Харків: Основа, 1996. — 118 с.
251. Кравченко В.В. "Росія", „Малоросія", "Україна" в російській історіографії другої половини XVIII. — 20—х років XIX ст. // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. — Харків, 1995. — Т.5. — С. 3—16.
252. Кравченко В.В. „Словарь малороссийской старины" 1808 р. та його автор // Український археографічний щорічник. — К., 1996. — Вип. 3. — С. 199—215.
253. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — Львів: Світ, 1990. — 408 с.
254. Крип'якевич І.П. Історія України. — Львів: Світ, 1990. — 520 с.
255. Крупницький Б. "Нація" в козацькій Україні XVIII віку // Україна. — 1952. — № 8. — С.605—608.
256. Крюков А.В. И.И.Срезневский как историк. Дис. на соискание уч. ст. канд. ист. наук. — К., 1977. — 186, XXV, 43 с.
257. Лазаревский А. Говорил ли Полуботок Петру Великому речь, приводимую Конисским? // Основа. — 1861. — Август. — С. 9—13.
258. Лазаревский/ А. К вопросу о Грабянкиной летописи // Киевская старина. — 1897. — № 2. — С. 41—42.
259. Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. — К., 1895. — 146 с.
260. Лазаревский А. Рубан Василий Григорьевич // Киевская старина. — 1897. — № 4. — С. 12—14.

261. Левицкий О.И. Автобиографическая «сказка» малороссийского летописателя Стефана Лукомского // Киевская старина. — 1890. — № 9. — С. 477—485.
262. Левицкий О.И. Опыт исследования о летописи Самовидца // Летопись Самовидца. — К., 1878. — С. 1—81.
263. Левицкий О.И. Предисловие // Летопись Самовидца. — К., 1878. — С. I—XVIII.
264. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М.: Политиздат, 1975. — 304 с.
265. Липатов А.В. Славянское Просвещение в общеевропейском контексте // Литература эпохи формирования наций в Центральной и Юго-Восточной Европе. Просвещение. Национальное возрождение. — М., 1982. — С. 20—96.
266. Липинський В. Україна на переломі 1657—1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. — Відень, 1920. — 304с.
267. Литвиненко М.А. Джерела історії України XVIII ст.. — Харків: Вид-во ХДУ, 1970. — 204 с.
268. Литвинова Т.Ф. Суспільна думка України другої половини XVIII. — першої половини XIX віків: Григорій і Василь Полетики. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — Дніпропетровськ, 1993. — 21 с.
269. Лихачев Д. С. Текстология. — М. — Л.: Изд-во АН СССР, 1962. — 608 с.
270. Любименко И.И. Проект 1779 г. об устройстве филиала Академии наук в Глухове и о написании истории Украины // Вестник АН СССР. — 1935. — № 5. — С. 47—54.
271. Максимович М. Заметки о первых гетманах козацких и первых полковниках прилуцких (письмо к Н.А.Маркевичу) // Максимович М.А. Собрание сочинений М.А.Максимовича. — К., 1876. — Т. I. — С.321—325.
272. Максимович М.А. Известие о летописи Григория Грабянки, изданной 1854 года Киевской временною комиссией // Максимович М.А. Собрание сочинений М.А.Максимовича. — К., 1876. — Т. I. — С. 217—230.

273. Максимович М.А. Известие о южнорусских летописях, изданных Николаем Белозерским в Киеве, 1856 // Максимович М.А. Собрание сочинений М.А.Максимовича. — К., 1876. — Т. I. — С. 231 — 247.
274. Максимович М.А. Письма о Богдане Хмельницком // Максимович М.А. Собрание сочинений М.А.Максимовича. — К., 1876. — Т. I. — С. 395 — 474.
275. Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К.: Довіра, Генеза, 1996. — 944 с.
276. Малий словник історії України. — К.: Либідь, 1997. — 464 с.
277. Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.). — К.: Вид-во КДУ, 1959. — 258 с.
278. Маслак В. О. Рігельман про події Національно-визвольної війни українського народу середини ХVІІ ст. // Сіверянський літопис. — 2000. — № 4. — С. 132 — 137.
279. Маслов В. І. М.А.Маркевич. — Прилуки, 1929. — 15 с.
280. Маслов С. До питання про літературну спадщину С.В.Лукомського // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. — К., 1923. — Т. II. — С.253 — 260.
281. Мыщык Ю.А. Анализ архивных источников по истории освободительной войны украинского народа 1648 — 1654 гг. — Днепропетровск: ДГУ, 1988. — 75 с.
282. Мицик Ю.А. Два коротких українських літописця ХVІІІ ст. // Питання історії України. Історико-культурні аспекти. Збірник наукових праць. — Дніпропетровськ, 1993. — С. 42 — 43.
283. Мицик Ю. Невідома редакція "Короткого опису Малоросії" // Історіографічні дослідження в Україні. — К., 1999. — Вип. 8. — С. 133 — 154.
284. Мыщык Ю.А. Украинские летописи ХVІІ века. — Днепропетровск, 1978. — 88 с.
285. Мицик Ю.А., Кравченко В.М. Передмова // Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх. — К.: Наукова думка, 1992. — С. 5 — 51.

286. Мищик Ю.А., Стороженко І.С. Засвіт встали козаченьки. — Дніпропетровськ: Промінь, 1990. — 136 с.
287. Міжслов'янські літературні взаємини. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — Вип. 2. — 323 с.
288. Мішуков О.В. Європейський контекст "Історії русів". — К. — Херсон: Айлант, 1999. — 340 с.
289. Модзалевский В. Л. Василий Григорьевич Рубан // Русская старина. — 1897. — № 8. — С. 393—415.
290. Модзалевський В. Галерея українських політичних смертників, емігрантів, засланиців та в'язнів XVII—XVIII вв. Переднє слово і публікація Василя Уляновського // Пам'ятки України. — 1991. — № 5. — С.8—11.
291. Моряков В.И. Из истории эволюции общественно-политических взглядов просветителей конца XVIII века. — М.: Изд-во МГУ, 1981. — 224 с.
292. Нагорна Л. Національна ідентичність: український феномен в історичній ретроспективі // Розбудова держави. — 1997. — № 7—8. — С. 47—55.
293. Наливайко Д. Козацька християнська республіка (Запорізька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). — К.: Дніпро, 1992. — 496 с.
294. Нерод В.О. Україна в працях істориків Я.М.Марковича і М.А.Маркевича // Історична спадщина у світлі сучасних досліджень: Величко, Маркович, Маркевич, Костомаров, Яворський. — К., 1995. — С. 60—93.
295. Неустроев А.Н. Василий Григорьевич Рубан. — СПб., 1896. — 32 с.
296. Никольський Н.К. Повесть временных лет как источник для начального периода русской письменности и культуры. К вопросу о древнейшем русском летописании. — Л.: Изд-во АН СССР, 1930. — Вып. 1. — 107 с.
297. Огієнко І. Українська культура. — К., 1991. — 272с.
298. Оглоблин О. „Annales de la Petit. — Russie" Шерера й "Історія Русов" // Науковий збірник Українського вільного університету. — Мюнхен, 1948. — Т. 5. — С.87—94.

299. Оглоблин О. Григорій Покас та його "Описание о Малой Россіи" (1751 р.) // Науковий збірник. — Нью-Йорк: Вид-во УВАН, 1952. — С. 61 — 73.
300. Оглоблин О. Люди старої України. — Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1959. — 328 с.
301. Оглоблин О. Студії з історії України. — Нью-Йорк. — Київ, 1995. — 420 с.
302. Павловский И.Ф. К истории Малороссии во времена генерал-губернаторства Н.Г.Репнина. — Полтава, 1905. — 112 с.
303. Пархоменко Володимир. Із листування з акад, О.О.Шахматовим // Україна. — К.: ДВУ, 1925. — Кн. 6. — С. 125—128.
304. Пашаева Н.М. Историческая книга славянского национального возрождения (вторая половина XVIII в. — первая половина XIX в.) // Советское славяноведение. — 1985. — № 4. — С. 85—96.
305. Перковский А.Л. Формирование демографической мысли на Украине в XVIII в. // Проблемы исторической демографии СССР. — К.: Наукова думка, 1988. — С. 62—74.
306. Пештич С.Л. Русская историография XVIII в. — Л., 1971. — Ч. 3. — 173 с.
307. Пінчук С.П. Козацькі літописи XVII століття про Богдана Хмельницького // Радянське літературознавство. — 1959. — № 1. — С.43—61.
308. Пінчук С.П. Образ Богдана Хмельницького в українській літературі XVII—XVIII століть. Дис... канд. філолог. наук. — Львів, 1954. — 294 с. — Бібліогр.: С. 282—293.
309. Прицак О. Доба військових канцеляристів // Київська старовина. — 1993. — № 4. — С.62—66.
310. Пронштейн А.П. Методика исторического исследования. — Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского университета, 1971. — 468 с.
311. Реизов Б.Г. Французская романтическая историография. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1956. — 536 с.
312. Розумний М. Історико-культурні передумови зародження української ідеї // Пам'ять століть. — 1997. — № 3. — С.52—67.

313. Самчевский И.О. Рецензия на Южнорусские летописи, изданные Н.Белозерским // Киевские губернские ведомости. — 1856. — № 23. — С. 107—109.
314. Сарбей В.Г. Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII. — початок XX ст.) // Історія України. — 1997. — № 3. — С. 1, 4—5.
315. Сас П.М. Політична культура запорозького козацтва (кінець XVI. — перша половина XVII ст.). Дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук. — К., 1998. — 391 с.
316. Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI. — перша половина XVII ст.): Навч. посібник. — К.: Либідь, 1998. — 296 с.
317. Сас П.М. Ціннісні орієнтації запорозького козацтва до Визвольної війни: „права“, „свободи“, „вольності“ // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: Політика, ідеологія, військово мистецтво. — К.: Генеза, 1998. — С. 46—52.
318. Сас П.М., Щербак В.О. Історія України у висвітленні О.І.Рігельмана // Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. — К.: Либідь, 1994. — С. 5—31.
319. Святский Д.О. Астрономические явления в русских летописях с научно-критической точки зрения // Известия отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. — Пгр., 1915. — Т. XX. — Кн. I. — С.87—208.
320. Святский Д.О. Астрономические явления в русских летописях с научно-критической точки зрения // Известия отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. — Пгр., 1915. — Т. XX. — Кн. 2. — С. 197—288.
321. Святский Д.О. Астрономические явления в украинских летописях // Известия Русского общества любителей мифоведения. — Т. 6. — Пгр., 1917. — № 5. — С. 273—275.
322. Сергійчук В. І. Походи українського козацтва в Європу в XVI. — першій половині XVII ст. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості. Матеріали

- міжнародної наукової конференції. — К. — Запоріжжя, 1997. — С. 154—163.
323. Сисин Ф. Поняття нації в українській історіографії 1620—1690 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — К.: Наукова думка, 1992. — С.49—79.
324. Сміт Е.Д. Національна ідентичність. — К.: Основи, 1994. — 224 с.
325. Смолій В.А., Гуржій О.І. Як і коли почала формуватися українська нація. — К.: Наукова думка, 1991. — 112 с.
326. Смолій В. А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. — К.: Либідь, 1995. — 624 с.
327. Смолій В. А., Степанков В.С. В пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. — К.: Інститут історії України НАНУ, Інститут української археографії НАНУ, 1992. — 41 с.
328. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея. — К.: Альтернативи, 1997. — 368 с.
329. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVIII ст. (1648—1676 рр.). — К.: Альтернативи, 1999. — 352 с. (Україна крізь віки. — Т. 7).
330. Соловьев С. История России. — М., 1867. — Т. 17. — 4, 404, XII с.
331. Старосольський В. Теорія нації. — Відень, 1922. — 144 с.
332. Степанков В.С. Українська революція XVII століття: актуальні проблеми дослідження // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — К., 2000. — С. 5—15.
333. Стрельський В. І., Титаренко П.Г. Календар визначення часу у різних народів світу. — К., 1961. — 46 с.
334. Струкевич О.К. Іван Мазепа у політичній свідомості автономістів другої половини XVIII ст. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей).— К., 2001. — Вип. 14. — С. 151—163.
335. Струкевич О.К. Історичний образ Запорозжя у політичній культурі козацької старшини Гетьманщини XVIII століття // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. Матеріали міжнародної наукової конференції. — К. — Запоріжжя, 1997. — С. 129—140.

336. Струкевич О.К. Події Визвольної війни крізь призму політичної свідомості козацької старшини другої половини XVIII ст. // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К.: Генеза, 1998. — С. 190—204.
337. Струкевич О. К. Політико-культурні орієнтації еліти України. — Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). — К.: НАН України, Інститут історії України, 2002. — 532 с.
338. Струкевич О.К. Тема окремішності Гетьманщини періоду Української революції у творах військових канцеляристів XVIII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — К., 2000. — Вип. 7. — С. 238—249.
339. Тихонравов Н.С. В.Г.Рубан // Тихонравов Н.С. Сочинения Н.С.Тихонравова. — М., 1898. — Т. 3. — Ч. I. — С. 163—181.
340. Толочко Алексей. "История Российская" Василия Татищева: источники и известия. — М.: Новое литературное обозрение. — Киев: Критика, 2005. — 544 с.
341. Трофимчук О. Літературний текст бароко як відображення світогляду доби // *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей.* — К., 1993. — Т. 2. — С.98—115.
342. Українська ідея: Перші речники. — К.: Т-во „Знання” України; Ін-т національних відносин і політології НАН України, 1994. — 183 с.
343. Фрадкин Н.Г. Инструкция для академических экспедиций 1768—1774 гг. // Вопросы географии. — М.: Мысль, 1950. — Вып. 17. — С.213—218.
344. Франко І.Я. Історія української літератури. Перша редакція // Франко І.Я. Зібрання творів: У 50-ти томах. — К.: Наукова думка, 1983. — Т. 40. — 560 с.
345. Франко І.Я. Наливайко в мідянім биці. Причинок до історії легенди // Науковий збірник, присвячений професорові Михайлові Грушевському учнями й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894—1904). — Львів, 1906. — С. 76—90.

346. Харківська школа романтиків. — Харків: ДВУ, 1930. — Т. I. — 4, 281 с.
347. Чехович В. Гетьманські статті XVII—XVIII ст. // Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К.: Генеза, Довіра, 1996. — С. 180—182.
348. Чижевський Д. Історія української літератури. — Нью-Йорк, 1956. — 512 с.
349. Чухліб Т.В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648—1714 рр. / Наукове товариство ім. Шевченка в США та ін./ — К., Нью-Йорк, 2003. — 518 с.
350. Чухліб Т.В. Степан Куницький // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. — К., 2004. — Кн. 2. — С. 180—192.
351. Шамрай А. До початків романтизму // Україна. — К.: ДВУ, 1929. — Кн. 37. — С. 31—53.
352. Шахматов А.А. Обзорение летописных сводов Руси Северо-Восточной И.А.Тихомирова. — СПб.: Типография Императорской академии наук, 1899. — 134 с.
353. Шевчук В.С. Козацька держава. — К.: Абрис, 1995. — 392 с.
354. Шевчук В.С. Нерозгадані таємниці "Історії русів" // Історія русів. — К.: Веселка, 2001. — С. 7—51.
355. Шевчук В.С. Нерозгадані таємниці "Історії Русів" // Історія русів. — К.: Радянський письменник, 1991. — С. 5—28.
356. Шевчук В.С. Самійло Величко та його літопис // Величко Самійло. Літопис. — К.: Дніпро, 1991. — Т. I. — С. 5—22.
357. Шелухін С. Україна. — Дрогобич: Бескид, 1992. — 250 с.
358. Шнирельман В.А. Национальный миф: основные характеристики (на примере этногенетических версий славянских народов) // Славяноведение. — 1995. — № 6. — С. 3—13.
359. Шпорлюк Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність. — 1997. — № 11. — С. 74—87.
360. Шпорлюк Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність. — 1997. — № 12. — С. 53—65.

361. Шугуров Н. Илья Иванович Квитка, неизвестный писатель конца прошлого и начала текущего столетия // Киевская старина. — 1890. — № 3. — С. 444—453.
362. Шульга Н.А. Этническая самоидентификация личности. — К.: НАН Украины, Ин-т социологии, 1996. — 200 с.
363. Щербина В. Україна і російський уряд у середині XVIII віку // Записки Історично-філологічного відділу. — К., 1925. — Кн. 6. — С. 34—49.
364. Яковенко Н. Парадокси інтерпретації минулого в українському ранньонаціональному міфіві (на пам'ятках XVII. — початку XVIII ст.) // Генеза. — 1997. — № 1(5). — С. 118—126.
365. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст. — К.: Критика, 2002. — 416 с.

Іменний покажчик

- Абазин (Абаза) Андрій 499
Август II Фрідріх Сильний 73, 245
Август III Саксонський 129
Август Семен 504, 531
Адамович Симеон 332
Адріан 55, 99
Анна Іванівна (Іоаннівна) 294,
348-350, 501
Антонович Володимир
Боніфатійович 20-23, 25, 26, 98, 99,
102, 122, 209, 394, 524, 532
Антоновський Михайло Іванович
6, 13, 51, 357, 360, 363-384, 479,
518, 524
Апанович Олена Михайлівна
37-39, 41, 44, 229, 244, 533
Апостол Данило Павлович 50, 55,
68, 81, 103, 122, 293, 294, 299, 348,
349, 352, 378, 507, 509, 523
Апраксін Степан Федорович 116
Арістид 303
Аскольд 312
Атаманенко Алла Євгенівна 533
Багалій Дмитро Іванович 27, 29,
31, 92, 158, 205, 308, 533, 535, 538
Балабан Діонісій 462
Балика Богдан Якович 171
Бантиш-Каменський Дмитро
Миколайович 6, 51, 209, 233, 391,
411, 438, 446, 451, 457, 462-464,
471-473, 488, 490-496, 498, 501-503,
506, 519, 520, 522, 524, 526, 527,
529, 533, 534, 536, 539
Бантиш-Каменський Микола
Миколайович 303, 416, 522
Барабаш Іван 105, 230, 231, 326,
370, 371, 420, 453
Барабой Абрам Зіновійович 140,
533
Барант Проспер де 396
Барлинський 386
Барлинський Тибурц 386
Батий 240, 250, 261
Баторій Стефан 30, 57, 104, 125,
183, 271, 274, 419, 470, 471, 473
Бауер Отто 221
Бевзо Олександр Арефійович
171, 524
Безбородько Олександр
Андрійович 21, 28, 62, 68, 75, 121,
122, 131, 352, 353, 361, 365, 377,
380, 415, 426, 437, 495, 496, 518
Безольді Христофор 138, 156
Безрідний Федір 453
Беньовський Станіслав-Казимир
339
Бережков Микола Георгійович
533
Берлинський Максим Федоро-
вич 6, 52, 357, 384-387, 517, 525,
534
Бецький Іван Єгорович 386
Белінський Віссаріон Григорович
506, 524
Бельський Йоахим 177
Бельський Мартин 177
Бельські 178, 179, 415
Бельчиков Микола Федорович
12, 533
Биковський Юрій 523

- Билюк (Беляк) 368
Білецький-Носенко Павло Павлович 189, 486
Білоград Онисим 46
Білозерський Микола Михайлович 16-18, 22, 25, 36, 44, 45, 66, 70, 84, 98, 103, 107-111, 113, 115, 219, 221, 225, 234, 239, 279, 288, 327, 333, 341, 527, 532, 533, 539, 541, 544
Бішенг Антон-Фрідерік 138, 156
Боболінський Леонтій 37
Бовгиря Андрій Маркович 42, 533
Бовсунівська Тетяна Володимирівна 442, 453, 484, 534
Богданко (Богдан) Федір 367, 490
Богданов Іван Самсонович 343
Богородиця 81, 83, 96
Богун Іван Федорович 80, 111, 209, 434, 497
Богун 184
Боден Жан 304
Бодянський Осип Максимович 15, 16, 18, 20, 49, 414, 466, 487, 507, 508, 527, 534
Бойко Іван Давидович 534
Болтін Іван Микитович 485
Боплан Гійом Левассер де 21, 141, 389, 415, 450, 451, 488, 502, 506, 518
Борецький Йов 385
Борисенков Євген Пантелеймонович 69, 70, 534
Борисов Петро 289
Бородавка Яків 109, 369
Борщак (Баршак) Ілько Львович 534
Бочковський Ольгерд-Іполит 243, 534
Брайчевський Михайло Юліанович 434, 435, 534
Бродель Фернан 72, 534
Брюховецький Іван Мартинович 79, 113, 132, 137, 151, 154, 214, 222, 240, 285, 286, 288, 333, 337-340, 372, 398-400, 423, 430, 431, 434, 436, 452, 453, 462, 463, 497, 520
Бурачек С. 412, 534
Бурляй Кіндрат 135, 476
Бутич Іван Лукич 526, 531
Бутурлін Василь Васильович 282, 406
Буцинський Петро Микитович 458
Вагнер Даніель 187
Валуа Генріх 222
Ванатович Варлаам 67, 352
Валк Сигізмунд Натанович 76, 535
Валькевич Петро 377, 379, 380
Василенко Микола Прокопович 346, 347, 535
Василенко-Полонська Наталія Дмитрівна 31, 91, 92, 535
Васютенко Остап 436
Величенко Степан 535
Величко Самійло Васильович 7, 13, 19, 29, 30, 34, 35, 49, 73, 78, 79, 83, 84, 86, 93, 118, 138, 159-161, 164, 197-201, 208, 217, 218, 226, 229-234, 241, 245, 246, 248, 258, 290, 303, 308, 363, 443, 525, 537, 538, 543, 548
Вельямінов Степан Лукич 292, 500
Вернадський Володимир Іванович 45, 75, 261, 352, 353, 410, 523
Виговський Іван Остапович 40, 58, 97, 102, 103, 113, 153, 284, 333, 336, 337, 372, 373, 422, 423, 434, 452, 456, 461, 464, 507

- Винницький Антоній 113
Вишневецький Дмитро Іванович 367, 368, 394
Вишневецький Михайло Іванович 368, 419
Вишневецький Михайло Яремович 284
Вишневецький Ярема Михайлович 100, 237, 456
Владислав II Ягайло 135
Владислав III Варненчик 135
Владислав IV Ваза 80, 105, 106, 109, 110, 114, 149, 159, 225, 273-278, 325, 326, 369, 371, 420
Возняк Михайло Степанович 390, 409, 535
Войнович 184
Володимир Святославович 82, 228, 247, 277, 414, 460
Володьковський Дмитро 378
Вольтер Франсуа-Марі 76, 157, 428, 493
Воронченко Яків 476
В'яземський Олександр Олексійович 218, 219
Гаврилович 138, 496
Гагін (Великогагін) Данило Степанович 337
Газін Володимир Володимирович 334, 535
Гайдай Микита 189
Гаятовський Іоаникій 36, 107
Гамалія Григорій Михайлович 289
Гаммерсдорфер Карл 363
Ганжа Іван 222, 476
Ганка Вацлав 452
Гваньїні Олександр 56, 116-118, 121, 164, 316
Гдешинський Марко 194, 206
Гедимін 261, 472
Гедиміновичі 258
Гендриков Іван Симонович 295
Георгі Йоганн-Готліб 13, 51, 362-364, 366, 518, 525
Георгій Великомученик 83
Геродот 303
Гиря Іван 135
Гладкий Максим 251
Гладкий Матвій 102, 106, 241, 460
Гоголь Микола Васильович 51, 444, 531
Голенищев-Кутузов Іван Логвинович 383
Голиков Іван Іванович 424, 428, 493
Голицин Василь Васильович 74, 130, 373, 386, 435
Голобуцький Володимир Олексійович 535
Голота Ілля 148
Голота Петро 189
Голубенко Петро Іванович 223, 535
Горбань Микола Васильович 26, 27, 214, 343, 349-351, 535
Гордон Патрик 151, 415, 428, 429
Горленко Андрій Дмитрович 501
Горленко Василь Петрович 443, 535
Горобець Віктор Миколайович 292, 293, 535
Гошуляк Іван 246, 535
Граб'янка Григорій Іванович 7, 13, 17-19, 21, 28, 30, 34-36, 49, 69, 78, 79, 83, 86, 93-97, 104, 128, 134, 136, 139, 149-156, 163, 164, 172-177, 179, 187, 194-198, 200, 201, 206, 208,

- 226, 234, 248-250, 254, 261, 263, 264, 303, 312, 316, 325, 330, 359, 414, 421, 423, 428, 431, 449, 450, 451, 455, 457, 489, 491, 494, 497, 499, 500, 502, 506, 518, 523, 526, 538, 540, 541
- Гребінка Євген Павлович 189
- Гречаний Федір Потребич 378
- Грибовський М. 526
- Грімм Якоб 443, 535
- Громика Михайло 135, 460
- Грондський Самуїл 429
- Грушевський Михайло Сергійович 5, 31, 32, 54, 169, 190, 209, 210, 244, 245, 277, 311, 316, 317, 325, 390, 394, 396, 400, 458, 464, 465, 467, 536, 542, 547
- Грушевський Олександр Сергійович 181, 487, 488, 491, 494, 536
- Гудович Василь Андрійович 298
- Гуляницький Григорій 106, 241, 334, 464
- Гумільов Лев Миколайович 216
- Гуня Дмитро Тимошевич 367, 395, 507
- Гуржій Олександр Іванович 413, 536, 545
- Густав Адольф 136
- Гюльденштедт Йоганн-Антон 362
- Галаган Гнат Іванович 129, 291, 425
- Данилов Володимир 447, 526
- Дашкевич Ярослав Романович 4, 242, 537
- Дашкович (Дашкевич) Євстафій (Остап) 214, 367, 368
- Джеджалій Филон 420
- Дзира Ярослав Іванович 34, 35, 49, 72, 73, 91, 92, 159, 206, 207, 233, 309, 310, 537
- Дівович Олексій Данилович 27, 451, 457, 458, 461, 463, 464, 526
- Дівович Семен Данилович 27, 49, 251, 282, 289, 297
- Діодор Сицилійський 303, 304
- Діонісій 78
- Дір 312
- Долгорукий Василь Лукич 215
- Долгорукий Юрій Олексійович 386
- Доманицький Василь Миколайович 170, 537
- Дорошенко Дмитро Іванович 26, 123, 124, 138, 223, 294, 335, 358, 410, 467, 537
- Дорошенко Петро Дорофійович 40, 58, 66, 102, 112, 129, 130, 152, 154, 155, 218, 240, 284, 286, 333, 334, 339, 372, 401, 423, 433, 435, 513
- Драгинич Іван 136, 497, 498
- Драгоманов Михайло Петрович 409
- Дрозд Василь 152
- Емін Федір Олександрович 422
- Енгель Йоганн-Христіан 363, 368, 369, 382, 415, 418, 420, 428, 429, 451, 472, 502
- Євецький Орест Степанович 446, 482, 526
- Євецький Федір Степанович 446, 482
- Євнутій (Явнутій) Гедимінович 472
- Єлизавета Петрівна 68, 80, 158, 162, 262, 295, 296, 298, 352, 501

- Єршов Анатолій Григорович 28-31, 91, 92, 118, 157, 158, 204, 205, 467-469, 537, 538
Жданович Антон Микитович 114
Житецький Павло Гнатович 24, 25, 479, 538
Жолкевський Станіслав 108, 109, 169, 170, 172-175, 178, 180, 188, 368, 470
Жураковський Василь 378
Забіла Іван 42, 350, 539
Заборовський Рафаїл 351
Загоровський Герман 322
Загребельний Павло Архипович 209
Заклинський Корнило 117
Заремба Сергій Захарович 78, 79, 83-86, 538
Зеленевицький 99
Зеленковський Варлаам 69
Зеленський Михайло 79
Змієв Бенедикт Андрійович 386
Золотаренко Іван Никифорович 104, 105, 264, 265, 457
Золотаренко Василь Никифорович (Васюта) 133, 338, 398, 399
Ібрагім I 134
Іван IV Грозний 368
Іван Антонович 157
Іванов Алмаз 162
Іванченко Роман 49
Ієремія, патріарх 68
Ієремія, пророк 480
Іконников Володимир Степанович 25, 138, 403, 466, 538
Ілля, пророк 83, 96
Іоанн Хреститель 83, 84, 318
Ісидор Іспаленський 163
Іслам-Гірей III 330
Йоаким, патріарх 66, 74
Йончинський 169, 171
Йосиф Флавій 303
Казимир I 134, 135
Казимир IV Ягайлович 134, 135, 270
Калин, легендарний ватажок 476
Калиновський Григорій 360
Калиновський Мартин 111, 191-193, 195, 199, 202, 203, 208, 456
Каменцева Олена Іванівна 89, 538
Кантемир 329
Капніст Василь 352
Капніст Василь Васильович 360
Каракаш-паша 110
Карамзін Микола Михайлович 412, 418, 422, 485, 519
Кардаш Д. Див. Ольжич Олег
Карл X Густав 136
Карл XII 157, 291, 376
Карпенко 22
Карпов Геннадій Федорович 19, 504, 538
Катерина I Олексіївна 75, 87, 379, 501
Катерина II 48, 49, 64, 131, 132, 157, 218, 219, 243, 286, 300, 317, 360, 380, 381, 383, 392, 525, 530
Квітка Ілля Іванович 527, 548
Квітка-Основ'яненко Григорій Федорович 439
Кейстут Гедимінович 472
Кейт Яків Вільямович 501
Кенігсен Фрідріх 342
Кизим Яків 186, 395
Кий 312
Кисіль Адам Григорович 146, 227, 238, 252, 328, 386
Кисіль Микола Григорович 111

- Клепатський (Клепацький) Павло Григорович 26, 30, 118, 538
Климишин Іван Антонович 86, 87, 538
Князьков Юрій Петрович 37, 538
Коваленко Олександр Борисович 42, 350, 538
Ковальський Микола Павлович 533
Когут Зенон 268, 269, 539
Колесник Ірина Іванівна 41, 42, 539
Конецпольський Станіслав 222, 324, 325, 329
Кониський Георгій 122, 123, 390, 418, 449, 459, 489-491, 502, 540
Копа Роман 67
Копинський Ісаїя 112
Корецький Самійло 108
Корпанюк Микола Павлович 539
Корсаков Дмитро Олександрович 190, 458, 536
Корсаков П.А. 505
Корсун Олександр Олексійович 483, 527
Корят Гедимінович 472
Косагов Григорій Іванович 435
Косачевська Євдокія Марківна 485-487, 504, 507, 508, 527, 539
Косинський Криштоф 30, 126, 173, 176, 181, 183, 239, 273, 324, 368, 390, 391, 428, 490, 502
Косів Сильвестр 66
Костомаров Микола Іванович 17, 51, 113, 115, 209, 363, 394, 440, 473, 483, 508, 522, 527, 539, 543
Костянтин Багрянородний 162
Котляревський Іван Петрович 24, 25, 538
Коховський Веспасіан 420, 421, 428, 432
Коцур Анатолій Петрович 539
Кравцов Дмитро Овсійович 539
Кравченко Володимир Васильович 8, 9, 40, 184, 185, 259, 364, 365, 393, 413, 444, 457, 539, 540
Кравченко В.М. 192, 542
Кремпський Криштоф 178
Кривоніс Максим 95, 103, 149, 207, 208, 396, 476
Крип'якевич Іван Петрович 4, 209, 242, 280, 284, 440, 484, 526, 531, 537, 540
Кроковський Йоасаф 75
Кромер Мартин 304
Крупницький Борис Дмитрович 540
Крюков А.В. 464, 540
Крюйс Корнелій Іванович 415, 431
Куліш Пантелеймон Олександрович 49, 189, 508, 522
Куницький Степан 125, 373, 547
Кучак 102
Лазар, святий 83
Лазаревський Олександр Матвійович 20, 23-25, 36, 44, 49, 192, 257, 344, 391, 527, 528, 532, 540
Ла-Кроа 431
Ле (Мойся) Іван Леонтійович 209
Лев Данилович 260
Левек П'єр-Шарль 390
Левенець Іван 378
Левицький Орест Іванович 20, 21, 24, 25, 38, 49, 94, 117, 121, 122, 540, 541
Левшин Олексій Іраклійович 447, 448, 530

- Леклерк Ніколя-Габріель 390, 428, 493
Леонтьєв Михайло Іванович 352
Леонтьєв Олексій Миколайович 224, 541
Леслій 56
Лессюр К.Л. 390, 428, 493
Лещинський Станіслав 73, 162, 291
Лизогуб Семен 501
Лизогуб Яків Юхимович 23, 26, 27, 55, 67, 82, 93, 98, 105, 128, 129, 174, 378, 471, 538
Линчай Федір 458
Липинський В'ячеслав Казимирович 280, 541
Лисенко Вовгура 473, 475-477
Литвиненко Марія Антонівна 35, 36, 70, 71, 139, 149, 541
Литвинова Тетяна Федорівна 541
Лихачов Дмитро Сергійович 9, 10, 541
Ліпатов Олександр Володимирович 541
Лобода, легендарний повстанський ватажок 476
Лобода Григорій 172-175, 182, 183, 186, 189, 428, 477, 490
Ломиковський Василь Якович 46, 410, 523
Лубенський 451
Лукіан 303, 304
Лукомський Степан (Стефан) Васильович 13, 21, 24, 29-31, 45, 56, 65, 68, 69, 73, 77, 84, 107, 116-118, 120, 121, 164, 165, 170, 175-177, 187, 212, 216, 217, 222, 226, 236-239, 247, 261, 303, 306, 316, 322, 323, 359, 479, 528, 537, 540, 542
Луценко Юрій Миколайович 49
Любарт Гедимінович 472
Любименко І.І. 541
Лютер Мартін 30, 73
Лянцкоронський Прецлав (Предслав) 29, 156, 367
Ляшовецький Кирило 223
Магомет-Гірей IV 421
Мазепа, літературний персонаж 172-175
Мазепа Іван Степанович 40, 53, 62, 103, 112, 130, 131, 151, 157, 162, 225, 233-235, 291, 294, 310, 311, 341, 343, 348, 373, 376, 377, 387, 417, 424, 428, 433, 436, 452, 463, 493, 498, 499, 513, 539, 546
Мазепа Федір 186
Макаров Микола 508, 528
Маковецький 456
Максимович Іоанн 96, 136
Максимович Михайло Олександрович 17-19, 113, 135, 136, 446, 447, 486, 487, 508, 526, 541, 542
Макферсон Джеймс 452
Мануйлович Іван 378
Маншгейн Христофор-Герман 415
Маньківський Теодор 45
Маркевич Микола Андрійович 6, 21, 51, 52, 189, 209, 363, 394, 458, 484-491, 493-508, 520-522, 524, 527-529, 536, 539, 541-543
Маркович Андрій 344
Маркович Яків Михайлович 158, 360, 363, 381, 409, 543
Марр Микола Якович 32, 210, 390, 536
Мартос Олекса Іванович 411, 417, 443, 444, 503, 519, 529

- Марченко Михайло Іванович 34, 65, 92, 138, 265, 412, 418, 436, 542
Маслак В.О. 542
Маслов Василь Іванович 542
Маслов Сергій Іванович 31, 542
Матвій, святий 83
Маховський Севастян 153, 433
Мацієвський Бернат 119, 120
Менглі-Гірей I 316
Меншиков Олександр Данилович 131, 215, 228, 253, 254, 292, 342, 343, 377, 403, 425
Меріме Проспер 452
Меріон 222
Метлинський Амвросій Лук'янович 445, 531
Миклашевський Михайло Андрійович 55, 88, 95
Микола, святий 158
Микола Добрий, святий 68
Милорадович Михайло Ілліч 345
Мирович Іван Михайлович (Іванович?) 55, 95, 130
Мицик Юрій Андрійович 36-38, 41, 44, 80, 107, 110, 115, 191, 192, 195, 209, 251, 529, 532, 542
Мишанич Олекса Васильович 526
Мишецький Семен Іванович 31
Міллер Гергард-Фрідріх 31, 137, 375, 418, 429, 451, 529
Мініх Бургард-Крістоф (Христофор Антонович) 348, 350, 351
Мірабо Габріель-Оноре Рікеті 388
Мішуков Олег Васильович 542
Многогршній Дем'ян Гнатович 104, 114, 154, 155, 287, 288, 290, 341, 391, 400, 401, 423, 471
Могила Андрій 499
Могила Петро Симеонович 238
Модзалевський Вадим Львович 4, 5, 24, 543
Мозиря Лук'ян 460
Мокрієвич Карпо 286, 339, 340
Монтовид Гедимінович 472
Морозенко 452, 453, 462, 463, 475
Моряков Володимир Іванович 404, 543
Моцарський 112
Мрозовицький (Морозенко) Станіслав 453, 477
Мюллер Йоганнес 389
М'яковський Войцех 249, 252, 328
Нагорна Лариса Панасівна 543
Наливайко Дмитро Сергійович 229, 543
Наливайко Северин 30, 141, 168-182, 184, 186-189, 217, 231, 273, 324, 368, 405, 419, 469-471, 475, 477, 481, 485, 490, 547
Наримонт Гедимінович 472
Наумов Федір Васильович 81
Небаба Мартин 476
Нелюбович-Тукальський Йосип 66, 76, 113, 334
Немерович Андрій 138
Немирич Юрій 113, 370
Неплюєв Леонтій Романович 386
Неплюєв Семен Протасович 55
Нерод Володимир Олександрович 363, 364, 543
Нерон Клавдій Цезар 323
Несецький Каспар 420, 449, 451, 488
Неустроев Олександр Миколайович 24, 543

- Нечай Данило 111, 149, 476
Никифор, патріарший екзарх 322
Никон, патріарх 17, 74, 113
Нікітенко Олександр Васильович 51, 444, 505, 529
Нікольський М.К. 166, 167, 543
Новиков Микола Іванович 375, 415
Ной 312
Нордберг Георг 415, 432
Носач Тиміш 102
Огієнко Іван Іванович 68, 69, 543
Оглоблин Олександр Петрович 12, 32, 33, 252, 300, 307, 336, 352, 355, 358, 359, 391, 392, 543
Окольський Симеон 26, 30, 156
Олександр Казимирович 135
Олексій Михайлович 78, 162, 282, 336, 398, 406, 417, 426, 503, 506, 529
Олексій Петрович 75
Оельковичі 260
Ольгерд Гедимінович 472
Ольговичі 260
Ольжич Олег 230, 354, 538
Опара Степан 132, 151
Орлик Пилип Степанович 40, 102, 256, 281, 529
Осман II 110, 320
Осолінський Баддуїн 374
Оссіан 452
Остервальд 383
Остра 497
Острозький Василь-Костянтин Костянтинович 171, 225, 238, 274, 478
Острозькі 260
Острянин (Остряниця) Яків 324, 325, 367, 394, 395, 502, 507
Павло, апостол 83
Павло I 380, 381, 383
Павловський Іван Францович 412, 543
Павлюк Остап (Осип) 475, 476
Павлюк Павло Михнович 141, 274, 324
Палій Семен Пилипович 57, 132, 150, 386, 425, 428, 452, 463, 499, 520
Панч Петро Йосипович 209
Пархоменко Володимир Олександрович 11, 544
Пасек Вадим Васильович 474, 475, 531
Пасек Ян-Хризостом 157
Пасторій Йоахім 415, 419, 420, 427, 451, 488, 492, 518
Пашаєва Ніна Михайлівна 544
Пашков Ілля 343
Пекарський 112
Перев'язка Семен 138
Перковський Арнольд Леонідович 364, 544
Персидський 44
Петражицький-Кулага Іван 138
Петро, апостол 83
Петро I Олексійович 55, 58, 66, 74, 75, 78, 80, 82, 99, 130, 138, 157, 162, 215, 223, 233, 234, 290-293, 343, 347, 348, 352, 376, 377, 379, 387, 424-426, 432, 433, 493, 501, 530, 540
Петро II Олексійович 136, 293, 298, 299, 379
Петро Петрович 379
Петро III Федорович 75, 80, 115
Петров Микола Іванович 49
Пешгич Сергій Леонідович 360, 544
Писарев Микола Еварестович 489

- Підкова Іван 120, 125, 178, 367, 368, 490
- Пінчук Степан Петрович 33, 34, 278, 279, 544
- Пліска Максим 489, 508
- Пободайло Степан 149
- Погодін Михайло Петрович 487
- Пожарський Семен Іванович 102
- Покас Григорій Андрійович 12, 32, 33, 164, 214, 251, 297, 306-308, 336, 342, 348, 350-352, 355, 365, 463, 543
- Полетика Василь Григорович 443, 541
- Полетика Григорій Андрійович 48, 161, 401, 527, 528, 541
- Полуботок Павло Леонтійович 23, 59, 62, 88, 137, 293, 344, 346-348, 377, 378, 391, 403, 425, 432, 485, 500, 540
- Попов Ніл Олександрович 523
- Потій Іпатій 112, 119, 120, 237, 322
- Потоцький Микола 191-193, 195, 198, 199, 201-203, 274, 427
- Потоцький Станіслав 103, 462
- Потоцький Стефан Миколайович 191, 194, 231, 370
- Пріцак Омелян Йосипович 544
- Прокопович Феофан 67, 69, 223, 303-306, 424, 428, 429, 530
- Пронштейн Олександр Павлович 544
- Псевдокониський 312, 316, 342, 390, 391, 396, 397, 470, 472, 473, 495, 502, 518, 535
- Пугачов Омелян Іванович 75
- Пушкар Мартин Іванович 97, 102, 333, 423, 434, 452, 461, 462, 464, 507
- П'ясецький Василь Михайлович 69, 70, 534
- Равіта-Гавронський Франтішек 458
- Радзивілл Януш 66, 111, 127, 142, 143, 218, 370
- Радищев Олександр Миколайович 375
- Разін Степан Тимофійович 74
- Ракоцїй Юрій 261
- Ракушка-Романовський Роман Онисимович (ймовірно, Самовидець) 20, 35, 72, 73, 84, 102, 104, 192, 193, 209, 251, 419
- Реїзов Борис Георгійович 393, 396, 544
- Рейналь Гійом 404
- Решнін Василь Миколайович 489
- Решнін Микола Григорович 411-413, 543
- Ржевський Матвій Іванович 368
- Рилєєв Кіндрат Федорович 189, 485, 486, 529
- Рігельман Микола Аркадійович 486
- Рігельман Олександр Іванович 13, 16, 18, 19, 28-31, 34, 35, 39, 40, 43, 45, 67, 91-93, 158, 159, 164, 177, 179-181, 188, 204-207, 209, 213, 214, 235-237, 239, 241, 248, 251, 252, 258, 264, 278, 291, 301, 307-314, 317, 320, 328, 329, 332, 333, 336, 337, 340, 347, 348, 359, 369, 414, 419, 421, 423, 425, 427-429, 431, 432, 435, 437, 470, 471, 479, 507, 515, 519, 530, 534, 537, 538, 542, 545
- Рогалевський 464
- Рогалевський Іларіон 67
- Рогоза Михайло 112, 216, 237

- Розковшенко Іван 439, 446, 482
Розумний Максим 245, 544
Розумовський Кирило Григорович 45, 46, 60, 88, 158, 162, 224, 274, 294-297, 300, 353, 380, 426, 489, 496, 502, 509, 510, 539
Ромодановський Григорій Григорович 113, 337, 372
Рос 312
Рославець Петро 332
Рубан Василь Григорович 13, 18, 21, 24, 28, 45, 46, 63, 64, 67, 71, 75, 77, 88, 91, 121-138, 164, 176, 177, 179, 187, 202, 303, 313, 329, 338, 352, 360, 361, 365, 366, 368-380, 382, 384-387, 392, 415, 417, 419, 421-423, 426, 428-430, 437, 451, 454, 458, 464, 468, 473, 474, 479, 488, 495-503, 507, 517-520, 523, 531, 537, 540, 543, 546
Рубанович (Рубан) 286, 339, 340
Рудавський Лаврентій 420
Ружинський Богдан 156
Ружинський Євстафій (Остафій) 367, 391, 394
Рум'янцев Олександр Іванович 62, 378
Рум'янцев Петро Олександрович 62, 360
Руссо Жан-Жак 389
Рустич 463
Рюрик 312
Рюриковичі 247, 258
Савич Семен 378
Сагайдачний Петро Кононович 30, 68, 95, 109, 110, 125, 319, 320, 369, 419, 490, 502
Саллюстій Гай Крісп 303
Самовидець (ймовірно, Ракушка-Романовський Р.О.) 7, 18, 20, 23, 26, 28, 32, 34, 35, 44, 45, 49, 60, 61, 73, 78, 79, 83, 94, 98, 101-103, 106, 116, 122, 193, 194, 196, 206, 208, 414, 437, 457, 494, 527, 528, 532, 536-538, 541
Самойлович Іван Самійлович 60, 128, 130, 157, 162, 216, 217, 256, 259, 288-290, 310, 332, 385, 423, 436, 452, 463, 493, 498
Самоковасов Дмитро Якович 523
Самусь Самійло Іванович 57, 150
Самчевський І.О. 17, 49, 544
Сарбей Віталій Григорович 544
Сас Петро Михайлович 39, 40, 43, 91, 92, 239, 240, 307, 309, 544, 545
Светоній Транквіл Гай 303
Свірговський Іван 56, 367, 469, 472, 476, 477, 501
Святольд 238
Святольди 260
Святополк-Четвертинський Гедеон 66
Святський Д.О. 89, 545
Семен, святий 83, 84
Сенковський Осип Іванович 504, 505, 531
Сенотович Іоанікій 75
Сергійчук Володимир Іванович 229, 545
Сигізмунд I 138, 270
Сигізмунд II Август 161, 270
Сигізмунд III Ваза 80, 110, 112, 140, 159, 182, 273, 318, 320
Симеон Омелькович 67, 134, 137, 240

- Симоновський Петро Іванович 13, 15, 18, 25, 29, 36, 43, 45, 56-58, 66, 69, 75-79, 81, 84, 88, 93, 128, 136, 138-146, 148-162, 164, 165, 177-180, 187, 202-205, 208, 213, 216-218, 220-222, 224, 226-228, 230-232, 234, 238, 239, 247, 248, 254, 258, 264, 269-277, 280-300, 303, 312-316, 318-321, 329, 332-334, 336, 345, 347, 348, 350, 353-356, 359, 369, 384-387, 414, 427, 428, 437, 459, 461, 464, 479, 493, 509, 514, 515, 517, 519, 520, 522, 531, 534
- Сисин Френк 240, 241, 545
- Сірко Іван Дмитрович 19, 159-161, 232-234, 318, 354-356, 537
- Скалозуб 125, 418, 501
- Скоропадський Іван Ілліч 58, 59, 68, 131, 132, 162, 233, 234, 253, 254, 292, 293, 296, 299, 343, 345, 377, 432, 500, 532
- Скоропадський Михайло Васильович 379
- Славен 312
- Сміт Ентоні 235, 311, 312, 545
- Смолій Валерій Андрійович 209, 258, 259, 267, 268, 290, 545, 546
- Соколовський Олександр Олександрович 209
- Соліньяк П'єр-Жозеф де 416, 418, 449, 488, 519
- Соловійов Сергій Михайлович 216, 546
- Сомко Яким Семенович 17, 132, 154, 337, 338, 398, 399, 423, 431, 507
- Софія Олексіївна 435
- Софонович Феодосій 13, 36, 107-115, 171, 172, 187, 191, 192, 208, 531, 542
- Срезневський Всеволод Ізмаїлович 444, 447, 449, 531
- Срезневський Ізмаїл Іванович 6, 41, 51, 52, 189, 439, 444-464, 466, 473-476, 482, 483, 520, 527, 530, 531, 540
- Старицький Михайло Петрович 209
- Старосольський Володимир 243, 546
- Степанков Валерій Степанович 6, 209, 258, 259, 267, 268, 290, 545, 546
- Стороженко Андрій Якович 486
- Стороженко Іван Сергійович 195, 542
- Стрельський В'ячеслав Ілліч 78, 546
- Стрийковський Матвій 304
- Струкевич Олексій Карпович 124, 234, 235, 327, 331, 338, 375, 546
- Струсь 108
- Судієнко Михайло Йосипович 299, 531
- Сулима Іван 344,
- Сулима Мартин 456
- Сулимка 133
- Сутига 184
- Татищев Василь Микитович 422, 452, 485, 547
- Твардовський Самійло 116
- Текелі Петро Авраамович 300
- Терлецький Кирило 119, 120, 236, 322
- Тетеря Павло Іванович 333, 334, 423, 535
- Тешлик Адам 459
- Титаренко Полікарп Григорович 78, 546

- Титловський Матвій 30, 160
Тихомиров Іван Олександрович 11, 548
Тихонравов Микола Савич 24, 546
Тиша 476
Толочко Олексій Петрович 49, 452, 547
Трентовський Броніслав 390
Трофимчук О. 547
Трубецькой Іван Юрійович 352
Тугай-бей 192
Туманський Федір Йосипович 49, 359, 360, 415, 443, 449, 451, 488, 528
Туха Полікарп 460
Тьеррі Огюстен 388
Углицький Феодосій 113
Уляновський Василь Іринархович 543
Унковський Григорій 259, 264
Устрялов Микола Герасимович 487
Устрялов Федір Герасимович 488
Фаларіс 169
Федір Олексійович 23, 151, 217
Федорович Тарас 239, 324
Фердинанд III 134
Филимонович Мефодій 398
Фрадкін Н.Г. 362, 547
Франко Іван Якович 117, 168-170
Фрейганг А.В. 505
Фрідріх-Вільгельм Великий 397
Фукідід 303
Ханенко Микола Данилович 49, 115, 298, 299, 415, 532
Ханенко Михайло Іванович 486
Ханенко Михайло Степанович 284, 333
Харченко Гайчура 473, 475-477
Хмельницький Богдан Михайлович 18, 19, 33, 34, 37, 40, 48, 58, 59, 61, 66, 69, 95, 96, 100, 101, 103, 106, 111-114, 122, 126, 127, 129, 134, 142, 144, 147-150, 155, 159-162, 179, 189, 191-193, 195-205, 207, 209, 215, 217, 219, 221, 226, 227, 229, 230, 233, 237, 240, 241, 247-249, 254, 255, 258, 260, 261, 263, 264, 275-283, 287, 288, 293, 296, 297, 300, 310, 326, 328-332, 336, 337, 347, 354, 355, 370, 371, 374, 386, 391, 396, 399, 404-406, 420-422, 426, 427, 430, 432, 433, 441, 453, 455, 456, 458-461, 466, 468, 469, 473, 482, 489, 490, 502, 512, 513, 525, 526, 530, 531, 534, 536-538, 540, 542, 544, 545
Хмельницький Венжик 30, 124, 367
Хмельницький Тимофій Богданович 113, 432
Хмельницький (Хмельниченко) Юрій Богданович 101, 113, 114, 152, 153, 240, 255, 290, 333, 334, 372, 422, 423, 430, 431, 452, 461, 462, 489, 490, 507
Христос 78-80, 83, 84
Цицюра (Цюцюра, Цюцюр) Тимофій 113, 128, 372, 430
Чаплинський Данило 61, 150, 326, 396, 420
Чарнецький Стефан 102, 113, 133, 221, 432
Чепа Андріан 411, 443
Чернишов Іван Григорович 383
Четвертинський 495
Четвертинський Юрій 290
Чехович В. 287, 547
Чечель Дмитро 341

- Чижевський Дмитро Іванович 440, 547
Чорнота 476
Чухліб Тарас Васильович 334, 373, 547
Шамрай Агапій Пилипович 482, 547
Шафонський Афанасій Филімонович 22, 361, 428, 449, 451, 462, 463, 507
Шах Яків 125, 490
Шахматов Олексій Олександрович 11, 544, 548
Шевальє П'єр 29, 36, 49, 56, 57, 69, 81, 138-142, 144-149, 202-204, 280, 389, 415, 419, 420, 427, 451, 488, 518, 532, 533
Шевченко Тарас Григорович 170, 189, 342, 522, 547
Шевчук Валерій Олександрович 49, 131, 197, 281, 289, 301, 302, 397, 548
Шейн Олексій Семенович 386
Шелухін Сергій Павлович 213, 214, 548
Шепелєв Огій Олексійович 386
Шереметєв Борис Петрович 137, 225, 375, 386
Шереметєв Василь Борисович 99, 101, 106, 372, 385
Шерер Жан-Бенуа 21, 46, 49, 388, 390-401, 403-410, 441, 488, 490, 502, 503, 518, 532, 543
Шийкевич Захар 497
Шнірельман Віктор Олександрович 548
Шоазель-Гуфф'є 383
Шпигоцький Опанас Григорович 446, 448, 482
Шпорлюк Роман 548
Шутуров Н. 548
Шульга Микола Олександрович 548
Шумлянський Йосип 66
Щербак Віталій Олексійович 39, 40, 91, 92, 307, 309, 545
Щербатов Михайло Михайлович 485
Щербина Володимир Іванович 548
Юндзіл Станіслав-Боніфатій 390
Яворницький Дмитро Іванович 458
Яворський Матвій Іванович 363, 543
Яковенко Наталя Миколаївна 167, 168, 239, 249, 250, 259, 262, 301, 302, 323, 326, 548
Ян I Ольбрахт 135
Ян II Казимир 105, 127, 142, 219, 278, 279, 334, 370, 372, 405, 455, 478
Ян III Собеський 73, 373
Янушкевич Іван 37, 38, 43, 59, 115, 116
Ярис (Жарис) 396
Ярослав Володимирович Мудрий 247, 402
Ясинський Варлаам 385
Яфет 312

Зміст

Вступ.....	3
------------	---

Розділ I.

Історіографія проблеми та огляд джерел

1.1. Історико-літературні твори 30-80-х рр. XVIII ст. в українській історіографії.....	15
1.2. Джерелознавчий аналіз.....	44

Розділ 2.

Козацькі літописи 30–80-х рр. XVIII ст. як історичні джерела

2.1. Тематика козацьких літописів Лівобережжя середини – другої половини XVIII ст.....	53
2.2. Особливості хронології українських історико-літературних творів середини – другої половини XVIII ст.	77
2.3. Критика джерел в історико-літературних творах.....	91
2.4. Літературна еволюція історичних сюжетів (розвиток фабулістики).....	166

Розділ 3.

Козацькі літописи 30–80-х рр. XVIII ст. як пам'ятки історичної думки

3.1. Національна свідомість української інтелігенції. За матеріалами історико-літературних пам'яток (етнокультурний рівень).....	211
3.2. Проблема соборності українських земель.....	243

3.3. Політико-правовий рівень національної свідомості.....	267
3.4. Історичні погляди козацьких літописців.....	303

Розділ 4.

Вплив козацького літописання на розвиток національної історіографії кінця XVIII – першої половини XIX ст.

4.1. Козацькі літописи в історичній спадщині Михайла Антоновського та Максима Берлинського.....	357
4.2. Вплив “Літопису Малоросії” Жана-Бенуа Шерера на “Історію русів”.....	388
4.3. Джерельна основа “Історії Малої Росії” Дмитра Бантиша-Каменського.....	411
4.4. Козацькі літописи середини – другої половини XVIII ст. як джерела “Запорозької старовини” Ізмаїла Срезневського.....	439
4.5. До питання про час написання та авторство “Повести о том, что случилось на Украине, как она Литвою завладена...”.....	466
4.6. Козацькі літописи в науковій спадщині Миколи Маркевича.....	484
Висновки	509
Список використаних джерел	523
Іменний покажчик	551
Зміст	565

Національна Академія наук України
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Наукове видання

Дзира Іван Ярославович

Козацьке літописання 30-х — 80-х рр. XVIII ст.:
джерелознавчий та історіографічний аспекти
(українською мовою)

Наукові редактори:

М. Ф. Дмитрієнко – доктор історичних наук, професор;
П. М. Сас – доктор історичних наук.

Рецензенти:

доктор історичних наук О. І. Гуржій
доктор історичних наук, професор Ю. А. Мицик
доктор історичних наук, професор В. О. Щербак

Літературний редактор *В.І.Кузнєцов*
Комп'ютерна верстка *О.В.Жданович*